

BOREČ*

626 – 629, LVII/2005

REVIJA ZA ZGODOVINO, ANTROPOLOGIJO IN KNJIŽEVNOST

BOREC*

LVII, 2005, št. 626 – 629

Revija za zgodovino, antropologijo in književnost

IZDAJATELJ

Društvo za proučevanje zgodovine, antropologije in književnosti – Društvo ZAK

UREDNIKA

Tanja Velagić

UREDNIŠKI ODBOR

Tilka Blaha, dr. Damijan Guštin, dr. Božidar Jezernik, dr. Lev Kreft,
dr. Dušan Nečak, dr. Božo Repe, Milena Štrajnar, Rapa Šuklje, dr. Cvetka Tóth

UREDNIŠTVO IN UPRAVA

1104 Ljubljana, Zemljemerska 12, p. p. 2056

telefon (01) 434 42 43, fax (01) 434 41 17

urednica: (01) 514 24 59, e-naslov: urednistvo@društvo-zak.si

naročnine in računovodstvo: (01) 437 51 78

e-naslov: drustvo.zak@k2.net

spletne strani: www.drustvo-zak.si

OBLIKOVANJE

Tomaž Perme, Kinetik

TISK

Euroraster, d.o.o.

NAKLADA

500 izvodov

Naročniška cena te številke 4.500 SIT, cena v prosti prodaji 4.900 SIT.

Letna naročnina za posameznike 8.000 SIT, za študente in dijake 6.000 SIT,
za ustanove 10.000 SIT.

Posamezni letnik obsega 9 števil v 2–3 zvezkih. Naročnina se plačuje ob
zaključku letnika.

Transakcijski račun pri Abanki, d. d., Ljubljana

05100-8010137559

UDK 949.712+82(05)

ISSN 0006-7725

*Revija Borec je leta 1948 ustanovila Zveza združenj borcev in udeležencev
narodnoosvobodilnega boja Slovenije in izhaja ob denarni podpori
Ministrstva za kulturo Republike Slovenije.*

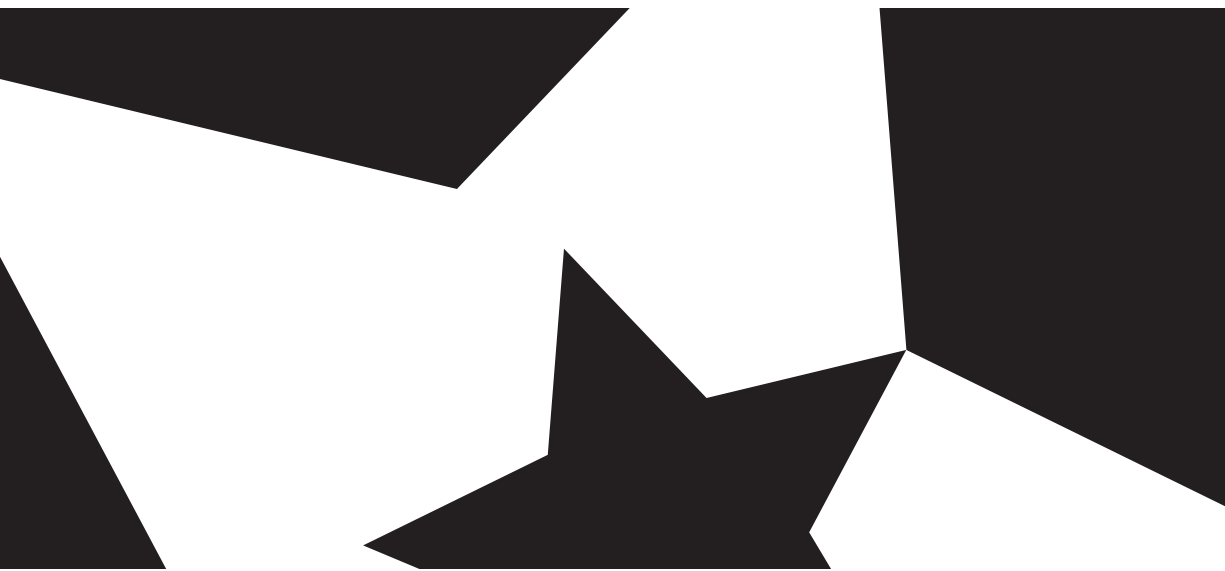
*Na podlagi Zakona o davku na dodano vrednost (UL RS 89/99)
sodi med proizvode, za katere se plačuje 8,5% DDV.*

BOREC★

BOREC LVII/2005, ŠT. 626–629

★ *Revijo posvečamo
dragi prijateljici in sodelavki
Alenki Kraigher Gregorc.*

BOREČ★

KAZALO

ARHIVI SPOMINA

TILKA RUSKOVIĆ

- 8 Beležka o avtorju

ANTE RUSKOVIĆ

- 12 Spomin na Havaje. Goli otok 1951–1953

VESNA ČESEN

- 71 Spremna beseda

HORIZONTI ZGODOVINE

CVETKA HEDŽET TÓTH

- 80 Avtobiografija spolitiziranega stoletja

MEDNARODNA MREŽA ZA VKLJUČUJOČO DEMOKRACIJO

- 114 Revija Inclusive Democracy

UMETNOST IN STVARNOST

TANJA VERLAK

- 124 Subjektivno-dokumentarna fotografija

VIKTOR KOLÁŘ

- 145 Spremna beseda

MESTO ŽENSK. 11. festival sodobne umetnosti: NE/VARNOST

MARINA GRŽINIĆ

- 150 Varnostne zaponke za zgodovino

MOJCA PUNCER

- 156 Bodylab: telesni laboratorij posebne vrste

OLIVERA ERIC

- 164 Feminizem in umetnost – razmišljanja o festivalu Mesto žensk

Pogovor z Marino Gržinić pred izidom knjige
TRENUTKI ODLOČITVE

- 174 ANA VUJANOVIĆ
»To ni rdeča, kri je!«

UTOPISTIKA

TOMAŽ HERGA

- 188 Marxovi duhovi, internacionala spodobnih občutkov & popoln zločin
MARKO ŠTEMPIHAR
- 206 Marx proti Shylocku – o Beneškem trgovcu in njegovih naslednikih
DRAGANA SAVIČ
- 218 Romantični protikapitalizem in Simmlovo pojmovanje kulture –
problem nadvlade objektivne forme nad subjektivno

FILOZOFIJA ŠPORTA

LEV KREFT

- 227 Uvod
MICHELE FRIEND
- 230 Klasična dresura kot oblika umetnosti
MIKE MCNAMEE
- 254 Transhumanizem in moralna topografija športne medicine
HEATHER SHERIDAN, SCOTT FLEMING
- 268 Privolitev po zastopniku in po nadomestni osebi: nekaj etičnih težav
LEV KREFT
- 282 Strel v filozofiji športa

311 AVTORSKI IZVLEČKI IN POVZETKI

ARHIVI SPOMINA

TILKA RUSKOVIĆ
BELEŽKA O AVTORJU

ANTE RUSKOVIĆ
SPOMIN NA HAVAJE. GOLI OTOK 1951–1953

VESNA ČESEN
SPREMNA BESEDA

Ante Rusković leta 1946

Danes, daleč stran od te nesrečne dobe, še vedno razmišljam o tem, zakaj je bilo potrebno, da se je človek v svoji biti tako zelo ponižal. Po mojem prepričanju sta bila odločilna dva temeljna razloga. Prvi je neizoblikovanost oziroma labilnost značaja. Drugi je metoda, ki je omogočala, da so se surovost, trpinčenje, ovajanje in podobno razvili, razširili in postali nekaj vsakdanjega, da je imel človek pred seboj samo lastne koristi. In nastalo je stanje, ki sem ga opisal.

Stokrat lažje je bilo v vojni postati heroj kot pa v taborišču ostati človek.

ANTE RUSKOVIĆ, 1987

BELEŽKA O AVTORJU

Ante Rusković se je rodil 2. marca 1904 v Pijavičinu na Pelješcu. V družini je bilo pet otrok, Ante je bil najstarejši. Posedovali so zemljo, ki je bila pretežno obrasla z vinsko trto; vino so prodajali in od tega skromno živeli. Ko je bil Ante v tretjem razredu gimnazije, mu je umrl oče. Kot najstarejši sin je moral prevzeti odgovornost za družino – pustiti je moral šolo in se posvetiti kmetovanju (vinogradništvu in gojenju oljk).

Življenje v Pijavičinu je bilo razgibano, predvsem za mladino – imeli so izobraževalne krožke, povezovali so se z mesti, na primer z Dubrovnikom in Splitom. Ante je obdeloval zemljo in od nikogar ni prejemal plače. Utrujen od težkega dela, a poln mladostnega zanosa je redno spremljal družbene dogodke in veliko bral. Takratno stanje delavskega razreda je bilo slabo in je zahtevalo boj za njihove pravice. Boljša prihodnost se mu je zdela vse preveč oddaljena, zato je v njem zorela potreba po spremembi. Sprva se je vključil v Hrvaško republikansko kmečko stranko, leta 1926 je iz nje izstopil in se pridružil delavskemu gibanju oziroma komunistični partiji, ki je bila takrat ilegalna. Tu je bil začetek njegovih tegob; okoli šest mesecev je bil zaprt na Korčuli in v Dubrovniku.

Približevala se je vojna vihra in razmere so se zaostriale. Ante je bil zaradi svojega delovanja v delavskem gibanju in komunistični partiji stalno pod policijskim nadzorom, kakor tudi njegovi vrstniki. Družina se je razselila, Ante pa je ostal z mamo na njihovem imetju v Pijavičinu. Ko je leta 1941 s severa prihrumela nemška vojska, z juga pa italijanska, in so na Pelješac prišli fašisti, so ti nemudoma začeli z vzpostavljanjem svojega reda. Vsakdo, ki je

Tilka Rusković leta 1950

imel možnost zbežati, je to storil, kajti vas in vse hiše so fašisti požgali, ubili so mnogo ljudi. Antejeva mati, njegova noseča sestra in njen otrok so bili pravočasno preseljeni v severno Afriko, kjer so pričakali konec vojne. Medtem so se Ante in njegova družina umaknili v višje kraje, kamor se okupatorska vojska ni drznila prodirati. Glede na opisane dogodke ni težko razumeti, da je bil tedaj nujen oborožen boj. Ante se je pridružil protifašističnemu boju in se boril do leta 1943. Nato je delal kot komisar vojne bolnišnice v južni Italiji, v Bariju.

Domov se je vrnil leta 1945. S činom nižjega oficirja je služboval v Dubrovniku in Stonu. Kmalu se je zaposlil v Jadroliniji, sprva v Splitu, pozneje na Reki, kjer je odlejal živel. Januarja 1951 je bil obtožen kot simpatizer informbiroja. To se je zgodilo dva meseca po najini poroki (spoznala sva se na ladji, kjer je delal kot nadzornik potniških kart in ostalih opravil, povezanih s potniki). Skoraj dva meseca nisem vedela, kje je in kaj se mu je zgodilo, nato pa mi je njegov brat Slavko povedal, da je na Golem otoku in da bo tam gotovo ostal okoli dve leti, kar se je tudi res zgodilo. Minilo je približno pol leta, preden sem prejela prvo dopisnico, na katero je napisal: »Meni je dobro.«

Poslati mu nisem mogla ničesar. Kot lahko razberemo iz njegovega pisanja o Golem otoku, je moral čakati približno trideset let oziroma tako dolgo, da so podobe in doživetja zbledeli do te mere, da je bilo opisovanje posameznih dogodkov, trpljenja in raznovrstnega poniževanja človeškega dostojanstva sploh mogoče.

Ante Rusković je bil dostojanstven in dober človek, vedno s knjigo v roki. Njegovo znanje je bilo zelo široko, bil je nadvse zanimiv in duhovit sogovornik. Imel je mnogo prijateljev in dobrih znancev, bil je družaben in gostoljuben človek. Najin dom je bil topel in vselej odprt za najine svojce in prijatelje, prostor smo uspeli zapolniti tako z resnimi kot tudi s šaljivimi pogovori, rdeča nit pa je bila iskrenost. Življenje z njim je bilo spokojno in lepo.

Ante je preminil 29. januarja 1999 na Reki. Pokopan je v družinski grobnici na pokopališču Sv. Matije v Pijavičinu. Vreden je našega spomina.

REKA, NOVEMBER 2005

Ante Rusković leta 1946

SPOMIN NA HAVAJE GOLI OTOK 1951–1953

REKA, FEBRUAR 1987

UVOD

Poskusil se bom spomniti tistih dni, ko sem bil za dve leti odpeljan na prevzgojo na Goli otok. Prebivalci tega otoka smo mu pravili Havaji. Ne vem, kako in komu je ta primerjava prišla na misel, a se je ukoreninila. Vsi smo brez ugovora začeli uporabljati to ime in tudi sami smo se imenovali Havajci. Od tod naslov mojih spominov.

Težko mi bo po šestintridesetih letih na papir prenesti spomine na obdobje moje internacije. Na začetku leta 1987 sem se odločil, naj se nekoč nekdo spomni tako mene kot tudi dobe, v kateri se je vse to dogajalo.

Vsi moji spomini, ki sem jih zapisal, so obenem zrcalo takratnega časa, v katerem je moja generacija stopala skozi življenje. To dogajanje je bilo zelo burno in raznoliko, ker je izginjal star način življenja – stara miselnost, nekdanja ekonomska ureditev in stara merila družbenih vrednot.

Pravim, da mi bo težko vse podrobno predstaviti, ker s časom mnoge pomembne stvari in dogodki zbledijo – pozabijo se in postanejo na neki način oddaljeni. Misliš, da tega nisi ti sam doživel, temveč da so to zgodbe, ki jih je nekdo drug pripovedoval ali napisal in si jih sam le prebral in si nekaj od tega zapomnil. Tako sem mnoge dogodke enostavno pozabil, zlasti imena ljudi, s katerimi sem bil obkrožen, s katerimi sem delal in bil leta z njimi v isti baraki. Moja slabost je v tem, da si izredno težko zapomnim videz ljudi – ne zapomnim si imen tistih, s katerimi sem prisiljen živeti in delati. Ljudje, katerih imena sem si zapomnil in ki jih bom omenil, so bili tisti, ki si jih človek mora zapomniti bodisi zaradi njihove posebne vrednosti, dobrote,

poštenosti bodisi zaradi njihovih negativnih lastnosti.

Poskusil bom prikazati redke trenutke, ki so se mi vtisnili v spomin – ne v neki literarni predelavi, marveč kakor to sedaj vidim in kakor se tega obdobja preteklosti spominjam (tega seveda ni mogoče popolnoma enačiti z mojim tedanjim doživljanjem).* Da bi lažje razumeli smisel in vzrok teh dogodkov, bi moral na kratko omeniti nekatere predhodne dogodke, čeprav niso predmet mojih spominov na Havaje.

★ ★ ★ ★ ★

Pomembno je pripomniti tisto najosnovnejše, kar je pogojevalo buren razplet dogodkov v Jugoslaviji. Bistveno je bilo to, da je leta 1948 prišlo do spora med komunističnima partijama Jugoslavije in Sovjetske zveze, čeprav sta bili vrsto let v najtesnejših odnosih, pravzaprav sta bili enotni, v vsem kot ena Partija – imeli sta skupni cilj: socializem in revolucionarnost. Socializem je v Sovjetski zvezi že obstajal, tam je bila partija na oblasti, medtem ko je naša partija z zmago nad nacizmom in fašizmom prevzela oblast in začela izvajati to, k čemur je težila in zaradi česar je bila ustanovljena. Obe stranki sta bili komunistični, z dolgo revolucionarno tradicijo, in vodila sta ju »velika« revolucionarja: jugoslovansko Tito in sovjetsko Stalin. Še danes ni povsem jasno, kako je prišlo do spora, čeprav je to znano številnim članom partije v Jugoslaviji, toda v naših sistemih vedno poslušamo samo eno stran, medtem ko se o drugi strani ne sme niti slišati niti o njej nepristransko razpravljati ali jo, bog ne daj, zagovarjati. Tako so se čez čas pojavila sporna pisma,¹ vendar brez vsakršne možnosti, da bi o njih širše razpravljali oziroma jih natančno razdelali.

V obdobju spora smo se mnogi stari revolucionarji in komunisti spraševali: »Kako? Zakaj? Pogovorimo se! Če smo vsi komunisti, potem bomo vendar našli rešitev!« Toda takšen pogled in takšno razmišljanje ali komunistično dojemanje ni bilo dobrodošlo, za vrh je bilo nesprejemljivo, zato je bil vsak sum ali dvom slehernega posameznika nemudoma razglašen za največje sovraštvo z najhujšimi posledicami, posameznike pa so razglašali za tako imenovane »sovražnike: Naroda, Države, Partije, Revolucije«. Sledila so koncentracijska taborišča.

Junija 1948, ko je bil razglašen spor, sem bil zaposlen v Splitu. Takrat je KPJ sklicala veliko konferenco vseh članov, tako da sem se je v Splitu udeležil tudi sam. Spominjam se, da je neki član komiteja bral referat in govoril o sporu, nato pa je povabil člane k razpravi o tem. Oglasili so se le redki, ker mnogim, pravzaprav nikomur ni bilo jasno, kaj se v resnici dogaja. Tedaj je

vstal stari član in nekdanji, predvojni funkcionar ter protagonist partije za Južno Dalmacijo, Josip Rusković,² in spregovoril: »Ne vem, kaj bi rekel o tem sporu. Oba, Tito in Stalin, sta komunisti in verjamem, da bosta kot komunisti našla način, da se nesoglasje reši v interesu komunizma in naših dveh dežel, in mislim, da nam o tem ni treba kaj dosti razmišljati.« (Tega se dobro spominjam, ker sva se z Jozom o tem večkrat pogovarjala, ko sem bil še v Splitu). To je bil torej nastop Josipa Ruskovića na tem sestanku, in to so bile besede, s katerimi je izrazil svoje mišljenje. Ker ni stoodstotno podprl Centralnega komiteja KPJ, je sledil ukrep: javni bojkot, kar je pomenilo, da se nihče od partijcev ni smel z bojkotiranimi niti pozdravljati niti pogovarjati, četudi so bili prej ožji sodelavci ali dobri znanci. Josipa Ruskovića je na ta način bojkotiral celo Ante Sutić, kar me je takrat zelo pretreslo: gre namreč za dva stara soborca in osebna prijatelja še iz predvojnega časa, ko je bila partija v najstrožji ilegali, onadva pa pomembna revolucionarja, oba komunisti, oba nekoč preganjana in zaprta ter politično in osebno tesno povezana. Zdaj je hodil Sutić, ki je takoj stopil v bran našemu vodstvu, mimo Ruskovića, kot da ga ne bi poznal. Meni se je zdelo takšno vedenje nenormalno, odstopalo je od človeških in prijateljskih občutkov. Z obema sem bil v dobrih odnosih in nisem mogel razumeti Sutićevega vedenja.

Namen takšnega ravnanja je bil človeka ponižati in v njem ubiti vse pravice, vso človečnost. Rad bi pripomnil, da je bilo v Splitu kar nekaj bojkotiranih; ne vem sicer, koliko, toda bili so ... To so bili prvi odzivi oblasti in nato so mnogi, ki so vsaj nekoliko kritično razmišljali, postali pazljivi in zadržani. Rezultati tega strahu so bili osnova za razvoj enoumja in odobravanja (brez diskusije) vsega, kar so predlagali višji organi oblasti. To so bile prve kazenske točke, s katerimi je oblast dala vedeti, da ne bo nobenega »mehkega« gledanja (lagerji za tovrstne »sovražnike« tedaj še niso bili organizirani), nikakršne intimnosti in odprte razprave kot prej v isti partiji, kajti razlika med ljudmi je bila zdaj jasno začrtana. Kot se je takrat reklo med zavednimi partijci: ali si brez razmisleka »za« ali »proti«.

Sam se nisem mogel prilagoditi stanju nekritičnosti in nereflektiranega strinjanja, zlasti ko je prišlo do zloma v Partiji, v katero sem prej nepremišljeno, slepo verjel. Sedaj je bilo tega konec. Partijska disciplina zame ni bila več svetinja in začel sem se kritično opredeljevati do vseh okoliščin in dogodkov. Na začetku leta 1949 sem iz Splita odšel na Reko, kjer sem še naprej delal v Jadroliniji. Na Reki sem srečal svoje prijatelje in znance, s katerimi sem se lahko dokaj odkrito pogovarjal.

Zelo težko mi je bilo gledati soproge tistih znancev, ki so bili kot »politični prestopniki« že zaprti, saj so bile pahnjene v nemilost. Videl sem, kako jih

deložirajo iz stanovanj, kako so bile prisiljene pometati ulice, čeprav so imele prej dobra delovna mesta. Nekatere so bile kot bolne odpuščene iz služb. Tako sem nekega dne srečal mojo dobro znanko iz Makarske, bolno, brez dela in brez denarja. Dal sem ji nekaj denarja, saj tudi sam nisem imel dosti, pa vendar je njej to nekaj pomenilo. To so bili težki časi, a najhujše je bilo dejstvo, da so to delali »revolucionarji«, »najbolj zavedni tovariši«, toda oni so imeli oblast in vzbujali so strah. To je najhujše, kajti prestrašen človek je pripravljen na vsako hudodelstvo. To so dejstva.

VIA ROMA

Zgodaj zjutraj 6. februarja 1951 bi moral z ladjo oditi na delo, na pregled otoških agencij Jadrolinije; mislim, da je šlo za otok Krk. In ravno pred ladjo, medtem ko sem se pogovarjal s poveljnikom in mu pravil, da potujem z njim, pristopi k meni neznanec in mi reče: »Danes ne potujete! Priti morate k nam, na policijo!« To me je presenetilo in malo prestrašilo. A kaj naj bi drugega storil, kot da sem se vrnil v agencijo in sodelavcu, pravzaprav prijatelju Vicku Vidanu povedal, za kaj gre, upoštevajoč, da bi znal tam ostati vsaj nekaj časa. Tisti, ki mi je rekel, da moram k njim, me ni spremljal do agencije. Tako sem se poslovil od tovariša in odšel na policijsko postajo.

Ko sem prispel, sem nekaj časa čakal v čakalnici, nakar mi je policist rekel, naj grem v določeno sobo, kjer me je neki neznanec začel zasliševati. Bil je precej vljuden in dostojen. Sestavil je zapisnik, nato sem zaprosil, da grem na stranišče, in policist me je spremljal. To je bilo znamenje, da bom ostal na Via Romi, kar je glede na prejšnje primere in govornice, ki so krožile – »Via Roma, nikad doma« –, pomenilo, da sem tudi sam postal stanovalec te znane ulice. Od tod ni bilo daleč do sodišča, kjer so bili zapori; tako policija kot sodišče se nahajata v isti ulici – Via Roma.

Peljali so me do zaporov in me s tem predali drugi ustanovi. Tedaj so glede navodil sprejeli nov postopek: po prvem obtožbenem aktu sem bil kot nevaren človek predan temu sodišču v varovanje. Oddal sem vse, kar sem imel pri sebi: denar, dokumente, legitimacijo, partizansko spomenico in še nekaj malenkosti. Dobil sem povračilo za odvzete stvari, mene pa so odpeljali v neko sobico z eno posteljo, na kateri ni bilo drugega razen majhne, nekoč verjetno bele blazine (zdaj njene barve ni bilo možno niti opisati niti določiti). Prostor ni bil velik, morda okoli pet metrov dolg in dva metra širok ...

Kakor je mesec februar vedno hladen, tako je bil tudi to leto. V tej sobici se nisem ravno potil od vročine, čeprav sem imel na sebi svoj nov mornarski

plašč kot del uniforme. Ta šinjel me je tiste dni reševal, da mi ni bilo še huje. To velja za noč, medtem ko sem se čez dan neprestano sprehajal po sobi, štel korake in računal, koliko kilometrov sem dnevno prehodil. Tako sem zbral tudi do šest kilometrov.

To sprehajanje me je grelo in mi pomagalo umiriti živce. Eno okno, ki je gledalo proti severu, je imelo nekakšne rolete, skozi katere se ni videlo naravnost, ampak samo nekam navzgor. Med temi roletami sem našel nekaj strani časopisa, ostanke neke revije. To odkritje je bilo kot zadetek na loteriji: dve, tri strani napisane vsebine so bile zame izredno pomembne, ker sem od nekdanj veliko bral in si s tem krajšal čas ter širil svojo izobrazbo. Zelo sem bil hvaležen neznanemu stanovalcu sobice, ki je v njej pustil to branje. Enako sem kasneje storil sam. Morda je bil tudi meni nekdo hvaležen za to.

Minilo je nekaj dni in dobil sem odločbo o odvzemu svobode, v kateri je pisalo, da sem za družbo zelo nevaren, da sem organizirani nasprotnik jugoslovanske partije, naroda, celotne države in tako dalje. Po tej obtožbi bi sledila samo ena usoda: smrt. Ni me zaskrbelo, saj sem vedel, da je ta postavka ovrgljiva, da se je z ničimer ne da potrditi, ker je povsem nerealna. Minilo je še nekaj dni, ko je v sobico prišel zaradi izpraševanja neki funkcionar Udbe. Na podlagi mojih izjav je napravil zapisnik. Postopek je bil korekten, to me je celo čudilo, a kasneje sem sprevidel, da ni bilo pomembno, kakšna je krivda. Bistveno je bilo ljudi zbrati in jih podrediti, pri tem pa najti način, da se vsakega odvrne od sleherne misli na neposlušnost.

Tako sem preživljal dneve v tisti sobici in čakal na nadaljnji tok dogodkov. Podnevi sem hodil, ponoči pa zmrzoval. Edina sprememba je bila, ko sem dobil tisto malo hrane za kosilo ali večerjo. Moram priznati, da mi je bila hrana nadvse okusna in prijetna, saj je ni bilo ravno veliko. Kasneje sem dobil eno odejo, tako da je bilo ponoči topleje ali vsaj znosno ... Po dvajsetih dneh so v sobo pripeljali še enega kaznjenca, dokaj mladega človeka. Skupaj sva bila dva, tri dni. On je ostal v sobici, mene pa so odpeljali v drugo sobo, precej veliko in svetlo. To je bil zbirni prostor, v katerem nismo prespali.

Proti koncu mojega bivanja na Via Romi sem prejel drug obtožbeni dokument, s katerim je bila prva obtožba izničena kot netočna, nova pa se je nanašala na javni red, v smislu, da sem razgrajal in razbijal na javnem mestu. Tako sem bil uradno obtožen na dvoletno kazen.

V zbirno sobo sem prišel prvi. Čez čas je prišel še nekdo, prav tako kaznjenc. Spoznala sva se. Ime mu je bilo Riko Škerbec in bil je z Reke. Tako sem se končno lahko z nekom pogovarjal. Nisem ga vprašal, kje je bil prej, ker to niti ni bilo pomembno. Bistveno je, da sva zdaj tu, kam bova šla naprej, pa sva lahko samo predvidevala, saj naju o tem še niso obvestili. Kasneje je kot

tretji tovariš prišel mlad Slovenec. Zapomnil sem si njegovo ime, bil je Rado Hrast.³ Že drugič je bil v zaporu za isto stvar. Pripovedoval nama je o Golem otoku in kako je tam, vendar v tem pripovedovanju ni bilo nič nenavadnega, poudaril je samo, da je najtežje priti z ladje do barake, potem pa je vse lahko.

Kasneje je prišlo še nekaj sotrpinov. Soba se je napolnila. Nismo ostali dolgo. Spominjam se, da so mnogi dobili od doma različno hrano, ki smo jo skupaj jedli. »Moramo dobiti kalorije, ker jih bomo potrebovali,« je rekel Hrast. In pojedli smo vse, saj nismo smeli ničesar vzeti s seboj. Ta dan v skupni sobi je bil zame, po skoraj mesecu samote, tako dragocen, da mi je bilo žal, ker smo se poslavljali.

Pred nočjo smo, popisani in zbrani, pripravljeni čakali na odhod na Goli otok. V mraku so na dvorišče pred sodno zgradbo pripeljali tovornjaki. Strpali so nas v tovornjak. Bil je poln. Zapomnil sem si imeni in videz prvih dveh, ki sta prišla v sobo, medtem ko se ostalih nikakor ne morem spomniti. Verjetno so bili z Reke ali bližje okolice, kar sklepam na podlagi tega, da so na dan pred odhodom dobili pakete, torej so imeli na Reki kakšnega svojca. Udbovci, ki so nas spremljali, so nas zelo nežno razvrstili v tovornjak in po potrebi njihovega prehoda z enega mesta na drugega lepo stopali po nas, kot da bi bili nekakšni stoli. Bili smo povsem natrpani in nismo smeli dvigati glav, da nas ne bi kdo videl, medtem ko smo se peljali skozi mesto. To je bilo izjemno lepo in udobno potovanje z Reke v Bakar. Ko smo prispeli v Bakar, je bila tovarna ladja že ob pomolu. Imena ladje nismo videli. Kasneje smo izvedeli, da se je imenovala Punat. Ta naziv je bil pozneje vsakomur dobro znan.

PUNAT

Naša skupina je prišla med prvimi in nekako smo se namestili. Odstranili so nam »lisice«. Bili smo stisnjeni kot navaden tovor, ki se ga prevaža na gradbišče. Skupine, ki so prispele v Bakar za nami, so na ladjo vkrcali izredno udobno. Nekateri so se uspeli spustiti po lestvi, a mnoge so enostavno porinili v podpalubje, kamor so padali kot kakšne vreče in ne ljudje. Mi smo se kot prvi počutili skoraj srečni, da smo udobno prišli na ladjo. Medtem ko so te zadnje skupine, ki so prispele z drugih zbirnih mest, takoj občutile lepoto potovanja z ladjo, v kolikor so, padajoč na ladjo, udarjali ob les, vkrcane ljudi ali bencinski sod na sredini. In zdaj smo, tako stisnjeni eden ob drugega, čakali, da ladja odpluje. To je bil začetek naše plovbe v tej zimski noči. Potovanje je trajalo vso noč.

Tega potovanja nikakor ne morem pozabiti, bilo je res nenavadno, zgodilo pa se je ravno na moj rojstni dan, 2. marca 1951. Čudovita svečanost za rojstni dan. Ladja se je celo noč pozibavala, nihče ni smel stopiti na palubo, da bi se nadihal svežega zraka in se osvežil. Mnogi so prvič potovali z ladjo, morska bolezen ni bila redkost.

Ko smo prispeli v pristanišče na Golem otoku, je bil že dan. Lep, veder, topel dan. Komaj smo čakali, da stopimo na obalo, saj je bilo na ladji skrajno neugodno, zlasti za tiste, ki so jih v podpalubje vrgli kot vreče. Naenkrat smo zaslišali nekakšen hrup in kričanje. Ne vem, koliko časa je to trajalo, saj se občutek za čas v takšnih razmerah popolnoma izgubi. Na ladjo so prišli mladi fantje v uniformah in nas začeli preganjati z ladje, medtem so nas neprestano udarjali s palicami, najpogosteje po glavi. Hodili smo naravnost, vsi krvavi. To je trajalo nekaj ur, dokler se nismo vsi izkrcali (bilo nas je nekaj sto). Če sem bil prej med prvimi, ki smo se vkrcali na ladjo, sem zdaj izstopil med zadnjimi. Pred tem sem moral gledati vse, kar se je na ladji dogajalo, in isto je doletelo tudi mene. Ti mladeniči so nas neprestano zmerjali in preklinjali kot najhujše sovražnike, vmes pa vzklikali razne parole. Sprva sem pomislil, da so Knojevci, ki so tu zaradi varnosti. Prišel sem na vrsto in dobil nekaj udarcev po glavi in rokah. Začutil sem, kako mi kri polzi po obrazu, rokah in ne vem več, kje še. Res krasen sprejem! Niti od enega kaznjenca nisem slišal besede negodovanja ali protesta. Vsak je, sklonjene glave, molčal in začudeno čakal, kaj bo sledilo.

GOLI OTOK

Ko sem prišel z ladje, sem moral stopiti pred nekakšno komisijo, kakor temu zdaj pravim. Vsi smo se morali sleči; oddal sem svoja oblačila in očala, ki sem jih imel za branje in mi jih na sodišču na Reki niso vzeli. Vse svoje stvari sem položil na odejo, zapisali so moje ime in postavil sem se v vrsto, kjer so stali kaznjenci z ladje. Poleg nas sta se razprostirali dve dolgi vrsti ljudi, špalir, ki mu ni bilo videti konca. Takrat nismo vedeli, kdo so ti ljudje, mimo katerih moramo iti. Za nas takrat: v neznano. Ko smo se vsi izkrcali z ladje in pustili svoje stvari pri »komisiji«, se je zaslišala komanda: »Gremo!« In začelo se je premikanje, hoja mimo približno dva tisoč ljudi, ki so imeli posebno dolžnost: da te udarijo, porinejo ali kakorkoli užalijo, predvsem da ti zadajo močen udarec, še posebej po glavi. Tako so nas gnali na določeno zbirališče, vzklikajoč: »Uuu, banda.«

Pot do določene barake je bila dolga le nekaj sto metrov. Vendar smo hodili počasi, saj nenazadnje nismo vedeli, kam gremo, glave smo imeli sklonjene,

čakajoč na pogoste udarce, nekateri so bili zelo bolni, a »stroj« (kakor se je tam imenoval ta kordon) se nam je zdel izredno dolg, brez konca. Takrat sem se spomnil besed mladega Slovenca Hrasta v zbirni sobi na Via Romi, ko je dejal, da je mučno priti do barake. Ko prehodiš kakšnih trideset metrov skozi stroj, že manj občutiš udarce, ker upaš, da se bo kmalu končalo, toda ta stroj je bil predolg, da bi bil naš prihod do »hotelov« skoraj končan. Vendarle, kot ima vsaka stvar svoj konec, tako je bilo tudi to počasno potovanje skozi stroj zaključeno in prišli smo pred barako.

Imel sem smolo, da sem bil dodeljen v najbolj oddaljeno barako, v številko deset. »Desetka« je bila na najvišji platformi. Nasproti nje je bila »enajstka«. Še zdaj ne vem, kdaj sem tistega dne prispel, ker je to potovanje pri vseh zmešalo občutek za čas. Namestili so nas v barako in tam smo čakali na nadaljnje ukaze ali dogodke. Spominjam se, da je šel neki kaznjeneč mimo naše barake in nas vprašal, če ima kdo Spomenico. Jaz sem se oglasil, misleč, da bo to koristilo. Koristilo je v toliko, da sem od tega tipa dobil tako klofuto, da sem se samo obrnil. Nikoli nisem zvedel imena tega »junaka«, ki me je kasneje znova udaril, medtem ko sem ga, stoječ v vrsti pred barako, preklinjal. To ga je povsem razbesnelo, vendar ni več ponovil, ker je videl, da bi tudi sam dobil udarec od mene.

Za večerjo smo dobili polento, a je nihče ni mogel jesti; nihče ni mogel odpirati ust po nekaj sto udarcih, ki jih je vsak dobil po glavi med hojo skozi stroj. Pred obedom smo se morali umiti, kajti vsi smo bili popolnoma krvavi, nekateri so imeli zaprte oči, drugi so imeli tako zatečena ušesa, da so bila čisto zabuhla in zaprta, mnogim so ostala izmaličena za vse življenje. Naslednji dan zjutraj, po nočnem počitku, smo bili vsi popolnoma otečeni, tako da se niso mogli prepoznati niti tisti, ki so se od prej dobro poznali. Škoda, da se nismo mogli slikati za spomin.

Naslednji dan so nas poklicali na ploščad (na taboriščno dvorišče), kjer so bile na neki plahti zložene stvari, ki so nam jih ob prihodu z ladje vzeli iz žepov, torej ne oblačila, ampak stvari, ki smo jih imeli v žepih. Jaz sem iskal svoja očala – imel sem lepa očala, ki mi jih je sestra poslala iz Italije –, vendar jih nisem nikoli več našel; nekomu so bile všeč in jih je vzel za svoje. Bilo je še dosti drugih očal, a nisem hotel vzeti tujih. Tako sem ostal brez njih.

Ko smo se novi kaznjenci srečali ali sestali, smo drug drugega čudno gledali, vsi smo bili drugačni, nepoznani. Nihče ni videl sebe, ampak drugega, a drugi je videl le tebe, torej, vsi smo bili enaki.

Jaz osebno sem bil presenečen, razočaran in strahovito nesrečen, zato ker nisem mogel niti pričakovati niti si zamisliti, da je kaj takšnega sploh mogoče. Sami udarci za kaznjence niso nikakršna izjema, ampak kdo jih zadaja in

zakaj? Že prej, v zaporu stare Jugoslavije, sem bil deležen udarcev, vendar me ti niso pognali v depresijo in obup. Obremenjeval sem se z vprašanjem: kdo so ti ljudje v stroju in zakaj so nas na tak način pričakali? Zakaj se je človek spustil na raven živali, ki nima drugega kot goli nagon? To mi je bilo najtežje razumeti in me je tudi najbolj bolelo – ta padec človeka v človeku. Vsi so prišli sem zaradi enakih ali zelo podobnih razlogov, z enakimi ali podobnimi prepričanji, a jaz jih zdaj gledam kot svoje mučitelje. To je bil moj prvi vtis. Kasneje bodo sledili novi, še bolj porazni vtisi.

Razporedili so nas v barake, v katerih je že bilo nekaj prejšnjih kaznjencev. Novih nas je bilo po deset, v nekaterih barakah morda celo več. Koliko nas je bilo vseh skupaj v barakah? Tega nismo vedeli, čeprav bi se lahko prešteli. Natančno so vedeli le sobne starešine. Tudi sam nisem nikoli točno vedel, koliko nas je v baraki – morda nas je bilo okrog sto ali sto petdeset; vem le, da je bila polna, v barakah pa je bilo prostora za približno dvesto ljudi, morda tudi več.

Zvedeli smo, da je številka naše barake deset, da smo sedma skupina, kasneje pa naj bi zvedeli, kateri Udbi pripadamo. Namreč, vsi kaznjenci so bili razporejeni glede na Udbo, in sicer: Jugoslavije, Srbije, Makedonije, Hrvaške, Bosne in Hercegovine, Črne gore ter Slovenije. Glede na to, katera Udba je poslala posameznega kaznjenca na otok, na primer: Udba Makedonije je pošiljala ljudi iz te republike, ostale pa prav tako s svojega teritorija. Udba Jugoslavije je v svojo pristojnost vzela tiste osebe, ki so bile zaposlene v obče-jugoslovanskih podjetjih in ustanovah. Mene so dodelili Udbi Jugoslavije, ker sem delal v Jadroliniji, to podjetje pa je bilo obče-jugoslovanskega značaja. Tega rasporeda smo se držali ves čas bivanja na tem otoku, možne so bile edino preselitve v drugo barako.

ZAČETEK DELA

Moj prvi delovni dan je bil na nekem gradbišču, kjer je bilo treba zgraditi stadion, nogometno igrišče. Delovno mesto je bilo oddaljeno približno dva kilometra od barak. Iz doline, kjer je bila naša barakarska naselbina, je bilo treba čez grič, nato skozi drugo dolino, v kateri so bile razne delavnice, in še nekoliko naprej do nekega grebena, kjer so nas razporedili na delovna mesta. Nekateri so dobili lopato, drugi motiko ali kramp, nekdo je moral odnašati izkopani material, nekdo pa z golimi rokami prebirati kamne in jih nositi dalje. Delo ni bilo tako naporno ali posebej težko, kajti če ni določeno, koliko moraš narediti, potem je znosno, zlasti če si kaj takšnega nedavno že delal.

Ker že vrsto let nisem opravljal težkega fizičnega dela, moje roke niso bile krepke, tako da sem po prvi uri dela s krampom dobil žulje po dlaneh – ne ravno pravih žuljev, ampak mehurje, ki so v kratkem času popokali. Dlani sem imel polne odprtih ran, videlo se je meso. To me je strašno bolelo, a morali smo delati – pomešani smo bili s starimi kaznjenci. Spominjam se nekega Šumadinca, delal je zraven mene. Svetoval oziroma povedal mi je, kako se olajša situacijo, da se le-ta vsaj malo izboljša, in sicer, naj med delom vzklikam parole kot: »Tempo, Tempo!« (po Svetozaru Vukmanoviću - Tempu), ali pa druge parole v znamenju tedanjih, aktualnih partijskih smernic. Tako se je občasno slišalo vzklike »navdušenih« delavcev, toda z mojimi rokami ni bilo nič bolje. Krvavele in bolele so vedno močnejše. Kdor tega ni izkusil, ne ve, kako je to, ko imaš na rokah odprte rane in moraš kljub temu držati orodje, pri tem pa nimaš možnosti, da bi si olajšal situacijo. Poskušal sem najti neko krpo in delati z nekoliko zaščitenimi dlanmi, toda zaman. Takšne muke in bolečine so trajale več kot mesec dni, dokler se ni koža na rokah odebelila, roke pa okrepile. Pozneje to delo ni bilo tako težko, če le ni bilo drugih sitnosti, ki pa itak same pridejo; tudi ko jih ne iščeš, so vedno prisotne.

Spominjam se, da sem prve dni prevažal tovor s samokolnicami, precej naporno za enega človeka. Zamišljen sem porival samokolnico pred seboj, zato na tleh nisem opazil cevi za avtogeno varjenje, tako da sem s kolesom zapeljal čez njo. Ne vem, če sem zares povzročil kakšen stik, mislim, da ne, da sem samo zapeljal čez cev. Delavci, starejši kaznjenci, so začeli name kričati, me zmerjati, sprožil se je naval hrupa. Na mestu so me odpeljali pred stroj, kar je seveda pomenilo vroči stroj za udarce. To je bilo prvič, če ne upoštevam tistega za dobrodošlico. Ko smo se zvečer vrnili v barako, sem moral pred kolektiv na raport. Kazen kolektiva se je glasila: stroj. Na ta način se je manifestiralo samoupravljanje oziroma samoodločanje. Dober začetek. In sledil je stroj pred vso barako. Ponovna kazen za isti prestop. To so vtisi prvih delovnih dni, kasneje se bodo še obogatili in namnožili v raznolikosti.

Dela so bila vedno zunanja, terenska: kopanje, ravnanje terena, prenašanje kamenja in ostalega tovara ter vsa dela, ki se jih opravlja s krampom. Gradilo se je različne objekte – od hiš do bunkerjev, cest in podobnega. Postopek na delu je bil prav tako enoličen. Spletke so bile običajen pojav in za mnogimi, ki so bili bojkotirani, je bilo redno opaziti sled krvi. Krvava sled za bojkotiranim kaznjencem ni bila nobena redkost, čeprav je bilo to skoraj lažje, znosnejše kot trpeti pomanjkanje hrane, lakoto, ki je bila totalna. Tako je bilo v prvem letu bivanja na otoku.

Nekaj dni po prihodu na Goli otok sem pred barako, v vrsti za odhod na delo ali pred večerom, začel srečevati nekatere svoje znance in dobre prijatelje: Branka Marjanovića iz Makarske, znanca iz časa pred vojno, s katerim sem delal v istem podjetju. Bila sva tovariša in prijatelja. Pripeljali so ga nekaj časa pred mano. Nato Anteja Olujića iz okolice Makarske, Krstulovića iz Splita, Srečka Parunova iz Splita, ki je prišel istočasno kot jaz, potem Kreša Jerina, Anteja Dumanića iz Splita, in še nekatere, a sem pozabil njihova imena. Zelo prijetno je bilo srečati nekoga, ki ga poznaš in komur se lahko potožiš, mu izpoveš svojo žalost.

Nekoliko sem že pričakoval, da bom dobil kakšno obvestilo v zvezi s to situacijo, kako se je treba vesti in podobno, vendar je bil vsak kaznjenc povsem zaprt vase. Sprva me je to čudilo in zaskrbelo, pozneje pa sem zelo dobro razumel – takšno vedenje mojih znancev in prijateljev mi je bilo čisto jasno, saj niti niso mogli ravnati drugače.

V prvih dneh bivanja sem se usmeril bolj na opazovanje okolice in ljudi, kolikor so moji oslabiljeni refleksi pač omogočali glede na šok, ki sem ga, tako kot drugi, v tem času doživel. Povlekel sem se vase z vso svojo žalostjo in bolečino, s svojim razočaranjem nad človekom. Tako sem bil sam, navkljub številnim ljudem okrog mene ... bil sem povsem sam, ukvarjajoč se s svojimi črnimi mislimi, kar je situacijo le še oteževalo. Ne znam niti nimam moči, da bi izrazil ali opisal sebe in svoj tedanji položaj. Po vsej verjetnosti si nisem mogel ničesar zapomniti niti se toliko zbrati, da bi zmožal kaj opaziti. Spominjam se, da po skoraj enem mesecu skupnih prihodov v delovno vrsto nisem mogel prepoznati svojih sostanovalcev iz iste barake, in moral sem iskati svojo »desetko«, sprašujoč naokoli, ostali pa so se jezili name. Ta moja hiba neprepoznavanja obrazov in imen me spremlja vse življenje.

Pred odhodom na delo, ko smo imeli tako imenovani »prosti čas«, smo morali novinci pred barako tolči kamen, kajti prostor pred barakami je bil posut z drobljencem. Kladiva nismo imeli, tako da smo tolkli kamen ob kamen. Delo je bilo zamudno, a je bilo vseeno vse posuto z drobljencem, približno sto petdeset metrov prostora med barakami. To nam je uspelo po tistem starem pregovoru: V slogi je moč [Sve se može, kad se bratska srca slože].

Po nekaj dneh smo morali na raport v pisarno Udbe. Odšel sem, kot mi je zapovedal sobni starešina. Povedal mi je, h kateri Udbi pripadam. Odšel sem tja in sprejel me je visok, suh človek, ki je bil v civilu. Ko sem se oglašil, da sem tu po pozivu in da ne vem, zakaj, mi je rekel: »Rusković, nisem za to, da si ti tukaj.« »Tudi jaz ne,« sem odgovoril in zaslišanje je bilo končano. Kasneje

sem zvedel, da se je ta predstavnik Udbe za Jugoslavijo imenoval Ante Raštegorac (bil je polkovnik). Tega imena ne bom pozabil, čeprav polkovnika nisem nikoli več videl, ker je nato odšel z Golega otoka. O njem, kot znanem revolucionarju in borcu, sem nekajkrat bral v časopisih in v knjigah Vladimirja Dedijerja, ki ga večkrat omenja. Pozneje je v mojo matično Udbo prišel drug oficir, nižjega čina. Pri njem sem bil na raportu morda enkrat – zaradi pritožbe nekega tovariša. Kar se tiče Raštegorca: v času njegovega bivanja v taboriščni upravi se je dogajala prava kulminacija najbolj okrutnih metod prevzgoje kaznjencev in vsega tistega, po čemer je Goli otok znan.

Sedma skupina, to je skupina, v kateri sem prispel, je bila na samem vrhu te parabole krutosti – kulminirala je v vseh možnih načinih mučenja. Osmi skupini, ki je prišla nekaj mesecev kasneje, je bilo že za en odtенок lažje, a nikakor ne ugodno. Vsaki skupini, ki je prišla na novo v taborišče, je bilo glede splošnih pogojev življenja in dela nekoliko lažje od predhodne, toda nikomur ni bilo ne ugodno ne lepo. A takšno je življenje vseh kaznjencev po svetu.

Nekoliko sem se oddaljil od teme. Nekaj dni zatem, ko smo se vsi javili pri Udbi, so uvedli nov proces, nov način – ne vem, kako bi ga krstil, zato ga bom orisal tako, kot se je odvijal. Namreč, vsak kaznjeneč, ki je prišel na novo, je moral pred kolektivom svoje barake (pred približno dvesto člani kolektiva) spovedati svoj »greh«, zaradi katerega je prišel na Goli. Temu kolektivu je predsedoval sobni starešina, ki je zastopal upravo taborišča za kaznjence, če naj tako imenujem ta Otok. Sobnemu starešini so pomagali tako imenovani »aktivisti«, navadno mladi ljudje. Seveda, vsi kaznjenci so stanovali v baraki.

IZREKANJE STALIŠČA [IZNOS STAVA]

Ta »veliki dogodek« je sklical sobni starešina. Običajno je bil poklican en kaznjeneč, ki je prišel na novo, redko dva. Procedura se je začela ob koncu delavnika, ko so bili vsi v baraki. Dolžnost kaznjence je bila, da iskreno odgovarja na vprašanja sobnega starešine in da prizna svoje sovražno delovanje, zaradi katerega je prispel na Otok, da torej revidira svoje stališče in prizna svojo zмотo. Sobni starešina je bil predhodno seznanjen z dosjееm določenega kaznjence in na tej podlagi ga je zasliševal. Navadno so se pred

bokse (to so bili prostori za spanje, vgrajeni na sredini in ob straneh barake) postavili njegovi pomočniki ali sodelavci. Starešina je sedel pred svojo pisarno, posebej vgrajenim kotom v baraki. Vsakemu odgovoru, ki ni zadovoljil zasliševalca, so sledile klofute in drugi udarci. Bilo pa je nemalo vprašanj, na katera ni znal odgovoriti niti en kaznjeneec, ker je šlo za skrivnosti, ki jih je poznal samo starešina, on pa jih je zvedel pri preiskovalcih, pri Udbi. Zaslišanje je trajalo eno uro, po potrebi dlje, odvisno od tega, kakšen je bil zasliševalec, a v takih razmerah ena ura ni bila malo. Sleherno izpraševanje se je končalo z otečenimi ustnicami, okrvavljenimi in zatečenimi glavami. Moram reči, da so bili mladi pomočniki pri izpraševanju zelo prizadevni. Svoje delo so marljivo opravljali, meni se je zdelo, da s posebnim užitkom. Po izrečni izjavi je običajno sledil bojkot. Zelo redki so se prebili brez njega – v teh okoliščinah so bili oni pravzaprav pravi srečneži.

Kdor je slišal le pripovedi o vseh teh dogodkih, se navadno začudeno sprašuje: »Kdo so bili vsi ti mučitelji, ki so drugim grenili življenje?« Odgovor je: mi sami – kaznjenci, takšen je bil naš način samoupravljanja. Tega nimam namena posebej analizirati oziroma podvreči kritiki, zato prepuščam to bralcem in posebnim analitikom tega dogajanja. Tu in tam bo omenjena kakšna misel, ne pa tudi razprava o tem.

Tako sem bil, sedeč v boks, priča mnogim svojim sotrpinom, ki so prispeli skupaj z mano, čakajoč, da tudi sam stopim pred ta Veliki Svet (»veliki S«).

BOJKOT

Veliki Svet so sestavljali sobni starešina, njegovi pomočniki in ostali aktivisti. Za boljše razumevanje moram izpostaviti, da so v kolektivu obstajali trije sloji, kaste ali statusi kaznjencev. Prva kasta so bili aktivisti, druga kasta so bili kaznjenci, ki še niso bili aktivisti, tretja kasta pa so bili vsi bojkotirani, to je pariji družbe na Golem. Bojkotirani so bili brez vsakršnih pravic, opravljali so najtežja dela, najpogosteje prejeli klofute, pri deljenju hrane so bili zadnji in tako dalje. Bojkotirani se ni smel z nikomer pogovarjati in nihče ni smel govoriti z njim, saj bi to nemudoma privedlo do posledic. Bojkotirani so morali vsak večer pred spanjem obvezno iti skozi vroči stroj kolektiva. Vsak je imel dolžnost, da bojkotiranega udari, klofne ali mu kakorkoli drugače zada bolečino. Najtežje je bilo zanj na delovnem mestu. Običajno je z nosilom na delovišče prenašal različen tovor, predvsem kamenje in cement. Zvrhano nosilo sta navadno prenašala dva človeka, toda partnerji bojkotiranega so se vsakič, ko jim je bilo dovolj, zamenjali, bojkotirani pa je moral delati ves čas.

Poleg tega je šel s praznim nosilom in v hitrem tempu vedno sam po nov tovor, počakal, da ga naložijo, in postopek se je nadaljeval. Nič nenavadnega ni bilo, da je prihajal v barako na smrt utrujen in krvav.

Bojkotirani tudi ni imel pravice do dveh ur popoldanskega počitka kot drugi, temveč je moral pred barako tolči kamenje. Skoraj vsak drugi večer je bil dežurni pri kibli, bodisi prvo ali drugo izmeno. To pomeni, da je spal pol manj kot ostali. Svojo srajco je moral obrniti in jo nositi z notranje strani – obrnjeno oblačilo je bilo razpoznavni znak bojkotiranega, na ta način je bil stigmatiziran. Vsak, ki je zanemarjal ta interna – samoupravna – pravila, je bil grešnik.

Takoj moram povedati, da zvečer, ko so morali bojkotirani skozi stroj, niso vsi kaznjenci mimoidočih topli z užitkom, vendar se na več kot sto ljudi vedno najde določen odstotek brezpogojno zvestih, ki se seveda redno držijo pravil oziroma dolžnosti kaznovanja osovraženi. Toda tudi tistemu, ki je na tem mimohodu prejel manj kot deset udarcev, ni bilo prijetno, ker je bil že sicer ves dan mučen, šikaniran, in je od same izčrpanosti komaj stal na nogah. Večina se je bojkotiranih kaznjencev samo dotaknila ali jih porinila, vedno z vzklikom: »Uuu, banda«, ki ni bil boleč in tako ni nikogar motil.

Ta ceremonija je bila obvezna za vse bojkotirane, dokler je trajal bojkot. Za nekatere ni trajal dolgo, samo nekaj dni, za druge pa nekoliko dlje. To je bilo odvisno od tvojega napisanega stališča, izpovedi, in od tega, kako so ga »Oni« sprejeli in ocenili. Ali je bil sprejet kot iskrena izjava ali pa ti niso verjeli, in stanje bojkota se je nadaljevalo. Torej, kot rečeno, kdor ni ustrezal predpisom sindikata in ga le-ta ni spoštoval, je moral skozi ta nesrečni stroj (ki naj bi bil kot dobra želja za lahko noč in mirno spanje). Spali smo v oblačilih, le sezuli smo se in položili čevlje pod glavo namesto blazine.

DEŽURSTVO [POŽARSTVO]

»Požarstvo« se je imenovalo delo ob kibli ali velikem vedru, ki se ga je zvečer postavilo pred barako zaradi nočnega močenja. Vanj je šlo približno šestdeset litrov, do jutra je bilo vedno polno, potem se ga je odneslo do skupnega stranišča, ki je bilo zunaj barak in se je uporabljalo za vse odpadke. Ob kibli so bili vsak večer »požarni«, včasih dva ali več ljudi, večinoma bojkotirani ali pa tisti, ki so bili na ta način še posebej kaznovani. Nikoli ni zmanjkalo tistih, ki so dobili nočno dežurstvo in uživali v prijetnem vonju kible. V kolikor ni bilo bojkotiranih in posebej kaznovanih, je sobni starešina sam določil tiste, ki so morali ponoči opravljati to dolžnost. Kdor je le mogel, se je temu

izognil, saj je bilo zjutraj vseeno treba oditi na delo z ostalimi. Preden sem prišel na vrsto, da pred kolektivom predstavim svoje stališče, sem opravljal različna zunanja dela, ki sem jih že opisal. Mene tedaj še niso opredelili ne razvrstili, in nisem bil bojkotiran, ker me še niso poklicali na izrekanje stališča.

Nekoč pred večerom sem se na vprašanje, kdo se javi za prenos hrane na neko mesto, sam prijavil, a šele ob odhodu sem od starejših kaznjencev zvedel, da moram hrano odnesti v žensko taborišče, ki je bilo nekje v bližini. Hrana je bila v vrečah, težkih trideset kilogramov, morda tudi več. Ko se je zmračilo, nas je okrog deset krenilo onstran bodeče žice, s katero je bilo ograjeno naše taborišče. Mrak je bil že nekaj časa, tako da se je slabo videlo, a nekateri so dobro vedeli, kam gremo. Prišli smo v bližino taborišča, zavitega v temo, in približno eno uro čakali, da so prišli drugi tovariši, ki so prevzeli našo pošiljko. Nismo mogli videti, kdo so. Vedeli smo le, da je v drugi dolini taborišče, vendar nismo smeli natančno poznati tega mesta, kaj šele srečati se s kaznjenkami. (Dolgo let po mojem odhodu z Golega otoka sem srečal in spoznal tovarišico, ki je bila takrat v tem ženskem taborišču. Kot stara kaznjena sva izmenjala nekaj spominov na minule dni. Povedala mi je, da je v tistem času tam kazen prestajala tudi Brana Marković, soproga Simeta Markovića, znanega komunističnega prvaka iz prvih let po prvi svetovni vojni, ter da so jo še posebej trpinčili, bolj kot druge kaznjenke. Čeprav je bila priletna, do nje niso bili niti najmanj obzirni ali usmiljeni. Samo zato, ker je bila soproga Simeta Markovića.)

»MALI IN VELIKI VODARJI«

Nositi vodo v območje, varovano z bodečo žico, kjer so bile barake, ni bilo lahko in prijetno delo. Vodo je bilo treba prinesti iz doline, kjer so bile delavnice. Nosači vode so se imenovali »vodarji«, in sicer veliki in mali vodarji. Cisterna je bila zgrajena nad delavnicami v dolini. V tej dolini so bile nekoč lesene barake za prve stanovalce, kasneje pa so v naši dolini zgradili kamnite zgradbe, a mi smo jim vseeno rekli barake. Cisterna je bila oddaljena približno dva kilometra in pot ni bila ravno najboljša. Vsak kaznjenc se je bal tega posla, saj je pri tem zlahka dobil kilo.

Dvesto litrov vode smo nosili v kovinskih sodih, ki so že prazni tehtali okoli osemdeset kilogramov. Imenovali smo jih »mine«. Nekdo je trdil, da so bili to okviri pomorskih min, česar ne morem zagotovo potrditi, vem le, da je bilo neznanstvo težko prenašati ta tovor od cisterne do območja znotraj žice. Tisti,

ki so prenašali vodo v teh »minah«, so se imenovali »veliki vodarji«. Približno trideset litrov vode pa smo nosili od cisterne do kuhinje znotraj žice v vedrih, ki so bila veliko manjša in lažja. Kdor je prenašal vodo na ta način, je bil »mali vodar«, njegovo delo je bilo precej lagodno, saj ga ni nihče priganjal.

»LABOD«

To je še ena vrsta dela, ki je vsakemu kaznjencu, ki jo je opravljal, ostala v »prijetnem« spominu. Nositi je bilo treba posebno nosilo, imenovano »labod«, ki pa ni niti najmanj spominjalo na znano ptico. »Labod« je bil sestavljen iz dveh palic, dolgih okoli štiri metre, čez kateri so bile položene deske za prenašanje težkih stvari. To je bil edini način za prenašanje velikega in težkega tovora. Nosili so ga štirje, po potrebi tudi šest kaznjencev. To posebej naporno delo je bilo za močne ljudi ali za bojkotirane. Včasih je bilo treba nositi po brezpotju, kamorkoli je bilo tovor pač treba dostaviti. To nošenje je bilo nekaj najtežjega, nihče ni silil nosačev, naj pohitijo, ker to tudi ni bilo mogoče.

»TRAGAČ«

»Tragač« je bilo nosilo za prenašanje lažjega tovora, ki sta ga nosila dva človeka. Teža je bila različna, morda petdeset kilogramov oziroma nekaj več ali manj, odvisno od tega, koliko tovora se je postavilo na to nosilo. Samo cementne vreče so tehtale natanko petdeset kilogramov. Pri tem delu – nošenju »tragača« – so najbolj trpeli bojkotirani, saj zanje ni smelo biti nobene milosti. Vsa zunanja dela so bila vselej težka in tegobna. Bojkotirane se je na vseh vrstah dela gonilo in izčrpavalo, kar je ob zelo pičli hrani izzvalo porazne posledice. Odpornost je bila vedno slabša in mnogi so umrli zaradi epidemij, ki so se pojavile: tifus, griža, vnetje pljuč. Bolezni, ki so tudi v urejenih življenjskih razmerah zelo nevarne, so tu jemale svoj krvni davek.

Na ta račun je bila zgrajena celotna električna napeljava, vse zgradbe, vse ceste in poti, v glavnem vse, kar je bilo zgrajeno do prihoda naše skupine. V času mojega bivanja na otoku je bilo zgrajenih nekaj večjih poslopij, hotel za zaslisevalce, velika cisterna za vodo, nova bolnišnica oziroma nekaj paviljonov za zdravstvene potrebe, novo pristanišče na zahodni obali in tako dalje. V glavnem, vedno se je nekaj gradilo. Med kaznjenci so bili ljudje vseh poklicev, vseh možnih obrti in strok, in vsakega so izkoristili za ustrezna dela. Na primer: kaznjenci, ki so bili v baraki številka štiri, so vedno opravljali

gradbena dela. Pred odhodom na delo so si morali običajno na ramena naložiti vrečo cementa in tako oditi na delovno mesto, kjer se je gradil neki objekt, zgradba ali nekakšen bunker na določeni strateški točki. Skratka, stalno se je gradilo.

ŽICA

Znotraj žice so bile stanovanjske zgradbe (barake), kuhinja, ena od barak je bila namenjena za bolnišnico, potem zgradba za skladiščenje ter zgradba za tako imenovani Centralni odbor, kjer je bil sedež »Samoupravne skupnosti«, to je taboriščnikov. V tej zgradbi so na odru vadili tudi pevski zbor in glasbeniki, občasno so predvajali kakšen film.

Dolina, v kateri so bile zgrajene vse te stavbe, je bila popolnoma zaščitená pred pogledi z morja. Na sredini je bil vodnjak, vendar ta voda ni bila pitna, ker je bila slana. Naprej v dolini so bile barake, sezidane v dveh vrstah; mislim, da jih je bilo dvanajst. Med njimi je bilo skupno dvorišče, ki je bilo posuto z drobljenim kamenjem. V kolikor je dolino od morja ločeval hrib, je bilo treba nad vsako drugo zgradbo napraviti stopnice. Pozneje je bilo zaradi priliva novih kaznjencev zgrajenih še nekaj stavb onstran žične ograde, ki smo jih imenovali »Mala žica«, ker je bilo tam bistveno manj prostora. Tja so prihajali novi kaznjenci na svoj »prvi pouk«, kasneje pa so bili razporejeni v ostale barake. V »Malo žico« se je prišlo po poti zunaj naše žice. Da ne bo pomote: vse omenjene zgradbe in majhno pristanišče so bili obkroženi z bodečo žico. Zato smo to prebivališče preprosto imenovali »Žica«; tu je bilo tudi veliko poslopje, kjer so imeli policisti svoje urade in bivalne prostore.

Vsako jutro smo se morali pred odhodom na delo postaviti v vrsto, kjer so nas prešteli, nato smo po skupinah krenili na delo. Na delovišče smo šli v spremstvu policistov, ki so vodili svoje skupine kaznjencev. Štetje kaznjencev je bilo redno – tako pred odhodom na delo kakor tudi ob vrnitvi z dela v »Žico« oziroma v barake.

★ ★ ★ ★ ★

Delovna mesta, različna delovišča in delavnice so bili v drugi dolini, kot že rečeno, okoli dva kilometra od bivalnih barak. Delavnice so bile razporejene navkreber, nekoliko nad pristaniščem. Bile so dobro zaščitene, tako da se jih iz pristaniškega zaliva ni videlo. Ob morju so stali večji objekti, tako imenovani

hotel. Tu se je še vedno nekaj gradilo, a nismo vedeli, kaj, vprašati pa nismo smeli. Pravilo je bilo preprosto: glej, molči in se čudi.

Bilo je več vrst delavnic: kovinske, mehanične, lesne različnih zvrsti, bilo jih je deset. Nad delavnicami je bila cisterna za vodo, od koder so »veliki vodarji« nosili vodo v območje znotraj žice. Malo naprej od delavnic v dolini, proti zahodu, so se nahajale delavnice, v katerih so se ukvarjali izključno s kamenjem: rezali so kamnite bloke in podobno; ena delavnica je bila namenjena končni obdelavi kamenja, finejšemu klesanju (raznih plošč, ploščic, različno oblikovanih vaz in manjših predmetov), delali so s stružnico. Omeniti je treba, da je cel otok iz neke vrste marmorja – iz tega kamenja je bilo mogoče izklesati različne figure, ki so bile po poliranju gladke kot steklo. Če bi šli mimo tako zglajenih marmornih plošč, bi se v njih videli kot v ogledalu.

Naprej proti zahodu je bil hlev za živino, ki so jo včasih pripeljali, še bolj proti zahodu pa so v naravnem zalivu, ki gleda na sosednji otok Grgur, zgradili novo пристanišče s pomolom in obalo. Na tem predelu je stalo nekaj zgradb, ki so se uporabljale za skladiščenje različnega blaga.

Pozneje so odprli novo delovišče, in to ravno nad pristaniščem pred barakami. Potrebno je bilo zgraditi veliko cisterno za vodo in s kamnitimi ploščami ograditi zbiralnik deževnice, ki bi odtekala v cisterno. Na isti lokaciji, nekoliko vzhodneje, naj bi stalo nekaj paviljonov, kjer bi bila bolnišnica, vse naj bi izdelali iz klesanega kamna. Vključno z drugimi zgradbami bi bilo verjetno prostora za nekaj sto ležišč. To je bil eden večjih sklopov objektov, pri gradnji katerega sem tudi sam sodeloval, vendar še ni bil v uporabi, dokler sem bil na otoku.

S tem sem na hitro opisal kraj, raznovrstno delo in lokacije delovišč ...

Skoraj sem bil že na vrsti, da grem pred kolektiv, pred to poroto, kjer me čaka vse, kar sem že videl pri drugih, ki so šli pred mano skozi ta proces. Za nekatere je obdobje bojkota že zdavnaj minilo, toda še vedno je bilo dovolj revežev, ki so tolkli kamne in se zvečer »sprehajali« skozi stroj.

Delal sem redno. Vsako jutro je bilo pred barako poimensko klicanje glede na vrsto dela: zidarji, lesarji, vodarji, armirci ... – ti so delali več ali manj v delavnicah. Kdor ni bil na tem seznamu, je opravljal zunanja dela. Med slednjimi sem bil tudi sam – opravljal sem vsa možna težka dela, ki jih je bilo mnogo. Vse bolj pa se je bližal moj nastop pred poroto. To se je zgodilo mesec dni po mojem prihodu na otok.

PRED KOLEKTIVOM

Tisti večer sem bil kaznovan na dežurstvo v drugi izmeni. Delal sem ves dan in ko smo se še popoldne vrnili v barake, so me poklicali na razgovor – napočil je čas, da lepo priznam svoje sovražno delovanje. Sobni starešina, Mato Odić, je bil iz Hrvaške. Zraven njega je bilo šest ali sedem mladih aktivistov. Vsakič, ko sem odgovoril na vprašanje, so sledili udarci, vključno s kričanjem in zmerjanjem – »banda, banda«, kajti nikoli niso bili zadovoljni z odgovorom, zlasti če se česa nisem spomnil ali potrdil.

Izpraševanje je trajalo približno eno uro, morda tudi manj, saj na trenutke izgubiš občutek za čas, obenem pa postaneš ravnodušen glede tega, koliko časa je že in še bo minilo, dokler ne bo naloga, ki jo v imenu Udbe izvršujejo sobni starešina in njegovi pomočniki, končana. Pomočniki in publika (kaznjenci) večkrat vzkliknejo: »Bojkot, bojkot!« – publika iz dolžnosti, pomočniki pa iz želje, da se to zgodi. Po določenem času nisi več sposoben govoriti, ker si ves krvav in otečen, zato molčiš. (Dandanes, po tolikem času, se mi zdi, kot da so to bile le moraste sanje in ne kruta resničnost). Ob koncu izpraševanja sem dobil zadolžitev, da napišem svoje stališče. Obvestili so me, da sem pod bojkotom, ker je »avditorij« neprestano skandiral: »Bojkot, bojkot!«

Tako sem prispel v tretjo kategorijo kaznjencev – med »parije«, ostal sem brez vseh pravic, ki so v taborišču, četudi strahovito okrnjene, do neke mere vendarle obstajale.

Že isti večer sem bil kaznovan na dežurstvo v obeh izmenah, torej celo noč, čeprav sem že prejšnjo noč bedel do jutra. Naslednji dan sem kot vselej odšel na delo, s to razliko, da sem moral kot bojkotirani opravljati vsa težka dela. Običajno smo s »tragačem« prenašali različen tovor in vedno sem bil na sprednji strani, medtem ko se je moj partner na drugi strani nosila, ko je bil preveč utrujen, zamenjal z drugim (namen je bil, da bojkotirani neprestano dela pod velikim pritiskom in naporom). Prazen »tragač« sem do mesta, kjer je bil nov tovor, vedno nosil sam. Tako me je prvi dan po začetku bojkota, po neprespani noči, po napornem delu, po zelo skromnem obroku hrane za večerjo, tik pred spanjem čakal še »sprehod« skozi vroči stroj, nato pa še ena izmena nočnega dežurstva. To je bil niz kazni, ki me je doletel, ker nisem priznal svojih grehov. V baraki je bilo okoli sto osemdeset ljudi in vsak je imel dolžnost, da te udari s pestjo ali klofne. Tako se je začela moja tura, moje obdobje bojkota.

V baraki nas je imelo deset enak status in en za drugim smo hiteli, pravzaprav tekli skozi stroj, da bi čim prej minilo. Tovariši »sprehajalci« so mi

občasno rekli: »Rusković, ne stoj med prvimi, ti si starejši in ne moreš hoditi tako hitro kot mi. Na ta način jim damo samo še več časa, da nas mrcvarijo.« Potem sem stopil med zadnje in tako dobil še nekoliko večji delež uspavalnih sredstev. Ker sem prebedel celo noč in polovico prejšnje, za naslednjo noč pa sem bil posebej kaznovan s prvo izmeno dežurstva, sem imel tako napete živce, da po vsem neprespanem času sploh nisem čutil zaspanosti, in tisto malo sna naslednji večer ni bilo več nujno.

Tako se je začel moj novi vsakdanjik: zjutraj na delo kot vsi ostali, toda na najtežja dela, z najtežjim tovorom in brez prekinitve. Včasih so me mrcvarili tudi tisti, s katerimi sem prišel na otok, a so svoj kratki bojkot že prestali in zdaj so bili navadni kaznjenci. Vendar moram omeniti, da so bili nekateri tovariši tolerantni in z njimi sem se pogovarjal. Sporazumeli smo se, da bo tisti, ki bo z mano delal, kričal name vsakič, ko bo v bližini kakšen aktivist, a samo kričal. S tem smo en drugemu občasno olajšali ure, prestane na delovni obveznosti.

Spominjam se, da sem nekega dne za partnerja na »tragaču« dobil Albanca s Kosova. Skupaj sva delala ves dan in lahko rečem, da je bil njegov odnos do mene pošten, brez torture. Naslednji dan sem ga na delu na skrivaj vprašal: »Kako to, da me kot bojkotiranega ne priganjaš ostreje, ampak ravnaš z mano kot z enakovrednim?« Ustavil se je, se za hip zamislil in rekel: »Vidim, da si slaboten, in ne morem ravnati s tabo kot z nekom močnejšim. Ne boj se, znal bi tudi pritisniti nate.« Čeprav je to rekel, sem začutil, da ni bil iskren, kajti on preprosto ni mogel biti drugačen – nikoli ne bi mogel sočloveka preganjati ali ga kakorkoli mučiti. Pozneje, ko sem bil osvobojen bojkota, sva se večkrat pogovarjala, saj sva bila v isti baraki. Postala sva prijatelja in nadvse rada sva se pogovarjala. Pripovedoval sem mu o zgodovini albanskega naroda, o junaku Skenderbegu in drugih. Bil je presenečen, da sem vedel vse te stvari, in lepo mu je bilo to poslušati ... Z otoka je odšel davno pred mano, ker je tudi prej prišel. Vselej si očitam, ker sem pozabil njegovo ime. Kar se tiče Kosovarjev ali Albancev: vsi so bili zelo dobri tovariši, izjemno dobri ljudje in prijatelji. To oceno sem vedno pripravljen ponoviti ali potrditi, ker je čista resnica. Naj še pripomnim, da jih je na Golem kazen preživljalo kar precej.

Nadaljeval bom s pripovedovanjem o svojem statusu bojkotiranega. Vsak dan isti tretma, izključno zunanja fizična dela, na primer nošenje cementa od pristanišča na delovno mesto ali do skladišča, in to ne po lepi poti, ampak po okoli dvesto metrov dolgi strmini. Pot je bila tako in tako naporna, kaj šele s tovorom in, *nota bene*, pod posebnim izživljanjem, pri katerem so se moji partnerji na »tragaču« nenehno izmenjavali, medtem ko sem jaz moral nositi brez prestanka. Včasih sem delal kot »veliki vodar«, kar je bilo izredno

naporno, saj sem po neravnem terenu približno dva kilometra daleč na ramenih prenašal po sto kilogramov teže. Ta tovor sem nekajkrat prenašal, toda vedno sem se zelo bal te dolžnosti. Štirje smo nosili dvesto petdeset kilogramov težek tovor od cisterne do žice, in to ne samo enkrat. Morali smo prinesiti dovolj vode za vse potrebe taborišča. Prinesesh eno »mino« in greš po drugo. Nihče ni maral dela »velikih vodarjev«, tudi tisti ne, ki so bili bolj krepki in močnejši, medtem ko je bilo zame, ki sem dokaj nežno grajen in ne tehtam niti petdeset kilogramov, to opravilo še posebej mučno.

Kakor ljudje nikoli ne izgubijo upanja popolnoma, temveč vedno, v vsaki priložnosti, najdejo način, da se pošalijo in si olajšajo situacijo, zlasti če je glavni pouk že za njimi in so postali »stari« kaznjenci, tako je nastala šala o pojmu »velikega vodarja«.

Takole se je glasila: neki kaznjenec je pisal domov in se pohvalil, da je postal »mali vodar«. Domači so mu odgovorili: »Veseli smo, da si postal mali vodar. Zdaj se potruji, da boš postal tudi veliki vodar.« S tem smo se šalili in drug drugega spodbujali. Kot sem že opisal prej, delo »malega vodarja« ni bilo težko in ponavadi so ga dodelili starejšim kaznjencem, ki so bili tik pred odhodom domov.

Toliko o vodarjih. Sam nikoli nisem imel te sreče, da bi bil »mali vodar«, medtem ko sem bil večkrat veliki. In imel sem to čast, da sem bil v »ekipi labodov«. Najtežje predmete se je nosilo z napravo »labod«. Tega sem se, ko sem bil že na svobodi, še dolgo spominjal, ker sem moral na operacijo kile, ki so mi jo podarili »labod« in »mine«.

Kaznjenec je moral v času bojkota običajno prestati vse težke oblike nošenja, odvisno od tega, kako dolgo je bil pod bojkotom. O tem je odločal njegov preiskovalec oziroma matična Udba. Nekateri so bili pod bojkotom en teden, a to je bila redkost. Najbolj pomembno je bilo, da je kaznjenec v svojem pisnem poročilu zadovoljil preiskovalca in da se je pogosto javljal na raport, kjer je s povedanim naredil dober vtis na preiskovalca. Nekateri so bili pod bojkotom več kot mesec dni, zame pa je trajal točno petdeset dni.

V času mojega bojkota je bilo vsako drugo noč obvezno dežurstvo za pol noči. Vsak večer pred spanjem je bilo treba iti skozi vroči stroj in vsak dan, medtem ko so imeli ostali po kosilu dveurni počitek, smo morali bojkotirani pred barako tolči kamen. Ko se je delila hrana, smo bili mi zadnji in najslabše postreženi. Spominjam se, da večkrat nisem dobil žlice, s katero bi pojedel tisto malo juhe, zato sem moral počakati, da je nekdo drug pojedel in mi posodil svojo, če je le hotel. Vsakič, ko je bil obrok tekoč, sem bil prisiljen najti ali pa izdelati tanko deščico, da sem ga lahko pojedel, v glavnem pa sem ga popil kot čaj.

Hrana – to je bilo eno najbolj bolečih vprašanj, kajti vladala je prava lakota. Če se upošteva izčrpajoče delo na deloviščih, si ni težko zamisliti, kako je bilo vsem, zlasti bojkotiranim kaznjencem. Zjutraj, pred odhodom na delo, smo dobili porcijo nekakšnega poparka, pravzaprav nekaj tople vode, za glavni obed večinoma fižol, ki ga je bilo samo za eno žlico, ostalo pa je bila topla voda. Za večerjo smo dobili malo polente ali ješprenja, vse strogo dietno. Enkrat dnevno smo dobili okoli dvajset dekagramov kruha. Vsi kaznjenci smo bili tako podhranjeni, da se nam je lahko brez rentgenske slike preštelo vsa rebra. Rejen je bil samo naš sobni starešina.

Razni vodje kot sobni starešina, vodja del in podobni so pripadali posebni skupini kaznjencev, a jih ni bilo veliko, ker so bile te dolžnosti le maloštevilne. V vsaki baraki je bil en sobni starešina. Zvečer, pred spanjem, smo imeli vsi obveznost, da pozorno poslušamo sobnega starešino, ki je imel dolžnost, da vodi poučne razgovore, s katerimi naj bi nas izobraževal in prevzgal. Vsi, še posebej bojkotirani, smo bili povsem izmučeni, a bog ne daj, da si zaprl oči, ker je nešteto parov oči čakalo ravno trenutek, ko si zamižal, in so te lahko hitro prijaviли ter si na ta način prislužili pozitivne točke, tebe pa je doletela nova kazen: dežurstvo v prvi ali drugi izmeni, kakor je pač določil sobni starešina. Ta je bil v bistvu komandant sobe, torej vseh stanovalcev barake, v kateri je bilo včasih sto petdeset, včasih pa mnogo več ljudi. Tudi on je moral odslužiti svoj kazenski rok, običajno dve leti, a sobni ni mogel postati vsak kaznjenec. Zelo hitro se je moral prevzgojiti, moral je biti izrazito zavzet in zanesljiv, tedaj si je pridobil zaupanje Udbe in jo pričel zastopati v svojem kolektivu oziroma v svoji baraki.

Kaznjenci smo videli svojega preiskovalca, oficirja Udbe, samo, kadar smo šli k njemu na raport, saj preiskovalci nikoli niso prišli v območje znotraj žice. Policisti so imeli dolžnost čuvajev in so vedno spremljali kaznjence pri odhodu na delo zunaj žice in ob vrnitvi. Policiste smo morali imenovati »komandir«, in če je šel mimo nas, smo morali vstati in dati kapo z glave, dokler ni odšel.

Vsi bojkotirani so bili »banda«; tisti, ki niso bili več pod bojkotom, niso bili niti banda niti aktivisti, s tem da tudi aktivisti niso dobili, dokler so bili na Otoku, na Havajih, statusa človeka. Ne glede na položaj v družbeni hierarhiji taborišča smo bili vsi le kaznjenci brez osebnega, človeškega dostojanstva.

Tako sem se iz dneva v dan po razglasitvi bojkota prebijal čez vse delovne zadolžitve, večerno torturo v špalirju, in po petdesetih dneh tega statusa me je poklical sobni starešina in rekel, da nisem več pod bojkotom in naj začnem delati na tem, da bom čim prej prišel v aktiv. Obljubil sem, da bom po najboljših močeh nadaljeval zvesto izvrševanje svojih obveznosti. Največ mi je

pomenilo, da nisem imel več dodatnih zadolžitev. Toda za prihod v aktiv sem moral čakati več kot dvajset mesecev.

AKTIV

Potreboval sem več mesecev bivanja v baraki, da sem spoznal, kaj je dejansko aktiv in kdo so aktivisti. Dolgo mi tudi ni bilo jasno, zakaj so vsak dan ljudje iz naše barake hodili na raport – z razlogom »izročitve«; zakaj so nekateri posamezniki neprestano nekaj beležili na koščke papirja od cementnih vreč. Šele po enem letu sem nekako začel razumeti to aktivnost nekaterih posameznikov.

Kot sem povedal na začetku, je bil aktiv svojevrstna oblika samoupravljanja – življenje in delo v taborišču je bilo tako imenovano »samoupravljanje«. Aktivist je bil kaznjenc, ki se je povzpel stopnico višje v družbeni hierarhiji taboriščnikov, kar je obenem pomenilo korak bližje vrnitvi domov. Aktivist je pretrgal vezi s svojimi zablodami, ki so ga privedle na Goli otok. Za to so bile zaželene različne aktivnosti in dobro opravljeno delo, a to ni bilo najbolj pomembno. Najbolj pomembno se je bilo udeleževati rednih večernih razgovorov, ki jih je vodil sobni starešina, in tudi aktivno razpravljati, ob vsaki priložnosti vzklikati razne parole, se aktivistično vesti do novih kaznjencev, pogosto hoditi na raport k svojemu preiskovalcu in zadovoljevati njegove okuse in potrebe, zlasti v povezavi z drugimi kaznjenci, prijaviti vsako sovražno dejanje ali misel, izrečeno v baraki ali zunaj nje, opazovati, kako drugi sprejemajo vzklikanje parol, torej vse, kar je bilo potrebno za to, da se človek čim prej prevzgoji in postane dober član nove družbe.

Če nisi prišel med aktiviste, nisi imel niti najmanjše možnosti, da greš domov, četudi se je kazen, ki ti je bila odrejena in določena za dve leti, že iztekla. Na Golem je kar nekaj ljudi odslužilo več kot štiri leta kazni, a še vedno niso bili ocenjeni, da so prevzgojeni. Poznal sem nekega Albanca, ki je bil iz prve skupine in ga še niso odpustili. Bil je zelo dober človek.

Glede na pomen aktiva in aktivistov so posamezniki spreminjali in prilagajali svoja prepričanja in delovanje. Tisti, katerim se je mudilo v aktiv, so bili zelo marljivi in prizadevni v navedenih dejavnostih, in lahko rečem, da so mnogi, posebno mladi, po dveh ali treh mesecih že postali aktivisti. Aktivisti v baraki so imeli pravico do besede pri različnih vprašanjih, o katerih se je sobni starešina z njimi posvetoval.

Vsi smo tudi vedeli, da se na svobodo ne pride, dokler Udba ne da svojega imprimatur – dovoljenja, da se lahko vrneš v družbo svobodnih in postaneš

njen član. S tem je mogoče pojasniti in do neke mere oprostiti mnoge pojave in represivne postopke, ki sem jih imel možnost videti in na lastni koži občutiti med svojim bivanjem na Golem.

Vem, da ni lahko biti pokončen človek. Tak človek v vseh okoliščinah zmore ostati zvest svojemu dostojanstvu. Ravno na Golem otoku sem imel priložnost videti vso človeško mizerijo, pohlep, brezznačajnost. O tem problemu bi morali pisati psihologi in ostali strokovnjaki, ki proučujejo človeško vedenje in imajo tovrstno znanje. Sam kot laik o tem nisem sposoben dati neke določene sodbe. Toliko o aktivistih in razlogu njihovega obstoja.

★ ★ ★ ★ ★

Različna težka dela, ki sem jih moral opravljati, so bila zunanja – za razliko od tistih v delavnicah, kjer pa bojkotirani ni mogel dobiti mesta. Pravzaprav so si vsi želeli, da bi s splošnih del prešli na specializirana, da bi prišli v katerokoli delavnico. Toda vsa zunanja dela sem opravljal, še preden sem izrekel stališče, in tudi po bojkotu, skupaj okoli tri mesece, saj je moj bojkot trajal trikrat dlje od povprečja. Takšna je bila usoda.

Da bi bilo vse v stilu, sem (ko sem bil še pod bojkotom) skupaj z nekaterimi sotrpini dobil garje. Namazati smo se morali z žveplom, na delu pa smo bili ločeni, kar mi je prišlo prav, ker mi ni bilo treba delati s »tragačem« ter s tistimi, ki so nas nenehno gnjavili. V baraki smo bili ločeno v posebnem kotu, oblačila in odejo so nam razkužili v vreli pari. Nas, ki smo bili namazani, so klicali »rumeni bataljon«. To je trajalo tri dni, potem smo se skopali, oblekli v čista oblačila in znova odšli na delovno mesto z ostalimi iz barake. Ni minilo dolgo, ko se je ta neugodna bolezen spet pojavila. Sledila je ista procedura.

Opisal sem taboriščno samoupravo in avtonomijo. Imeli smo brigadirje, vodje del, sobne starešine, centralno upravo, medtem ko resničnih nadzornikov, naših preiskovalcev, skorajda nismo videli, kar tudi ni bilo potrebno, saj so imeli dovolj zvestih pomagačev.

BARAKE

Opisati moram tudi, kakšna je bila naša nastanitev, kjer smo preživljali prosti čas oziroma spali. To so bile kamnite, zidane zgradbe, dolge okoli petnajst do dvajset metrov, široke okoli deset metrov. Spreadaj je bilo, če se

prav spominjam, šest velikih oken. Na sredini so bili leseni boksi v dveh nadstropjih – prostor za spanje, z obeh strani prehod, na drugi strani, brez oken, spet leseni boksi. Boksi so bila ležišča iz ne ravno natančno spojenih desk, tako da je bilo med deskami dovolj prostora za manjše stanovalce, denimo stenice. Enako sta izgledala pritličje in prvo nadstropje, medtem ko je bil zgornji del, kateremu smo primorci rekli »krov« [kuvirta], najbolj udoben za spanje. Sam sem tam najraje spal. Ob strani so bila samo ena vhodna vrata. Vse barake so bile enake. Nasproti ene barake je bila druga, povsem enaka, samo z drugo številko. Med njimi je bilo dvorišče, posuto z drobljencem iz belega kamna. Nato stopnice in na drugi ravnini enak razpored. Bilo je štirinajst barak in med njimi je bila ena na najvišji ravnini in prirejena za bolnišnico; namenjena je bila ambulantni, kjer so delali zdravniki in bolničarji.

BOLNIŠNICA

O tej bolnišnici lahko pripovedujem, ker sem v njej prebil skoraj en mesec. Opisal bom, kako se je to zgodilo. Nekega večera je nekdo stopil v barako in rekel, da so imeli ribiči dober ulov, zdaj pa potrebujejo nekoga, ki bi očistil ribe. Sobni starešina se je obrnil proti meni in dejal: »Rusković, ti si primorec in veš, kako se čistijo ribe. Ajde v kuhinjo na delo!« Rad sem šel, čeprav sem vedel, da te noči ne bo spanja. Delati smo začeli okrog desetih, ob polnoči so nam pripravili kavo, to je »divko« s polento. Delali smo celo noč. Zjutraj so nam spet pripravili kavo, s čiščenjem rib smo končali okrog osmih. Nato so nam kuharji spekli ribo, in to prav lepo porcijo. Z užitkom sem pojedel.

Po vrnitvi v barako je bil na vrsti zajtrk, kjer smo vsi za dodatek dobili pečeno ribo, saj jih je bilo ogromno in jih ni bilo možno skladiščiti. Vse sem pojedel, nakar mi je namestnik sobnega ponudil še porcijo zelja od večerje. Ker sem delal celo noč, sem šel na spanje, na delo pa naj bi odšel v drugi izmeni. Po nekaj mesecih zelo stroge diete je bil moj želodec izredno občutljiv, zdaj pa sem vanj natrpal dve porciji polente, dve porciji rib in porcijo zelja – to se enostavno ni moglo končati brez posledic. Ko sem se ulegel, je nakopičena hrana začela delovati. Čez nekaj ur sem moral na stranišče in začel sem bruhati, kar se je v kratkem času trikrat ponovilo. Sobni me je poslal k zdravniku s pripombo, da imam diarejo in bolečine. Zdravnik me je nemudoma nastanil v bolnišnici. Ravno v tem času je vladala epidemija griže, rekli so ji »krvava diareja«, zato je v bolnišnici ležalo nemalo bolnikov.

Meni je bilo, po pravici povedano, ljubo kakšen dan ostati v bolnišnici, kajti povsod je bilo bolje kot na zunanjih deloviščih. Bolnišnica je bila enaka

kot ostale barake, le da je bil v sredini prazen prostor, kjer so stale železne postelje, na katerih so ležali bolniki s krvavo diarejo. Z nekaj drugimi bolniki sem ležal v boksih. Predpisali so mi dieto in neko zdravilo proti diareji, ki je po dveh dneh minilo. Potem pa smo en dan dobili preslano polento in pojedel sem tudi porcijo od nekoga, ki ni mogel jesti. Znova sem dobil diarejo in zdravnik mi je predpisal oglje; hitro je minilo in čez štiri dni sem se spet dobro počutil. Zaželel sem si, da bi zdaj, ko sem že v bolnišnici, tu ostal čim dlje.

Na podu, kjer so ležali nekateri bolniki, je bil skoraj vsak dan kdo pokrit čez glavo, to pomeni, mrtev. Vsak dan sem poslušal vzklike: »Ilija, lopato!« Ilija je bil v tej bolnišnici kot bolničar. Bil je Makedonec, po poklicu profesor, prekrasen človek.

Boksi so bili polni stenic, nikoli si nisem mogel predstavljati, da jih je lahko toliko, da se jih lahko toliko natlači v te lesene bokse. Sicer pa ni manjkalo odprtih med deskami, bilo jih je v izobilju in bile so popolnoma izkoriščene. Tudi muh ni bilo malo, pravzaprav celi roji. Muhe so neprestano preletavale prostor, sedele na lopati in drugih stvareh v sobi. Polente, ki smo jo dobivali za obed, seveda niso spregledale.

Glavna hrana za bolnike je bila namreč polenta. Včasih tudi pražena juha, a redko. Dobivali smo enako hrano kot zdravi, ki so bili v barakah in redno hodili na delo. Zavedal sem se nevarnosti te bolezni, zato sem želel v bolnišnici ostati čim dlje, čeprav so motnje, zaradi katerih sem prišel, že popustile. Saj niti ni potrebno pojasnjevati, zakaj sem si želel ostati. To se je dogajalo, preden so mi dodelili delo v delavnici.

Nujno moram omeniti zdravnika v tej bolnišnici. To je bil dr. Nikola Nikolić. Prava škoda je, če ne poznaš takšnega človeka. Poudaril bi njegov neomajni trud, da pomaga in rešuje ljudi, četudi z najbolj skromnimi sredstvi, ki jih je imel na razpolago. Njegov odnos do ljudi je zgleden primer za šolske učbenike: resnično velik, kreposten človek. Kasneje sem nekje prebral, da je postal akademik. To si je res zaslužil, in še mnogo več. Na vse mogoče načine se je trudil rešiti človeka, a bili smo v taborišču in to vse pojasni. Tudi on je bil kaznjenec. Pogosto se spominjam tega krasnega človeka ... bil je nekoliko starejši od mene in verjetno ni več živ, a moj spomin nanj in na to bolnišnico je vselej svež in spoštljiv. Naj bo spomin nanj večen!

Drugi zdravnik, ki so ga vsi klicali dr. Đuro, je bil prav tako plemenit in zelo dober človek. Oba zdravnika sta mnogim pomagala ali jim rešila življenje. Na otok sta prišla kot kaznjenca, da bi se odkupila za svoje grehe, toda prinesla sta samo ljubezen in človečnost. Verjamem, da nisem osamljen v tem prepričanju.

Nekoč sem za nekega bolnika napisal pismo, v katerem je domačim sporočal, da se je malo prehladil, drugače pa je dobro. Po dveh dneh so ga, pokritega čez glavo, odnesli iz sobe. Nikoli nisem zvedel, kam so pokopali mrtve.

V tem času sem spoznal tudi tovariša iz Srbije, Maksimovića. Bil je visok, zelo prefinjen človek. Nekaj časa se je boril kot prostovoljec v Španiji. Srečal sem tudi Veljka Tvrdića iz Splita. Bil je zelo dober tovariš in strasten kadilec, zato sem mu dal svoje cigarete, kar ga je posebej razveselilo. Morda se tudi on spomni te naše bolnišnice (verjetno še živi – glede na to, da je bil precej mlajši od mene).

V bolnišnici sem ostal skoraj en mesec, tako da sem se nekoliko opomogel od bojkota in naporega fizičnega dela. Imel sem priložnost, da se okrepim, in po občutnem okrevanju in počitku sem tehtal sedeminštirideset kilogramov (to sem si zapomnil, ker je bila tam edina priložnost, da sem se stehal).

Po odhodu iz bolnišnice je bilo spet vse po starem. Zunanja dela, »tragač«, vodar, skratka, vse najtežje. Tedaj sem dobil kilo in sobni zdravnik mi je prepovedal nošenje težkega tovora – s tem sem bil rešen »velikega vodarja« in »laboda«. Osvobodil me je tudi nošenja kotlov s hrano iz kuhinje do barak, kar sem prej počel dvakrat na dan. Ta sanitarec je bil študent medicine iz Črne gore in bil je zelo čuden, nikakor ga nisem mogel razumeti. Enkrat je nekoga za prazen nič oklofotal, drugič pa je nekemu pomagal. Po mojem mnenju ni bil povsem uravnovešen, ali pa še ni bil zrel človek. Namreč, vsak človek je zgodba zase in vsakega posameznika bi lahko posebej proučevali, a to naj delajo tisti, ki so usposobljeni za študije značajev. Sam ne sodim mednje, zato lahko podam le svojo preprosto razlago posameznih primerov.

Kasneje je prišlo v ambulanto nekaj mladih zdravnikov, nekateri pa so morali delati s »tragačem«. Torej, priti v ambulanto je bila nagrada tudi za zdravnike.

ŽIVLJENJE V BARAKAH

Nadaljeval bom s prikazom življenja v barakah. Vedno so bile polne, v vseh treh nadstropjih boksov na sredini je lahko spalo prek sto ljudi in skoraj toliko tudi v stranskih boksih, ki so bili razporejeni po dolžini ob zidu barake. Barake so se uporabljale samo za spanje in takrat, ko je imel sobni starešina predavanje o namenu prevzgoje, ali pa ob napadu na kakšnega novinca.

Po delovni izmeni smo imeli pravico do krajšega odmora, toda poleti je bila prava muka ležati v baraki, ker se je namnožilo toliko stenic, da je bilo

neprijetno celo sobnemu starešini, saj je tudi on spal v isti baraki. Po enem letu takšnega stanja so se končno odločili za čiščenje vseh barak. Najprej smo očistili odeje, zatem smo z »let lampami« deratizirali vso notranjost barake, z njimi smo temeljito poparili vse, kar je bilo leseno, in tudi krovno konstrukcijo. Čiščenje barake je trajalo cel dan. In bilo je uspešno, ker smo si lahko jeseni in pozimi odpočili od tega zla. Resnici na ljubo moram povedati, da smo imeli nekaj časa za dodatek še uši.

Prvo leto ni bilo lahko niti v baraki niti zunaj nje. Nikakor se nisem mogel osredotočiti na nobeno stvar ali pojav. Dogajalo se mi je, da sem stal poleg različnih delovnih orodij in sploh nisem opazil, kdo in kdaj je vzel določeno orodje. In seveda, sledila je kazen. Toda vedno sem bil daleč s svojimi mislimi, skrbmi, s svojo žalostjo v tej samoti, čeprav sem bil obkrožen s stotinami drugih ljudi, a hkrati z nikomer, ki bi mi bil blizu, ki bi bil moj prijatelj ali znanec. Sam, popolnoma sam. In to je trajalo predolgo.

Občasno so nas poklicali na taboriščno dvorišče na zborovanje ali proslavo. Takrat je povsod odmevalo od vzklikov »živijo« ali »dol«, odvisno od tega, o čem je bil govor. Vzkliki so bili najbolj glasni, ko je bilo treba nekomu izraziti podporo. Vzklikanje teh parol je označevalo, da je kaznjeneц napredoval v svoji prevzgoji, da je dokazal svojo vdanost, da je postal rodoljub, da je ali že v aktivu ali pa je zrel zanj. V glavnem, bilo je skrajno odbijajoče, dolgočasno in ponižujoče, a treba je bilo potrpeti, molčati in čakati. Žalostno je bilo, ker je parole vzklikala večina, četudi neiskreno, in to je bilo dovolj, da se je izgubil vsak občutek zasebnosti. Vendar, to je bil le še en vidik psihičnega pritiska oziroma trpinčenja.

Kadar so nam predvajali kakšen film, smo po turško sedeli eden poleg drugega in tiho gledali. Spominjam se neke prigode: ker smo bili vedno stisnjeni, sem se enkrat nehote dotaknil nekoga iz iste barake, ki je sedel poleg mene. On se je tako sunkovito odzval, kot da bi bil gobav. Nisem bil užaljen niti mu nisem ničesar rekel. Vendar sem si zapomnil ta pripetljaj. Govorilo se je, da je bil ta gospod ambasador v Iranu. Bil je starejši od mene in gotovo ni več živ. Kakorkoli že, naj v miru počiva njegova duša. Podobno lahko rečem tudi za druge posameznike, ne glede na to, kako so se vedli, kajti v eni stvari smo bili vsi enaki: bili smo kaznjenci, prisilno privedeni na ta kraj.

V naši baraki je bil vodja del, ki nas je v spremstvu policistov vodil na delo in nas nadziral. Ime mu je bilo Slobodan, bil je iz Srbije. Vsi so ga klicali Slobodane. Nekoč sem ga nekaj potreboval in sem ga poklical po imenu. On je užaljeno in ostro odvrnil: »Zate nisem Slobodan, ampak vodja del!« Tako se znajo nekateri posamezniki nositi celo v kazenskem taborišču, kako se šele nosijo v svobodnem življenju?! Tega ne morem niti ne želim tolmačiti.

Raje bom omenil še kakšno stvar o teh posameznikih in njihovih taktikah za izboljšanje svojega položaja.

Videl sem nekatere, ki so tako vneto tekmovali v kričanju in vzklikanju, da so povsem izgubili glas. S tem so hoteli pokazati in dokazati, da so izjemni rodoljubi. Žal moram priznati, da je bilo veliko takšnih posameznikov in skupin, ki so bili prava mora za ostale, ker so v svojem zanosu aktivizma, očiščeni vseh primesi svojih nekdanjih grehov, to nenehno dokazovali v nasilnem odnosu do drugih, še posebej novincev in bojkotiranih.

Nekega dne sem delal s kaznjencem iz moje skupine, ki je prispel z ladjo Punat istočasno kot jaz. To je bil Ante Dobrila, znani revolucionar in pred prihodom na Goli šef pošte v Opatiji. Nekako sva se zblížala in z lahkoto sva se pogovarjala, čeprav se prej nisva poznala. Ljudje, ki imajo nekaj skupnega, se tako rekoč instinktivno najdejo, tako kot pijanci, ki se med seboj takoj prepoznajo ... Govorila sva o raznih doživetjih in spregovorila o najinih izkušnjah z zapori. Povedal mi je dogodek iz časa, ko je bil v mariborskem zaporu, nekaj let pred vojno. Tam so bili zaprti hrvaški nacionalisti oziroma republikanci, takrat pa so pripeljali skupino komunistov iz Mitrovice in Lepoglave. Ker so zaporniki nacionalisti vedeli, da prihajajo in kdo so, so jih z vseh oken pričakali s petjem »Internacionale«. Komunisti, ki so prišli, pa so zapeli »Oj, ti Vilo Velebita«.

Zdaj, ko to pišem, so mi ob tem občutku za solidarnost in tovarištvo v skupni stiski (pa čeprav niso bili vsi v istem položaju zaradi istih idej) v oči stopile solze. Nehote se mi vsiljuje primerjava s prihodom na lepe Havaje, kjer so kaznjenci podobnih grehov povsem drugače pričakali sotrpine. Primerjava je zgovorna, saj priča o padcu morale in vsega človeškega, kulturnega, da o solidarnosti niti ne govorim. Če imajo ti posamezniki v sebi vsaj kanček humanosti, potem verjamem, da trpijo bolj in močneje od kakršnekoli bolečine. Žalosti me, ker jih ni bilo malo.

Danes, daleč stran od te nesrečne dobe, še vedno razmišljam o tem, zakaj je bilo potrebno, da se je človek v svoji biti tako zelo ponižal. Po mojem prepričanju sta bila odločilna dva temeljna razloga. Prvi je neizoblikovanost oziroma labilnost značaja. Drugi je metoda, ki je omogočala, da so se surovost, trpinčenje, ovajanje in podobno razvili, razširili in postali nekaj vsakdanjega, da je imel človek pred seboj samo lastne koristi. In nastalo je stanje, ki sem ga opisal.

SPREJEM NOVE SKUPINE

Bližal se je prihod nove, osme skupine kaznjencev. Zdaj sem se moral tudi sam postaviti v dvojno vrsto, da bi novince ustrezno sprejeli, skladno z običajem. Dvojna vrsta se je vila od najvišjih barak do pristanišča, nekaj sto metrov dolg stroj. Spominjam se, da je bil vsak dolžan klofniti mimoidočega (ne vem, kdo je izdal to uredbo). Torej, tudi jaz sem moral udariti, toda moja roka ni nikoli in nikomur zadala bolečine. Zato sem lahko le nekajkrat zakričal: »Uuu, banda!«

Stoječ v stroju, sem gledal ljudi, ki so šli mimo, a vsi so mi bili neznani. Naenkrat sem opazil Josipa Ruskovića – mojega dobrega prijatelja, soseda in soborca iz predvojnega časa, ki je bil večkrat preganjan, ujet in pretepen v zaporih stare Jugoslavije, človeka, ki je ustvaril komunistično partijo v Južni Dalmaciji in bil znan in evidentiran v vseh policijskih kartotekah, in ki je takrat v Splitu, poleti 1948, na veliki konferenci vseh članov komunistične partije, povedal svoje mnenje o sporu s Sovjetsko zvezo. Ko sem ga zagledal, vsega krvavega in s sklonjeno glavo, sem se mu približal in vzkliknil: »Uaa, banda!« – z namenom, da bi me opazil. Toda ni se ozrl, samo gledal je v tla in hodil naprej. Težko mi je bilo videti ga v takšnih okoliščinah in v takem postopku. Vedel sem, da bo glede na svoja leta in šibko zdravje težko zdržal. Pozneje sem poskusil zvedeti, v kateri baraki je, da bi ga lahko poiskal. Po nekaj dneh sva se srečala in se toplo pogovorila, tako kot se pogovarjajo prijatelji.

Ker je stroj segal vse do barak, se je moralo kaznjence iz nove skupine na koncu poriniti k vedrom vode, da bi si vsaj malo sprali kri s telesa. To je bil moj prvi stroj ob sprejemu nove skupine. Drugi je bil nekaj mesecev kasneje, ko je prišla deveta skupina. Enak postopek, enaka razdalja. Takrat sem opazil nekoga, ki je imel najbolj krvav hrbet, in z roko sem šel po njegovem hrbtu, potem pa sem si, po vrnitvi v barako, pred vsemi zelo nazorno pral roke kot dokaz mojega odločnega ravnanja s tako imenovanimi »banditi«.

Najbolj žalosten, boleč in nepozaben je bil prihod dveh ljudi: Duška Brkića in Rade Žigića. Tega nikakor ne morem pozabiti. Razvrščeni smo bili zunaj naše žice, na poti, ki je vodila v »Malo žico«. Bili smo iz vseh barak. V stroj smo bili razvrščeni samo z ene strani, tako da je bila kolona bistveno daljša. Nepozaben prizor: stal sem na zadnji polovici poti in gledal, kako je nekaj agilnih ljudi pred seboj gonilo dvojico. Po obrazu, glavi, prsah, pravzaprav po vsem telesu so se jima cedili pljunki. Sam ne bi mogel pljuniti človeka, nekoga, ki mi ni storil nič žalega, četudi bi bilo od tega odvisno moje življenje.

Hodila sta drug ob drugem in še vedno imam pred očmi Žigića, ki – visok, koščen, dostojanstven – hodi ob Brkiću, glave ni imel sklonjene, ampak je gledal naravnost naprej. V vrsti je ob meni stal nekdo, ki je bil znan po svoji hudobiji, in ko sta šla mimo, sem se pretvarjal, da ju pljuvam, nakar se je on obrnil proti meni in rekel: »Ti, Rusković, ne moreš doseči, ne?«, in odvrnil sem: »Ne morem.« Ta tip je neprestano pazil, če kdo sabotira odredbo o kaznovanju in ali jo izvaja medlo ali zavzeto. Tega sadista moram posebej omeniti, ker je bil znan po svoji zlobi. Pisal se je Husetić, bil je Bošnjak, musliman. V baraki je bil še en tip podobnih lastnosti, pisal se je Filipović, prav tako Bošnjak. Nikoli nisem izvedel njunih imen. Po nekaj letih pa sem izvedel, da so Husetića, ko se je vrnil domov, neki neznanci pretepli do smrti.

Tovrstni tipi so ponoči vstajali in pretepali bojkotirane, ki so dežurali ob kibli. Husetić in Filipović sta v naši baraki slovela kot dva divjaka, a imela sta to moč, svobodo in gotovost, da jima njunega ravnanja ne bo treba pred nikomer zagovarjati, nasprotno, bilo je celo pohvaljeno in potrjeno. Zdaj razmišljam, če je bil to znak kulture, humanosti in vseh drugih moralnih načel, o katerih je bilo toliko govora s strani tistih sil, ki so to taboriščno življenje organizirale in osmislile. Posamezne Udbe so v svojih pisarnah predpisovale vse temeljne odločitve, medtem ko so kaznjenci v sistemu samoupravljanja vse te zapovedi in priporočila, na veliko zadovoljstvo pristojnih, sami izvrševali. Kot že rečeno, v vsaki baraki so bili centralni odbor, sobni starešina, različni vodje, aktivisti in ostali kaznjenci.

S tovrstnimi pojavi in vprašanji človeške duševnosti naj se ukvarjajo psihoanalitiki, ker laiki, kot sem jaz, takšnih problemov ne moremo rešiti ali jih natančno poimenovati (še nikoli nisem zasledil kakšnega simpozija, kjer bi te pojave izpostavili in proučili). V povezavi s temi pojavi in postopki lahko rečem le naslednje: stokrat lažje je bilo v vojni postati heroj kot pa v taborišču ostati človek. Človek, ki lahko vsakomur pogleda naravnost v oči, ne da bi zardel, in ki ima mirno vest, kajti prisotne so bile prevelike skušnjave za človeški značaj, prevelike zanke in vabe, v katere se je nemalokrat ujel celo kreposten človek, kaj šele slabič. In slabičev v človeški družbi ne manjka.

Še eno dognanje na podlagi osebne izkušnje: večina kaznjencev, ki so bili bolj izobraženi, so bili in so tudi ostali dobri ljudje. Bolj izobraženi ljudje so imeli največ tolerance. Veliko število srednje in nižje izobraženih je lažje popustilo in se predalo preračunljivosti, ki jih je napeljala na poslušnost in jih odvrnila od moralne presoje. Tako se je v teh pogojih izoblikovala nova psihologija – oportunistem; prevladovalo je delovanje na osnovi nagona po samoohranitvi, preživetju in olajšanju svojega položaja. Medtem ko je za tiste, ki so ohranili svoj jaz, veljalo nenapisano pravilo: »Potrpi, molči in si zapomni.«

MOJI ZNANCI

Na tem mestu bi rad spregovoril o svojih znancih in prijateljih, ki sem jih poznal že od prej ali pa sem jih spoznal tu. V naslovu sem zapisal »znanci«, ker ni drugega izraza za tovariše, s katerimi sem delal, z njimi delil spalni boks in jih srečeval v baraki, na dvorišču ali drugje, saj nikjer nisem bil sam.

Nekega večera, še pred mojim bojkotom, smo sedeli v baraki, in ker je bilo popolnoma zadušljivo, sem odprl okno, da bi se malo prezračilo. Neki kaznjenec je stopil k meni in me vprašal, če sem jaz odprl okno. Pritrdil sem, nakar je odšel do sobnega, in še preden sem vstal, me je že doletela kazen: dežurni v eni izmeni. To je bilo moje prvo dežurstvo ob kibli. Ta človek se je pisal Daskalov, bil je zdravnik iz Makedonije. Ko sem čez nekaj časa delal z Makedonci, sem jim omenil to prigodo, vendar o njem niso hoteli niti slišati. Poznali so ga že od prej in so se ga izogibali. Takšni so bili Makedonci – pogosto in radi so se držali skupaj, a od svojih slabičev so se povsem distancirali.

Nekega dne sem na dvorišču srečal Branka Marjanovića, ki je bil moj dober prijatelj iz časa pred in med vojno. Ko sva se srečala, se je glede na najino prijateljstvo vedel nadvse nenavadno. Sprva me je zmedlo, a pozneje sem ga razumel in za najina srečanja sva našla skupni jezik: vedno sva se izogibala pogovorom, ki niso ustrezali mestu bivanja.

V spomin so se mi vtisnili tovariši iz Makedonije in, kot rečeno, njihov odnos do slabičev. Lahko rečem, da so bili ravno Makedonci najbolj človeški do tovarišev, in glede njih se nikoli ni nihče pritožil. To sem občutil in sem pripravljen vedno potrditi. Vendar je bilo tudi pri pripadnikih drugih narodnosti veliko poštenih značajev. Slovencev je bilo relativno malo in v glavnem so se držali skupaj. Iz Slovenije sem imel dva prijatelja. Prvi je bil Rado Hrast, s katerim sva skupaj prispela, a je bil razporejen v drugo barako in sva se le redko videla, sprva pa niti ni bilo mogoče, da bi se poiskala. Drugi je bil Dušan Ivančič, prav tako krasen človek, njega sem spoznal kasneje. Delila sva si odejo in spala eden zraven drugega v boks. Delal je kot potapljač in ker je bilo njegovo delo delikatno, je dobival dnevno po deset cigaret, jaz pa le dve. Pogosto mi je dal eno celo cigareto, kar mi je veliko pomenilo, saj je imela cigareta veliko vrednost.

S prijateljem Josipom Ruskovičem nisva bila veliko skupaj, ker ni bil niti v moji baraki niti v kateri v bližini. Tam je bil tudi Mato Jasprica (Pikulić). Tako smo bili na Golem istočasno trije s Pelješca.

Na kratko bi spregovoril o življenju Mata Jasprice, da bi bile nekatere stvari bolj razumljive. Rodil se je v kraju Janjina, ki je približno sedem

kilometrov oddaljen od Pijavičina, od koder sva midva z Josipom. Bil je eden od pobudnikov socializma v svojem kraju, član komunistične partije nekje med 1934 in 1936, nato so ga zaprli, odsedel je šest mesecev in med preiskavo doživel vse čare policijske ljubeznivosti. Na začetku vojne, leta 1941, so ga ulovili Italijani in v Italiji je ostal zaprt do zloma fašizma. Zatem so ga prevzeli Nemci in ga odpeljali na prisilno delo – sprva v Nemčijo, kasneje pa z nemško vojsko na okupirana področja v Rusijo. Tam so ga skupaj z Nemci prijeli Rusi. Skratka, Mato Jasprica ni bil rekrut, nepoznavalec, in dobro je vedel, kaj pomeni biti kaznjenec. To omenjam zato, ker kadar je kje na samem srečal Josipa, je takole komentiral stanje na Golem: »Mati božja! Jozo, kaj je to?« Ko je to rekel, se je zaprepadeno držal za glavo.

Josipa Ruskovića so že po kratkem času odpeljali iz naše žice na neko drugo mesto na otoku, kjer so imeli osebe zaprte ob posebnem tretmaju. To smo samo slutili, ker nismo vedeli, kje na otoku se to nahaja. Slišali smo, da so tam posebni kaznjenci. Pozneje so Josipa premestili v neki drug zapor, mislim, da v Gradiško. Domov se je vrnil živ – z osemtridesetimi kilogrami. Med drugim ni več mogel hoditi sam.

Tudi Mato Jasprica ni bil dolgo na otoku, ker je med epidemijo tifusa umrl. Pokopan je na Kozali na Reki. To sem zvedel kasneje, ko sem poiskal njegov grob.

Ante Dobrila je bil še en sijajen človek, s katerim sem se zblížal. On je umrl zaradi vnetja pljuč. Ko sem ga na delovišču zadnjič videl, je bil ves rdeč v obraz, bojkotiran in bos, brez nogavic. Slučajno sem imel dva para in dal sem mu volnene nogavice. Na žalost je kmalu zatem umrl, nikoli nisem zvedel, kje je pokopan.

Pozneje je prišel Ivo Indijan, ki je bil iz Potomja na Pelješcu. Minilo je nekaj časa, preden sem srečal Anteja Fortunato iz Orebića. Pogosto sva se srečevala na dvorišču med barakama, saj je bival v sosednji baraki. Najino druženje in domačni pogovori so neizmerno pomagali, da sva se vsaj za hip ozrla stran od najinega trenutnega položaja. Velikokrat sva se nasmejala ob spominih na najine osebne prigode in doživetja. Najina srečanja so bila kot melem, zdravilo na odprti rani stvarnosti.

V baraki sem spoznal in se spoprijateljil z Josipom Pančićem, profesorjem iz Subotice, ter z njegovim bratom Franom. Z Josipom sva si bila zelo blizu in pogosto sva se pogovarjala, iskala sva izključno nevtralne teme. Bil je nenavadno kultiviran, izobražen in izjemno skromen človek. Vedno se ga spominjam s posebnim spoštovanjem. Na mojo veliko žalost je po vrnitvi domov zapadel v apatijo in obup in postal povsem zgubljen, strt človek. Nikoli več se nisva ne slišala ne videla.

Imel sem še nekaj znancev iz Splita, a ker smo bili razdrobljeni po barakah in različnih deloviščih, smo se le redko srečali. Človek, ki so ga mnogi poznali, je bil Zlatko Dimčević, stari kaznjeneц (ko pravim stari kaznjeneц, s tem mislim star po stažu na Havajih). Znan je bil po tem, da je bil »mali vodar« in pogosto kaznovan. Vsi so vedeli, da je bil poskusni pilot v Jugoslovanski ljudski armadi. Bil je visok, suh, zelo zadržan in resnoben. Vsak ga je spoštoval, četudi ni govoril z njim.

Ante Roje je bil iz Splita, na Goli sva prišla istočasno. Po približno treh mesecih sva se srečala in povedal mi je, da je že v aktivu. Rekel sem mu, da se je dobro namestil. Le redko sva se videla, ker je bival v drugi baraki in delal na drugem mestu. Ne vem, kako je bilo z njim pozneje.

Najbolj pogosto sem srečeval Branka Marjanovića, ki je bil v pevskem zboru, delal pa je v neki pisarni kot knjigovodja. Bila sva sodelavca v Jadroliniji, družila sva se med vojno. Vselej sva se rada srečala in dala duška svojim občutkom. Imel je težko ekonomsko situacijo; doma je bila soproga z njunima majhnima deklicama in nikakor ni mogla dobiti dela. Njihovo življenje ni bilo ne lepo ne lahko.

Toliko mojih redkih znancev in prijateljev je umrlo ali na neki način trpelo. Bog podzemlja je pogosto poslal svoje agente, da so pobrali davek, in bil je zadovoljen s številom sprejetih v Had. Nikoli nisem izvedel, kam so pokopavali umrle, kje je golotoško pokopališče. Ali se zdaj ve? Ali je možno obiskati to mesto in prinesiti cvetje na grobove teh ljudi?

Omenil sem nekaj svojih znancev in prijateljev, ki so mi ostali v spominu in s katerimi sem bil vedno v soglasju. Kakor nismo vedeli, kam so pokopavali mrtve, tudi nismo vedeli, koliko jih je pravzaprav umrlo. A ni jih bilo malo.

Vedel sem, kje se nahaja žensko taborišče, lokacije drugega, nadvse skrivnostnega taborišča pa nisem poznal. Nekega dne sem z neko skupino odšel na teren na delo. Ne vem, kako se je tista kota imenovala. Šli smo po južni strani naše doline, čez grič v smeri vzhodne obale oziroma rta, ki je najdlje segal v morje. Od tam je bil viden zaliv z ženskim taboriščem. Že nekaj časa je bilo zaprto in zapuščeno, ker je bil ves življenjski prostor osredinjen na jugozahodnem delu otoka. Na obali je ostala samo ena velika zgradba, povsem zapuščena in brez strehe. Na rtu, kamor smo šli, je bilo opaziti sledi neke dejavnosti in mitraljezna gnezda. Toda vse je bilo zapuščeno. Toliko o teh skrivnostih. Raznih govoric o skrivnostnih mestih, ki so krožile, ne morem niti potrditi niti ovreči, ker jih sam nisem videl. Biti radoveden pa je bilo nevarno. In to je bilo najhuje.

DELAVNICA

Po nekaj mesecih zunanjih del, podaljšanega bojkota, garjah, ušeh in ostalih privilegijih sem bil končno dodeljen v delavnico. Sanje vsakega kaznjenca so bile delati v delavnici, čeprav tudi tam ni bilo najbolje. Jaz sem bil dodeljen v delavnico za predelavo kamenja. Tam sem delal na gatru, ki je pilil kamnite bloke v plošče različnih debelin, te pa se je nato v delavnici dodatno obdelovalo v različne velikosti. Cel otok je iz marmorja, ki ga je mogoče uporabljati v različne tržne namene, denimo za okrasne predmete. Razlog, da otok ni bolje poznan po marmorju, je v tem, da je ta marmor večinoma prekrizan z žilami in zatorej ni kamnitih slojev, ki bi bili dovolj trdni za večjo gospodarsko uporabo.

Sprva bi na kratko opisal gater oziroma stroj za piljenje kamna. Dodelili so me za pomočnika kaznjencu, ki je delal na manjšem gatru. Hitro sva se spoprijateljila in najino prijateljstvo je trajalo tudi po prihodu na prostost, vse do njegove smrti. Pogosto sva se klicala, on iz Skopja, jaz pa z Reke. Imenoval se je Nikola Stavrovski, bil je tih, mirne narave, niti malo nervozen, in zelo dobrodušen človek.

Tako sem začel s piljenjem kamenja, z delom kamnoseka, na kar nisem bil niti malo pripravljen. Moral sem izbirati kamne s čim manj žilami, da bi bile plošče trdnejše. Če ni bilo mogoče najti tako velikega in čistega kamna, potem so zidarji na platformi gatra sezidali nekaj izbranih večjih kosov in tako naredili en celovit kamniti blok. Tak blok se je povleklo pod gater, ki je bil nepremičen, nato se ga je na poseben način pritrnilo, tako da se med piljenjem ni premikal. Navadno je bilo montiranih sedem ali osem pil, včasih tudi več ali manj, odvisno od tega, kakšna je bila zahtevana debelina plošče. Gater je bil montiran na štiri navpične železne stebre, nad njim pa je nihala velika železna rešetka. Nad njo se je nahajala cev za vodo, ki je tekla po rešetki in pri tem vlažila kamniti blok in železne pile. Na rešetko je bilo treba sipati droben pesek, ki so ga pile trle s pomočjo vode in tako rezale kamen. Pile je bilo treba dobro naravnati in pritrčiti, da so enakomerno delovale in se niso zatikale, ker bi v nasprotnem primeru morali razbiti cel kamniti blok, to pa bi bila izguba časa in velika škoda za delo. Potrebna je bila velika pazljivost, da je vse dobro potekalo: da je voda stalno vlažila, da je bil pesek vedno moker in da so pile s trenjem peska postopno dolble in ustvarjale žleb v širini pile ter preoblikovale kamen v zaželeno ploščo. Za piljenje enega kamnitega bloka je bilo potrebno več dni neprestanega dela.

Gater, na katerem sem delal, je bil postavljen zraven vrat, da je bilo mogoče od zunaj po tračnicah pripeljati določen kamniti blok. Široka vrata so bila

zaradi dela vedno odprta. Gaterist je moral neprestano dodajati pesek na mrežo in paziti, da ne bi pile obtičale v kamnu, ker bi jih bilo tedaj težko ali celo nemogoče izvleči. Motor, ki je poganjal pile na gatru, je bil z močnim usnjenim jermenom pritrjen na ne preveč oddaljen zid.

Zame je bilo to delo dobrodošlo, celo vzljubil sem ga. Končno sem opravljal nekaj, kar je bilo telesno manj naporno. Toda neprestano sem bil na prepihu in rahlo moker, saj sem se kljub pazljivosti hitro zmočil, kajti voda je bila ravno na moji višini, jaz pa sem moral stati blizu, ker sem na mrežo stalno dodajal pesek. Ta je z mreže odtekal skupaj z vodo, zato sem moral z lopato skrbno dodajati novega. Bil sem zadovoljen, čeprav se mi je delo v takih pogojih močno maščevalo, še nekaj let sem čutil posledice.

Tovariš, s katerim sva skupaj delala na gatru, je bil strasten kadilec. Cigaret je bilo malo, jaz sem prejel dve na dan, on pa štiri. Vedno sva si jih delila. Pred našo delavnico, nekoliko nižje, je bilo majhno pristanišče, kjer je delal moj prijatelj Srečko Parunov v skupini ribičev. Oni so dobili osem cigaret dnevno, in ker Srečko ni kadil, mi je pogosto dal kakšno cigareto. Nikola mi je večkrat dejal: »Ante, pojdi v trafiko in prinesi, karkoli boš našel!« Nato sem odšel v pristanišče in vzel vedro za vodo kot razlog, saj se nismo smeli prosto sprehajati brez dela. V pristanišču so bili čez dan ribiči, med njimi tudi moj prijatelj Srečko, in če sem ga uspel najti, sem se vedno vrnil z vsaj eno cigareto. To je bila velika radost, še posebej za Nikolo. Meni ni bilo težko deliti z njim karkoli, ker je bil pravi prijatelj in zelo dober človek.

Vsak kadilec je moral zavoljo tega, da je ekonomiziral in zadovoljil potrebo, cigareto razdeliti na štiri dele. Mi, ki nismo bili v aktivu, smo dnevno dobivali dve cigareti, aktivisti štiri, ribiči pa osem cigaret. Tako so ponavadi ribiči kakemu prijatelju podarili cigareto. Srečko je imel mene in Branka Marjanovića, ki je bil prav tako strasten kadilec in je največ cigaret dobil od Srečka. Vsa sreča, da Srečko ni kadil in da je imel vselej v mislih svoje prijatelje. Tega ne bom nikoli pozabil.

Druga stvar, ki jo je potreboval kadilec, je bil cigaretni ustnik. Če si cigareto razdelil na štiri dele, je bil to edini način, da si izkoristil tako majhen delček. Vsak kadilec si je izdelal lesen ustnik, kdor pa je delal v mehanični delavnici, je uporabil kakšen drug material, in ker so imeli različno orodje, so si nekateri iz odpadnega materiala izdelali prave umetnine. Seveda smo to počeli na skrivaj. Za izdelavo tega pomagala smo potrebovali nož, tega pa, jasno, nismo smeli imeti, zato si je vsak sam izdelal zasilni nož, na primer iz nekoliko večjega žeblja, iz zlomljene žlice, najbolje pa iz zlomljene pile za železo, ki je bila iz trdega jekla. Skoraj vsak kaznjeneц je imel nekakšen nož, ki ga je nato skrbno skrival v kakšnem svežnju pri svojem ležišču.

Po več kot letu dni, odkar sem bil nameščen na Goli otok, se je nekega dne zgodilo, da po vrnitvi z dela nismo smeli v barake. Sprva nismo vedeli, zakaj. Potem smo ugotovili, da je bil izvršen pregled vseh barak – pred njimi so bili na kup zloženi predmeti, ki niso bili dovoljeni, a so jih našli v barakah. Zvedeli smo, da bodo neki člani vodstva prišli v inšpekcijo. To je bilo poleti ali pozimi 1952. Ne spominjam se, kje sem bil, ko so ostali razporejeni čakali na te veličine – kot ponavadi ni manjkalo glasnih vzklikov in velikega navdušenja. Prišla sta Ranković in Stefanović. Ta obisk smo si zapomnili, ker se je zatem hrana občutno izboljšala. Glede najdenih nožev ni bil nihče poklican na odgovornost, čeprav se je vedelo, v čigavih skrivališčih so bili. V skrivališčih so bile spravljene nadvse običajne stvari: prejeta pisma in podobno. Ni trajalo dolgo, ko je vsak znova zbral in izdelal tisto, kar mu je bilo odvzeto. Jaz sem začel s cigaretami, zaključil pa z nožem. Če na to gledaš resno, ti gre na jok, če pa pogledaš s šaljive strani, se lahko nasmeješ. Tako se v življenju nenehno prepletata resnost in šala.

Kot rečeno, delal sem na gatrju. Kasneje so v drugem delu stavbe montirali večjega, ki smo mu rekli »veliki gater«. V tej stavbi so bile tudi mize, na katerih so kaznjenci polirali že izdelane kamnite predmete. Cel obrat se je imenoval »finoklesarska delavnica«. Zraven miz so bile naprave za rezanje plošč različnih dimenzij in za različne potrebe. Najprej se je plošče poliralo ročno, kasneje so kupili posebne stroje za rotacijsko poliranje površin. V prostoru, kjer se je nahajal moj gater, so bile mize s stružnicami, na katerih so se izdelovale vaze različnih oblik.

Zgradba je imela okna, a samo zaradi svetlobe, ker se jih ni dalo odpreti. Vrata pa so bila odprta ves čas. Poleti je bilo v teh prostorih ugodno delati, a ne tudi pozimi ali ko je deževalo. Zame je bilo takrat še posebej neprijetno, ker moje delovno mesto ni bilo zaščiteno pred dežjem, vetrom in mrazom. Toda koga sploh zanima, kako se počuti kaznjenec. Glavno je, da dela.

Opisal bi tudi samo prihajanje v delavnice. Dnevni prihod je bil skupen. Imeli smo vodjo del, ki je v spremstvu policistov peljal kaznjence v posamezne delavnice na tem predelu. Postopek je bil enak pri prihodu in odhodu z dela. Vedno so nas prešteli. Večkrat smo čakali nekaj ur, da smo se vsi zbrali in krenili v območje žice. Pot do delovišča nas je vodila od spalnih barak čez breg v drugo dolino, kjer so bile barake za kovinarske in lesarske delavnice, malo naprej pa se je na planoti nahajala finoklesarska delavnica. Bregu pred to dolino smo rekli »rdeči pas«, ker je bil tamkajšnji kamen pomešan z boksitom in zaradi te primesi boksitnega prahu je imel različne odtenke rdeče barve. Spolirane plošče tega kamna so izgledale kot Gavrilovičeva salama – sicer lepo, a mislim, da niso bile dolgotrajne; s časom bi se ta boksitna primes

zrahljala in kamen bi postal porozen. Vsak dan smo morali po prihodu na delo na rdečem pasu pobrati že pripravljene kamen in ga na ramenih prinesiti v delavnico, kjer so ga finoklesarji obdelali na stružnicah in nato iz njega naredili lepe vaze in podobne manjše predmete.

Pot prek rdečega pasu je bila pogosto neugodna, zlasti ker je velikokrat pihal nemogoč veter. Bili so trenutki, ko smo se morali med seboj držati, da ne bi padli in se poškodovali. To se je velikokrat dogajalo, še posebej ob burji. Dovolj zgovorno je že dejstvo, da zaradi burje na otoku ni bilo drevja. Nekega dne nas je vodil neki policist, ki je bil zelo visok in obilen, težek je bil več kot sto kilogramov. Močan sunek vetra ga je vrgel na tla kot kakšen predmet. Mi smo se, tesno oprijemajoč eden drugega, komaj obdržali. Takšen teren se je razprostiral na več sto metrih.

Med hojo od delavnice do žice sem gledal naokoli in poskušal zaznati kakšno zanimivost, da bi prišel do nekega novega spoznanja. Tako sem nekoč, ko smo se na neki razgledni točki ustavili in nekoga čakali, spodaj opazil precej veliko zgradbo. Nekdo je rekel, da je hotel. Od zgradbe proti poti, po kateri smo hodili, so ležali izkopani temelji, globoki sedem do deset metrov. Le-ti niso bili uporabljeni za izgradnjo nove stavbe, tako da je po par mesecih na tem mestu nastal lep vrt, na katerem je bilo zasajeno cvetje in drevje. Med tem drevjem sem opazil nekaj, kar je bilo podobno dimnikom. Zgoraj, ob poti, sem zagledal kamenje, ki je bilo razporejeno z ročnim delom. Ko pa sem поблиže pogledal, sem ugotovil, da je na tej dominantni legi postavljen bunker za mitraljeze. To je bila torej naša redna pot, ki smo jo prehodili med žico in delavnicami.

Občasno je v majhnem pristanišču pristala italijanska »trabakula«, ki je naložila otoško kamenje. Italijani so odkupovali kamenje, ki so ga kaznjenci pripravili in natovorili na ladjo. Da bi vkrcanje izvršili v čim krajšem času, so bili zvrhani vagoni ob prihodu ladje že pripravljene, in ko je ladja prispela v lukso, se je tovor kar se da hitro streslo na ladjo. To so delali mladi kaznjenci, seveda aktivisti, in bili so urejeno napravljeni – izgledali so kot običajni delavci v kamnolomih, tako da Italijani niso mogli posumiti, da gre za kaznjence, nas pa ni bilo mogoče videti. Dokler je bila ladja v luki, smo morali ostali (bilo nas je nekaj sto) iz delavnice hoditi po drugi poti: iz doline, kjer smo delali, smo šli skozi neke druge doline, samo da nas ne bi videl kdo z ladje. Morda so Italijani vedeli, da so jim tovor vkrcavali kaznjenci, toda nas, ki smo bili v delavnicah, z ladje nikakor niso mogli videti ali snemati. Mi smo se tako v barake vračali po drugi, nekoliko daljši poti. Vse te poti in steze smo dobro poznali in hoja po drugi poti se nam ni zdela nič nenavadnega.

V delavnici sem delal več mesecev in popolnoma sem se vživel v ambient, ki je bil, kot sem že omenil, za delo ugoden poleti, medtem ko je bil v slabem

vremenu neprimeren in nevaren za zdravje. To delo mi je podarilo krasen išias. Obolenje me je mučilo skoraj en mesec. Zdravnik mi ni mogel pomagati, sam pa sem se poskusil zdraviti v parilnici, kjer smo parili in razkuževali odeje in oblačila. Tam sem se preznojil, zdravnik pa mi je dovolil bolniško, da sem se vsaj malo odpočil. Zaradi izredno močnih bolečin sem bil povsem izmučen.

Po dvajsetih dneh so bolečine popustile in vrnil sem se na delo v delavnico, na prepah ob gatru. Na vso srečo se mi išias v istem letu ni ponovil, tako da sem bil do konca kazenskega roka na Golem otoku osvobojen te nevšečnosti. Toda ko sem se vrnil domov, sem spet zbolel, šel sem v bolnišnico in ozdravel po skoraj dveh mesecih. Naslednje leto se je bolezen ponovila še v težji obliki. Po zdravljenju sem dobil trd steznik, ki sem ga nosil štiri leta, ker sem se ga bal odstraniti. Po vseh mukah in bolečinah sem se zdaj končno osvobodil te hude in nadležne bolezni.

HARANGA

Haranga, harangiranje je v pravem pomenu besede nastop, v katerem govorec kleveta določeno osebo, skupino ljudi ali neki način, po katerem se trenutno dela. Toda na Havajih je pomenila vse, kar se je kdo spomnil, in vsako besedo, misel, trditev je bilo mogoče prikazati in označiti kot harango ter jo pripisati tovarišu. Zato so se ljudje, vedoč, kje živijo, izogibali kočljivim pogovorom.

Opisal bom primer, ki se mi je osebno pripetil. Delal sem v delavnici, nekaj neodvisnega od mojega siceršnjega dela, tako da nisem bil za strojem. Nekaj nas je skupaj delalo in pogovarjali smo se različne stvari, tudi o narodih, s katerimi smo se med vojno srečali. Tako je pogovor nanesel na Italijane in dejal sem, da niso slabi ljudje, da sem njihove vojake pogosto videl, kako so z otroki delili svoj kruh in velikokrat peli pesem »Mama«, ki ni niti najmanj vojna, temveč je ljudska, sinovska pesem. Ta pogovor sem kmalu pozabil, ker ne vidim razloga, zakaj bi si človek zapomnil vse, o čemer govori v družbi. Toda minilo je le nekaj dni, ko dobim poziv, da se moram javiti na raport k preiskovalcu. Ko sem prišel v pisarno, je bil zraven preiskovalca neki kaznjeneč, s katerim sem pred dnevi delal v delavnici. Pozabil sem njegovo ime, bil je starejši od mene, iz Srbije, ker je pripadal srbski Udbi. Ko sem rekel, da sem prišel zaradi poziva, me je preiskovalec takoj vprašal, zakaj harangiram na delu, saj mu je o tem poročal ta kaznjeneč, ki se spominja, da sem hvalil Italijane, ki so bili naši okupatorji.

Na to obtožbo sem odgovoril, da italijanskih vojakov nimam za kaj hvaliti, ker so mi zažgali hišo in ujeli brata in sestro, zato ne morem imeti nobene

simpatije do okupatorja. Ponovil sem, kar sem povedal v delavnici: da so Italijani miroljuben narod, saj drugače italijanski sinovi, ki so nenadoma postali vojaki, ne bi prepevali pesmi »Mama« – pesmi, polne hrepenenja po miru, materinem objemu in bližini doma. Preiskovalec me je poslušal, nato pa rekel, naj ne »gobcam neumnosti«. Odslovil me je brez kazni, sokaznjenca tudi, z ne preveč lepo gesto. Zdaj mi je bilo jasno, zakaj me je v delavnici vprašal, kateri Udbi pripadam. Nič hudega sluteč sem mu povedal, da Udbi Jugoslavije. Vendar sem glede na preiskovalčevo stališče sklepal, da ni imel kaj prida koristi od svojega »zapažanja«.

Nekaj podobnega mi je povedal mlad študent medicine iz Šibenika, ko sva skupaj dežurala in si pripovedovala različna doživetja. Na enem od sestankov so ga obtožili, da harangira. Ko sem ga vprašal, s čim se jim je zameril, je rekel, da je pripovedoval o tem, da je poročen in da ima lepo ženo – nekateri so tudi to smatrali za harango in ga prijavili.

To sem omenil zato, da bi ponazoril, kako so se bili ljudje zavoljo svoje plitke preračunljivosti pripravljali medsebojno preganjati in šikanirati, čeprav v normalnem življenju morda niso bili tako slabi. Namreč: v sistemu, ki podpira tako nečloveške postopke in organizira udejanjanje takšnega vedenja, lahko postane veliko število ljudi brez močnega značaja skrajno neprijetno za okolico, za svojega bližnjega.

Zanimivo je dejstvo, da potem, ko smo bili na prostosti in še nekaj časa skupaj delali na tako imenovanih »prostovoljnih delovnih akcijah«, nikomur ni padlo na pamet, da bi koga prijavil zaradi kakšnega pogovora ali če je od utrujenosti za hip zamižal. Menim, da so bili ti opisi potrebni, ker nisem prepričan, da bi nekdo, ki tega ni doživel, sicer zmogel razumeti, kako se posamezniki in cele skupine ljudi lahko spremenijo pod takšnimi pogoji dela in življenja.

GOLI OTOK – NEKAJ GEOGRAFSKIH POSEBNOSTI

Goli otok leži med Rabom, Krkom in Velebitskim kanalom. Tam se nahajajo trije otoki: Prvić, Grgur in Goli. Ti otoki niso bili nikoli poseljeni, ker na njih ni bilo pogojev za stalno življenje. Goli je velik okoli pet kvadratnih kilometrov. Dostop je možen z južne strani, zato so tam uredili tri manjše luke, kjer so pristajale ladje za oskrbo osebja. Vegetacija je bila vselej zelo skromna, ker je otok izpostavljen udarcem velebitske burje, ki je s severne strani neprestano »solila« obalo, zato tam ni nič raslo. Na južni strani je bilo nekaj grmovja, a vse zakrnelo, veje so rasle tik ob zemlji in nikjer niso presegale višine pol metra.

Na površini kakšnih petdesetih kvadratnih metrov je obstajala oaza divjih platan. Spomladi je bilo med kamenjem precej trave, včasih so kmetje s sosednjih otokov tja pripeljali ovce na spomladansko pašo. Poleti ni bilo nobenega zelenja.

Območje Prviča, Golega otoka, Sv. Grgurja (fotografija s psičkom Čikom), Velebitskega in Rabskega kanala v današnjem času

Goli je pripadal občini Rab, ker je najbližje Rabu. Nekoliko zahodneje od Golega leži Grgur, na njem ponekod raste makija. Od Golega je nekoliko manjši, a rodovitnejši. Tudi na njem je bilo taborišče, saj so tja nekoč premestili kaznjenke. Kasneje so tam moški uredili vinograde. Na Grgurju namreč ni tako močnih vetrov, ker je nekoliko zaščiten pred znamenito senjsko burjo, medtem ko sta Goli in Prvić najbolj izpostavljena.

Mi, kaznjenci na Golem, smo z zavistjo gledali na tiste, ki so bili na Grgurju, saj je bilo tam, po naši predstavi, veliko lažje. Zavidali smo tudi tistim, ki so delali v Opatiji – tako so imenovali gradbišče na Costabelli pri Reki, kjer so gradili velik kompleks zgradb ter objekt, v katerem naj bi bil Oddelek za notranje zadeve iz Beograda (govorilo se je, da za Rankovića). S ceste Reka–Opatija se danes vidi veliko objektov. Ne vem, kaj je tam, saj stoji ob cesti zaščitni zid, ograjen z žico v dolžini nekaj sto metrov. Območje od ceste vse do morja je zaprto in civilistom nedostopno. Vse to so zgradili kaznjenci brez kakršnekoli nagrade ali zahvale. In kot rečeno, nanje smo bili ljubosumni, ker so imeli pri tamkajšnjem delu priložnost videti civilne osebe, kar je bilo nam onemogočeno. (Vendar tudi oni niso imeli nobene prave priložnosti, razen tistih, ki so ob cesti postavljali zid in občasno koga zagledali; ker pa so bili kaznjenci, se ni nihče ustavljal ob njih.)

Naj pripomnim, da gre pri tem, ko omenjam civiliste, za poseben refleks in neko posebno stanje, spodbujeno s skrajno odtegnitvijo normalnega življenja. Na primer: kadar so policisti k preiskovalcem vodili kaznjenke, mi pa smo delali na terenu v bližini poti, po kateri so šle mimo, smo jih vsi kot eden nepremično gledali, kakor da bi videli nekoga iz drugega sveta, a ne zaradi poželenja, temveč ker jih nismo mogli videti vsak dan, kot je to mogoče na prostosti. Obstajale so namreč tri stvari, ki so bile odtegnjene: ženske, alkohol in denar. Včasih smo se v pogovoru dotaknili te tabu teme, toda nihče ni omenjal žensk ali denarja, temveč kozarec vina ali žganje, zlasti tisti, ki so drugače radi pili. Poznal sem nekaj dobrih, a šibkih ljudi, ki so se po prihodu na svobodo popolnoma zapili in zaradi odvisnosti od alkohola prezgodaj izgubili življenje.

DRUGI VTISI

Prvo leto bivanja na otoku mi je minilo v napornem delu in zelo strogi dieti. Ko pa sem dobil delo v finoklesarski delavnici, sem tam delal vse do odhoda. Delo s kamnom me je začelo zanimati, pazljivo sem opazoval in primerjal različne vrste in posamezne značilnosti kamenja, na primer: kamen, ki sem

ga videl v Italiji, v Apuliji, lomijo s sekiro in ga je nemogoče zgladiti, spolirati tako kot marmor, ki smo ga obdelovali na Golem; potem neka druga vrsta, ki se ob udarcu s kladivom drobi, in na drugi strani granit, ki je izjemno trden in obstojen, polirati se ga da še bolje kot marmor z Golega.

Dnevi v taborišču so minevali v znamenju dela in hrepenenja po domu, ženi, družini – nenehno sem sanjal o trenutku vrnitve, o tem, kako bo leta čudovita in veličastna. Dokler imaš pred očmi to prelepo zvezdo, ki se imenuje Upanje, ti je lažje prenašati takšno življenje, ker verjameš, da bo minilo, verjameš v nekaj boljšega. Upanje in vera v svetlejšo prihodnost človeka krepita in spodbujata, da dela in nekaj doseže. Vsa sreča, da ta zvezda obstaja, saj ustvarja čudeže – rešuje težave, krepí moč, bogastvo, zaradi nje verjameš v jutrišnji dan, v lastno srečo; ta zvezda mnogim ugotovi, a mnoge tudi razočara.

Samo življenje – ne glede na to, kje si – ni ves čas takšno, da podležeš obupu. Vedno se najdejo trenutki, ko se ljudje na različne načine zblížajo, denimo s pogovorom o katerikoli nevtralnem temi (zdravju, zanimanjih, raznolikih življenjskih dogodkih), tako da življenje postane znosnejše. To se je večinoma dogajalo, ko smo postali stari Havajci in smo se v baraki že vsi poznali. Poleti in v toplih jesenskih dneh smo se po opravljenem delu včasih zadrževali za barako, kjer je bilo nekaj prostora, ali pa na strehi barake, da bi se nastavili soncu.

Temu prostoru za barako smo rekli »Panmunjom« – po kraju, kjer je nenavadno dolgo potekala mirovna konferenca med Američani in Korejci. To ime smo izbrali povsem spontano, med branjem časopisov. V tem našem Panmunjomu smo pripovedovali in poslušali zgodbe o vsakdanjih stvareh ali željah. Neki član našega kolektiva v baraki je imel težave s hrbtenico, zato se je v glavnem sončil na strehi barake, tik nad našim Panmunjomom. Pisal se je Vasiljević, a ker je bil nekoč kapetan konjeniške enote, smo ga vsi klicali »kapetan«, kar pa našemu sobnemu in nekaterim aktivistom nikakor ni bilo všeč. Govorili so: »Tu ni nobenih kapetanov! Vsi smo enaki!« A kljub temu je ves čas ostal kapetan.

V Panmunjomu smo imeli svoje svobodne sestanke. Kapetan je bil odličen matematik in je vsakega, ki ga je zanimalo, poučil in mu kaj pojasnil s tega ali sorodnega področja. Od sončenja je imel lepo zagorelo polt, izgledal je, kot da bi prišel s počitnic. Zaradi obolenja hrbtenice ni hodil na delo, tako da je bil vedno v baraki in komaj čakal, da smo se ostali vrnili z dela in se preselili v naš Panmunjom na pogovore.

Pri vsem, kar sem doslej povedal o medsebojnih odnosih, je vendarle osnovno to, da je človek družabno bitje, zato zanj ni naravno, da je

popolnoma sam, temveč išče nekoga bližnjega. Tega se je zakonodajalec dobro zavedal in to izkoriščal, zato so v zaporih kot eno najstrožjih kazni uvedli samico. S tega vidika so nam bili naši pogovori še kako potrebni in vsak je komaj čakal na te trenutke, bili so zdravilo za našo situacijo.

Vsaka baraka je bila samostojen kolektiv, ki je bil z drugimi povezan le na delovnih mestih ali kadar je bilo na dvorišču zborovanje, ogled filma ali kakšna prireditev. Vsaka baraka je imela svoje težave, povsod so bili pomešani ljudje iz različnih krajev, različnih poklicev in zanimanj ter različnih kulturnih ravni. Vsi, ki so bili internirani v taborišče, v posamezno barako, so postali del kolektiva.

Pogosto sem srečal Anteja Fortunato, znanca iz Orebića. Pogovarjala sva se o najinih rojstnih krajih na Pelješcu, znancih in o samem Pelješcu. Pozneje je v sosednjo barako prišel še Ivo Violić - Indijan iz Potomja. Z njim sva imela veliko skupnega, saj sta najini rojstni vasi v bližini – pogovarjala sva se o domačih zadevah in se večkrat nasmejala ob kakšnih anekdotah, in niti nisva imela potrebe, da bi razglabljala o drugih temah. Tako sva pogosto sedela na stopnicah med barakama in si krajšala čas. Če bi bilo to danes, bi sedela v kavarni in ob kavi kramljala o tem in onem. Morda bi se spominjala tistih pogovorov na stopnicah.

V življenju je nujno, da se človek občasno sreča s sočlovekom – da se pogovori, da se mu zaupa, da mu potoži in se z njim nasmeji, saj tega ne moreš narediti sam.

Po obisku Rankovića in ostalih glavarjev se je hrana občutno izboljšala, tako da nam ni bilo več treba iskati odpadkov (da ne bo pomote, gre za kuhinjske odpadke policistov in preiskovalcev). Spominjam se Fortunatovih besed: »Najraje vidim, da je za obrok polenta, ker je mnogi ne jedo in se potem sam dobro najem, pojem tudi tri ali štiri porcije.« Njegova konstitucija je zahtevala več hrane. Tako bi naš Ante zadovoljil svojo potrebo po kalorijah. Vendar v zadnjem letu in pol skorajda nisem videl primera, da bi kdo zavrnil polento ali katerokoli drugo hrano.

Življenje se je nadaljevalo v svoji monotonosti in hrepenenju po spremembi na bolje, ter želji, da bi čim prej odšli domov k svojcem, da ne bi morali ob vsakem srečanju s policistom vstati, dati dol kapo, povesiti pogled in mirno stati, dokler ne gre mimo. Zavidali smo prejšnjim skupinam, katerih »delovni rok« se je iztekel in so se pripravljale na odhod. Nič kolikokrat je vsak od nas s solzami v očeh gledal, kako so srečni, ker odhajajo.

A bilo je nekaj posameznikov iz prejšnjih skupin, ki so morali ostati, čeprav jim je rok potekel. To se je zgodilo tudi mojemu prijatelju Milošu Banjcu iz Beograda – prišel je v četrti skupini, odšel pa je istočasno kot jaz, ki sem

prišel s sedmo skupino. V taborišču je bil dve leti več kot jaz, ker je služil tako imenovano »administrativno kazen«, dodano h kazni, zaradi katere so nas privedli na Goli otok.

Takih primerov ni bilo ravno zanemarljivo in tudi sam sem se bal tega »dodatka«, ker nisem bil v aktivu – le nanje se navedena kazen ni nanašala. Nisi se mogel pritožiti niti glede odločbe, po kateri so te poslali na Goli otok, niti glede tistega, kar je bilo zapisano v tvojem dosjeju, ko so te napotili v to »šolo za prevzgojo«. Po dveh letih bivanja so začeli k meni pristopati razni uveljavljeni tovariši, da bi se z mano pogovorili in vplivali na to, da bi se poboljšal in postal aktivist, s čimer bi dokazal, da sem se znebil zablod, da sem naposled enakovreden svojim tovarišem aktivistom. Vsem sem zagotavljal, da sem se znebil svojih zablod in da kot pravi tovariš zavedno in z veliko ljubezni opravljam delo, ki mi je bilo zaupano, in da resnično ne vem, kako naj bi to še bolje dokazal. Rekel sem jim, da sem revidiral stališče, da sem opustil svoje nekdanje mnenje. Seveda sem še predobro vedel, na kakšno delovanje so namigovali: vohuniti za tovariši in jih prijavljati za najbolj vsakdanje stvari. Tega nisem mogel – kot star komunist zgrajenega moralnega značaja nisem mogel delati stvari, zaradi katerih bi zardeval vse svoje življenje.

Izogibal sem se slehernemu prestopku ali skušnjavi, ki bi mi lahko prinesla neugodnosti. Tovarišev, s katerimi sem delal, se nisem bal, saj sem opisal, kakšni ljudje so bili, z drugimi pa nisem kontaktiral, edinole če sem moral – tedaj sem bil zelo pazljiv in zadržan. S tovariši, s katerimi sem več mesecev delal na gatru, smo ne glede na razdalje ostali prijatelji vse do danes. To so: Miloš Banjac iz Beograda, Nikola Stavrovski iz Skopja in Metod Garev, ki se je odselil v Sofijo. Postali smo kot najbližji sorodniki, blizu smo si, ne da bi se spominjali na vzrok in mesto našega poznanstva. Včasih smo se posamezniki, ki smo se razumeli, ki smo imeli podobne značaje in smo se medsebojno spoštovali, zbrali in skupaj sedeli pred barako. Pri tem smo imeli občutek nekakšne zadostnosti. Moja bližnja družba so bili ljudje od vsepovsod: Ivančič iz Slovenije, Garev in Stavrovski iz Makedonije, Banjac iz Beograda ter Pančić iz Subotice. Pravo bratstvo in enotnost v življenju in sliki.

FIŽOLARJI [PASULJARI]

Doslej še nisem opisal posebne skupine, ki je bila razporejena na delo v kuhinji – to so bili »fižolarji«. Posebna skupina so bili zaradi dela, za katerega so bili tu zadolženi, vendar predvsem zaradi svojih sposobnosti. Njihovo delo je bilo: prebirati fižol (od tu izvira njihovo ime), krpati vreče, v skladišču

prebirati razne stvari, ki sodijo v kuhinjo, in podobno. To so bili večinoma starejši ljudje z visoko izobrazbo. Nikoli mi ni bilo jasno, zakaj so morali prav oni opravljati to delo: ali zato, da bi jih še bolj ponižali, ali zaradi usmiljenja, da bi jim nekako olajšali delo in bivanje v taborišču. Oni so se zmeraj vedli dostojanstveno, človeško in ponosno. Razpravljali so o naravnih pojavih, geografiji, astronomiji in podobnih temah. Znano je bilo, da med fižolarje ne moreš biti sprejet, če nisi zaključil ene ali več fakultet, če ne znaš dveh ali več tujih jezikov in če nimaš naziva doktor ali profesor. To so bili pogoji, ki jih je bilo treba izpolnjevati za sprejem med fižolarje (tako so pripovedovali že prejšnji kaznjenci, tako da tu le povzemam pripoved, ki se je obdržala).

Meni je bilo žal, ker s temi tovariši nisem imel stikov. Bili so popolnoma samozadostni in so se izogibali zunanjim stikom. To je bil sicer pravilen postopek, čeprav bi jim kakšno dodatno poznanstvo lahko koristilo. Toda s tem prepričanjem niso ničesar izgubili. Nekoč sem bil po naključju v družbi z dvema ali tremi iz te skupine. Pogovarjali so se o gimnaziji in latinskem jeziku. Trdili so, da je znanje latinščine nujno potrebno, ker je eden od pogojev splošne izobrazbe in kulture. Nekdo je trdil, da bi na vsak način vztrajal, da bi se njegov otrok v šoli učil latinsko. To je bila nevtralna tema. Poleg tega še ni prišlo do reforme šolstva, zato se je lahko o tem brez strahu in do mile volje razpravljalo. Skratka, kaznjenci, ki so bili v delovni skupini fižolarjev, so bili dejansko smetana družbe, kulture in znanja.

POVRATNIKI [DVOMOTORCI]

Omeniti moram še eno skupino kaznjencev: to so tisti, ki so imeli to srečo, da so se vrnil in znova postali rekruti v golootoškem ambientu. Reklo se jim je »povratniki«. Bili so tudi primeri »trimotorcev«, a redki. Ob izrazu »dvomotorc« bi morda kdo pomislil, da gre za motorista ali kakšnega obrtnika, oziroma da je to neka aparatura ali kaj podobnega. Zato sem takoj pojasnil pravi pomen tega izraza. Tem ljudem je bilo, vsaj na začetku, izrazito neugodno, ker so jih enkrat že spustili kot prevzgojene, potem pa so se ponovno vrnil kot grešniki oziroma državni sovražniki. Oblast ni imela do njih nobene milosti, nasprotno: dogajalo se jim je, da so morali delovati skladno s šolo, ki so jo tu obiskovali, a so kljub temu, kakor so jim rekli, ostali sovražniki.

To so bili večinoma ljudje, ki so na Goli otok prišli v prvih skupinah, ko se je še nekako postopalo po zakonih in so imeli vsaj nekaj pravic, medtem ko so za vse kaznjence od četrte skupine naprej uvedli »boljše« prevzgojne

metode. Zato je bila odtlej manjša verjetnost, da bi se kdo vrnil. Preden so nas odpeljali iz reškega zapora, je bil v zbirni sobi neki Slovenec, ki je šel drugič na Goli otok, in rekel nam je, da je najhuje priti z ladje do barake, da ostalo ni težko. Nihče ga ni razumel, dokler tega nismo naslednji dan na lastni koži doživeli. Povratniki so dobili novo šolsko inštruiranje za dobo dveh let, z dovolj nauki za nadaljnje delo in vedenje na prostosti.

Ena izkušnja več. Pozneje smo imeli priložnost videti več takih primerov. Zelo redki so izražali simpatijo s Sovjetsko zvezo, a obstajal je še drug način za iskanje sovražnikov. To je bila Koreja oziroma vojna, ki so jo tam Američani vodili proti korejskim komunistom in Kitajcem. Torej, če si v kakšnem pogovoru izrazil naklonjenost korejskim komunistom, si s tem nemudoma postal sovražnik Jugoslavije, Partije in tako dalje. Mnogi so na ta način nastradali: kot komunisti so izrazili simpatijo drugim komunistom, zaradi česar so bili obtoženi izdaje in poslani na prevzgojo v delovno taborišče. Tako je bila neka oddaljena vojna – geografsko daleč, a ideološko blizu – razlog za ponovno prevzgojo mnogih povratnikov. To je samo po sebi dovolj zgovorno.

★ ★ ★ ★ ★

Prizadeval sem si na papir prenesti delček svojih doživetij in opazovanj, čeprav se jih je med mojim več kot dveletnim bivanjem na Havajih nakopičilo bistveno več. Vsaka delavnica, vsako posamezno delo je bilo nekaj posebnega, in povsod je veljalo isto načelo: samo delo in poslušnost. Obstajalo je veliko različnih vrst dela, razdrobljenega med posamezne kaznjence. Nihče od nas ni mogel imeti popolnega uvida v življenje in delo na celotnem terenu. Zato je večji del taboriščnega življenja zelo težko predstaviti. Obenem je bilo tudi nekaj zadolžitev in del, ki niso bila vidna večjemu številu ljudi.

Spominjam se kaznjenca – mislim, da se je pisal Šubara –, ki je opisal neko svoje doživetje. Dejal je: »Odpeljali so me v Rdečo hišo.« (V tej hiši so stanovali policisti, in ker je to bila edina zgradba, sezidana iz rdeče opeke, smo jo imenovali Rdeča hiša.) »Nato so me peljali v klet, kjer me je na razne načine tolkel in mučil neki kaznjenc.« Povedal nam je ime tega kaznjenca, spominjam se samo, da je bilo nemško in da je bil iz Sarajeva. Ostali za takšen način posebnega mučenja nismo vedeli, z izjemo tistih, ki so po neki zli usodi pristali tam, in tistih, ki so odšli tja tako kot ta Sarajevčan, ki so morali izvajati torturo nad svojimi tovariši. Temu mučencu, Šubari, je navedena izkušnja nekako zletela iz ust, ker nas ni bilo veliko navzočih in nihče ni bil aktivist ali špekulant. Mislim, da bi bil nekdo posebej nagrajen, če bi to

povedal sobnemu starešini ali se za to javil na raport pri preiskovalcu oziroma v zameno za neki privilegij to povedal kakšnemu aspirantu.

Običajni udarci, klofute in vroči stroj niso bili skrivnost, ker so se izvrševali javno, zato se je lahko govorilo tudi o tem, kolikokrat si šel skozi stroj, medtem ko se je na tisto, kar se ni odvijalo po normalni, javni poti, gledalo drugače, in najbolj je bilo, če o tem nisi vedel ničesar.

Navedel bom primer preiskave, ki se je pripetil nekemu kaznjencu: Zlatko Kohn je bil Žid in nekdo iz ekipe sobnega starešine ga je vprašal, koliko ima zlatnikov. Najprej je rekel, da dva, potem je to stopnjeval prek dvajset in vse priznal, toda takoj po svoji izjavi je vse, kar je povedal o zlatnikih, zanikal, saj jih resnično ni imel. Kdor ni poznal taktike in tehnike preiskave, težko verjame, kakšni načini so vse obstajali. To je le en primer preiskave v vrsti številnih drugih, ko je moral obtoženec samega sebe (svojo zмотo ali napako) prekomerno obtoževati. Tako je vsak – na svoje breme – vse priznal in podpisal v neizmerno bolj pretirani obliki, kot je v resnici bilo. Če nisi popustil danes, boš pa jutri!

Spominjam se, ko sem po tistem, kar se je imenovalo »izreči stališče«, napisal svoje grehe in to predal sobnemu starešini, on pa mi je dejal: »Rusković! Ti lepo poješ, nekam zlahka razumeš, ampak ali bo to sprejel preiskovalec?!« Kako je to sprejel preiskovalec, sem občutil po dolžini bojkota, ki so mi ga priporočili, sobni pa ga je zagreto izpeljal. Torej mi ni verjel, četudi sem se obtožil in pri tem krepko pretiraval v opisu svojega sovražnega delovanja – harange proti narodu, državi, partiji, Titu in tako dalje. Poudariti moram, da od tam nihče, ampak res nihče ni odšel po poti neke pritožbe, apela ali česa podobnega. Vsak je moral odsedeti odrejeno kazen, nekateri pa tudi veliko več.

SOBNI STAREŠINA

Naj povem nekaj stvari o sobnih starešinah. Ker smo že bili z njimi v vsakodnevnem stiku, moram pozornost usmeriti tudi nanje. Moj prvi sobni je bil Mato Odić iz nekega hrvaškega mesta. Bil je četrta ali peta skupina kaznjencev, na Goli otok je prišel vsaj eno leto pred mano. Ni bil tako slab človek, precej mirne narave, edini, ki je bil normalno rejen in za časa vesplošne mršavosti ni bil tako suh kot ostali. Vloga sobnega je bila v tem, da je bil zveza med kaznjenci in preiskovalci, pravzaprav je bil podaljšana roka preiskovalca v posamezni baraki. S preiskovalcem se je dogovarjal o splošnih stvareh ter prenašal njegove želje in zapovedi ostalim kaznjencem.

Tako je imela vsaka baraka svojega sobnega starešino, ki je bil v baraki »Bog in batina«. Kaznjenec je prišel do preiskovalca samo takrat, ko se je javil na raport ali ko je bil pozvan po zapovedi zaradi neke obtožbe. Vem, da so šli nekateri samoiniciativno dvakrat mesečno na raport.

Moj prvi sobni starešina je po nekaj mesecih odšel v Center. To je bila organizacija, kjer so bili zbrani vsi sobni starešine, a o tem, s kom so imeli tam sestanke, se ni govorilo. Odića je nadomestil Mihovil Horvat, prav tako iz Hrvaške, vendar je bil povsem drugačen od svojega predhodnika. Zelo je užival v svojih govorih – v svojo govorniško veščino se je tako močno vživel, da smo to opazili vsi poslušalci. V primerjavi s prejšnjim sobnim je bil dosti bolj policijski. Meni se ni dopadel, on pa je v opisu kaznjencega zame navedel, da sem čustven in zadržan. To mi je nekdo kasneje povedal.

Enkrat me je prebudil ob polnoči in me poklical v svojo sobo, da me izpraša o mojem bratu Branku. Bilo mi je strašno, ker je to bil znak, da so ga zaprli. Postopek izpraševanja je bil popolnoma policijski, zgodil pa se je po več kot enem letu, odkar sem bil na Golem. Pozneje sem izvedel, da Branka niso zaprli, tako da je zame ta dogodek ostal uganka. Horvatu pa sem zameril, ker kljub temu, da me je dobro poznal, ni deloval niti malo tovariško. Očitno sem se moral še vedno učiti. Kmalu po tem je odšel domov in prišel je novi.

Ta novi sobni starešina je bil spet drugačen, bolj primitiven (naj mi oprostite na izrazu). Dolžnost sobnega je bila, med drugim, da nam tolmači politične in druge dogodke, o katerih smo brali v *Borbi*, ki so jo vsak dan prinašali v barako. Tako nam je tolmačil svetovne dogodke v luči svojega razumevanja in linije, ki je prevladovala v *Borbi*. Spominjam se večera, ko nam je v enem od svojih političnih razglabljanj pojasnjeval, da na svetu trenutno obstajata samo dve socialistični deželi: Jugoslavija in do neke mere Burma. Tedaj je bila Burma aktualna. Podobno sem leta 1952 v *Borbi* bral o vojni navezi med ZDA in Jugoslavijo. Zatem nisem nikjer več zasledil, da bi o tem kaj pisalo. In pozabil sem ime tega sobnega starešine, kar pa ni nobena škoda.

Kdor je hotel postati sobni zaupnik oblasti, to je preiskovalca, je moral pridobiti to zaupanje, a vedno so se našli ljudje, ki so zelo hitro ozdraveli od bolezni, imenovane »ibeizem«, in so to tudi odločno oznanili ter s tem postali kandidati za to hvalevredno povabilo in delo. Zgodilo se je celo, da je preiskovalec v taborišču srečal svojega dobrega znanca ali soborca, in da bi mu olajšal stanje, ga je postavil za sobnega starešino. Poznan mi je en tak primer.

Bili so različni primeri manipulacije, da bi se komu pomagalo, a to je bilo vedno storjeno zelo diskretno in z veliko zaupanja v človeka, ki mu je bila ta posebna pomoč namenjena. Verjamem, da se je to dogajalo, vendar je ostalo prikrito. Vse, kar sem povedal o sobnih, se nanaša na baraki deset in enajst,

kjer sem stanoval. Predvidevam, da je bilo v ostalih barakah podobno, saj tudi ni moglo biti drugače. Vsi so bili postavljeni kot zaupniki preiskovalcev in delati so morali strogo po navodilih. Takšna je bila organizacija in izjeme niso bile možne.

★ ★ ★ ★ ★

Zdaj, po dolgih letih, se mi večkrat zgodi, da se spominjam različnih gibanj, strank, ideologij in društev (socialnih, nacionalističnih, humanističnih, religioznih). Tudi jaz sem bil član in zaveden pripadnik posameznih družbenih ideologij in tokov. Vse te ideologije so imele vrsto aktivnih zagovornikov, zanesenjakov, fanatikov, mučenikov in drugih trpinov, ki so slepo verjeli v načela, ki so jih propagirale in učile. Vse te organizirane ideologije so skozi proces razvoja nekako prispele do svojega vrha, toda obenem daleč stran od samih sebe, tako da se niso več mogle prepoznati. Ostali so le znaki z izpisom imena določene ideologije ali gibanja. Ostali so le ti obledeli znaki, ki jih vsak spregleda. Posamezniki, ki so v svojem idealizmu in veri pristopili k tem organizacijam, so bili prevarani in razočarani. Nečesa niso razumeli, namreč tega, da se da vsako stvar izkoristiti, unovčiti in prodati, da vselej obstajajo trgovci – ne glede na to, kakšno blago prodajajo oziroma s čim trgujejo, četudi z usodami ljudi, z njihovim trpljenjem, in tudi z njihovo krvjo.

Množici, ogromnemu številu ljudi še vedno ni jasno, kako in zakaj so bili prevarani. Na žalost se množica nikoli ne vpraša ali poglobi v bistvo vsega, kar se dogaja okoli nje; ne išče vzrokov za posledice, ne raziskuje, ne misli, ampak se prepusti ali emocijam ali enostavno neki apatiji, torej točno temu, kar si trgovci želijo. V glavnem, množica nekega naroda ne dojame, da je vse podrejeno trgovini, različnim interesom, in da je ona sama ena vrsta blaga. Blago so narod, vere in razne ideologije, in kot take so podvržene nakupu in prodaji. Vse se da prodati in kupiti, stvar je edino v ceni in subjektu, ki ima monopol, lastništvo in moč nad tem blagom, ki se imenuje: vera, ideologija, revolucija ali kontrarevolucija, ali karkoli drugega, samo da blago gre v promet in kroži. Žalostno je, da množice nikoli ne izluščijo nauka iz zgodovine – iz vsega tistega, mimo česar so šle skozi številne generacije.

Ta moj mali komentar ne sodi v glavno temo, a povezuje vse moje življenje, tako da sem moral izraziti svoj pogled na pojave, ki nas obkrožajo. Naj mi bo oproščeno.

★ ★ ★ ★ ★

Šele po dveh letih sem bil tudi sam sprejet v aktiv. To so mi povedali, ko sem bil v delavnici. Čeprav je to dokazovalo vpliv in uspeh vseh tistih, ki so se potrudili in me po malem obdelali, sem bil vesel, ker je to bilo znamenje, da moje bivanje na otoku ne bo podaljšano. Vsak ljubi svobodo in končno sem vsaj približno vedel, kdaj bom zapustil to letovanje. Vse kazenske obsodbe, ki so nas privedle na Havaje, so se nanašale na obdobje dveh let. Toda tam sem bil, tako kot ostali, že polni dve leti, a ni bilo nobenega namiga, da bomo lahko kmalu odšli domov. Minila sta še dva meseca in z neugodjem smo še naprej hodili na delo. A kaj moreš!

Naposled je nastopil dolgo pričakovani dan – naš dan »D«, ki nas je neizmerno razveselil. Konec aprila 1953 so nas obvestili, naj pridemo na zborovanje na stadion (zgrajen je bil že dolgo časa, tam sem delal prve dni po prihodu). Eden od preiskovalcev nas je razporedil v krog, da bi bolje slišali. Nekaj časa smo čakali, nato nam je preiskovalec sporočil, da je bila oblast do nas tako milostna, da lahko odidemo domov. Zatem je imel za nas poučen in prepričljiv govor, v katerem je opozoril na naše napake in stranpoti, ter izrazil upanje, da smo resnično postali pravi državljani. Med drugim nam je dejal, naj si ne zamišljamo, da nam bo enako kot prej, kajti družba nam, nekdanjim kaznjencem, ne more izkazovati popolnega zaupanja. Nadalje: da ne bomo mogli imeti prejšnjih položajev in delovnih mest, še posebej tisti, ki so delali v prosveti ali javnih službah. To naj se ve! Na koncu je »predlagal«, da vsi prostovoljno odidemo na delovno akcijo za dva meseca. To smo sprejeli z največjim »navdušenjem«, saj bomo začeli z gradnjo tistega, kar smo nekdanj poskusili uničiti.

Začeli smo s pripravo za odhod. To je bilo prvega maja 1953. Iz skladišč je bilo treba prinesiti naša nekdanja oblačila in oddati uniforme, ki smo jih imeli na sebi. Na naših civilnih oblačilih so bili še vedno vidni krvavi madeži. Spominjam se, da so bili krvavi madeži na plašču, ki sem ga dobil pri Jadroliniji, jasno vidni po več kot dveh letih. Ko sem ga pokazal Ignacu Štiglicu, prijatelju z Reke, s katerim sva skupaj delala v delavnici, je dejal, da ni verjel govoricam o tem, kako so nas pričakali. Mislim, da je on prišel na Goli otok v deveti skupini, ko je bilo že nekoliko drugače – imeli so srečo, da so prišli eno leto kasneje, in toliko boljše zanje, da je bilo tako.

To sem omenil tudi zato, ker sem se spomnil na dobrega prijatelja Štiglica, s katerim sva se srečala pozneje, na Reki. Vedno sva bila rada skupaj. Spominjam se trenutka, ko so me izpustili in mi je povedal, kje je hiša, v kateri stanuje na Reki – prosil me je, naj obiščem njegovo soprogo in ji rečem, da mu je dobro. Delal je v naši delavnici, pravzaprav jo je čistil, kar je bilo lahko delo in zaključil ga je v kratkem času. Bil je invalid zaradi ene roke,

vendar je to delo opravljal brez težav. Ko sem po nekaj mesecih prostovoljnega dela v Črni gori vendarle prispel na Reko, sem poiskal njegov dom. Njegovi soprogi sem povedal, kdo sem in od kod prihajam, in veliko ji je pomenilo, da je lahko od pravega vira slišala nekaj o svojem Ignacu. Pripovedoval sem ji o njem, da bi jo prepričal, da je z njim dobro, saj je tudi res bilo. Rekel sem ji, naj je nič ne skrbi, ker je on odlično in tehta čez osemdeset kilogramov. V hipu se je prijela za glavo in začela jokati. Začudil sem se in jo vprašal, kaj jo je tako razžalostilo. Rekla mi je: »Kako naj ne jočem, če je imel okoli sto dvajset kilogramov, preden je odšel.« Tedaj sem se spomnil, da različno gledamo na stvari. Zame je bil v odličnem stanju, medtem ko se je njegovi soprogi to zdelo skoraj tragično. Pozneje, ko smo se srečali, smo se temu vsi trije smejali.

Preden odidemo s Havajev, bi rad omenil še nekaj v zvezi z našim tamkajšnjim življenjem: imeli smo tudi kulturne dejavnosti in razvedrilo. Center je včasih priredil kakšen spektakel. Pevski zbor nas je pogosto razveselil. Dobro se spominjam dveh tovarišev, ki sta prekrasno pela, in včasih sta dobila dolžnost, da to tudi pokažeta. Kancelar je bil iz Pule in imel je zelo prijeten glas, lahko bi pel tudi v operi. Krasen tenor. Giovanni Bacarini pa je bil z Reke, pel je bariton. Poslušati ta par je bil pravi užitek. S tem nas je včasih razveselil Centralni odbor. Pevcema je bilo nekoliko lažje, ker sta manj delala drugod, nam pa se je sprememba prilegla. Spomladi 1953 je bilo tega konec, saj sta tudi onadva odhajala domov. Bacarinija na Reki nisem srečal, ker je imel kot stari Rečan svoj krog znancev in prijateljev. Za Kancelarja pa nisem več slišal.

ODHOD

Zbrali smo se v pristanišču in se začeli vkrcavati na ladjo. Ne vem, ali je to bila ladja »Punat« ali katera druga. Tokrat se nismo vkrcali na tak način kot ob prihodu, niso nas niti zvezali. Krenili smo v noč, v modro morje. Počasi smo zapuščali ta negostoljubni otok. Pluli smo daleč na jug, v Dubrovnik. Vozili smo se pol dneva in eno noč ter v Dubrovnik prispeli ob svitu. Izkrcali smo se in čakali. Takrat sem odšel na pošto in poslal svoji Tilki brzojavko v Ljubljano, čestital sem ji za prvi maj na prostosti.

Nismo vedeli, kam točno v Črno goro gremo, a vedno se je našel nekdo, ki nas je vodil. Tu, na Gružu, sem srečal dobrega znanca in prijatelja Ivana Jelisejeva, nekdanjega ruskega emigranta, ki je bil službeno v Trsteniku, kjer sva se pogosto srečevala. Poznal je vso mojo družino in prosil sem ga,

naj poišče mojega brata Branka in mu pove, kje sem in da odhajam v Črno goro. Takoj je šel v mesto in ga poiskal, toda ko je Branko prispel do Gruža, smo z vlakom že odpotovali v Črno goro. Videla sva se šele po dveh letih, po njegovem odpustu s Havajev.

Vozili smo se do Nikšića, zatem smo prispeli v Bioče, mestece na reki Morači. Tam so nas razporedili na posamezne odseke ceste, ki je bila v gradnji. To je bila cesta Podgorica–Beograd (čez Črno goro in prek Sandžaka v Srbijo). Razporejen sem bil v vasico tik ob Morači, nekaj kilometrov stran od Bioča. Naša skupina delavcev (bilo nas je več kot petdeset) je stanovala v isti stavbi na tem predelu. Umivali smo se v reki Morači, kjer smo jemali tudi vodo za pitje in kuhanje. Pravi naravni način življenja ... Redko sem videl tako siromašen kraj – v okolici je bilo le mršavo kamnito zemljišče in nič ni bilo obdelano.

Vodja del za našo skupino je bil Pavo Matana z Mljeta. V baraki je bil sobni starešina, a bil je dober tovariš in prijeten vodja. Naše delo je bilo: priprava in ravnanje zemljišča, zidanje pobočja, tlakovanje ceste s kamenjem, premostitev nekaterih potokov, kjer je bilo to potrebno, in podobno. Sprva je bilo določeno, da bomo delali dva meseca, a smo zaradi količine dela ostali nekoliko dlje.

Na delu ni bilo nekih omembe vrednih dogodkov. Razen enega: poleg naše stavbe je živel neki človek v pritlični hišici, pokriti s slamo. Na predlog našega vodje del in sporazumno s tem lastnikom smo zgradili nadstropno hišo in jo pokrili z opeko. Tako smo prihajali z enega dela k drugemu. Tudi jaz sem se po obveznem delu na cesti prijavil za gradnjo hiše. Časa je bilo dovolj. Dnevi so bili dolgi in topli. Maj, junij in del julija. Ničesar ni bilo, kamor bi človek šel in zapravil kakšen dinar, če ga je imel. Lastnik te podrtije je imel že od prej nekaj pripravljenega materiala, apno in pesek. O njem lahko povem, da je bil koloniziran v Vojvodino, vendar je dobljeno zemljišče zapustil in se vrnil na to nerodovitno zemljo, kjer je bila še živina, pravzaprav le kakšna ovca, vsa mršava.

To je bil majhen dogodek, ena sprememba v našem življenju. Nekaj jih je v reki lovilo ribe. Kupili so si tudi pribor za pečenje. Nekoč so ujeli veliko postrv, kar je bila za te ribiče velika radost. Skupaj so jo spekli in pojedli.

Na cesti sem delal kot tlakovalec, saj težjih del nisem mogel opravljati, ker sem imel, v zahvalo »labodu« in svoji vlogi »velikega vodarja«, kilo na obeh straneh. To delo ni bilo zahtevno. Nekateri so na vagonih prevažali tovor, na primer kamne za tlakovanje. Bilo je nekoliko simptomatično videti, kako so posamezne skupine tekmovali med seboj – ne prisilno, temveč povsem po občutku. Sicer pa smo bili na toliko dela navajeni, s to razliko, da smo tu bili

siti. Vsaka skupina je dala ime svojemu vagonu. Spominjam se enega imena: »Sajeta«. Izbrala sta ga dva iz naše skupine: Nikola Ravešić, pravnik z Reke, in neki mladenič iz Baške na Krku. Bil je mornar, pozneje pa je delal kot ladijski poveljnik na nekem parniku, z njim sem se vozil na Krk. To ime, Sajeta, je pomenilo strela, blisk. Drugi vagoni so imeli drugačna imena, toda vedno takšna, ki smo jih razumeli samo mi. To sem omenil vzporedno s prisilnim in prostovoljnim tekmovanjem v kakršnikoli vrsti dela.

V bližini mojega delovnega mesta so pripravljali armaturo za most. Ko smo prišli tja na delo, smo bili skupaj zaporniki iz različnih barak – med seboj se nismo vsi poznali, toda na svobodi je izginila vsa zadržanost. Četudi si se s kom sprl, ni bilo več nevarnosti, da boš poklican na raport in kaznovan z dežurstvom. V nas je ostalo in tudi dalje živelo veliko tistega, kar smo preživeli, a kljub temu je bilo stanje neizmerno bolj človeško, tovariško in znosno. Namreč, hoteli ali ne, vsi smo človeška bitja in skozi zgodovino smo se navadili, da se povezujemo, saj drugače tudi ne gre.

Ker me je pri delu bolezen vedno bolj ovirala, sem se naročil na zdravniški pregled. Osem dni pred ostalimi sem odšel v Podgorico na operacijo. Toda zdravnik me ni hotel operirati, ker sem imel vročino. Svetoval mi je, da operacijo preložim na jesen, ko so posegi tudi sicer bolj priporočljivi. Na delo se nisem več vrnil, temveč sem odšel prek Kotorja v Dubrovnik in naprej na Pelješac.

Tako sem se poslovil le od nekaj tovarišev. V Bioču sem se srečal z Josipom Pančićem, in ko sva se poslavljala, so obema v oči pritekale solze. To sva oba skušala prikriti, vendar se je videlo, da imava solzne oči. Bilo mi je zelo žal, da se nisem mogel posloviti od mnogih svojih tovarišev, kajti bili smo v različnih delovnih brigadah in na različnih gradbiščih. Najbolj mi je bilo žal, ker se nisem poslovil od Gareva, Stavrovskega in Ivančiča. Toda pozneje smo se srečali, medtem ko Pančiča nikoli več nisem videl, kar še zmeraj obžalujem. Njega se spominjam samo po dobrih stvareh, nikoli po čem slabem.

Zapisal sem nekaj doživetij, opazovanj, a daleč premalo za obdobje več kot dveh let, in premalo za razmere, v katerih sem bil, tako kot mnogi drugi, prisiljen živeti. Številni dogodki so zbledeli kot neke oddaljene sanje, toda čas, ki smo ga tam preživeli, je pustil sledi v notranjosti vsakega posameznika. Bolje je pozabiti tisto, kar je bilo slabo in grdo – tako vsaj ni bolečine, ki jo občutiš, ko se odpira stara rana.

Kakorkoli že, zapisal sem delček preživetega, ker sem nekako želel povedati naslednje: naj se nikoli, nikjer in nikomur več ne ponovi kaj takega! Zato dodajam te drobne kamenčke Velikega mozaika. Verjetno je še več takšnih kamenčkov, ki bi izpopolnili ta pisani mozaik, ki bo ostal odsev človeške

zlobe, pokvarjenosti, častihlepja in strasti po vsemogočnosti. Morda bo te kamenčke nekdo, ki jih bo slučajno prebral, napačno tolmačil ali razumel, toda jaz sem bil vse svoje življenje vedno odkrit, in nikoli nisem hrepenel po nekem zunanjem priznanju, časti ali čem podobnem. Te spomine sem napisal s svojim preprostim besednim zakladom, kajti tudi s preprostim življenjem, obdanim s preprostimi, vsakdanjimi stvarmi, se lahko živi človeka dostojno življenje. To sem napisal predvsem za člane svoje družine, ki živijo danes – naj vedo, da se ni vselej lagodno živelo, brez veliko truda in muke. Ne nazadnje, naj mi oprostijo moji prijatelji, ki sem jih omenil, saj je to zgolj v znamenju mojega globokega spoštovanja, ker sem jih vedno cenil in jih vedno bom.

PREVEDLA IN PRIREDILA VESNA ČESEN
LESCE, NOVEMBER 2005

OPOMBE

* Spominsko besedilo smo želeli ohraniti v izvorni strukturi, zato namenoma nismo posegli v sosledje posameznih poglavij (npr. združevanje razdrobljenih in večkrat ponavljanih odlomkov ipd.), saj bi se s tem izgubil tako izvorni, avtorjev tok spominjanja kot njegovi intimni poudarki, ki se ne izražajo zgolj v izbiri besed; fragmentarnost in ponavljanje imata tu povsem drugačno vlogo.

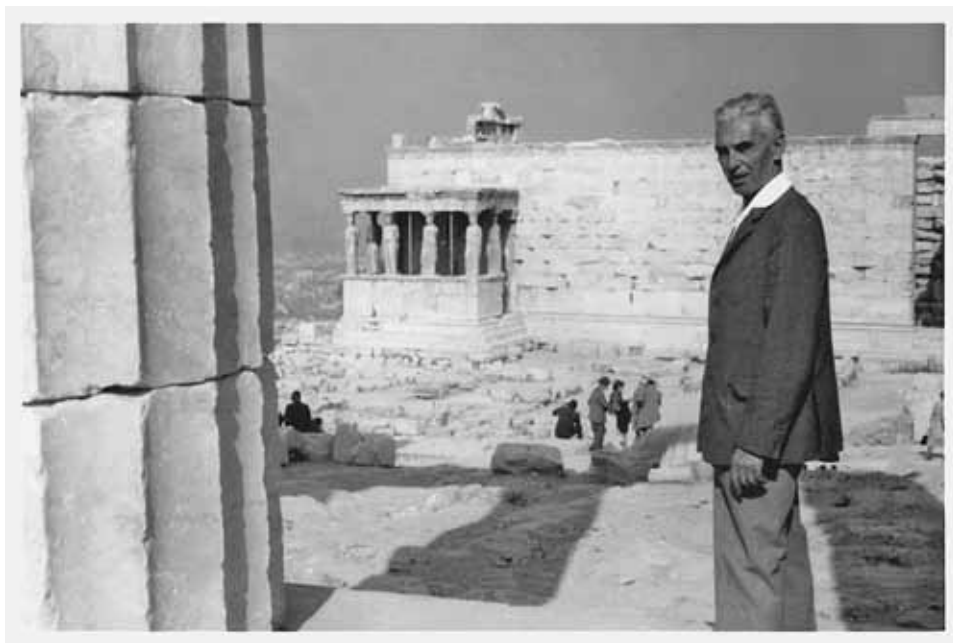
Fotografije so iz arhivov Tilke Rusković in Tanje Velagić. (Op. ur.)

1 Gre za pisma med najvišjimi predstavniki sovjetske in jugoslovanske partije od konca marca do konca maja 1948, iz katerih je razvidno naglo stopnjevanje razhajanja, predvsem pa je v njih precej obtožb Centralnega komiteja KPSZ proti delovanju Centralnega komiteja KPJ. Ker se Jugoslavija ni uklonila sovjetskemu pritisku, temveč je v odgovoru na zadnje pismo vsa obtoževanja ocenila kot neutemeljena in krivična, se je vrh KPSZ odločil za radikalnejšo potezo – junija 1948 je informbiro na sestanku, ki se ga KPJ ni hotela udeležiti, sprejel resolucijo. V njej so strnjene vse obtožbe, namen le-teh pa je dokazati odklon KPJ od skupnih ciljev vseh posameznih partij, ki naj bi delovale kot enotna bratska Partija. Razglašen je bil spor. Prim. Miodrag Nikolić, *Informbiro*, 2. knjiga, Centar za informacije i publicitet, Zagreb 1989, str. 35–100. (Op. prev.)

2 Josip Rusković (Jozo) je bil avtorjev prijatelj, oba sta bila iz Pijavičina na Pelješcu. (Op. prev.)

3 Radovan Hrast je svojo trpko izkušnjo na Golem otoku opisal v knjigi *Čas, ki ga ni. Preprosta povest o človekovi usodi*, Mladinska knjiga, Ljubljana 1991. (Op. prev.)

Ante Rusković na atenski akropoli, 1965

Ante in Tilka Rusković doma na Reki, februar 1972

SPREMNA BESEDA

Pred nami je zanimivo pričevanje Anteja Ruskovića, ponosnega Dalmatinca, točneje: Pelješčana. *Spomin na Havaje* je opis njegovega prisilnega bivanja v delovnem taborišču na Golem otoku, kamor so ga oblasti poslale kot političnega zapornika, in sicer od drugega marca 1951 do prvega maja 1953. Spomina na taborišče ni mogel prepustiti pozabi, saj je bil z njim zaznamovan. Pogosto ga je mučila zagata, ki ni tuja nobenemu nekdanjemu taboriščniku: kaj storiti s temi obremenjujočimi spomini? Ali jih poskusiti pozabiti (kar ni možno) ali jih obujati (in pri tem vedno znova odpirati nezaceljeno rano)? Nekoč je avtor o tem govoril s svojim prijateljem, ki mu je svetoval, naj dogodke z Golega otoka zapiše, in to hitro, glede na to, da je že v svojih osemdesetih. To spodbudo je upošteval in spomini so zaživel v zaključeni pisni obliki leta 1987.

Avtor je naredil nekaj izvodov in jih kot svojo zapuščino razdelil med sorodnike. Nato je čas tekel, resničnega zanimanja za objavo pa ni bilo od nikoder. Naposled je besedilo objavljeno, čeprav avtorja ni več med nami. Toda že samo pisanje in upanje, da bo nekoč prišlo do objave, sta bila za avtorja – kot se sam pogosto izrazi – *melem*, zdravilo na odprti rani stvarnosti. Imel je moč, da je podoživel in opisal natanko tista doživetja, zaradi katerih je bil v življenju najbolj ponižan in razžaljen. Ante Rusković s svojimi spomini na Goli otok prispeva k tisti tradiciji zgodovinopisja, ki temelji na osebnih pričevanjih in predstavlja poseben vir našega poznavanja in razumevanja zgodovine.

Po letu 1980 je v knjižni obliki izšlo nekaj bolj ali manj odmevnih osebnih pričevanj Golootočanov. Vsako od njih ima svojo vrednost in osvetli neko

podrobnost, ki v drugem pričevanju ni izpostavljena. Ni zgolj oris tega, kako se je posamezen taboriščnik soočal z represivnimi okoliščinami, ampak je hkrati dokument določenega obdobja v taborišču in postopkov, ki so takrat veljali. Nekateri zapisi so bolj sistematični, drugi manj, a dejstvo je, da noben taboriščnik ni imel celostnega vpogleda v taboriščni sistem, poleg tega je bilo prenevarno biti radoveden.

Na kratko si pogledjmo ključna zgodovinska dejstva, ki so privedla do pojava koncentracijskih taborišč in zaporov za politične nasprotnike v Jugoslaviji. Leta 1948 je prišlo do zaostritve odnosov med komunističnima partijama Jugoslavije in Sovjetske zveze. Vodstvo jugoslovanskih komunistov je hotelo v odločanju ohraniti avtonomijo, zato so se mu upirali pritiski Sovjetske zveze, ki je imela težnjo po širitvi in uveljavljanju svojega vpliva v vzhodnoevropskih državah in v Jugoslaviji. Iz vsebine pisem,¹ ki so si jih pošiljali najvišji predstavniki sovjetske in jugoslovanske partije (od konca marca do konca maja 1948), je razvidno naglo stopnjevanje nestrinjanja, predvsem je v njih nemalo obtožb Centralnega komiteja Komunistične partije Sovjetske zveze proti delovanju Centralnega komiteja jugoslovanskih komunistov. Ker se Jugoslavija ni uklonila sovjetskemu pritisku, temveč je v odgovoru na zadnje pismo vsa obtoževanja ocenila kot neutemeljena in krivična, se je vrh sovjetskih komunistov odločil za radikalnejšo potezo: junija 1948 je informbiro na sestanku, ki se ga jugoslovanska komunistična partija ni hotela udeležiti, sprejel resolucijo. V njej so strnjene vse obtožbe, namen le-teh pa je dokazati odklon jugoslovanskih komunistov od skupnih ciljev vseh posameznih partij, ki naj bi delovale kot enotna, bratska Partija. Razglašen je bil spor.

Če je v teh zapletenih političnih razmerah sovjetska stran nenehno vsiljevala svojo dominantnost in jugoslovansko oblast obtoževala protisovjetskega, sovražnega delovanja, se je po objavi resolucije preslikava tega odnosa zgodila v Jugoslaviji, s to razliko, da je tedaj Komunistična partija Jugoslavije izvajala represijo proti lastnim državljanom – proti tako imenovanim »informbirojevcem«. Politični nasprotniki so postali največji državni sovražniki in pojavili so se raznovrstni ukrepi, ki naj bi zadušili politično opozicijo. Sprva je šlo za grobe oblike šikaniranja in družbene segregacije, vendar se je ta ukrep kmalu prelevil v dolg niz aretacij in nalogov za pošiljanje političnih prestopnikov v zapore in delovna taborišča.

»Informbirojevcem in tudi sicer tistim, ki so jih šteli za politične nasprotnike, je bila svoboda lahko odvzeta na dva načina. Tako imenovano upravno kazen je neposredno izrekala Uprava državne varnosti brez sodelovanja sodstva. Pooblastila Udbe so bila velika, saj je lahko posameznika

poslala na 'družbeno koristno delo' za čas do dveh let, ta postopek pa so lahko ponavljali (zapornika so za kratek čas izpustili in ga nato ponovno aretirali). Drugi način je bila obsodba pred civilnimi in vojaškimi sodišči.«²

Dvom v politično pravovernost državljanov se je razplamtel do neslutelih razsežnosti. Poleg dejanskih zagovornikov resolucije informbiroja so bili sumu podvrženi mnogi člani družbe, ki so imeli le kritičen odnos do nekaterih odločitev Komunistične partije Jugoslavije. Sporočilo je bilo jasno: Uprava državne varnosti nima nobene tolerance do dejanskih ali domnevnih informbirojevcev.

Izražanje političnega nezadovoljstva ali posameznikovo stališče, ki se ni brezpogojno ujemalo s prevladujočim dogmatizmom, je bilo označeno za izdajo. Vsak posameznik je bil potencialni politični delinkvent, zato je bil prisoten nenehen nadzor, ki se je stopnjeval do pretkane spretnosti opazovanja in ovajanja. Iz osebnih pričevanj takratnih političnih zapornikov izvemo, na kako absurdnih in nemalokrat povsem nedolžnih razlogih so bile utemeljene trditve, da gre za državne sovražnike, izrazito nevarne za zdravo jedro jugoslovanske družbe. Primarna naloga Uprave državne varnosti je bila, v času od razglasitve spora in do sredine petdesetih let, odkriti in uničiti vsak, četudi komaj opazen simptom bolezni, imenovane »ibeizem«. Natančneje: vsak resnični in domnevni politični nasprotnik je bil interniran in poslan na »politično prevzgojo«. Tako je načrtno nadzorovanje ljudi, njihovih prepričanj in dejanj postalo neločljivi del tedanjega življenja, brutalne metode politične prevzgoje pa temno poglavje v zgodovini »titoizma« oziroma jugoslovanskega tipa socializma.

Ante Rusković je bil pošten in svobodomiseln človek, ki se je ujel v past tedanje politike zastraševanja: obsojen je bil na podlagi domnev in paranoidno preuranjenih sklepov. Že od mladosti je bil predan ideji komunizma; kot predvojni komunist je prestal zaporno kazen, bil je ponosen nosilec partizanske spomenice in z radostjo je stopil v povojno obdobje, ko je nazadnje le zmagal politični sistem, ki je zagovarjal tovarišтво in enakopravnost in je zavednim borcem predstavljal vir upanja v pravičnejšo družbo. V življenju je bil vselej zelo dejaven, do političnih in družbenih razmer se je od nekdanj odločno in kritično opredeljeval. Torej, pravi razsvetljevski duh, samostojen in drzen. Toda natanko tiste značajske lastnosti, zaradi katerih je bil cenjen, so ga v dobi postresolucijskih vrednot privedle v lager groze. Prevečkrat se je izpostavil s kritičnim mišljenjem. Nekoč je na nekem partijskem sestanku javno branil prijatelja Josipa Ruskovića, ki je bil takrat po partijski direktivi (zaradi dogodka, opisanega v *Spominu* Anteja Ruskovića) že v nemilosti; zagotavljal je, da se že dolgo

poznata z rodnega Pelješca in da je bil vedno dober človek, vreden zaupanja. S takšnim vedenjem pa je preveč odstopal od novega ideala poslušnega in pokornega državljana. Sledila je aretacija, nato skoraj mesec zapora na Reki ter obsodba na dve leti družbeno koristnega dela na Golem otoku. Vožnja iz reških zaporov do Bakra, tam vkrcanje na tovorno ladjo Punat ter morasto potovanje na otok mučenja in politične prevzgoje.

Prva skupina političnih zapornikov je prišla na Goli otok julija 1949. »Do leta 1954 so bili tam samo civili, tedaj so prišli tja tudi vsi preostali vojaški kaznjenci iz Bileće. Po 29. novembru 1956 je večina informbirojevcev zapustila Goli otok; tam jih je ostalo le še kakšnih 100 'nepopravljivih'. Nanj pa so začeli prihajati kriminalci, obsojeni za hujša klasična kazniva dejanja, in politični zaporniki iz raznih zaporov po Jugoslaviji, tako imenovani ustaši, četniki, dilasovci. Konec leta 1988 je Goli otok zapustil še zadnji zapornik. (...) Po oceni enega od oblastnikov z Golega otoka, Anteja Raštegorca, je bilo takih, ki so bili administrativno kaznovani na Golem otoku, 18.000, takih, ki so bili poslani tja na podlagi sodb civilnih in vojaških sodišč, pa nadaljnjih 13.000, kar naj bi dalo skupaj 31.000 do 32.000 ljudi.«³

Na splošno se ocene števila zaprtih zaradi informbiroja oziroma prosovjetskega komunističnega stališča na Golem otoku gibljejo okoli 30.000. Pri tem ne smemo pozabiti dejstva, da so bili mnogi obsojeni po krivici, da se pravzaprav nikoli niso opredelili za resolucijo, ampak so bili že zaradi dobronamerne kritične pripombe označeni za simpatizerje IB-ja in, posledično, za izdajalce Komunistične partije Jugoslavije. Vzrok za nemalo kritičnih pripomb in začudenja glede nastale politične situacije je bilo že samo dejstvo, da je jugoslovanska oblast v očeh številnih zavednih komunistov nenadoma – brez jasne obrazložitve – spremenila svoj odnos do Sovjetske zveze (če je bila SZ pred sporom zgled rajske dežele, se je zatem spremenila v gnezdo sovraštva). Tudi najmanjši dvom v to spremembo je bil nedopusten.

Ante Rusković je prišel na Goli otok marca 1951, v sedmi skupini kaznjencev. Tam je ostal do maja 1953. To obdobje je znano kot najbolj kruto, saj so se po letu 1953 v načinu delovanja taborišča zgodile večje spremembe. »Leta 1953 je prišlo do nenadne in popolne ukinitve samouprave. Do spremembe je prišlo po navodilih ministra Aleksandra Rankovića, in to po vseh taboriščih.«⁴ Sistem samouprave je bil posebnost jugoslovanskih koncentracijskih taborišč. Njegov mehanizem in okrutnost sta v *Spominu na Havaje* natančno opisana. Sistem taboriščne samouprave je bil tako učinkovit, da predstavniki uprave taborišča (preiskovalci in administracija) pri okrutnih dejanjih niso neposredno sodelovali, še več, pozneje so se lahko izmikali odgovornosti za taboriščni red z izgovorom, da

so kaznjenci sami ustvarili skoraj bestialne pogoje bivanja. To je seveda daleč od resnice. Metoda politične prevzgoje je bila namenoma zasnovana tako, da so se kaznjenci medsebojno ovajali, trpinčili in poniževali, na ta način so se po taboriščni hierarhični lestvi vzpenjali vse višje, to pa je obenem (in ravno v tem je bila sprevrženost metode) pomenilo bližje k prostosti.

Številni so se uklonili tej metodi, saj so le v njenem izvajanju videli možnost, da preživijo ali da si ustvarijo znosnejše stanje. S tem so v taborišču sicer pridobili boljši status, a hkrati izgubili osebni ponos (samoočitki glede tega zloma moralnosti – prestopa čez mejo etičnosti, za katero so nekdaj verjeli, da je trdna – so nekatere spremljali kot grožnja in jim do konca življenja niso dali miru). To je bil tudi prvotni namen prevzgoje: človeka zlomiti,⁵ streti njegov jaz in njegovo dostojanstvo, da je bil nato pripravljen priznati svojo ničvrednost ter prisluhniti partijskim naukom, ki so jih na vsakodnevnih političnih urah poudarjali sobni starešine (desna roka preiskovalcev). Če je moral vsak kaznjenc po prihodu razložiti svoje sovražno delovanje, je bil cilj prevzgoje v tem, da je svoje stališče čim prej revidiral in neprizanesljivo obsodil svoje nekdanje zmote.

Skupnost internirancev je bila strogo razslojena: na dnu je bila banda, pasivci in bojkotirani, na sredini družbene strukture je bil kolektiv, nad njim pa aktivisti oziroma kaznjenci, ki so že revidirali stališče. Na vrhu je bila majhna skupina privilegiranih kaznjencev, ki so imeli funkcijo sobnih starešin ali njihovih pomočnikov. Prevladoval je boj za preživetje in cilj je opravičeval tudi najbolj podla sredstva.

Pri tem je potrebno omeniti še en vidik: političnih kaznjencev je bilo mnogo, prihajali so iz različnih krajev in različnih okolij, med njih pa so bili manipulativno nameščeni hujši kaznjenci (čeprav so kriminalci uradno začeli prihajati na Goli otok po letu 1956), prav oni pa so bili vzvod vsega zla, ki je naredilo bivanje v taborišču za nevzdržno. Radovan Hrast, ki je kot povratnik prišel na Goli otok v isti skupini kot Ante Rusković, v svojem pričevanju navaja dogodek, ko ga je neki policist takole opozoril: »Ti, Slovenec, bodi tiho in delaj! Posebno takrat, ko se bo taborišče napolnilo. Prišli bodo iz vse Jugoslavije in med njimi bodo tudi slabi!«⁶ Prav oni so spodbujali zlonamerno ravnanje in vlekli ostale sotrpine v kolesje nasilja in poniževanja.

V obdobju do 1953 so bile na Golem otoku prisotne naslednje dokumentirane oblike represije, ki so bile nato povsem ukinjene: špalir oziroma stroj kot postopek ob sprejemu novincev, stradanje oziroma pičli obroki hrane, prepoved prejemanja paketov od svojcev, prepoved obiskov, izredno utesnjen spalni prostor v baraki ter dolžnost mirno stati, če je šel mimo policist ali preiskovalec. Šlo je za do potankosti izdelan načrt, ki je

prizadel vse osnovne človekove potrebe in pravice. Bili so popolnoma izolirani – na oddaljenem, pustem otoku, kot skrite žrtve eksperimenta razčlovečenja.

Pojav Golega otoka je bil dolgo zavit v molk, tabu tema v poskusu izbrisa iz spomina. Toda bil je več, kot lahko človek prenese, in zato nepozaben za slehernega posameznika, ki ga je izkusil. Da ne bi kot zločin proti človeštvu utonil v kolektivno pozabo, so začela (po varni časovni razdalji) izhajati pretresljiva pričevanja nekdanjih internirancev ter različne strokovne študije.

Ante Rusković v svojem besedilu poleg opisa svoje izkušnje taborišča izpostavi tudi razmišljanja o teh dogodkih. Metoda politične prevzgoje mu ni zlomila duha, toda za vedno mu je pustila občutje tesnobe ter zavest o tem, da ga je sistem, v katerega je vrsto let iskreno in predano verjel, skoraj uničil. To spoznanje ga je globoko pretreslo in spremenil je pogled na nekatere stvari: vera v ideologijo – v nepredušen, za nova odkritja zaprt sistem – je izginila; tisto, kar je ohranilo pomen, je človekova lastna načelnost, njegova odgovornost za lastno življenje in odnos do soljudi. Rad je povedal svoj moralni imperativ: *Nikoli si ne smeš dovoliti, da bi se smilil samemu sebi!* Ta imperativ obenem pojasnjuje slogovno posebnost *Spomina na Havaje*, ki je v avtorjevem humorju. Humorju kot veličastni zmagi nad neznosnostjo življenjskih razmer, v katere je bil vržen.

Naj nazadnje še omenim avtorjevo neusahljivo veselje do pisanja. Kljub temu, da je več kot petdeset let živel izven rodnega Pelješca, se ga je vedno z nostalgijo spominjal in ga redno obiskoval. Napisal je slovar rčanskega jezika oziroma govornice dalmatinskega obalnega področja, zlasti s Pelješca. Nadalje, spomine in pripovedi iz Pijavičina in Pelješke Župe. Kot član uredniškega odbora je sodeloval pri reviji *Pelješki zbornik*, v katerem so objavljeni različni prispevki, ki pričajo o pestri zgodovini življenja na Pelješcu. *Spomin na Havaje* ima v avtorjevem pisateljskem opusu posebej dragoceno mesto.

OPOMBE

- 1 Prim. Miodrag Nikolić, *Informbiro*, 2. knjiga, Centar za informacije i publicitet, Zagreb 1989, str. 35–100. Na označenih straneh so objavljena sporna pisma, »Resolucija Informbiroja« in nekateri drugi dokumenti o sporu z informbirojem.
- 2 Božo Repe, *Rdeča Slovenija. Tokovi in obrazi iz obdobja socializma*, Založba Sophia, Ljubljana 2003, str. 33.
- 3 Božidar Jezernik, *NON COGITO ERGO SUM (Arheologija neke šale)*, v: *Borec*, št. 533–534, Ljubljana 1994, str. 26–27.
- 4 Prav tam, str. 76.
- 5 Ta pritisk se je izražal tudi pri delovnih obveznostih: skoraj vse oblike zunanjega dela so kaznjence »přitiskale« k tlom, simbolično rečeno, k izničenju lastne osebnosti. Nesmiselno, enolično, stalno ponavljajoče se delo (npr. tolčenje kamna ob kamen), prenašanje težkih predmetov na ramenih, delo s »tragačem« in z »labodom«, izčrpavanje s prenašanjem skal in kamnov v nemogočih pogojih (pod žgočim soncem ali v primežu ledene senjske burje) so kaznjence postopno privedli do stanja ravnodušnosti in otopenosti, torej do zloma njihove volje – do stanja, ko so bili komaj še ljudje.
- 6 Radovan Hrast, *Čas, ki ga ni. Preprosta povest o človekovi usodi*, Mladinska knjiga, Ljubljana 1991, str. 68.

HORIZONTI ZGODOVINE

CVETKA HEDŽET TÓTH
AVTOBIOGRAFIJA SPOLITIZIRANEGA STOLETJA

MEDNARODNA MREŽA ZA VKLJUČUJOČO DEMOKRACIJO
REVIJA INCLUSIVE DEMOCRACY

*Svet bo nemara še obžaloval, da se je, soočen z alternativo
Rose Luxemburg – socializem ali barbarstvo –, odločil proti socializmu.*

*Še vedno pripadam skrajnemu koncu prve generacije komunistov,
tistih, ki jim je oktobrska revolucija središčna referenca v političnem
univerzumu.*

*Socialno nepravilnost je še vedno potrebno razkrinkavati in pobijati.
Svet se ne bo izboljšal sam od sebe.*

ERIC HOBSBAWM, 2002

AVTOBIOGRAFIJA SPOLITIZIRANEGA STOLETJA

TIPIČNA STRAST 20. STOLETJA – POLITIČNA ZAVZETOST

Zakaj je bilo 20. stoletje tako zelo spolitizirano? Ne toliko odgovor, ampak predvsem osebnodoživljajsko, analitično, zgodovinsko, potopisno, filozofsko, sociološko usmerjeno razmišljanje o tem posreduje Eric Hobsbawm (r. 1917) v svojem delu *Zanimivi časi: Moje doživetje 20. stoletja*, ki je v zelo solidnem slovenskem prevodu Rape Šuklje izšlo pri založbi Sophia leta 2004. Še pred tem smo lahko brali dve deli izpod peresa tega markantnega angleškega zgodovinarja, ki ima tudi nemško različico imena (Eric John Ernest Hobsbaum) in je svoje otroštvo preživel na Dunaju, in sicer *Obdobje revolucije 1789–1848* (izšlo pri DZS leta 1968) in *Čas skrajnosti: Svetovna zgodovina 1914–1991* (izdalo Znanstveno in publicistično središče v Ljubljani leta 2000). Slednje je, kot sam pove, njegova najuspešnejša knjiga, tako glede sprejema pri kritikih »po vsem ideološkem spektru globusa«¹ kot tudi glede prodaje. Obe omenjeni deli in še vrsto drugih je izdal že precej v letih, zato ne preseneča s svojim odkritosrčnim priznanjem: »Moj imidž, ko sem vstopal v svoje osmo desetletje, je bil podoba ekscentričnega starejšega veljaka zgodovinskega poklica, ki je po naključju vztrajal pri tem, da je marksist, ki pa je nadaljeval s polno produkcijo.«²

Nekomu, ki je sam marksist, je njegov zgled več kot dobrodošel in osebno moram priznati, da je moj pričujoči prispevek o njem – z vsako prebrano stranjo je samo naraščal – sledil marsikateremu navdihu, ki mi ga je dalo

branje njegovih misli. Gre za držo, ki se ji ne odpovedujemo – oaza do skrajnosti zmanjšane in omejenega bivanja postaja vsak dan prepričljivejša, kajti čutiš, da se ideji organizirane solidarnosti ne moreš odreči. Nasprotno, ta ideja je čedalje zgovornejša in osebno zavezujoča v svetu, kjer jo je dovčerajšnji oblastniški socializem negoval kot kolektivni kult oblasti. Dobro je, da so ti časi mimo; izrazito individualna drža posameznika kot opazovalca, ki še verjame v socialno pravičnost, dobi izdatno intelektualno oporo v marksistu zahodnega kova, kot je Hobsbawm. Velja mu prisluhniti – prepričljiv je. To ni življenjska zgodba nekoga, ki bi ga usmerjali oblastniški in še manj zarotniški nameni, ni se drenjal pri prepolni mizi boljševizma kot terorja oblasti.

V delu *Čas skrajnosti* Hobsbawm v uvodnih razmišljanjih poudarja, da je po katastrofalnem obdobju od prve pa vse tja do konca druge svetovne vojne nastopil čas nekakšne zlate dobe (1947–1973), zelo intenziven uspešen gospodarski razvoj in številne družbene spremembe, ki so v kratkem času razmere v svetu zelo spremenile, tako da s tem obdobjem verjetno ni primerljivo nobeno drugo v zgodovini. Po sedemdesetih letih prejšnjega stoletja sledi določen zasuk, človeštvo se spet sooča s krizo, negotovostjo, celo postopnim, a vendar vztrajnim propadom socializma boljševiškega izvora, tako da je to za precejšen del Evrope pomenilo katastrofo.

Konec prejšnjega stoletja je bil slab, v mnogih pogledih celo tragičen, »in je zdaj na poti v neznano in problematično, a nikakor ne nujno apokaliptično prihodnost«. ³ Zato je metafizične umovalce oziroma zaklinjalce ideje o »koncu zgodovine« treba opozoriti, da prihodnost obstaja, čeprav ne vemo, kakšna bo. Leta 1994 je kljub vsemu, kar se je odigravalo, smelo zapisal: »Upajmo, da bo to boljši, pravičnejši in bolj življenjsko obstojen svet.« ⁴

V končnem, sklepnem delu, naslovljenem kot *Zemeljski plaz*, opozarja, da smo se znašli v krizi, ki je ne obvladujemo, ta pa je takšna, da nas ogroža, zato »naš svet tvega, da bo eksplodiral tako navzven kot navznoter«. ⁵ Zelo odločno tudi poudarja, da prihodnost nikakor ne more biti nadaljevanje preteklosti, to misel kar dvakrat ponovi: »Če naj ima človeštvo pred sabo kakršnokoli prepoznavno prihodnost, ta ne more biti zgolj podaljšek preteklosti ali sedanosti. Če skušamo zgraditi tretje tisočletje na tem temelju, nam bo spodletelo.« ⁶ Potrebujemo spremembe, toda kako jih oblikovati, da ne bomo spet ogrozili sveta in človeštva v njem, kajti v času globalizacije smo, ko svet ni več evrocentričen, kamor so vključene tudi ZDA, saj so nekakšen čezmorski podaljšek Evrope.

V *Zanimivih časih* iz leta 2002 izstopa bolj osebni ton razmišljanj; delo kot celota učinkuje kot avtobiografija, kar pomeni, da gre za osebno vpotegnjenost avtorja v dogajanje zdaj že preteklega stoletja. Zato je o tem

svojem delu s pomočjo misli madžarske filozofinje Ágnes Heller, priznane učenke madžarskega filozofa Györgya Lukácsa, v uvodu izjavil, da gre za delo, ki je zato, ker je naravnano na spomine, zgodovina, gledana od znotraj. Pred nami je torej človek, priznani intelektualec, ki odkrito priznava, da je bil politično dejaven, angažiran, in ta angažma ga je precej stal, saj ga je že zelo zgodaj in za dolgo obdobje »zgrabila tipična strast 20. stoletja, politična zavzetost«. ⁷ Življenjski iztržek tega angažmaja je bil in ostaja zaznamovan z dejstvom, da je najprej, med letoma 1939 in 1960, socializem s svojo ekonomijo še bil globalna alternativa kapitalizmu; mnogi so celo verjeli, da ga bo prekosil. Tako na zadnjih straneh *Zanimivih časov* pri svojih dobrih petinosemdesetih letih priznava: »Ne preseneča me, da sem se znova znašel med generacijo, ki ne zaupa več kapitalizmu, čeprav ne verjame več v našo alternativo.« ⁸

O tej alternativni, čeprav v povsem drugačnem in spremenjenem okviru, razmišlja Anthony Giddens v svojem, tudi v slovenščino prevedenem delu *Tretja pot*. Ta priznani um iz bližine britanskega premiera Tonyja Blaira se ne sramuje povedati, kako si s svojo knjigo prizadeva obuditi politični idealizem, ki ima še vedno navdih v nekaterih vrednotah in idealih socializma in komunizma. To je tudi eno izmed tistih del najnovejšega izvora, ki se jih ob branju Hobsbawmove avtobiografije povsem spontano lotimo – morda z upanjem, da se kaj vzornega iz socializma nemara da ohraniti, četudi s pojmom *tretja pot*, ki naj bi bila nad tradicionalno levico in desnico. Giddens jo je razumel kot »pot, katere cilj je preseči staro socialdemokracijo in neoliberalizem«. ⁹ Če se sprašujemo, v čem naj bi bilo to preseganje, bi se odgovor moral glasiti, da vsekakor ne v tem, da vedno znova ustvarjamo kapitalizem, ki tudi v naših razmerah postaja vsak dan bolj mogočen in brezobziren – čisto tako, po kapitalistično.

V svojem dolgem življenju je Hobsbawm moral zelo pogosto pojasnjevati, zakaj je sploh bil, predvsem pa ostajal v komunistični partiji tudi po letu 1956. Pri novinarjih je bil znan kot profesor, ki ima rad džez in ki je partijec. Kljub svojim kritičnim pogledom in že skoraj disidentskim nazorom o tem, kaj se je dogajalo znotraj komunizma, še posebej v času hladne vojne, je vztrajal in ni prenesel misli, da bi bil v družčini »bivših komunistov, ki so postali fanatični antikomunisti, ker so se zmogli posloviti od službe 'bogou, ki mu ni uspelo', samo tako, da so ga spremenili v satana«. ¹⁰ Ni bil levičarski šminker (*left-wing painter*¹¹) in ob 150-letnici Marxovega rojstva je opazoval nemirna pozna šestdeseta leta kot človek, ki ni nikoli oblekel kavbojk, doživljal pa »tako enotnost kot nekompatibilnost« svoje generacije levičarjev, se pravi starih z novimi, mladimi.

JURIŠ NA NEBO – ZASEBNO JE POLITIČNO

Kaj je želela svetu dopovedati generacija študentskih upornikov, ki je v Latinski četrti v Parizu spontano postavljala barikade ravno tam, kjer so stale v pariški vstaji proti Nemcem leta 1944? Še pred tem so bile podobne barikade v revolucijah leta 1830, 1848 in leta 1871 v Pariški komuni, revolucionarna tradicija se je nadaljevala, samo da je najnovejša imela lastno sporočilo, ki ga je starejša generacija levičarjev težko razvozlala. Hobsbawm je skušal in pri tem odkrival smisel napisov, ki so takrat spravili v zadrego uradno marksistično ideologijo vzhodnega bloka, kajti nič od tega, kar je veljalo za revolucionarni subjekt, ni bilo prepoznavno od Berkeleyja in Mexico Cityja vse tja do Varšave, Prage in celo Beograda. Proletariat ni bil več *ready made* subjekt, onemel in zatajil je. Sporočilo te, se pravi moje generacije 68, ki tudi junija 1968 v Ljubljani ni ostala nema, ni bilo »zares politično v tradicionalnem pomenu besede«, ¹² ugotavlja Hobsbawm. Danes vem, da je to bila revolucija »od spodaj«, ki je skušala dopovedati revolucijam »od zgoraj«, da je resnična sprememba sveta proces, ki zdaleč presega zgolj in samo politično področje.

Da bi svet in razmere v njem spremenili v pristno domovanje, prebivali v svetu vsepovsod kot doma, zato je treba storiti še ogromno in z veseljem pritrjujem Hobsbawmu, ki je zapisal tole: »Študentski uporniki so teoretike spominjali na že zdavnaj pozabljeni Bakuninov anarhizem, ampak če na kaj, so bili najbližje 'situacionistom', ki so anticipirali 'revolucijo vsakdanjega življenja' s spremembo osebnih odnosov.« ¹³ S tem je seveda revolucija bistveno kaj več kot pa samo politični cilj. Med odklonilnimi ocenami tega gibanja generacije 68, kot jo je zapisal Raymond Aron, vidimo, da gre za psihodramo in verbalni delirij, ki je predstavljal »orjaško sprostitvev zatrtih občutkov«. ¹⁴ Iz drugih pozitivnih ocen, kot jih je podal sociolog Alain Touraine – gre po Hobsbawmu za eno najboljših del o gibanju generacije 68 –, naj bi bil cilj vračanje k utopičnim idejam še pred letom 1848. Vendar, kot ugotavlja Hobsbawm, iz popularne parole *prepovedano je prepovedovati* ni razvidna utopija in kaj utopičnega, je pa to parola, »ki je bržčas izražala približno tisto, kar so mladi uporniki občutili – najsi bo o vladi, učiteljih, starših ali vesolju«. ¹⁵ Če je po sodbi tako imenovanih »kompetentnih« manjkal politični cilj – k vragu z njim –, potem moram sama kot udeleženka tega gibanja izraziti svojo docela solidarnostno držo s tem, kar se je dogajalo, ko je moja generacija študirajočih z veseljem in navdušenjem prepoznavala kar se da obilno podporo in solidarnost v idejah in delih Herberta Marcuseja.

V mislih spet podoživljam dobo izpred dobrih petintridesetih let, ko sem korakala s tistimi, ki so državnim ustanovam vpili – z moje strani je bila

to prošnja –, naj nam pustijo samo *odprte možnosti* za življenje, z ničimer omejene možnosti, ki smo jih takrat imenovali *tisoč lotosovih cvetov*. Bili smo mladi in to so bila naša, samo naša zlata dvajseta leta, urejeno in polikano življenje – norma in vzor – pa nam je govorilo, da sta tu samo dve predpisani možnosti za življenje – formi, ki smo jima kazali figo: ena *javna*, čim prej se izobraziti, pridobiti *poklic* in nemudoma v službo, druga *privatna*, čim prej v *zakon*, ustvariti si družino, ker se tako pač spodobi in ker, in ker, IN KER bo starost pač spraševala: *Mladost, kod si hodila*. Mi pa smo hodili na barikade in kot uporniki jurišali na nebo, kajti vzgajali smo se sami, bili smo odeti v najčistejše sanje, pripravljeni izkrvaveti, umreti tam na barikadah upanja. Ironija usode je nekoga izmed nas pokončala tako, da se je med kopanjem v kadi utopil zaradi epileptičnega napada, ki ga je pogosto doživljal odtlej, ko so proti koncu šestdesetih let nanj – kot na neprilagodljivega – streljali in je bil ranjen v glavo.

Juriš na nebo! Le s čim je razložljiv danes, ko jih imamo že krepko čez petdeset? Osebnostno mislim, da samo s tistim, kar ga je porajalo, namreč *s potrebo po poštenosti in svobodi* ter z *občutkom pravičnosti*. Občutenje pravičnosti ni nikdar delno, pa tudi pravica ne. Doživljaš jo kot sončne žarke,¹⁶ ki imajo moč, da vsako stvar povsem presvetlijo, do kraja, kot kak rentgen.¹⁷ V imenu tega doživljanja, ki je trajne narave, moram priznati Hobsbawmu, da je šlo za gibanje, ki ni odkrivalo velike stvari samo v rušenju kapitalizma, ki ga tako ni maralo, ampak je kot veliko razkrilo potrebo po uničenju represivnih »tradicionalnih vzorcev medčloveških odnosov in osebnega vedenja *v obstoječi družbi*«,¹⁸ zato je generacija 68 odpravljala tradicionalno politiko, vključno s politiko tradicionalne levice, z eno najprivlačnejših in najbolj zgovornih parol tistega časa, in sicer s parolo *zasebno je politično*. Skratka, spremeniti je treba medčloveškost in trpljenje oddaljenih svetov smo začutili kot svoje lastno trpljenje, teh v Vietnamu, ki so se borili namesto nas, veselili smo se upanja Kubancev kot svoje lastne radosti – in zato vpili Castro, vzdrži, *¡Cuba sí, yanquis no!*. Politizacija je pomenila etizacijo sveta in Hobsbawm opozarja na misel, ki jo je izrekla Sheila Rowbotham: »Zajeta v ta vrtnec mednarodnega upora sem se počutila, kot da bi me neslo na skrajni rob znanega sveta.«¹⁹ Svetovljanstvo takratnega časa spremlja mojo generacijo 68 trajno – danes seveda govorimo o globalizaciji, o svetovnem etosu, ne o revoluciji, saj je ta beseda iz besednjaka večine zdajšnje mlade generacije, povedano v njihovem žargonu, praktično »ful izginila«. Toda mi še vedno pri sebi ugotavljamo, da so trenutki, ko radi beremo dnevnik ubitega Cheja Guevare (8. oktobra 1967 v Boliviji) in besede, ki jih je zapisal kolumbijski duhovnik, dominikanec Camilo Torres, ki se je kot

gverilec boril skupaj s komunisti in bil pri tem prav tako ubit (15. februarja 1966 v Kolumbiji).²⁰

Bil je pa to tudi čas, ko sta se – tudi pri nas – iskreno soočala krščanska in marksistična misel, celo kakšen jezuit nas je podučil, kako brati Marxov *Kapital*. S kakšno radostjo smo opazovali poskuse zблиževanja socializma in krščanske misli, in takrat popularni evrokomunizem, v Italiji še posebej, je bil tik pred zgodovinskim sporazumom med krščansko demokracijo in komunistično partijo. Celo sam papež Pavel VI. ga je s simpatijami podpiral in spominjam se srečevanj z italijanskimi komunisti, saj smo v Italiji ob nedeljah, ko smo se dobivali v kakem prijaznem kafiču, mi, ateisti, čakali nanje, ker so oni, prav tako komunisti kot mi, bili do devete ure v katoliški cerkvi pri maši – od tam pa naravnost na skupni partijski sestanek. Takšne oblike družabnosti nikdar ne pozabiš in iz teh srečevanj mi je ostalo v spominu nekaj, kar je spominjalo na utelešeno etiko. Uradni marksistični ideologiji je etika bila nekam – kako naj rečem, da bom pravična – tuja v tem smislu, ker je vse sicer dobronamerno reševala s politiko, po srečanju z italijanskimi komunisti pa si hitro spredvidel, da socializmu manjkata izdelana etika in sistem vrednot.

In dejansko, ko človek gleda nazaj, levica v takratnem obdobju ni imela kaj prida teoretskega interesa za etična vprašanja. Do konjunktura etičnih raziskav prihaja šele proti koncu 20. stoletja, se pravi že potem, ko je neka politizacija propadla. Potem ko je bil predsednik italijanske vlade Aldo Moro na svoji vožnji v parlament dobesedno ugrabljen – vemo, da je takrat hotel sestaviti novo vlado, v kateri bi sodelovali tudi komunisti –, je prišlo tragično sporočilo, da je bil 9. maja 1978 ubit. Prav tako je leta 1978 umrl papež Pavel VI., njegov naslednik Janez Pavel I. je moral še bolj tragično umreti po enem mesecu, nato pa je prišel kardinal s Poljske.

Organiziran proces sesuvanja in uničevanja socializma postaja vedno bolj intenziven – o svetovni revoluciji in solidarnosti svetovnih razsežnosti smo romantični zanesenjaki razglabljali samo še v kaki reviji, tako da sem takrat že videla, kaj pomeni neko idejo ohranjati samo še tako, po »salonsko« – in vedno več retoričnih marksistov na položajih je začelo glasno rohneti, da so v bistvu meščanski in buržujski sinovi, ki so pač za nacionalizirano premoženje po drugi vojni dobili določeno kompenzacijo v podobi oblasti kot povojni dežurni komunisti. Oblast je le oblast, kakršnakoli že je. Mnogi, ki smo to realnost sicer videli in jo pravilno prepoznavali, smo vendar upali, da se bo socializem regeneriral, da je trajen in da bo ohranil svojo moč, namreč kot edina in dejanska alternativa kapitalizmu, saj druge ni. Še smo sanjali, želeli smo stvari premakniti naprej, jih reformirati – tisti pa, ki so pisali scenarije, so Stvar zapisali poginu.

ŽIVETI ŽIVLJENJE KOT KOMUNIST

Eric Hobsbawm je bil komunist celih petdeset let od leta 1932 – po njegovih navedbah je britanska partija prenehala obstajati leta 1991 – in dejstvo *biti komunist* je kar z isto naslovno formulacijo razdelal v posebnem poglavju.²¹ Zanj seveda ostaja vprašanje, »zakaj je komunizem pritegnil toliko najboljših moških in žensk moje generacije in kaj nam je biti komunist pomenilo, ena izmed centralnih tem v zgodovini 20. stoletja. Ker je ni stvari, ki bi bila značilnejša za to stoletje, kot je tisto, kar imenuje prijatelj Antonio Polito, 'eden velikih demonov 20. stoletja: politična strast.' In bistveni izraz tega je bil komunizem. Zdaj je komunizem mrtev.«²² Sesulo se je vse, kar je sledilo ideji oktobrske revolucije leta 1917, dediščina vsega tega je polomija materialnega in moralnega propada, in komunist Eric Hobsbawm nam odkrito priznava, da »danes mora biti torej jasno, da je bila polomija že spočetka vgrajena v to podvzetje«,²³ in »pripravljen sem priznati, obžalovaje, Leninova Kominternina ni bila posebno dobro ideja.«²⁴ Ko beremo te njegove ugotovitve, se sprašujemo, kako da tega niso uvideli številni levičarsko usmerjeni intelektualci, ki so – četudi sami niso bili včlanjeni v kako komunistično partijo – vendarle z mnogo simpatijami sprejemali in se osebno identificirali s politizacijo sveta, ki je bila po drugi svetovni vojni tako zmagovita, da zgodovinar Hobsbawm opozarja na zmagoslavje ideologije, primerljive samo še z osvajanjem islama v 7. in 8. stoletju.

Je bila Rosa Luxemburg s svojo kritiko ruske revolucije,²⁵ in to ne kot njen nasprotnik, ampak kot eden njenih najbolj tesnih zaveznikov in navdušenih prijateljev že od vsega začetka, ena častnih izjem? Kritik za to, da projekt socializma ne bi propadel in se zaradi barbarskih metod sesul – recimo zaradi nezmožnosti povezovanja socializma z demokracijo.

Kakšne poglede dobimo pri Hobsbawmu, ki ni nikdar živel v Vzhodni Evropi, temveč obvarovan pred fašizmom in nacizmom, namreč v Angliji, v akademskem okolju. Rojen je bil sicer v Egiptu, v Aleksandriji, deželi, ki je ni doživljal kot del svojega življenja. Pozneje je odraščal na Dunaju v ozračju, ki je bilo zelo spolitizirano, čeprav ne v kakem izjemnem pomenu. Dunajska vsakdanost je bila politično razdeljena med krščansko, črno in rdečo, socialdemokratsko usmerjenost: kot lastnik stanovanj si volil prve, kot podnajemnik druge. Seveda je bilo več podnajemnikov, zato je bil Dunaj rdeče mesto in do leta 1934 so se zdeli Hobsbawmu komunisti povsem nepomembni. Na poznejših straneh izvemo, da v Avstriji komunistov praktično sploh ni bilo »in vstop v komunistično partijo zato ni prišel na misel mlademu rodu, vse dokler ni državljanska vojna leta 1934 diskreditirala vodij socialne demokracije.«²⁶

Čeprav je Hobsbawm živel zaradi svoje nekonfesionalnosti kot »nejudovski Jud«, iz njegove avtobiografije izstopa opis naraščajočega protisemitizma v Avstriji, vendar pri vsej krivici in genocidu, ki sta pozneje doletela judovsko ljudstvo, poudarja: »Prav in neprav, pravica in krivica ne nosijo etničnih kokard in ne mahajo z nacionalnimi zastavami.«²⁷ Biti in ostati univerzalen, čeprav razkropljen po vsem svetu, je njegov ugovor in nestrinjanje s cionizmom. Nad zlo ne moreš iti z zlom, če pa že, je to slab dan za človeštvo. Vendar ni bil brez identitete, priznava, da materi, ki prav tako ni bila verna, dolguje »trajno oporo za zavest, da sem Jud, v vznemirjenje in osuplost vseh tistih, ki ne morejo razumeti, da je sama negacija lahko zadostna osnova za identiteto«. ²⁸ Dunaj je zapustil leta 1931 in se ni vrnil vse do leta 1960, kajti najprej je odšel v Berlin, mesto, kjer se je zanj zares začelo in v katerem je živel dve leti. Iz dunajskega obdobja ga trajno spremlja vpliv dela Karla Krausa (1874–1936), drama z naslovom *Poslednji dnevi človeštva*,²⁹ delo, ki je »najudarnejša podoba Velike vojne čudovita dokumentarna superdrama«. ³⁰ Zanimivo branje v tej knjigi je *Epilog* zdajšnjega avstrijskega pisatelja Karla-Markusa Gauša (r. 1954), avtorja priznane *Evropske abecede*.³¹

Viljemovsko mesto Berlin ni premoglo imperialnega sloga, bilo je privlačna mešanica novoklasičnega zahodnega in bogatega predela ter izstopajočega proletarskega vzhodnega dela. Weimarski Berlin proti koncu tudi ni bil arhitekturni biser. Bil pa je privlačno mesto in Hobsbawm zanimivo poroča o bogatih lastnikih četrti Grünewald Viertel. Ti so imeli prednika, ki se je po revoluciji 1848 »spreobrnil k revoluciji«, kupil prvo izdajo *Komunističnega manifesta*, zadnji iz te družine, kjer so bili vsi komunisti, Jürgen Kuczynski, ekonomski zgodovinar, je preživel Nemško demokratično republiko in umrl, star 93 let, potem ko je bogato družinsko knjižnico prenesel v Vzhodni Berlin. Kaj je z njo, danes že po usodnem letu 1989 in kako ljudje iz takih družinskih krogov razumejo ali pa morda negujejo tradicionalno levičarsko tradicijo? Če je človek sam levičar, začuti neko težko izrekljivo mero uporniškega ponosa in začne kljubovati, noče stran – tako kot Hobsbawm. Nezlomljivost in vztrajnost se po letu 2001 spet oglašata in vračata, kajti marksistične misli, da svet in razmere v njem zares spremenimo, ne spremlja dejstvo, da se je svet spremenil na boljše in da so v njem krivice izginile. Torej!

Hobsbawmov avtobiografski zapis nam zelo resnicoljubno pojasnjuje: »Berlinski meseci so napravili iz mene doživljenjskega komunističnega ali vsaj človeka, čigar življenje bi izgubilo svojo naravo in pomen brez političnega projekta, ki se mu je zavezal kot šolarček, četudi je ta projekt očitno spodletel in mu je bilo, to danes vem, namenjeno spodleteti. Sen oktobrske revolucije še tiči nekje v meni, kot izbrisani teksti še čakajo, da jih bodo strokovnjaki

oživili nekje na računalniških trdih diskih. Zapustil, ne, zavrnel sem ga, ni pa zatrt. Še danes opažam, da obravnavam spomin na tradicijo ZSSR s prizanesljivostjo in nežnostjo, ki ju ne občutim do komunistične Kitajske, ker pripadam generaciji, ki ji je oktobrska revolucija pomenila svetovno upanje, Kitajska pa nikoli. Kladivo in srp Sovjetske zveze sta ga simbolizirala. Pa vendar: kaj pravzaprav je berlinskega šolarja napravilo za komunista?³²

To je ena njegovih najbolj zgovornih, osebno iskrenih misli oziroma izpovedi v delu, misel, mimo katere ne more nihče, ki je vsaj tu pa tam kaj prebral v njegovi zajetni knjigi. Vsekakor v tridesetih letih ni bil sprejemljiv tradicionalni nacionalizem in še manj Hitlerjev nacionalsocializem, torej³³ so mlademu levičarju preostajali samo še komunisti. Njegovo revolucionarno nagnjenje se od teorije počasi pomika k praksi, seznaneni nas z vrsto imen, ki so zelo usodno povezana s takratnim protifašizmom, izstopa ime Rudolf Lederer. Njegova in Hobsbawmova levičarska pot postane za kulturno levico zanimiva še posebej po letu 1989.

Da je bila politika nemške komunistične partije, ko je bil nacizem v vzponu in si je prisvajal oblast, s tem ko je sledila Kominterni, »samomorilsko idiotska«, pove Hobsbawm naravnost. Mladosti ni doživljal kot protestnik, to je bil privilegij mnogo poznejše generacije 1968, ki je nastopila v politično stabilnih razmerah. Razmere leta 1932 so bile skrajno nestabilne, ekonomsko in politično, tako levica kot desnica sta se do skrajnosti angažirali za prevzem oblasti, to je bil celo prvi in neogibni korak. To tudi ni čas, v katerem bi bili komunisti intelektualci kulturni disidenti, ampak čas zaverovanosti v prihod neizogibno uspešne svetovne revolucije; to je bil čas globalnega gibanja, če malo posodobim govorico, samo da je zmaga izostala. Takrat »občudovanje Brechta, Bauhausa in Georga Grosza še ni ločevalo staršev in otrok, pač pa desnico od nekakšne kulturne ljudske fronte, ki je segala od pruskih berlinskih socialnodemokratskih oblastnikov tja do kar najbolj oddaljene anarhistično boemske periferije. Združila je z levico tudi liberalce.«³⁴

Biti zraven pri demonstracijah je posebno doživetje in občutek »množične ekstaze«, telesna dejavnost, petje in najvišja stopnja čustvovanja, ure in ure dolgo, so za Hobsbawma nepozabni. Petindvajsetega januarja 1933, ko je Komunistična partija Nemčije organizirala svoj zadnji zakoniti shod, je bila to enkratna izkušnja, posameznik se je zlil z množico, bil eno z njo, domov se je vrnil v transu. Zato pove: »Ko sem dve leti pozneje v britanski izolaciji premišljal o osnovah svojega komunizma, je bil občutek 'množične ekstaze' ena izmed petih komponent: poleg sočutja do izkoriščanih, estetske privlačnosti popolnega in razumljivega intelektualnega sistema, dialektičnega materializma, malo Blakovega videnja Novega Jeruzalema in kar precej

intelektualnega antifilistrstva. Toda januarja 1933 svojega prepričanja nisem analiziral.«³⁵ Pet dni po teh demonstracijah pride na oblast Hitler, zapore in mučilnice polnijo s komunisti, neuradna koncentracijska taborišča postanejo uradna, prvo med njimi Dachau.

V aprilu Hobsbawm z družino odide v Anglijo, v Cambridge, in se šele po tridesetih letih vrne Berlin, ki ga ni nikdar pozabil; to je bilo okolje, v katerem je bil »srečen in doma, kulturno in politično«. ³⁶ O svojem doživljanju množičnih demonstracij, pri katerih je sodeloval, poroča še v opisih leta 1934 v Franciji, ko je bila ta dežela tako zavetje civilizacije kot tudi upanja v to, da je možen zmagovit organiziran boj zoper pohod fašizma. Po zmagi Ljudske fronte februarja 1936 v Španiji sledi še zmaga na volitvah v Franciji in svet je bil priča nenavadno spontanemu upanju in veselju delavcev, ki so zavzeli tovarne. Takratni 14. julij, obletnica zavzetja Bastilje, ki je na srečo ostal dokumentiran na filmskih posnetkih, so spremljale nepozabne množične demonstracije, in po Hobsbawmu so za mlade revolucionarje tovrstne demonstracije pomenile »ekvivalent papeževim mašam za pobožne katoličane«. ³⁷ Francoska prestolnica je bila s svojo ljudekostjo kot ena sama prisrčna, vesela poroka, zato Hobsbawm priznava: »Bil je to eden redkih dni, ko je moj duh pilotiral sam. Jaz sem samo čutil in izkušal.« ³⁸

Poznejši razvoj dogodkov je šel v drugo smer, Hobsbawm je v Angliji preživel vojno, ki ga je stala šest let in pol življenja. V britansko armado je bil vpoklican leta 1940 in tam je pustil celih šest let življenja. Ko v svoji pozni starosti spregovori o tem – zase izgubljenem – obdobju, zvmemo, da osebno ni doživel ne dobre in ne slabe vojne, »temveč prazne«, v njej ni storil čisto nič pomembnega in to so »bila najbolj nezadovoljiva leta mojega življenja«. ³⁹

Kljub vsemu je uspel ohraniti kar najbolj živahen odnos do stvarnosti, v kateri je bil prisiljen bivati. Njegovi opisi krajev, kjer je živel, so zanimivi tudi zato, ker opisuje svoj preživetveni mehanizem kot način življenja, ko si kar se da ustvarjal, in nekatera okolja so seveda primernejša kot druga. Ves čas se je intelektualno razvijal in njegovo levičarstvo je zgodba o intelektualizmu, ki je enakovredno ohranjal in negoval čut za teorijo, kot tudi za konkretnost in politizacijo, celo za umetnost in estetiko, in pri tem »razvil instinkte torijskega komuniste, v nasprotju z uporniki in revolucionarji, ki jih je k Stvari privlačil sen popolne svobode posameznika in družbe brez pravil«. ⁴⁰

To je zanj v takratnih časih vere v socializem pomenilo, naj bi skupnost temeljila na jasnih pravilih, trdni in utemeljeni strukturi pričakovanj, skratka na »socialističnem dogovoru«, ki bi vse dobro iz tradicije upošteval, celo negoval in ohranjal te prednosti. Tako v nazorih Hobsbawma komuniste ni zaslediti kakih hudih prevratniških misli, ki bi ga spravljale v bližino

čistk, terorja, revolucionarnih pokolov ali česa podobnega. V Angliji tudi ni pobljše spoznal »cambriških vohunov«, slavne velike peterice (Blunt, Burgess, Cairncross, Maclean, Philby),⁴¹ ker so bili generacijsko starejši in so pred javnostjo navidezno nastopali kot zavzeti desničarji.⁴² Njegovo angleško obdobje je zelo študioso, ogromno je bral in prebranemu skušal dati marksistično, kar pomeni pretežno zgodovinsko razlago. Filozofske dimenzije Marxa takrat niso segle čez Rokav, tudi zahodni marksizem, Georg Lukács in frankfurtska šola vse do petdesetih let ne. Njegov marksizem se osredotoča še na poskus razumevanja umetnosti, kako je nadgradnja, povezana z bazo, kako družbeni vplivi bistveno sooblikujejo umetnost in nasploh ideje. Zelo resno se je posvetil preučevanju džez, z naklonjenostjo in simpatijo do njegovih protagonistov, kajti džez je bil glasba odrinjenih in diskriminiranih, v njej je prepoznal mnogo usedlin družbenega trpljenja in zatiranja.

To je čas njegove politične radikalizacije, »partija je bila kajpada moja največja strast«, toda akademizem in politizacija sta enakovredna; priznati si mora, da lahko deluje samo osebno politično, kajti hitro je uvidel, da kariera, ki si jo je želel, namreč biti poklicni, kar je pomenilo partijski revolucionar, ni zanj. Najvišja politična funkcija, ki jo je kdaj imel, je bilo njegovo članstvo v tričlanskem sekretariatu v študentski sekciji komunistične partije v Cambridgeu. Vse, kar nam posreduje komunist Hobsbawm, je zato zelo osebno in v tem je dragocena plat njegovih *Zanimivih časov*, namreč da nekaj političnega lahko neguješ izrazito osebno in ne samo in izključno kolektivno. V tem je tudi razlog, zakaj ostaneš svoji drži in nazorom trajno, celo »živalsko« zvest. Je pa to tudi pot, ki nikogar takšnega ne more ustvariti za politika.

Še enkrat: kaj je pomenilo biti komunist?

Pri Hobsbawmu, ki je, kot že rečeno, po lastni izjavi *torijski komunist*, je šlo za nekaj, kar je odlikovala izredno močna samoorganizacijska sposobnost na podlagi določene idejne opredelitve, kar je, kot vemo, trajna privlačnost leninizma, ne glede na to, če nam je ime danes simpatično ali ne. Pri komunistu Hobsbawmu se pridružuje intelektualizem najvišjih akademsko teoretskih dosežkov in zavidljivo ohranjanje pozitivne plati tradicije, celo nekaj aristokratskega. Biti aristokrat in komunist je za nekoga, ki je znanstvenik, drža, odločitev, sicer zelo osebna, predvsem želja posvetiti svoje življenje stvári, v katero verjameš – in verjameš v to, da je pravičnost dosegljiva, in »komunizem je predstavljal ideal preseganja egoizma in služenja vsemu človeštvu brez izjeme«.⁴³

Vendar ta ideal ni dosegljiv s terorističnimi sredstvi in tudi ni primeren za avanturizem, prav tako komunistične partije niso primerne za romantike. »Nasprotno, bile so za organizacijo in rutino. Zato so lahko skupine nekaj

tisoč članov – kot vietnamska KP na koncu druge svetovne vojne – postale, če se je ponudila priložnost, ustvarjalke držav. Skrivnost leninistične partije ni bila v sanjarjenju o boju na barikadah ali celo o teoriji marksizma. Povzamemo jo lahko v dveh frazah: 'odločitve je treba izvršiti' in 'partijska disciplina'. Privlačnost partije je bila v tem, da je izpeljala stvari, ki jih drugi niso.«⁴⁴

Če v času ponovne parlamentarne demokracije in večstrankarstva razpravljamo o tem, kako neko stranko »držati skupaj« in jo kot uspešno ohranjati, skoraj razumemo, zakaj bo leninizem – kot organizacijsko načelo – po tej plati verjetno imel trajno veljavo, kajti: »Leninistična 'avantgardna partija' je bila kombinacija discipline, delovne učinkovitosti, popolne čustvene identifikacije in občutka *totalne* predanosti.«⁴⁵ Zakaj je bila partija smisel življenja neke generacije komunistov, ki so ji, tako kot Hobsbawm, dajali vse, kar so imeli? Če se sprašujemo, kaj so ti ljudje dobili v povračilo, potem nam Hobsbawm spet naravnost odgovarja: »V povračilo smo dobili gotovost svoje zmage in izkušnjo bratstva.«⁴⁶

Danes vemo, da je zmaga izostala, o izkušnjah bratstva, temelječega na utopiji svetovnih razsežnosti, vidimo, denimo iz primera Bosne, žal marsikaj. Toda: Hobsbawmova zgodba je izpoved življenja »o komunistih brez oblasti«, teh, ki niso sodili k izbrani družbeni eliti, skratka, niso nikdar bili oblast, tista, ki se je po letu 1989 povsem sesula. Obenem ne moremo Hobsbawma imenovati salonski levičar, čeprav je imel to izjemno prednost, da je varno bival znotraj akademske znanosti. Svoje deveto poglavje knjige v *Zanimivih časih*, naslovljeno z *Biti komunist*, sklene s temi mislimi: »Ali more človeštvo preživeti brez ideala svobode in pravičnosti ali brez tistih, ki temu idealu posvetijo življenje? Ali morda celo brez spomina na tiste, ki so to storili v 20. stoletju?«⁴⁷ Ne, ne more, je edini možni odgovor, tudi s Hobsbawmovo pomočjo – in ne sme. Svet, v katerem živimo, je soočen z naraščajočo socialno bedo, tako kot da bi imeli pred seboj filmski posnetek tega ali onega poglavja Marxovega *Kapitala*. To je stvarno življenje, konkretna beda v njem, nezaposlenost in ne dogma, še manj leporečje kake ideologije.

Leta 1946 se kot 29-leten vrne v London, v »človeško življenje«, vendar je tu kaj kmalu hladna vojna, ki je zanj kot komunista in marksista pomenila nov boleč izziv, diskriminacijo in vsesplošno odrivanje, kajti to je bil čas izključevanja partijcev s položajev, povezanih z britanskim javnim življenjem, »čeprav izvedba tega ni bila niti tako histerična niti tako temeljita kot v ZDA, kjer so sredi 50-ih let komunisti in celo ljudje, ki so zase samo rekli, da so marksisti, praktično izginili iz pouka na kolidžih ali univerzah, je bil to vendar slab čas za komuniste v intelektualnih poklicih. Uradna politika je spodbujala

diskriminacijo in nas obravnavala kot potencialne ali dejanske izdajalce, in bili smo skrajno sumljivi svojim delodajalcem in kolegom.«⁴⁸

Ob branju teh besed se človek nasmehne, kajti vsem je znana usoda ameriškega filmskega komika Charlieja Chaplina, ki je, obtožen komunizma, iz ZDA emigriral v Švico in tam vpil Ameriki, naj pomni, da ni komunist, ampak komik. Zelo mnoge in zelo tragične usode dobimo v tem obdobju. Liberalni protikomunizem Velike Britanije ni onemogočil intelektualcev Hobsbawmovega kova docela, na akademski ravni je dopuščal določeno mero tolerance; tako je leta 1947 Hobsbawm dobil mesto predavatelja na kolidžu Birkbeck univerze v Londonu in kolidž, ki je med drugim bil dobra šola, »da si se naučil komunicirati«,⁴⁹ mu je »dajal neprisiljeno, toda vgrajeno zaščito pred pritiski hladne vojne«. ⁵⁰ Pozneje je predaval še na univerzi v Cambridgeu. Komunistični intelektualci so bili preganjani in sovražna retorika liberalcev »je bila tako neznosna, ker so bili prepričani, da smo vsi komunisti kratkomalo agenti sovjetskega sovražnika, in so zanikali, da bi mogel biti sploh katerikoli komunist ugleden član intelektualne skupnosti«. ⁵¹ Vendar je to bil čas, ko vera v socializem še traja: »Nismo izgubili vere ali zaupanja v končno premoč socializma nad kapitalizmom, niti prepričanja, da potencial partijske discipline lahko spremeni svet, toda naše, ali vsaj moje nadeje so bile zdaj obremenjene z občutkom neizbežne tragedije 'angela zgodovine' Walterja Benjamina. Paradokсно je postalo lažje ali, za številne, sploh mogoče vzdrževati staro vero, bolj kot zaradi česar koli drugega, zaradi križarske vojne globalnega antikomunizma Zahoda v hladni vojni.«⁵²

In že so bili tu sumi, ki mu jih je še okrepil Markus Wolf, šef vzhodnonemškega vohunstva, ki je Hobsbawmu naravnost povedal, »da sistem NDR ne bo deloval«, ⁵³ kljub temu da je sam vztrajal, celo kor reformator komunizma, vse do konca. Določeno zgodovinsko obdobje se je iztekalo, mednarodno komunistično gibanje je kot ogromen kit nasedlo na obali, »s katere se je voda umaknila«. ⁵⁴ Ko v letu 1980, v času, ko je bil Hobsbawm od leta 1971 redni profesor na univerzi v Londonu in častni član akademij po svetu, izide knjiga z zelo značilnim naslovom *Ekonomija pomanjkanja* madžarskega avtorja po imenu Janos Kornai, so stvari že v nezaustavljivem toku. Za iztek vemo, kot tudi zdaj vidimo, da sodobni čas ni prinesel pričakovanega v dobi, ki so jo nekateri intelektualci v pomenu ideala razumeli kot čas *onkraj socializma in kapitalizma*. Le kakšen bo iztržek te dobe, ki je neprizanesljiva s svojim ekonomizmom, kar pomeni celo izrazito premoč ekonomije nad politiko?

VZTRAJATI DO KONCA

Postavimo si vprašanje, zakaj in čemu vztrajati – tako kot Hobsbawm sam. To je vprašanje, ki ves čas spremlja celoto dela, in Hobsbawm nam o tem poroča bolj kot zgodovinar, manj kot avtobiograf. Izpostavlja dvoje: »Komunizma se nisem oprijel kot mlad Britanec v Angliji, temveč kot Srednjeevropejec v propadajoči Weimarski republiki. In vstopil sem, ko biti komunist ni pomenilo samo boja proti fašizmu, temveč svetovno revolucijo. Še vedno pripadam skrajnemu koncu prve generacije komunistov, tistih, ki jim je oktobrska revolucija središčna referenca v političnem univerzumu.«⁵⁵

Odločitev torej na podlagi zavestne izbire, ki jo je utemeljeval objektivno, nihče ga ni silil in zadostnih razlogov, da bi tej svoji mladostni odločitvi pokazal hrbet, jo zapustil in odšel, ni imel. Je pa tukaj še subjektivna plat, ko spregovori kot avtobiograf, ne kot zgodovinar, namreč čisto osebno čustvo, ki mu pravimo *ponos*. Kot intelektualec bi se lahko umaknil elegantno, čisto potihoma in ne imel več težav, ko je hodil predavat v ZDA – toda ostal je. V tem pa je nemajhen razlog za njegovo samozavestno držo, ki je zanj pomenila resničen blagoslov, in ker ga pri tem ni zanašalo kakšno zadrto sledništvo, je njegova biografija veličastna. Biti in ostati zvest predvsem samemu sebi mu je v angleško govorečem prostoru prineslo vzdevek »unrepentant communist« – komunist, ki se ni skesal.⁵⁶ Bolj hudomušno rečeno: bil je in ostaja »The Lion of the Left«⁵⁷ – lev na levici ali junak levice, čeprav njegova neposredna politična dejavnost po letu 1956 peša.

Če je vojna zamaknila začetek njegove kariere, jo je obdobje hladne vojne občutno upočasnilo. Toda ves povojni čas je kljub vsem oviram napredoval, bil je kos prihajajočim spremembam, in tam, kjer pričakujemo, da bomo od zgodovinarja zvedeli kaj političnega, recimo ker ima dostop do arhivov, nam spregovori o življenju in umetnosti. Doumel je, da 60. leta simbolizira rock, »ki je začel osvajati svet v drugi polovici 50-ih«,⁵⁸ džez se umika, med generacijama pred letom 1956 in po njem prihaja do krize, ki je sprožila trajni učinek. V letu sueške krize in 20. kongresa komunistične partije SZ (14.–25. februarja 1956), ki je razkril in potrdil marsikaj, kar so bile prej samo strašne slutnje o zločinah stalinskega obdobja, živijo »britanski komunisti več kot leto dni na robu političnega ekvivalenta kolektivnega živčnega zloma«. ⁵⁹ Hobsbawm se ukvarja z umetnostjo – in kot da bi mu ta pomagala preživeti in ohraniti zdrav čut za orientacijo v življenju, ki jo je leto 1956 postavilo na hudo preizkušnjo. Pri časopisu *New Statesman and Nation* je od leta 1955 kar deset let pisal kritike džeza, in sicer s psevdonimom Francis Newton, »po Frankieju Newtonu, enem redkih jazzovskih glasbenikov, ki je bil znan

komunist in odličen, čeprav ne zvezdniški trobentač; nastopal je z Billie Holiday na imenitni Commodore Records session, ki je sproducirala *Strange Fruit* (Čudni sadež).⁶⁰

Leta 1959 je izšla celo njegova dobro sprejeta knjiga o džezu z naslovom *The Jazz Scene*, leta 1961 je doživela razširjeni ponatis in bila prevedena v nekaj jezikov. Džez ni samo ena od zvrsti glasbe, ampak je pomemben vidik družbe, v kateri živimo, vendar še ne predstavlja protikulture v »poznejšem pomenu besede; jazzovci so sicer skorajda neomejeno tolerirali kakršnokoli različico človeškega vedenja, niso pa ponavadi iz tega delali manifesta«. ⁶¹ Toda njihova glasba je že navdihovala upornišтво poznejše generacije in njenega križarskega pohoda proti tradicionalni in z obstoječimi normami priznani kulturi. Glasovi teh z obrobja, *avtsajderji*, so postajali vedno glasnejši in upor, ki se je nadaljeval na glasbenoumetniškem področju, je šokiral celo salonske levičarje; *najstniška kultura* postaja krik nezadovoljstva zemlje, kar je nam, ki ta čas opazujemo za nazaj, zdaj že skoraj vir nekakšnega občudovanja, kajti gre za upor, ki je nastajal v letih intenzivnega gospodarskega razcveta. Obljubljena dežela kot utelešenje tega, kar svetopisemsko simbolizira prisposoba *loncevi, polnih mesa*, ni zadoščala neki najbolj temeljni in pristni človekovi potrebi, potrebi po svobodi, in potrošništvo se je izkazalo kot rafiniran sistem, ki je uspešno prikrival eno najbolj žgočih pomanjkljivosti zahodnega sveta, njegovo represivno nesvobodo in diktat potreb, ki so vodile do nove uniformiranosti in vsiljene identitete, ki je bila drugačnost pripravljena obravnavati kot patologijo po psihiatričnih zavodih. To je bila naša mladost, ki je v šestdesetih letih zahodni tip tolerance s pomočjo Herberta Marcuseja imenovala *represivna toleranca*.⁶²

Tudi iz Hobsbawmovih avtobiografskih zapisov se čuti, da so meje med politizacijo, estetizacijo in etizacijo sveta izginjale in postajale krhke, koncerti so se spreminjali v spontan prostor nečesa političnega in učinkovali kot gibanje, ki ima učinek kakega povsem nepredvidljivega cunamija. Umetnost ni učinkovala samo in zgolj politično, ampak mnogo bolj zgodovinsko, konkretno, in teorijo umetnosti, ki je vztrajala na zunaj in nadčasovnem razvoju, soočala s krikom z ulice, ki je bil tolikšen, da je Hobsbawm upravičeno opozarjal, kako je umetnost postajala vsepovsod navzoča. Zelo privlačna in zgovorna so v tej smeri njegova razmišljanja v delu *Čas skrajnosti*, kjer v 17. poglavju, *Smrt avantgarde – Umetnost po letu 1950*, opisuje očitne spremembe v razvoju umetnosti, najprej že zaradi razvoja sodobne tehnologije in sesutja elitne oziroma visoke umetnosti.

To je čas, ko občinstvo potrebuje umetnost in umetnike, čeprav otroci izobražencev berejo manj kot generacije njihovih staršev, in Hobsbawm v

Zanimivih časih priznava, da se je »skrivna sestavina, ki je revolucionirala porabniško družbo in zahodno kulturo, imenovala mladost«. ⁶³ Potrošniška družba tudi popularizira nov način izražanja s tem, kar je poceni, tiskano na majicah in ploščah, dosegljivo vsakemu za malo denarja. Radikalni žargon mlajše generacije v šestdesetih letih odpravi starejše intelektualce kot »elitiste«, ki mladim očitajo, da kupujejo blago, ki ga producira veliki kapital – izržek majic z likom Marilyn Monroe in pozneje Cheja Guevare je verjetno izdaten. Toda ljudje dojemajo in razmišljajo onkraj dobička, kot da bi v tej, povojni generaciji šlo za doživljanje ugodja, iskanje tega, kar je komu všeč, in ta pristna estetizacija sveta, ki je pozneje s hipiji skušala rehabilitirati zatrte erotično-estetske kategorije, je dejansko krik življenja samega, želja, izražena v protestni obliki, namreč da je življenje sveto. In utrip življenja z uličnih vogalov je preplaval glasbeno industrijo; rock'n'roll je glasba, ki je ne glede na to, da je »izšla iz izvirnega urbanega bluesa severnoameriških črnskih getov«, nekaj, kar so množice prepoznale, čutile za svoje. Hobsbawm se zaveda, da je umetnost – docela prizemljena umetnost, če sledimo marksistu Hobsbawmu – zdaj »prihajala iz zemlje in ne iz prelepega cvetja, ki raste iz nje. Še več: populizmu, trgu in antielitističnemu radikalizmu je bilo skupno prepričanje, da niso pomembne razlike med dobrim in slabim, dovršenim in preprostim, ampak predvsem med tem, kaj privlači več in kaj manj ljudi. To pa klasičnemu konceptu umetnosti ni puščalo kaj dosti prostora.« ⁶⁴ Kakemu slovenskemu založniku bi veljalo predlagati, da izda njegovo delo o džezu.

Visoka umetnost se poslavlja in Hobsbawm zanimivo sooča modernizem 19. stoletja s postmodernizmom konca dvajsetega. Moderna je verjela v pojem napredka in hkrati bila prepričana, da je umetnost avantgarde. Želela je ujeti številne socialne spremembe, »teoretično z veseljem pričakovala, da bo nekega dne pritegnila množice, v praksi pa je bila zadovoljna, ker se to še ni zgodilo«, čeprav je ravno modernistična arhitektura »bila v bistvu model za izgradnjo socialnih utopij v oblikah, ki naj bi ji domnevno ustrezale«. ⁶⁵

Očiten odpor proti modernizmu se kaže od konca šestdesetih let in v osemdesetih letih pride do pojava »postmodernizma«, ki po Hobsbawmu ni toliko gibanje, ampak »zanikanje vsakršnih vnaprej postavljenih kriterijev ocenjevanja in vrednotenja umetnosti, pravzaprav vsakršne možnosti tovrstnega razsojanja«. ⁶⁶ V devetdesetih letih se vpliv postmodernizma razširi z umetnosti na druga področja, sčasoma vidimo, da na celotno družboslovje in humanistiko, in postmodernistični filozofi so postali zelo samozavestni in glasni. Skupen vsem postmodernizmom je po Hobsbawmu »globok dvom v obstoj objektivne realnosti in/ali možnosti, da bi dosegli soglasje pri njenem razumevanju s pomočjo racionalnosti. Vsi težijo k radikalnemu relativizmu.

Zato spodbijajo bistvo sveta, utemeljenega na nasprotnih predpostavkah, namreč sveta, ki ga je spremenila znanost in na njej temelječa tehnologija, ter ideologija razvoja, ki je te spremembe odsevala.«⁶⁷

Modernizem in postmodernizem sta po svojem bistvu oba zelo revolucionarna in Hobsbawm nam pojasnjuje, zakaj sta bila udarna. Ne samo da je umetnost iskala ustrezne načine za izražanje tega, kar se ni dalo več izraziti z ničimer preteklim, namreč stvarnosti 20. stoletja, temu se je enakovredno pridružilo »iskanje radikalne preobrazbe te iste realnosti«. ⁶⁸ In mar smo zdaj v nekem čudnem brezvetrju, ki nam je, vsaj po Hobsbawmu, pomagalo temeljito razmisliti o dveh povsem konkretno bivanjskih pojmih, o *distanci* in *identiteti*. Tu nas, levičarjev, ki sami vztrajamo pri svoji drži, Hobsbawm ne pušča praznih rok, kajti kakšni desničarski zagnanosti v tradicijo in pretekle vzore v *Zanimivih časih* odločno oporeka s temle: »Smo prva generacija, ki je preživela zgodovinski trenutek, ko so nehala delovati pravila in konvencije, ki so dotlej povezovale človeška bitja v družine, skupnosti in družbe. Če bi radi vedeli, kako je bilo, vam to lahko povemo samo še mi. Če mislite, da se lahko vrnete tja, vam lahko zagotovimo, da to ni mogoče.«⁶⁹

Tudi kot čisto navaden človek poroča o tem, kako se je poročil, prvič maja leta 1943 s privlačno angleško komunistko Muriel Seaman, in da zakon ni uspel (poleti 1950 se je razbil). Razveza zakona ga je po človeški plati zelo prizadela, kar nekaj let je bil »hudo nesrečen«, ⁷⁰ trpel je in doživljal težke notranje napetosti, ki jih pozna samó človek, ki je sam partnerju živalsko zvest, ta pa mu je nezvest in ga čustveno izigra. Leto pred tem je na srečo dobil mesto predavatelja na Kraljevem kolidžu v Cambridgeu, ki je bil njegovo zavetje naslednjih pet let, ko je hkrati predaval še na Birbecku. Morje osebnega, intimnega trpljenja, črni dnevi tako osebno kot politično – in tu se vsak od nas sme vprašati, do kod seže naša vzdržljivost in ali smo res zadosti odporni. Že skoraj ganljivo je njegovo priznanje, saj pove, kako se je spraševal, ali je bilo bolj boleče in hujše to, da so v Ameriki usmrtili zakonca Rosenberg, usmrtitev, »ki so jo tako številni komunisti tedaj občutili kot osebni poraz in osebno tragedijo«, ali njegovo lastno trpljenje, saj je bil zapuščen in čustveno zavržen. Skupno razpoloženje obeh tragičnih dejstev se je zlilo v neomajno odločitev, da bo preživel, predvsem s svojo ustvarjalnostjo, strokovnimi potovanji in seveda celo s političnim kljubovanjem.

Leta 1962 se je spet srečno poročil in vez z drugo ženo, Marlene, »nagonsko socializatorko« (»spontaneous socializer«), ⁷¹ rojeno na Dunaju, ne samo da je trajna, ampak dokazuje, kako je ljubezen med dvema človekoma obojestranski vir energije za delo in življenje. Hobsbawm se ne sramuje priznati tega, da

je preprosto srečen in da je za to srečo treba tudi kaj napraviti. Z ljubeznijo govori o tem, kako je s svojo Marlene in njunima malima otrokoma šel demonstrirat in skupno so vpili »Ho-Ho-Ho-Ši-Minh«. Tudi jaz sem nekoč tako vzklikala v Plečnikovem hramu, leta 1968, v lepih in dolgih zgodnjeoletnih večerih. Vietnam nam je ostal zapisan v srcih; tako kot Hobsbawm smo čutili, celo z neko mero težko izgovorljive krivde, da so se Vietnamci bojevali in umirali »namesto nas«. ⁷² Naša jugoslovanska mesna industrija je menda takrat izdelovala mesne konzerve za ameriško vojsko ...

Zadnje, sklepno poglavje *Zanimivih časov* se glasi *Koda* in pričujoči avtobiografski zapis nas najprej opozori na »nesporno in dramatično cezuro v svetovni zgodovini«, na napad na Svetovni trgovinski center in Pentagon 11. septembra 2001. Še pred tem je na kar nekaj mestih svoje avtobiografije analiziral Ameriko in pojav amerikanizacije, denimo »apriorno neprimernost komunistov«. ⁷³ Kljub temu da se je v sedemdesetih letih akademsko uveljavil še mednarodno, »Amerika ni hotela pozabiti prevratniškega Hobsbawma«, tako da je »vse do odprave Smithovega Akta v poznih osemdesetih letih ostal neprimeren za pridobitev vstopnega vizuma v ZDA« in je moral za svoja predavanja po različnih ameriških univerzah vsakokrat dobiti »poseben spregled«; njegovo članstvo v komunistični partiji Velike Britanije so interpretirali kot »nekakšno osebno čudaštvo znanega zgodovinarja tiste nove vrste, akademika reaktivnih letal«. ⁷⁴ Nekomu, ki je kot dvajsetleten študent v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja ⁷⁵ sam šel na študijsko bivanje v ZDA, takrat deželo institucionaliziranega protikomunizma, in na vstopni vizi dobil zapis, da je komunist, se to trajno upira. Ne moreš pozabiti diskriminacije in žalitev, ker so te še pred tem na formularju prošnje za vstop v tako imenovano »obljubljeno deželo« naravnano vprašali, če si kadarkoli bil komunist. Če si enkrat doživel takšno zasliševanje z vsem, kar sledi še pozneje na ozemlju ZDA iz take specialne vize, tega Ameriki nikdar ne oprostiš in trajno čutiš zadovoljstvo, da si konzulu s ponosom odgovoril: »Yes, I am a communist.« Takrat se mi je prvič v življenju postavilo vprašanje, če človek sam zase iz tega dejstva lahko povleče kak spodbuden, etičen zgled. Nedvomno ima vsak pravico kritizirati, zavračati ta ali oni nazor, religijo, ideologijo, nikdar pa v imenu tega diskriminirati konkretnega človeka, ki je sam osebno pristaš nekega nam nasprotnega nazora. Ko gre za medčloveške odnose, tu ostajajo samo etična pravila in merila – čisto nič drugega. Skratka: nazor smeš zavračati, nikdar pa konkretnega, posameznega človeka. Drugega sprejemaj etično.

ZMOŽNOST ZA KOMUNICIRANJE V ČASU GLOBALIZACIJE

Ko sledimo Hobsbawmovi življenjski zgodbi, se povsem spontano postavlja vprašanje, če je danes nekdo, ki je levičar, marksist in komunist, sicer akademsko priznan, mednarodno uveljavljen, prisiljen živeti v nekakšnem intelektualnem getu. Je nas, levičarje, zdajšnja doba zaznamovala z getoizacijo oziroma »getovsko reputacijo«? Poglobljeno in resno znanstveno delo nastaja v samoti, odvisno sicer od tega, koliko gradiva in virov si uspel pred tem zbrati po knjižnicah, in to je slog življenja, ki je povsem nepustolovski, toda lahko je zelo ustvarjalen in uspe le redkim. Hobsbawm je uspel kot akademik, in če prisluhnemo akademskemu avtobiografu, nam na zanimiv način pojasnjuje, kako je danes, še posebej ko bivamo v času globalizacije, nujno znati komunicirati. Kot da bi med vrsticami pojasnjeval, kaj je razlog za njegov uspeh in napredovanje, ki še po osemdesetih letih ni usahnilo. Njegova življenjska zgodba po intelektualni plati je zgodba o nenehnem intelektualnem oziroma znanstvenem napredovanju.

»Komunikacija je bistvo tako učenja kot pisanja. Srečni avtor, ki ljubi oboje, ker ga reši samotnega otoka, na katerem ponavadi sedimo, pišoč neznanim prejemnikom v neznanih krajih sporočila, ki jih pošiljamo čez oceane v steklenicah v obliki knjige.«⁷⁶ Toda kot predavatelj ve, da mora znati slušatelje nagovoriti, in to je vsekakor mnogo več kot samo sporočanje in prenašanje tovora informacij na te, ki so pred teboj v predavalnici. Slušatelji ti v trenutku sporočijo, če si nezanimiv in si izgubil njihovo pozornost, neposredni pogovori ti lahko pojasnijo, če si zadosti dal in kako razumljivo, in Hobsbawm priznava: »Celo dober predavatelj komunicira samo tisto, kar izžareva iz vsakega drugega izvajalca z odrsko pristnostjo, namreč projekcijo neke osebnosti, nekega temperamenta, neke podobe, duha na delu – in, če ima malo sreče, lahko vžge ustrezno iskro v domišljiji tam zunaj.«⁷⁷

Poglavje, v katerem razpravlja o komunikacijski sposobnosti, se glasi *In the Global Village* – in res smo zdaj v času globalizacije, ki vsak dan postavlja na preizkušnjo našo komunikacijsko zmožnost in usposobljenost, celo vesoljnih razsežnosti, in kot da bi se angleški šolski sistem zelo trudil ljudi socializirati na majhnem otoku, kjer je to nujnost. Toda očitno zgledna. S tem postavlja bolj v ospredje komunikacijo kot pa znanje. Kljub vsej popularizaciji in vsesplošni rabi angleškega jezika morajo akademiki v času globalizacije negovati večjezičnost, ne zato, ker je akademski poklic postal popotniški, celo leteči, ampak ker gre za to, da svet spremenimo. Z odobravanjem in prikimavanjem »ekonomski teologiji prostega trga«⁷⁸ ga nikdar ne bomo.

Hobsbawm je prepotoval zelo dolgo pot in ve, da globalizacija ne sme postati homogenizacija, ko bi se posamezni jeziki izgubljali – ohranjati je treba nacionalno in kulturno specifičnost »v bistvu pluralnega človeštva«. ⁷⁹

Hobsbawm z vsem, kar je ustvaril, dokazuje, da je krepko prebil meje getovskega slovesa, in njegova prva knjiga, ki so jo v ZDA lepo sprejeli, *Primitivni uporniki* iz leta 1959 v angleščini (v francoščini je izšla v Parizu leta 1966), je zanimiv poskus prikazati uporništvo nekaterih izgrednikov, teh odpisanih in celo na strani levice nepriznanih, a vendar ljudi z razvitim čutom za pravičnost in socialne krivice. Morda je tak čut bolje imenovati prvobitni kot primitivni in ob prvi priložnosti je treba vzeti njegovo delo *Primitive Rebels* v roke, saj se je sam z njim – upravičeno – pohvalil, kako je bil »začuden in malce zbezan, ko mi je kolega s kalifornijske univerze Berkeley, epicentra študentskega izbruha v ZDA, povedal, da so bolj intelektualni mladi uporniki tamkaj brali knjigo zelo navdušeno, ker so identificirali sebe in svoje gibanje z mojimi uporniki«. ⁸⁰ Delo bi vsekakor morali prevesti v slovenščino.

Hobsbawm tudi s ponosom pove, da je knjige začel izdajati že po svojem štiridesetem letu in da je bil kljub vsemu srečen človek, ki je postal znotraj marksističnih vrst »vzhajajoča zvezda«, kajti marksizem mu je pri izdajanju njegovih del celo koristil. V primerjavi s Herbertom Marcusejem je doživel nekaj povsem nasprotnega, kajti intelektualno pešanje in propadanje komunizma izdajanja njegovih del ne prizadene, medtem ko Marcusejeva dela, ki so bila v šestdesetih letih izjemno popularna, samo nekaj let pozneje romajo domala v podzemlje. Število prevodov Hobsbawmovih del v tuje jezike narašča in ne zaobide dejstva, da smo ga prevedli v slovenščino. Priznava tudi, da je neprijetno in boleče, ko je v osemdesetih in devetdesetih letih »začel vse bolj bojeviti in zlovoljni antikomunizem tako številnih prej levičarskih 'intelokratov' resno zapletati moje odnose z nekaterimi izmed njih«. ⁸¹ Ko pride do tega, se odnosi krhajo, v skupni družbi se ljudje ne počutijo več dobro. Hobsbawm pa je vztrajal: »Ker sem ostal, kar sem bil vse od leta 1956, namreč znan, čeprav heterodoksen komunist, čigar dela v SZ nikoli niso bila objavljena, so mi nekateri, ki so bili v mladosti morda bolj stalinistični ali celo maoistični, kot sem jaz kdajkoli, zamerili – po njihovem mnenju svojejglavo – zavračanje tega, da bi krenil po njihovi poti.« ⁸²

Po izteku stoletja, ki ga nekateri imenujejo *ameriško stoletje*, v poglavju *Od Roosevelta do Busha* spet omenja težave zaradi svojega vstopnega vizuma v ZDA, vendar mu je njegova džezovska identiteta leta 1960 pomagala, da je Amerika iz virtualne resničnosti postala resnična dežela in jo od takrat obiskuje že štirideset let. Človek se nasmehne, ko bere njegove zapiske celo o mafiji, saj sicilijansko mafijo študira prek njene ameriške veje, in nastala je

študija *Politična ekonomija gangsterja* (The political economy of the gangster) kot podvrsta tržne ekonomije. V Ameriki navdušeno hodi na džezovske koncerte in edinega znanega marksista takrat, ki je po njegovih trditvah imel akademsko mesto v ZDA, ekonomista Paula Barana, pelje v San Franciscu poslušat Milesa Davisa, in večer je bil brezupen, kajti »jazz ni bil kdovekako privlačen za poklicne ameriške marksiste.«⁸³ Toda Amerika ima več podob in kaj lahko pove o tem nekdo, ki je Ameriko doživljal na podlagi džeza, te glasbe »avtsajderjev«, ki je prebijala meje svojih črnih getov in s svojim ritmom nagovorila avantgardo belih otrok, ki se je odzvala z berkeleyjskim študentskim revoltom, »ki je postal nacionalen leta 1964 in globalen leta 1968«.

K Hobsbawmovi človeški in intelektualni širini spada njegovo upoštevanje in priznavanje Združenih držav, kajti zaveda se, da gre za svet, ki je »zgodba o uspehu«. V kakšnem smislu? »Njihovo gospodarstvo je postalo največje na svetu, določalo je hitrost in vzorec razvoja; njihova sposobnost za tehnološke dosežke je bila edinstvena; raziskave v prirodoslovju in družbenih vedah, celo filozofija, so postajale vse bolj prevladujoče in ni bilo videti, da bi mogli zanikovati njihovo hegemonijo nad globalno potrošniško civilizacijo. Na koncu stoletja so bile edina preživela globalna velesila in imperij. Še več, 'v nekem smislu predstavljajo Združene države najboljši del 20. stoletja'.«⁸⁴ In cena za vse to? Vse, prav vse je preplačano in nikakor ni naključje tole: »Za današnjimi vsakdanjimi klici na mobilnih telefonih po ulicah še vedno slišim samogovore nezaželenih in norih na newyorških pločnikih v enem najslabših desetletij tega mesta nečlovečnosti in brutalnosti. Izrabljanje ljudi je drugi obraz ameriškega kapitalizma, dežele, kjer pomeni 'odrabiti' v vsakdanjem žargonu kriminalcev – ubiti.«⁸⁵

Za kolektivno identiteto te dežele velja, da mora biti vse samo najboljše in zmagovati ni nekaj, kar je treba, ampak je edino, kar sploh je. V takem svetu se ne moreš počutiti domače, varno. Ta občutek negotovosti in môre se samo stopnjuje, ko ameriško zgovornost občutiš kot opozorilo: »Baby, don't forget, I am talking to you, but not with you.« Ko to slišiš in gledaš sijoč obraz – keep smiling –, razpotegnjen do vpadljive beline kalodontnega nasmeška, veš, da ne moreš biti integriran »v vsepovsod navzoči jezik globalizirane potrošniške družbe, ki se lepo prilega globoko utrjenemu egocentризmu, celo solipsizmu kulture ZDA. Ker, kakorkoli je že bilo v Tocquevilleovih dneh, jedro vrednostnega sistema ni postala strast po enakosti, temveč individualističen, se pravi neavtoritaren, antinomičen, četudi čudno legalističen anarhizem. Od egalitarizma je preostalo predvsem zavračanje prostovoljne ustrežljivosti hierarhičnim predstojnikom, kar utegne razložiti po

naših merilih vsakdanjo robotost, celo brutalnost pri uporabi moči v ZDA in pri njihovem ravnanju drugod, ko gre za to, da se ve, kdo komu ukazuje.«⁸⁶ To je po Hobsbawmu očitno prepoznavna Amerika, tudi v New Yorku, ki trdi, da sploh ni Amerika, in je nekaj, kar zveni pri Hobsbawmu prepričljivo, namreč neka temeljna nezmožnost Amerike za spremembe: »Začuda se je moja izkušnja Združenih držav – v 60tih letih, običajno imenovana 'vibe', vibracija – veliko manj spremenila kot izkušnje drugih držav, ki sem jih v zadnje pol stoletja spoznal.«⁸⁷ Kako in s čim razumeti to stalnost? Hobsbawm priznava, da se podrobnosti sicer spreminjajo, »osnovni vzorec pa ostaja zaenkrat nenavadno stalen«.⁸⁸

Moj prikaz Hobsbawmovega dela se širi, vendar se mi ne mudi. Ta trenutek me je pri pisanju zmotila samo televizijska oddaja o Vietnamu, ki je poročala o delu in življenju žensk, ki so se borile, in te nekdanje borke so danes – mnoge bolne in invalidne – seveda izpostavljene težkemu bremenu življenja, bremenu, ki se mu reče samo vsakdanjost, in pretresljiva je usoda teh žensk v azijski moškocentrični kulturi. Toda vztrajne so – in rada bi šla k njim in jim rekla: Ve ste se borile namesto mene, nas. Hvala! Po končani televizijski oddaji samo za hip vzamem v roke eno zadnjih številčk revije *Časopis za kritiko znanosti*, njen odgovorni urednik je Darij Zadnikar, in glej, ne morem mimo njegovega uvodnega zapisa z naslovom *Noam Chomsky Show*, in ker je samo na štirih straneh, ga takoj preberem. Opisuje namreč potek letošnjega predavanja, ki ga je Chomsky imel v Cankarjevem domu. »Chomsky v svoji politični filozofiji ni le kritik ameriške politike, temveč je predvsem kritik kapitalizma oziroma neoliberalizma. Kritika ZDA se umešča v kritiko sodobnega kapitalizma, katerega najpomembnejši agent je ta država.«⁸⁹ Toda vse je bilo zrežirano tako, da ta protikapitalistična naravnost ni prišla do izraza, organizator je uspel v tem, kar Zadnikar opisuje, »kako ritual premaga vsebino«,⁹⁰ in predavatelj, ne glede na to, kaj je povedal pred ogromno množico slušateljev, ohrani pač sloves enega najbolj citiranih avtorjev zdajšnjega časa. Pa še tako je: le kdo bi se gnjavil s protikapitalizmom, če naša vlada hodi v Davos, ki predstavlja vse tisto, kar Chomsky kritizira!?

PROTIKAPITALIZEM – ZGODBA O SOLIDARNOSTI

Nekako le moram končati svoj prikaz *Zanimivih časov* in spet se zaženem v pojav ameriške stalnosti, ki ga Hobsbawm s svojim analitičnim umom pojasnjuje s temle: »V prisilnem jopiču ustave iz 18. stoletja, okrepljene z dvesto leti talmudske eksegeze juristov – teologov republike – so ustave ZDA

veliko bolj zakovane v negibnost kot malodane v vseh državah leta 2002.«⁹¹ Obljubljena dežela ali dežela demokracije, kjer se lahko na predsednika strelja – kako zelo drugačna je Hobsbawmova ocena glede na znana skandiranja, kako je tam vse »naj«, »naj« ... Na večini ameriških univerz univerzitetne profesorice kot ženske dobijo samo sedemdeset odstotkov plače v primerjavi z moškimi kolegi. Po drugi strani gre za svet, ki ga obvladuje strašna povprečnost, in Hobsbawm pove: »Združene države so, vsaj v svojem javnem življenju, dežela, prilagojena delovanju s povprečneži, ker je v to prisiljena in je bila v 20. stoletju dovolj bogata in močna, da je to storila.«⁹²

Ta trenutek ZDA delujejo kot prevladujoča svetovna velesila, toda ta moč je zelo vprašljiva, kajti svet destabilizira; Hobsbawm si ne pomišlja zapisati, da to pač ni nekaj, kar bi lahko bil vzor za posnemanje. Kot neprimeren je po njegovem »politični model kapitalistične liberalne demokracije, temelječe na univerzalnih načelih osebne svobode, kot sugerirata njihova politična ideologija in ustava. Tako ZDA nikakor niso jasen zgled, ki bi ga ostali svet lahko posnemal, temveč ostajajo, naj so še tako močne in vplivne, brezkončen proces, ki ga pačijo Veliki denar in javno razpoloženje, prilagajanje ustanov, javnih in zasebnih, da ustrezajo realnostim, ki jih nespremenljivo besedilo ustave iz leta 1787 ni predvidelo. Po puberteti sem prebil v ZDA več časa kot v katerikoli drugi deželi razen v Britaniji. Pa sem vendarle vesel, da moji otroci niso odraščali tamkaj in da sam pripadam drugi kulturi. In da ona pripada meni.«⁹³ Tako imperiju Združenih držav zdaj, ko je pred nami vrh »ameriškega stoletja«, ni jasno, kaj naj naredi ali more narediti s svojo močjo, in »vztraja zgolj pri tem, da kdor ni z njim, je proti njemu.«⁹⁴ Seštevek tega, kar postavljamo pod vprašaj, so ideologija čaščenja človekovih pravic, toleranca, pojmovanje svobode, vse tako po liberalistično.

Nekoč, ko smo brali Marcuseja, nas je ta o tem liberalizmu marsikaj podučil, namreč da to, kar se je v sodobnem svetu razglasilo in prakticiralo kot toleranca, v zelo mnogih, sila prefinjenih oblikah vzdržuje zatiranje. Dopovedal nam je, da je družba nasilja – Marcuse se omejuje na zahodni, visoko razviti svet, predvsem v Združenih državah – možna tudi zaradi tega, ker je toleranca sama sebi cilj. Še vedno je nad vsem ekonomija s svojimi zakonitostmi, monopolna in oligopolna koncentracija kapitala, in zakoni ekonomije se nikdar ne obnašajo tolerantno. Toleranca je zelo razlikovalna, vemo, kdo nima kupne moči in kdo je ima v preobilju. Marcuse zato odločno trdi: »Toleranca se resnično izvaja, vendar v čvrstem okviru v vnaprej utrjeni neenakosti.«⁹⁵ Še pred tem pove: »Na splošno sta funkcija in vrednost tolerance odvisni od enakosti, ki vlada v družbi.«⁹⁶ Pravica govora in srečevanj teh, ki obstoječi sistem zavračajo in mu nasprotujejo, je tolerirana samo

pod pogojem, da se od besed ne preide k dejanjem. Monopolno obvladana sredstva informiranja in komunikacij – tako ekonomsko kot politično – pod krinko tolerance ustvarjajo prepričanje, kaj je prav in kaj narobe, resnično in napačno, nič več ni tolerirano, ampak vodeno in manipulirano. Toleranca naj bi bila simbol svobodne družbe, toda dar oblastnikov nikdar ne bo, zato pa bodo ti, ki so se pripravljene potegovati za svobodo in pravice, tudi teh z obrobja, zatiranih, praviloma vedno netolerantni, kajti nikakor ne tolerirajo zatiranja, ker ga ne morejo.

Socializem si je podredil zakone ekonomije in vztrajal pri ideji organizirane solidarnosti, medtem ko nas zdajšnja doba s svojim liberalizmom sooča z dejstvom, kako mnoge človekove pravice, kot pravica do izobraževanja, urejene sociale na vseh ravneh, brezplačno zdravljenje, izgubljajo status nekdanjih družbenih ali socialnih kategorij in postajajo deklarirano individualizirane oziroma docela ekonomske kategorije, vse v imenu demokratizacije in ideologije človekovih pravic. Imel boš toliko zdravja, kolikor boš imel denarja, izobražen pa boš glede na svojo kupno moč. Zdajšnji kritiki nekdanjega duha identitete, ideje svetovne solidarnosti in univerzalizma – oboje ima negativni prizvok totalitarizma –, lahko postavimo predvsem eno vprašanje: kako misliti človekove pravice, če ne univerzalno? Ali je svoboda za vse ali pa samo za nekatere?

Tako sta deklarirani partikularizem in individualizem zdajšnje dobe zelo skregana s humanizmom, ki je in ostaja univerzalno načelo. Človek, ki gleda demonstracije protiglobalistov, ne more nič drugega kot z njimi simpatizirati in biti solidaren z romantičnim gibanjem protiglobalnosti, kljub temu da učinkuje »kot zbegano iskanje globalne pravičnosti«. ⁹⁷ Tudi George Soros se ni obotavljal zapisati – upam, da smemo vsaj malo verjeti njegovi iskrenosti – tele misli: »Verjamem, da je obstoječi globalni kapitalistični sistem popačena različica nekdanje globalne odprte družbe.« ⁹⁸ To pa je, kot vemo, zgodba o tem *bolj kot se spreminja, bolj je isto*, tokrat še slabše.

Človekove pravice ali potrebe? Liberalec bo seveda govoril o pravicah, marksist ne, ker bo izhajal najprej iz človekovih potreb. Zato na tem mestu, kjer bi bilo logično, da podam retorično zanimiv čvek v slogu kakega našega vrešččega in vsevednega kavarniškega zbora na temo človekovih pravic, moram omeniti misel, ki jo je izrekel Nobelov nagrajenec James Watson, odkritelj strukture DNK: »Rad bi prenehal uporabljati besedi pravice in svetost. Namesto tega bi dejal, da imamo ljudje potrebe – kot so hrana, izobrazba ali zdravje – in da moramo kot družbena vrsta delovati tako, da jim zadostimo. Pripisovanje potrebam kakršenkoli višji, kvazi-mističen pomen, je za Stevena Spielberga in njemu podobne. Je le avra nekje v nebesih – navadno

sranje.«⁹⁹ Govoriti danes, v naših razmerah, o dejanskih potrebah ljudi, ni dobrodošlo – že slišim kričanje o tem, da je to totalitarizem. Kljub temu odločno trdim: doumeti potrebe ljudi je stvar našega solidarnostnega čuta, ki ga je treba spodbujati in negovati.

Več vzajemnosti oziroma solidarnosti kot temelj naše identitete, ki ohranja pluralizem in toleranco, naj bo naš orientacijski čut. Vse to etiko postavlja na težko preizkušnjo. Predvsem zato, ker na etičnem področju mnogo bolj kot *cilj* sam odločajo o etičnosti ali neetičnosti ravno *sredstva* za doseg cilja. *Kaj storiti* – to prvo in najvišje etično vprašanje – pušča človeka vsak trenutek odgovornega pred tem, *kako*. Recimo kako in s čim oživiti ideale, obuditi idealizem, ki bi prešel v dejanje in prestopil meje ta trenutek zgolj getovskega bivanja in še bolj getovskega slovesa. Ta sloves je seveda sumljiv, kajti spremlja ga očitek, da gre spet za nekakšno totalitaristično propagando. Tu moram omeniti novejšo delo z naslovom *Solidarnost*, v katerem nemški filozof in sociolog Hauke Brunkhorst pojem solidarnosti razume celo kot to, kar sovпада z demokracijo, zato tudi raziskuje solidarnostni potencial sodobne demokracije. Solidarnost nikakor ni milost, ampak pravičnost, ki jo omogoča individualna svoboda. Sodobna tržna ekonomija učinkuje kot socialna integracija brez solidarnosti, svetovna kapitalistična ekspanzija uničuje potenciale solidarnosti. V predgovoru sam pove, da ga je pri nastajanju tega dela usmerjala misel, kako je demokratična solidarnost možna kot svetovni, torej globalizacijski proces – brez tega univerzalnega pristopa bo solidarnost¹⁰⁰ brezuspešna.

Biti solidaren je sinonim za biti pošten in potreba po poštenosti in pravičnosti je temelj za etiko. Naš, zdaj že pokojni rdeči škof Vekoslav Grmič (1923–2005) se je zavedal, da je v tem neki utopični moment človekovega bivanja, in v vseh svojih antropoloških študijah je poudarjal, da k človeku sodi kaj utopičnega, kljub rohnenju postutopične usmerjenosti in njenega priseganja na konec utopij, češ da so mrtve. V knjižici z naslovom *Poslednji spisi* in podnaslovom *Misli o sodobnosti*¹⁰¹ – njene izdaje ni več doživel – vidno izstopa vrednota solidarnosti kot temelj in izhodišče za njegovo refleksijo o sodobnosti, ki posega na zelo raznovrstna področja in je hkrati skupna povezovalna nit njegovih poslednjih misli.

Iz njegovega pojmovanja solidarnosti – in to velja v prihodnje tudi raziskovati – izhaja kar najtesnejša povezanost solidarnosti s pojmom pravičnosti oziroma – malo s pomočjo Jürgena Habermasa rečeno – je solidarnost *to-drugo* pravičnosti. In ameriški filozof Richard Rorty nas prepričuje,¹⁰² da so pojmi človekovo dostojanstvo in pravice, toleranca in podobno nekaj, kar sicer zveni načelno in kar celo poseablja naš humanizem,

vendar se ni pokazalo kot zadosti učinkovito. Tisto, kar v solidarnosti še posebej prepriča, je to, čemur pravimo sočutje, in osebno razumem Grmičeva poslednja opozorila in razmišljanja kot napotek k razmisleku o naravi sočutja – ne v kaki patetični sopomenskosti in zlorabi – zato, da kaj etičnega zares učinkuje. Za našo razvito zmožnost vživljanja, so-čutja in doživljanja so-človeka, drugega človeka gre, za solidarnega človeka in še bolj solidarno človeštvo, poudarja Grmič.

Zato seveda ostaja pomembnejše vprašanje, kako ljudje na zemlji ravnamo eden z drugim v primerjavi z vsemi debatami o obstoju onstranstva, opozarja Rorty, ki ne zamolči tega, kako smo *Novi zavezi* in *Komunističnemu manifestu* lahko hvaležni, kajti gre »za dve besedili, ki sta nas naredili nekoliko boljše – ki sta nam do neke mere pomagali preseči našo surovo sebičnost in naš civilizirani sadizem«. ¹⁰³ Da bi vse to razumeli, moramo doumeti, kakó smo ljudje najprej bitja potreb, ki jih moramo sproti zadovoljevati, da bi živeli in preživel. Tu marksizem ne bo nikdar onemel in Hobsbawm nas spodbuja, naj nas nikakor ne bo sram nositi oznako, da smo marksisti – tako kot on sam, zgledno in vztrajno, do konca.

Miselni plaz zdaj, ko sem že na koncu *Zanimivih časov*, je močan in kar nekaj del je pred menoj, ki me nagovarjajo, da jim vsaj malo prisluhnem zato, da bi človek razmišljal tako, kot želi Anthony Giddens v svojem delu *Tretja pot*, namreč s čim obuditi politični idealizem. To verjetno ne bo šlo s kako popolno anamnezo preteklega, kajti povsem upravičeno smo še vedno pod vtisom nekaterih solidarnostnih vrednot in idealov: »Socializem in komunizem sta preteklost, vendar pa nas še vedno preganjata. Vseh vrednot in idealov, na katerih sta se napajala, pač ne moremo enostavno odriniti v stran, saj so mnogi še vedno bistveni sestavni del kakovostnega življenja, ki je končni smisel družbenega in gospodarskega razvoja. Naš izziv je ponovno vzpostaviti veljavo teh vrednot na tistih področjih, kjer je spodletelo socialističnim gospodarskim programom.« ¹⁰⁴

Najprej gre za vrednote in ideale, samo za kanček idealizma, da bi kdo izmed nas s svojo materialistično zarezo skozi svet priklical tisto solidarnost, ki bi ji morda svet uspelo spremeniti. Ta čistost cilja in naš patos hotenja nas obvezujeta, da bomo še dolgo dolžni razmišljati o sredstvu, kajti naše identitete ne bomo več gradili na preteklem. S tem smo na izrazito etičnem področju, ko spoznanje ne ostaja samo na teoretski ravni, ampak prehaja v praktično delovanje, nekaj skušamo udejanjati, in že Aristotel pojasnjuje: »Smoter je jasno postavljen, sporno je le, kako in po kašni poti ga je mogoče doseči.« ¹⁰⁵ Aristotel se dobro zaveda, da je naša odločitev za delovanje »vedno povezana s sredstvi za doseg nekega smotra«. ¹⁰⁶ In ta zgledni stari mojster

za etiko nas je trajno podučil, da naše *etične ozaveščenosti in odgovornosti* ne preverjamo samo in zgolj glede na smoter dejanja, ampak še mnogo bolj glede na sredstva, ki smo jih *zavestno izbrali* za dosego kakega cilja. Da cilj ne posvečuje vsakršnega sredstva, je in ostaja eno temeljnih sporočil Aristotelove etike. Toda bolj kot karkoli drugega so za zgodovinsko dogajanje ravno sredstva odločilna, kajti z njimi se zgodovina sploh ustvarja; tako je že Hegel razumel, da nas vprašanje sredstev pelje v pojav zgodovine same. Tragična odisejada boljševizma nas je za ceno strašnih žrtev naučila – vsaj upamo lahko tako –, kakšnim neprimernim sredstvom se moramo izogibati in da se s terorjem, takšnim ali drugačnim, ne da graditi blagostanja človeštva. Tudi z anonimnim in sila prefinjenim terorjem ekonomije oziroma kapitalizma ne.

Zadnje poglavje Hobsbawmovih *Zanimivih časov* ima naslov *Koda*, ključ, šifra torej, s katero naj razvozlavamo našo sedanost in stopamo v prihodnost; ta ostaja nekam netransparentna. Da je zgodovina napredujoči proces, je ta trenutek sporno – ciklizmi so tako zgovorni, da zdaj, ko z velikim navdušenjem beremo dela Friedricha Nietzscheja, vidimo, da je Marx skoraj nem in da Heideggerju in Nietzscheju ni alternativa. Kako torej v prihodnje? Ne želimo se odreči upanju, kljub vsemu ne, in nemški filozof Ernst Bloch nas opozarja, da upanje je in ostaja predvsem *anticipacija prihodnosti*, izkustvo pa se nanaša le na preteklost, ponavlja za njim francoski filozof Roger Garaudy in poudarja: »Prihodnosti si ne moremo predstavljati kratko malo kot nadaljevanje preteklosti in kot ekstrapolacijo sedanosti. Zamisliti si jo moramo. Zamisliti po zasnovi človeka ali družbe, in na novo pregledati končne cilje sistema.«¹⁰⁷

Tega se brez filozofske in v najširšem smislu idejno metafizične utemeljitve ne bo dalo. Utopija in utopično mišljenje bo vedno povezano s presežnostnim mišljenjem, ki ima pogled usmerjen naprej. Zato nam že Ernst Bloch v vrsti svojih del, ki so nastala še v času realsocializma, predlaga, da preteklo in staro razumemo iz novega in ne obratno. Skratka, za jemanje preteklega iz prihodnjega gre in nikakor ne za jemanje prihodnjega iz preteklega. Prihodnosti se tudi ne da konstruirati po vzoru kake zlate dobe, za katero je že Theodor W. Adorno protestno ugotavljal, kako sumljivi so dokazi o tem, da je kdaj zares bila. Prihodnosti se tudi ne da odkriti, tako kot je Kolumb odkril Ameriko, svari Garaudy. Po njegovem izrecnem opozorilu prihodnost »moramo iznajti«, kajti: »Zgodovina ni determinističen prehod od vzroka k učinku, temveč namenski, izrazito človeški prehod iz možnega v realno.«¹⁰⁸

Zdajšnja doba ni naklonjena filozofoma, kot sta Ernst Bloch in György Lukács.¹⁰⁹ Z njima pa nismo opravili, če jima pripisujemo anahronizem in govorimo celo o totalitarizmu, cinizmu, kot novejši vir očita Ernstu Blochu,¹¹⁰ po letu 1989. Z obsežnim teoretskim prispevkom, ki sta ga zapustila Bloch in

Lukács, nikakor ne moremo potrjevati zdaj popularne ideje o koncu utopij. Njun prispevek ostaja prepričljiv na točki, kjer postaja jasno: če mišljenje ne bi bilo zmožno izraziti in videti nič utopičnega, bi to pomenilo konec mišljenja in človeka samega – to pa so Nietzschejeve strašne slutnje.

In kaj bi dejal Eric Hobsbawm? Zelo konkretno nam predlaga, da na novo in temeljito razmislimo o dveh zelo pomembnih pojmih, ki določata naše bivanjske razsežnosti, namreč o pojmu distance in identitete, kajti: »Zgodovina potrebuje distanco, ne samo od strasti, čustev ideologij in strahov naših verskih vojn, temveč tudi od še bolj nevarne skušnjave 'identitete'.«¹¹¹ Zaveda se, da zgodovina potrebuje distanco in neko enkratno zmožnost raziskovati široko področje in hkrati usposobljenost distancirati se od svojih korenin. Že skoraj poetično in rahlo preroško svari, da nismo drevo, ampak prej ptica selivka. Če je na svoje stanovske tovariše apeliral, naj se nikakor ne odrečejo materialističnemu zgodovinskemu pristopu, ki ima po njegovem trajno vrednost in še mogočne raziskovalne možnosti v prihodnje, potem je okrcal ciklizme – večno vračanje – in v preteklost zagledane vizije razvoja s tole ugotovitvijo: »Anahronizem in provincializem sta smrtna greha zgodovinopisja, oboja izvirajoča iz čiste nevednosti o tem, kako stoje stvari drugje, kar more le redkokdaj premagati celo brezmejno branje in moč domišljije. Preteklost je kratkomalo druga dežela. Njene meje morejo prestopiti samo popotniki. Toda z izjemo tistih, ki žive nomadsko življenje, so popotniki po definiciji ljudje zunaj svoje skupnosti.«¹¹² V svojem razmeroma dolgem življenju – morda bo dočakal še Demokritovih let tega našega vzora materialistične filozofske tradicije, ki je idealizmu kljubovala z ugotovitvijo, da sta že od vsega začetka pobratena idealizem in nasilje, tako kot je to storil Platon, ki je lastnoročno dal sežgati Demokritove spise – je bil Hobsbawm popotnik. Tako kot Demokrit je živel brez strahu, rad pil češnjev liker in pel s svojimi kolegi pred predavalnicami univerze, kjer so ga čakali slušatelji. »Živi brez strahu« – nam dopoveduje stari antični filozof, Hobsbawm pa, da se sveta ne da spreminjati tako, da bi bil vseh samo nekaterim, in to velja tudi za preteklost.

Končujem. Naj ob tej priložnosti prevajalki Rapi Šuklje še enkrat iskreno čestitam za prevod. Samo nekdo, ki je sam osebno občutil stiske, dileme in trpljenje stoletja, o katerem poroča Hobsbawm, zmore pri svojih osemdesetih letih ponuditi takšno branje, kot je njen prevod, ki je zdaj med nami. Svet se še ni spremenil, zato nekateri še negujemo utopijo, da bi se ga nemara lahko dalo v tem, vsaj malo tudi našem stoletju, ki se je komaj začelo.

OPOMBE

- 1 Eric Hobsbawm, *Zanimivi časi. Moje doživetje 20. stoletja*, Založba Sophia, Ljubljana 2004, str. 330.
- 2 Prav tam.
- 3 Eric Hobsbawm, *Čas skrajnosti. Svetovna zgodovina 1914–1991*, Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana 2000, str. 5.
- 4 Prav tam, str. 15.
- 5 Prav tam.
- 6 Prav tam.
- 7 Eric Hobsbawm, *Zanimivi časi*, str. 15.
- 8 Prav tam, str. 442.
- 9 Anthony Giddens, *Tretja pot: prenova socialne demokracije*, Orbis, Ljubljana 2000, str. 34.
- 10 Eric Hobsbawm, *Zanimivi časi*, str. 232.
- 11 Eric Hobsbawm, *Interesting Times: A Twentieth-Century Life*, Penguin Books, London 2002, str. 248.
- 12 Eric Hobsbawm, *Zanimivi časi*, str. 264.
- 13 Prav tam.
- 14 Prav tam, str. 265.
- 15 Prav tam, str. 265–266.
- 16 Glej Platon, *Kratilos*, Založba obzorja, Maribor 1980, str. 56–57.
- 17 Glej Cvetka Tóth, »O novem humanizmu«, *Revija 2000*, št. 132–134, 2000, str. 153.
- 18 Eric Hobsbawm, *Zanimivi časi*, str. 267.
- 19 Prav tam, str. 275, *Interesting Times*, str. 259.
- 20 Glej Richard Gott, *Gverila v Latinski Ameriki*, Borec, Ljubljana 1972, še posebej str. 197–264 in 341–409.
- 21 Eric Hobsbawm, *Zanimivi časi*, str. 132–164.
- 22 Prav tam, str. 132.
- 23 Prav tam.
- 24 Prav tam, str. 446.
- 25 Glej Rosa Luxemburg, *Izbrani spisi*, CZ, Ljubljana 1977, še posebej pogl. *Kruski revoluciji*, str. 741–782.
- 26 Eric Hobsbawm, *Zanimivi časi*, str. 52.
- 27 Prav tam, str. 29.
- 28 Prav tam, str. 44.
- 29 Glej Karl Kraus, *Poslednji dnevi človeštva*, Slovenska matica, Ljubljana 2001.
- 30 Eric Hobsbawm, *Zanimivi časi*, str. 16.
- 31 Glej Karl Markus Gauß, *Evropska abeceda*, Slovenska matica, Ljubljana 2001.
- 32 Eric Hobsbawm, *Zanimivi časi*, str. 61.
- 33 Prav tam, str. 68–70.
- 34 Prav tam, str. 75–76.
- 35 Prav tam, str. 79.
- 36 Prav tam, str. 84.

- 37 Prav tam, str. 348.
- 38 Prav tam, str. 349.
- 39 Prav tam, str. 167.
- 40 Prav tam, str. 87.
- 41 Glej prav tam, str. 105–106.
- 42 Glej Bruce Page – David Leitch – Phillip Knightley, *Dvojni agent Philby*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1969.
- 43 Eric Hobsbawm, *Zanimivi časi*, str. 143.
- 44 Prav tam, str. 138.
- 45 Prav tam, str. 139.
- 46 Prav tam.
- 47 Prav tam, str. 164.
- 48 Prav tam, str. 187.
- 49 Prav tam, str. 323.
- 50 Prav tam, str. 195.
- 51 Prav tam, str. 197.
- 52 Prav tam, str. 193.
- 53 Prav tam, str. 164.
- 54 Prav tam.
- 55 Prav tam, str. 232.
- 56 Glej <http://education.guardian.co.uk/artandhumanities/profile:eric+hobsbawm>, str. 1.
- 57 Glej [http://education.guardian.co.uk/news/The lion of the Left](http://education.guardian.co.uk/news/The+lion+of+the+Left), str. 1.
- 58 Eric Hobsbawm, *Zanimivi časi*, str. 267.
- 59 Prav tam, str. 220.
- 60 Prav tam, str. 241.
- 61 Prav tam, str. 242.
- 62 Glej Herbert Marcuse, »Represivna toleranca«, *Časopis za kritiko znanosti*, št. 164–165, 1994, str. 97–118.
- 63 Eric Hobsbawm, *Zanimivi časi*, str. 239.
- 64 Eric Hobsbawm, *Čas skrajnosti*, str. 516–517.
- 65 Prav tam, str. 517.
- 66 Prav tam, str. 518.
- 67 Prav tam, str. 520.
- 68 Prav tam.
- 69 Eric Hobsbawm, *Zanimivi časi*, str. 443.
- 70 Prav tam, str. 199.
- 71 Prav tam, str. 257, *Interesting Times*, str. 242.
- 72 Prav tam, str. 271.
- 73 Prav tam, str. 418.
- 74 Prav tam, str. 328–329.

- 75 Govorim o svojem bivanju v t. i. objubljeni deželi leta 1970 in o takratnih diskriminacijskih vzorcih proti nam, levičarjem in komunistom.
- 76 Eric Hobsbawm, *Zanimivi časi*, str. 324.
- 77 Prav tam.
- 78 Prav tam, str. 293.
- 79 Prav tam, str. 363.
- 80 Prav tam, str. 266.
- 81 Prav tam, str. 360.
- 82 Prav tam.
- 83 Prav tam, str. 423.
- 84 Prav tam, str. 432.
- 85 Prav tam, str. 433, *Interesting Times*, str. 405.
- 86 Eric Hobsbawm, *Zanimivi časi*, str. 434.
- 87 Prav tam, str. 435–436.
- 88 Prav tam, str. 437.
- 89 Darij Zadnikar, »Noam Chomsky Show«, *Časopis za kritiko znanosti*, št. 219, 2005, str. 5.
- 90 Prav tam, str. 8.
- 91 Eric Hobsbawm, *Zanimivi časi*, str. 437.
- 92 Prav tam.
- 93 Prav tam, str. 438.
- 94 Prav tam.
- 95 Herbert Marcuse, »Represivna toleranca«, *Časopis za kritiko znanosti*, št. 164–165, 1994, str. 116.
- 96 Prav tam, str. 99.
- 97 Glej Gorazd Kovačič, »Protiglobalisti: zbegano iskanje globalne pravičnosti«, *Delo*, št. 240, let. 42 (2000), str. 14–15.
- 98 George Soros, *Globalizacija*, Učila International, Tržič 2003, str. VIII.
- 99 Glej Francis Fukuyama, *Konec človeštva. Posledice revolucije v biotehnologiji*, Učila International, Tržič 2003, str. 121.
- 100 Hauke Brunkhorst, *Solidarität. Von der Bürgerfreundschaft zur globalen Rechtsgenossenschaft*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 2002, str. 8.
- 101 Vekoslav Grmič, *Poslednji spisi. Misli o sodobnosti* (ur. Srečko Reher in Mitja Hribar), Unigraf, Ljubljana 2005, str. 5–14.
- 102 Glej Richard Rorty, *Contingency, irony, and solidarity*, University Press, Cambridge 1989.
- 103 Richard Rorty, »Komunistični manifest 150 let pozneje: Spodletele prerokbe, veličastna upanja«, *Teorija in praksa*, št. 5, 1998, str. 955.
- 104 Anthony Giddens, *Tretja pot: prenova socialne demokracije*, str. 10–11.
- 105 Aristoteles, *Nikomahova etika*, III. knjiga, 1112b.
- 106 Prav tam, 1113a.
- 107 Roger Garaudy, *Človekova beseda*, Mohorjeva družba, Celje 1977, str. 97.

108 Prav tam, str. 96.

109 Glej Cvetka Tóth, *Med metafiziko in etiko*, Pomurska založba in ZIFF, Ljubljana 2002, str. 134–152.

110 Lothar Bossle, *Zur Soziologie utopischen Denkens in Europa. Von Thomas Morus zu Ernst Bloch*, Bonifatius, Paderborn 1993, str. 8–9.

111 Eric Hobsbawm, *Zanimivi časi*, str. 443.

112 Prav tam.

V Horizontih zgodovine začenjamo z objavo niza prispevkov o alternativnih predlogih in dejanskih gibanjih za drugačen družbeni red, za drugačno svetovno prihodnost. O aktualnih alternativah nasproti globalnemu kapitalizmu in neoliberalizmu, ki obenem temeljijo na dolgi tradiciji osvobodilnih gibanj in njihovi kritiki, predvsem v točki rigidne sistemskosti in premočrtne zaprtosti (totalnosti), ki udejanjenje še tako libertarne ideje obsodi na neučinkovitost in nazadnje na operiranje z izpraznjenim imenom. Ta točka je zato lahko past tudi za radikalna gibanja.

Poseben poudarek bo na prikazu in analizi sodobnih emancipacijskih tokov v Južni Ameriki, mednarodnih gibanj protisistemske in neinstitucionalne levice (v nasprotju z razvodenelostjo »tretje poti«) ter (post)feminističnih gibanj, vendar ne z namenom ilustracije, temveč širitve, saj gre za resna zavzemanja, poglobljene študije in praktično delovanje v vsakdanji stvarnosti, torej za udejanjanje alternative in socialne ozaveščenosti (aktualizacija idej samoorganiziranja in neposredne demokracije, participativne ekonomije, svobodne kooperacije, decentralizirane družbene ureditve, razvoj queer gibanja itd.).

Uvodoma predstavljamo Mednarodno mrežo za vključujočo demokracijo (doslej so njena »vozlišča« v Argentini, Avstraliji, Grčiji, Italiji, Kanadi, Nemčiji, Nepal, Urugvaju, Veliki Britaniji, ZDA), ki jo je spodbudil Takis Fotopoulos, ter njeno revijo, ki je zaradi nekompromisnosti večkrat menjala založnika in vsakič za stopnjo izostrila svoje stališče, tako da sedaj izhaja le še v elektronski obliki na svetovnem spletu.

(OP. UR.)

INCLUSIVE DEMOCRACY

NAŠI CILJI

Izhodiščna točka revije Inclusive Democracy vključujoče demokracije je soočenje s svetovno večrazsežno krizo (ekonomsko, ekološko, družbeno, kulturno in politično), do katere je privedla koncentracija moči v rokah različnih elit, in sicer kot rezultat uveljavitve sistema tržnega gospodarstva ali gospodarstva nenehne rasti, reprezentativne demokracije ter z njima povezanih oblik hierarhičnih struktur.

CIVILNA DRUŽBA IN »RADIKALNA DEMOKRACIJA«

Propad državnega socializma, njegovih različic »realnega socializma« na Vzhodu ter socialne demokracije na Zahodu, pomeni, da se je sodobni diskurz osvoboditve premestil iz socializma v demokracijo. Običajno razpravljanje o demokraciji sicer vključuje različne poglede na to, čemur pravimo »radikalna demokracija«, toda skupna poteza vseh teh pristopov k demokraciji je v tem, da jemljejo obstoječi institucionalni okvir, določen s tržnim gospodarstvom in reprezentativno demokracijo, za nekaj samoumevnega, da predlagajo različne kombinacije trga z oblikami družbenega ali zasebnega lastništva proizvodnih sredstev, a tudi »demokratizacijo« države v smislu vedno večje neodvisnosti družbenih institucij in civilnih gibanj v razmerju do države.

»Civilno-družbeni pristop«, iz katerega izhajajo koncepti radikalne demokracije, je s stališča naše problematike obenem ahistoričen in utopičen v negativnem pomenu besede. Ahistoričen je zato, ker se ne meni za strukturne spremembe, ki so pripeljale do internacionaliziranega tržnega gospodarstva in,

posledično, do oslabitve civilno-družbenih institucij (sindikатов, krajevnih gospodarstev, civilnih združenj itd.); utopičen pa je zato, ker je vedno večji vpliv avtonomnih institucij znotraj trenutnega institucionalnega okvira tržnega gospodarstva in reprezentativne demokracije, ki ga imajo predstavniki civilne družbe za samoumevnega, mogoč le, v kolikor ne nasprotuje logiki in dinamiki internacionaliziranega tržnega gospodarstva ter državne oblasti.

»NOVA« DRUŽBENA GIBANJA

Danes je tudi postalo jasno, da »novim družbenim gibanjem« ni uspelo razviti svojega potenciala in ponuditi resnično radikalne alternative obstoječemu *statusu quo*. Celo vodilni del feminističnih in večkulturnih gibanj je opustil svoje prvotne zahteve po temeljitih spremembah družbenih, ekonomskih in političnih struktur, in si zdaj prizadeva le še za čim pravičnejši kos pogače. In ker pozdravljajo svojo delno integracijo v vladne sobane, ki so jo dosegli znotraj napredne, moderne kapitalistične družbe, tudi nič več ne izpodbijajo institucionalne dominacije kot take, oziroma hierarhičnih struktur, ki današnji družbi vsiljujejo koncentracijo družbene, ekonomske in politične moči.

Problematika naše revije se torej razlikuje tako od civilno-družbene »levice« kot od vodilne veje gibanja Zelenih, saj nobeno od njiju ne zastavlja vprašanja o osnovnih družbenih spremembah, temveč imata obe gibanji obstoječi sistem za samoumevnega, s tem da prvo sanja o radikalni decentralizaciji moči, drugo pa išče tehnološke rešitve za ekološko krizo. Zato se pričujoča revija radikalno loči od običajnih »levih« in ekoloških revij, ki se osredotočajo na simptome večrazsežne krize, namesto da bi se poglabile v njene sistemske vzroke.

Še posebej gibanje Zelenih je, navkljub vedno večji ekološki krizi, izgubilo skoraj ves svoj radikalni potencial. Del gibanja, zlasti evropskega, se je vključil v obstoječi družbeni sistem, kjer v vladnih sobanah v imenu srednjega razreda izraža zaskrbljenost glede vedno slabše kakovosti življenja. Drugi del gibanja, še posebej v Združenih državah Amerike, je prevzel bodisi »idealistične« bodisi iracionalne in pogosto mistične pristope k problemu ekologije. Ti pristopi se po eni strani ujemajo z reprodukcijo obstoječega družbenega sistema, po drugi strani pa so zagotovo neskladni s projektom za demokracijo. Nekateri radikalni Zeleni pa se namesto za neposredno kritiko v okviru politične in družbene arene raje odločajo za strategijo spremembe življenjskega sloga in ustanavljajo »komune«, prehrabne zadruge in podobno. Toda ta pristop,

čprav je koristen, v kolikor ustvarja alternativno kulturo med ožjimi deli prebivalstva in dviguje moralo aktivistov, ki želijo takojšnje spremembe v lastnem življenju, nima nobene možnosti, da bi – glede na ogromno moč, ki je danes osredinjena v korporacijah – uspešno izoblikoval demokratično večino, potrebno za radikalne družbene spremembe.

KONCENTRACIJA MOČI: POVOD ZA VEČRAZSEŽNO KRIZO

Za nas demokracija, ki, če je ustrezno definirana, predpostavlja ukinitvev neenakomerne razporeditve politične, gospodarske in družbene moči, ni samo politični izraz projekta, katerega cilj je svoboda, opredeljena kot individualna in kolektivna avtonomija. Demokracija je obenem tudi edini način, da se izkopljemo iz trenutne večrazsežne krize. Tako je zato, ker je prav koncentracija moči v rokah različnih elit tista, ki v temeljih določa vsak vidik te krize. To koncentracijo lahko po drugi strani zasledimo že dve stoletji nazaj, v vzpostavitvi SISTEMA tržnega gospodarstva in njemu sledeče ekonomije rasti.

Koncentracija gospodarske moči, tudi sama rezultat blagovnih razmerij in »rasti-ali-izgini dinamike« tržnega gospodarstva, je torej tista, ki je privedla do sedanje gospodarske krize. Ta kriza se večinoma izraža z nenehnim širjenjem neenakosti, z vedno večjim razkorakom, ne le med Severom in Jugom, temveč tudi med gospodarskimi elitami in ostalo družbo znotraj Severa in Juga. Zmagoslavju posameznega interesa nad splošnim, kakršnega kaže neoliberalizem, neizogibno sledi zaostritev razrednih, spolnih, etničnih, rasnih in religioznih konfliktov. Še več, spričo objestnega moškega in nacionalnega šovinizma, ženske in manjšine še naprej ostajajo prve žrtve množične nezaposlenosti, ki je posledica neoliberalnega kapitalizma.

Koncentracija gospodarske moči v rokah gospodarskih elit pa podžiga tudi družbeno in kulturno krizo, ki se kaže v vzporednem stopnjevanju dialektike nasilja, tako osebnega kot kolektivnega, zlorabi drog, splošni družbeni neodgovornosti in kulturni homogenosti. Ekonomija rasti je že ustvarila družbo rasti, katere bistvene poteze so potrošništvo, zasebnost, odtujitev in posledični razpad družbenih vezi. Družba rasti nezadržno vodi k ne-družbi, k substituciji družbe v obliki atomiziranih družin in posameznikov, od tod pa je le še korak do dovršitve barbarstva.

Pa ne le to, koncentracija politične moči v rokah profesionalnih politikov in različnih »strokovnjakov« je politiko spremenila v državniško umetnost,

kjer so v kontekstu trenutnega neoliberalnega konsenza izginile celo stare ideološke razlike med levico in desnico. Volitve so postale lepotna tekmovanja med »karizmatičnimi« voditelji. Ti si prizadevajo pritegniti pozornost volivcev in tako vpeljati politiko, ki je le variacija na eno in isto temo: maksimizacijo svobode tržnih sil na račun socialne države, ki že tako ali tako vztrajno slabi, kot tudi na račun prizadevanja države, da bi zagotovila polno zaposlitev z ustvarjanjem delovnih mest, kar je zdaj dokončno opustila. Vse to je privedlo do krize tradicionalne politike, ki se kaže v vedno večjem odporu državljanov do tega, da bi v njej sodelovali kot člani političnih strank, volivci in podobno. Sedanja »vojna proti terorizmu«, ki so jo sprožile transnacionalne elite, a tudi različne nacionalne elite po celem svetu – »vojna«, ki je potisnila človeštvo nazaj v srednji vek –, je obenem vzrok in posledica koncentracije moči v rokah različnih elit.

In ne nazadnje, ekološka kriza, kakršna se kaže v bliskovitem razkroju kakovosti življenja, je neposredni rezultat vztrajne degradacije okolja, ki jo tržno gospodarstvo in s tem tudi težnja po nenehni gospodarski rasti samo vzpodbujata. Nobeno naključje ni, da je uničevanje okolja v času gospodarske rasti, tako v njeni kapitalistični kot v državno-socialistični obliki, neprimerljivo večje kot vsa škoda, ki so jo okolju prizadejale vse prejšnje družbe skupaj. Dejstvo, da je poglobljena oblika moči v okviru gospodarske rasti prav ekonomska moč in da koncentracija ekonomske moči zahteva nenehni boj vladajočih elit za prevlado nad ljudmi in naravo, bi lahko v veliki meri pojasnilo sedanjo ekološko krizo. Z drugimi besedami, da bi razumeli ekološko krizo, se moramo obrniti ne le na prevladujoči sistem vrednot in iz njega izhajajoče tehnologije (kot želijo prikazati okoljevarstveniki in poglobljeni ekologi), pa tudi ne izključno na kapitalistične proizvodne odnose (kot predlagajo eko-marksisti), temveč na razmerja dominacije, ki opredeljujejo hierarhično družbo, temelječo na sistemu tržnega gospodarstva, od koder izhaja tudi zamisel o dominaciji nad naravo.

V tem pogledu je človeštvo soočeno z odločilno izbiro med dvema radikalno različnima predlogoma, med tako imenovano »konvencionalno okoljsko« ter »eko-demokratično« rešitvijo. Prvo, na tem mestu ohlapno definirano kot tisto, ki išče vzroke za ekološko krizo v prevladujočem sistemu vrednot in tehnologij, ki so danes v rabi, energično uveljavlja kapitalistični sistem, podpira pa jo tudi glavna veja zelenega gibanja. Gre torej za rešitev, ki ima obstoječi institucionalni okvir tržnega gospodarstva in njegova oblastna razmerja za samoumevna, in ki naivno sklepa, da so velike spremembe vrednot in tehnologije mogoče (s predpostavko ne protitehnološko usmerjenih, da so te spremembe »nevtralne« glede

družbeno-ekonomskega sistema), če le prepričamo ljudi, da so potrebne. Nasprotno pa eko-demokratska rešitev vzroke za ekološko krizo išče v družbenem sistemu, ki temelji na institucionalizirani dominaciji in ne le na ekonomskem izkoriščanju ljudi in tu implicirani ideji o poskusu dominiranja nad naravo. Slednja rešitev očitno zahteva takšne oblike družbene organizacije, ki temeljijo na pravični porazdelitvi politične in ekonomske moči.

PROJEKT VKLJUČUJOČE DEMOKRACIJE

Ekološka razsežnost krize, skupaj z vsemi njenimi ostalimi razsežnostmi, nas znova pripelje k vprašanju demokracije. To pomeni, da moramo ne le oživiti, temveč tudi preseči tradicijo grškega polisa. Javna sfera se mora torej razširiti onkraj tradicionalne politične sfere na ekonomska in širša družbena področja, s čimer bi lahko dosegli reintegracijo družbe z gospodarstvom, politiko in naravo. V tem smislu bi morala biti demokracija nezdružljiva s kakršnokoli obliko neenakosti in distribucije moči, torej s kakršnokoli koncentracijo moči, naj si bo politične, družbene ali gospodarske. Demokracija je zatorej nezdružljiva z blagovnimi in lastniškimi razmerji, ki neizogibno vodijo v koncentracijo moči. Prav tako je nezdružljiva s hierarhičnimi strukturami, ki predpostavljajo dominacijo, bodisi institucionalizirano (npr. dominacijo moških nad ženskami) ali »objektivno« (npr. dominacijo Severa nad Jugom v okviru kapitalistične delitve dela), in s tem idejo o obvladovanju narave. In končno, demokracija je v temelju nezdružljiva s kakršnimkoli zaprtim sistemom mišljenja, dogem ali idej. Za nas torej demokracija nima nič skupnega z obstoječim dominantnim liberalnim modelom demokracije, kot tudi ne z različnimi modeli idealne družbe, ki temeljijo na religiji, spiritualizmu oziroma iracionalnemu mišljenju ali dogmah.

Potreba po novem, osvobajajočem projektu je v tem pogledu obvezna in nujna. Vključujoče demokracije ne vidimo kot utopijo, temveč kot verjetno edini način izhoda iz sedanje krize. Prepričani smo, da resen predlog o obliki prihodnje postkapitalistične družbe ne more biti rezultat dialektike Zgodovine (kot pri dialektičnem materializmu) ne dialektike Narave (kot pri dialektičnem naturalizmu socialne ekologije). Prav tako ne more biti objekt vizije nekega intelektualca in moralnih vrednot, ki jih je ta povzel iz družbenih bojov (kot pri participativni ekonomiji). Z drugimi besedami, zavračamo tako modernistični objektivizem in njegove tesne zgodovinske navezave na totalitarizem kot tudi postmodernistični subjektivizem, ki neizogibno vodi k različnim tipom ideoloških meglic, od katerih se vsaka posebej izdaja za »moralno vizijo«.

Verjamemo, da mora danes osvobajajoči projekt, če želi ostati kredibilen, nastopati kot v celoti pripravljen politični projekt (s svojo lastno zgodovinsko analizo nastanka sodobne družbe in prehodne strategije, ki vodi do nje), ki, v kolikor je integriran v zgodovinsko tradicijo leveice, izpeljuje organizacijska načela prihodnje družbe iz sistematične analize sodobne družbe in njenih smernic. Zato tudi ne prevzemamo teoretičnih načrtov, temelječih na racionalističnih sistemih, ki pri interpretaciji družbenih fenomenov dopuščajo obstoj »objektivne« resnice, pa tudi ne iracionalnih ideologij (denimo religij, spiritualizma, ezoterike, novodobnega mysticizma itd.). Povedano drugače, demokratični projekt namesto na »objektivni« ali iracionalni resnici utemeljujemo na svoji lastni in odgovorni izbiri med soobstoječimi smernicami in interpretacijami, ki jih naša izbira implicira. Vendar to ni arbitrarna odločitev ali samo še ena utopija. Vključujoča demokracija ni utopija, saj se opira na današnjo stvarnost in krizo »ekonomije rasti« brez primere, izraža nezadovoljstvo pomembnih družbenih členov, njihovega (bodisi eksplicitnega ali implicitnega) spodbijanja obstoječe družbe ter njihove očitne usmerjenosti k demokratičnim oblikam organizacije.

Če torej osvobajajoči projekt definiramo z zahtevo po družbeni in individualni avtonomiji, to počnemo zato, ker je naša odgovorna izbira avtonomija in njen demokratični izraz, s čimer izrecno izključujemo možnost uveljavljanja kakršnihkoli »objektivnih« zakonov, procesov ali smernic, ki neizogibno oziroma »racionalno« vodijo k izpolnitvi projekta avtonomije. Toda ko enkrat izberemo osvobajajoči projekt in to, kar ta zajema, tedaj naše interpretacije in ocene družbene stvarnosti zaznamujejo nekatere jasne izpeljave. Z drugimi besedami, sama definicija osvobajajočega projekta pogojuje način videnja in presojanja družbene stvarnosti.

Projekt vključujoče demokracije izhaja iz sinteze dveh pomembnih zgodovinskih tradicij, in sicer klasične demokratične in socialistične, ter obsega sodobna gibanja za emancipacijo: radikalna zelena in feministična gibanja ter radikalna domača gibanja Tretjega sveta.

Vse to pomeni novo pojmovanje konfederalne vključujoče demokracije, tj. konfederacije skupnosti (gr. *demoi*), ki se upravljajo na osnovi neposredne politične in ekonomske demokracije (onkraj omejitev tržnega gospodarstva in državno-planskega sistema), demokracije v domeni družbe ter ekološke demokracije. V tem smislu politika ni več tehnika posedovanja in izvrševanja oblasti, temveč znova postane samoupravljanje (v širšem smislu, ki vključuje politično, a tudi ekonomsko in širšo družbeno sfero) državljanov kot članov družbe, ki jo upravljajo.

NAMEN REVIJE

Inclusive Democracy želi postati mednarodni forum za novi koncept vključujoče demokracije, tj. neposredne politične demokracije, ekonomske demokracije (onkraj omejitev tržnega gospodarstva in državno-planskega sistema), kot tudi demokracije v družbeni sferi in ekološke demokracije. Vključujoča demokracija je, skratka, oblika družbene organizacije, ki reintegrira družbo z ekonomijo, politično ureditvijo in naravo.

Obenem sprejemamo tudi prispevke, ki se razlikujejo od stališča naše revije, v kolikor uredniški odbor in mednarodni strokovni sodelavci presodijo, da gre za članke občega pomena. Revija izhaja trikrat letno in je dostopna na spletni strani www.democracynature.org (starejši letniki) oziroma www.inclusivedemocracy.org/journal (zvezki od leta 2004).

PREVEDLA ANDREJA ŠALAMON VERBIČ

OPOMBE

1 Mednarodna mreža za vključujočo demokracijo (*The International Network for Inclusive Democracy*) je konfederalno združenje lokalnih avtonomnih skupin in posameznikov, doslej deluje v Argentini, Avstraliji, Grčiji, Italiji, Kanadi, Nemčiji, Nepal, Urugvaju, Veliki Britaniji in ZDA. Projekt vključujoče demokracije (VD) je 1997 zasnoval aktivist, ekonomist, pravnik in politolog Takis Fotopoulos, teoretsko pa je zorel vse od 1992, ko je Fotopoulos začel urejati revijo *Society & Nature*, predhodnico sedanje mednarodne revije za vključujočo demokracijo (*Society & Nature* se je 1995 preimenovala v *Democracy & Nature*, od oktobra 2004 izhaja kot elektronska revija *International Journal of Inclusive Democracy*). Članstvo v tej mreži se ne izvaja v obliki sistemsko organizirane pripadnosti, saj ne obstaja neko krovno središče gibanja; poudarek je na svobodnem vključevanju, neposredni demokraciji, lokalni samoorganiziranosti ter osebni odgovornosti in ravnanju; udeležba v mreži pomeni, da so njeni člani pripravljene aktivno sodelovati v promociji projekta VD, bodisi v obliki študijskih skupin oz. skupin za lokalne ali širše politične intervencije, vendar ne v sistemskih in institucionalnih okvirih državne politike in parlamentarnih političnih strank.

Takis Fotopoulos (1940) se je že med študijem ekonomije, političnih ved in prava na atenski univerzi pridružil sindikalnim in aktivističnim gibanjem v Grčiji, v času podiplomskega študija na London School of Economics se je 1968 udeležil študentskih gibanj v Londonu ter v organizacijah revolucionarne grške leveice v boju proti vojaški hunti v Grčiji v letih 1967–1974. Več kot dvajset let je predaval ekonomijo na University of North London, od 1992 se je posvetil razvijanju projekta VD: prizadeva si za takšen tip ekonomske demokracije, ki zavrača etatizem, tržno gospodarstvo in denarno ekonomijo ter izpostavlja povezanost ekonomske demokracije s politično, ekološko in socialno demokracijo. (Op. ur. *Borca*)

UMETNOST IN STVARNOST

TANJA VERLAK
SUBJEKTIVNO-DOKUMENTARNA FOTOGRAFIJA
IZBOR FOTOGRAFIJ IZ OPUSA V LETIH 1999–2004

MESTO ŽENSK. 11. FESTIVAL SODOBNE UMETNOSTI:
NE/VARNOST

MARINA GRŽINIĆ
VARNOSTNE ZAPONKE ZA ZGODOVINO

MOJCA PUNCER
BODYLAB – TELESNI LABORATORIJ POSEBNE VRSTE

OLIVERA ERIĆ
FEMINIZEM IN UMETNOST –
RAZMIŠLJANJA O FESTIVALU MESTO ŽENSK

POGOVOR Z MARINO GRŽINIĆ PRED
IZIDOM KNJIGE TRENUTKI ODLOČITVE

ANA VUJANOVIĆ
»TO NI RDEČA, KRI JE!«

TANJA VERLAK:
SUBJEKTIVNO-
DOKUMENTARNA
FOTOGRAFIJA

IZBOR FOTOGRAFIJ IZ
OPUSA V LETIH
1999–2004

Pisati ali naglas razmišljati o fotografiji je nenavadno. Potiho živim in tako tudi ustvarjam, zato me tisto, kar se mi samo ponuja, največkrat ne zanima. Včasih vem, drugič slutim, da je del moje pozornosti med vedoželjnostjo po načelih zunanjega sveta in osebnim načinom življenja ... med tem dvojim je moj delovni prostor. Ali pa: bila sem samorastnik, kar je moja vero v življenje in sploh v stvari, ki niso vidne, naredilo otipljivo. Preseči lastne omejitve in predsodke bo zame vedno največja in najpomembnejša naloga. Začne se vedno enostavno in kdor ima srečo, to ohranja. Ustvarjanje je neke vrste način oblikovanja samega sebe in življenjska filozofija, ki jo vsak človek ima, se postopno kristalizira prav skozi ustvarjalni proces. To je stanje zavesti, ko si najbolj odprt in se z lahkoto poistovetiš z vsem, kar si samo zaželiš, da bi obstajalo. Sama to razumem kot sočutje. Kadar prideš na teme, torej do najvišje točke, si ravno na polovici! Robert Rauschenberg pravi: »Karkoli je, je resnica – ampak vanjo moraš verjeti. Karkoli je pred tabo, je dejstvo, na sprožilec pa pritisneš, ko verjameš, da je le-to resnica.«

Kljub temu da fotografija nastane kot trenutna izpolnitev in se sklicuje na navdih trenutka, s sabo vedno nosi kontekst, ki fotografijo postavi v berljivo celoto. Avtorska fotografija ne želi razlagati in je vedno nad tem – komaj nakazuje slutnjo določenega pojava ali misli, ki jo avtor vseskozi izpostavlja in jo v materialnem svetu lahko opazujemo skozi podobo. Veliko bolj kot za eno samo, posamezno fotografijo gre za celostno občutje, ki ga avtor ustvarja s svojim delom. Namen fotografije ni niti dobesedno niti površinsko ukvarjati se s svetom, ampak pripravljenost slediti fenomenom, ki se avtorju v tistem času kažejo kot razumljivi ali jih intuitivno sprejema.

Fotografiji je bilo že v samem začetku naloženo breme »objektivne umetnosti«, in še to samo zaradi tehnične zmožnosti preslikati vidni svet. Stvarnost torej enačimo z vidnim, kar je v nasprotju s tem, da fotografija želi izpostaviti pojme, vrednote, koncept in se vedno znova znajde v svetu idej. Kaj pa je objektivnost v umetnosti? Ali je sploh smiselno iskati objektivnost v umetnosti? Fotografija govori drug jezik, jezik podob, ki je izredno hiter, predvsem pa se izraža celovitejše in bolj impulzivno.

Menim, da fotografije še vedno niso uspeli dokončno »klasificirati«. V sodobni umetnosti je velikokrat uporabljena v besedni zvezi »medij fotografije«, kar je skoraj izmikanje, saj s tem pokažejo (tisti, ki se tako izražajo in vseeno pišejo o fotografiji), da niso pripravljene govoriti o fotografiji kot taki: obliki umetniškega izražanja, ki predvsem zahteva tankočutnega opazovalca. Zdi se, kot da je zares prehitra in obenem prezahtevna za naš čas, ki je tudi hiter, vendar manj pozoren! Veliko ustvarjalcev in tudi kritikov išče trenutno zadovoljstvo v provokaciji, kar sama, kot avtorica fotografije, zelo težko sprejemam, ker tega pravzaprav ni – nihče ne živi na tak način! Učinek provokacije je neka sekundna euforija in tu gre zgolj za preživetje. Fotografija pa je način življenja in skušnja v preseganju samega sebe v tistem, v kar najbolj verjameš in enačiš s svetinjo. Gre za razporejanje vrednot. Je večer dialog in notranji pogovor, ki me ne pušča ravnodušne. In to znova in vsak dan. Ne sicer v tako dramatičnem scenariju, kot ga kdo od bralcev lahko čuti v tem zapisu, prav tako pa ne v smislu ležernega vpitja skozi varovano šipo, da se kdo ne počuti kot celostno bitje, ker mulji je bilo naročeno ravnati se po družbenih normah ...

Fotografsko ustvarjanje se tudi pogosto označuje z neprimernimi pojmi, kot so: norost, obsedenost, smrt ... Vedno patetično in komaj vzdržno. Kot da resnica znova ostaja podrejena epistemologiji. Nasprotno pa fotografija vedno predstavlja tudi tisti del, ki bi morda želel ostati skrit, saj pogosto izhaja ravno iz sveta konceptov in vzorcev, ki se prevrednotijo šele v presežkih. In tudi, česa se človek boji bolj kot norosti in neprištevnosti? Fotografija je sama po sebi dovolj kompleksen pojav, zato je ni potrebno razlagati na drugi ravni, da bi vzbujala očaranost. To so le besede, ki pritegnejo pozornost. Nikomur torej metati peska v oči in poleg cviliti! Ko ustvarjam, mislim nase in hkrati pozabljam nase. To je ritem mojega življenja, ki ga negujem in ga ne želim opisovati, še manj opisati. Na novo živeti vsak dan je tudi moja želja.

Resen humor in delo, kot igra. To ni protislovno, ampak pomeni odgovorno živeti z veliko žlico izkušnje, odgovornosti in spoštovanja – predusem do sebe, nikakor pa ne samo do sebe! Eden izmed večjih privilegijev je videti, zaznavati, slutiti. Enkrat vedeti. Pokončno hoditi, jasno odgovarjati brez potrebe po dokazovanju. To mi je blizu in blizu je tudi osebni svobodi.

Fotografijo lahko omeji le človek, ki jo uporabi – seveda. Obstajati, med drugim, pomeni končno razumeti vsaj samega sebe in na veliko sprejemati in na veliko izgubljati. Napake odpirajo oči in usmerjajo pozornost. Koliko bolj si dozreten, ko iščeš! Zame fotografija ni zgolj vizualna komunikacija, ki nagovarja v simbolnem jeziku, ampak pomeni vzgajanje same sebe in, posledično, ustvarjanje odnosa do tega, kar čutim kot potrebo. Predstavljam

si, da fotografiranje za fotografa ni absolutni način eksistence ali življenjski cilj, in dopuščam možnost, da je kdaj pripravljen živeti tudi brez kamere (če bi bilo potrebno! Bog ne daj.).

Vse dotlej pa:

zakaj so kontaktne kopije še vedno polne posnetkov, ki smo jih že zdavnaj prerasli? Koliko entitet je v nas samih? Zakaj počnemo reči, za katere že vnaprej vemo, da ne bodo delovale? In kdo o tem odloča? Kdo živi skozi nas, če ne mi sami? V strah seveda ne verjamem. Niti v trpljenje – čeprav se zdi, da je to zaenkrat edini način učenja. Odgovornost – do koga? Kaj je torej svoboda? Potrebujemo vse odlične lastnosti, da izpolnimo pogoj, ki ga svoboda terja. Tukaj se po moji presoji začena pravičnost! Ena največjih vrednot zahteva človekovo notranjo integriteto! Človeka oblikujejo nevidne stvari. Najraje bi ustvarjala z zaprtimi očmi, ker sem takrat sebi najbliže. Fotografija ni nikoli to, kar vidimo, in dostikrat jo bremeni ravno poskus verodostojne preslikave vsega, kar se v tistem trenutku kaže kot resnično. Zahteva pozornost, medtem ko drži ogledalo. Izredno tankočutno spremlja fenomen življenja in morebiti ji v sodobnem času ravno to daje vse večjo kredibilnost: lahko je konkretna, za nekatere enostavna, pa vendar sleherni človek priznava, »da mora biti še nekaj več«.

In:

kaj je tisto v nas, da kljub temu, da od vekomaj opazujemo in priznavamo, da se velika sreča ponavlja tistim, ki že imajo veliko srečo, ostali še vedno ponižno čakamo na »pravico«?

Medtem pa oboji prepisujemo vzvišena moralna načela in se razpisujemo o tem, kar nam je dano, in ne o tistem, česar nimamo, pa bi morali imeti, ker ima življenje svoja merila in pravila že davno jasno postavljena ...

Ustvarja se vedno na novo. Neobremenjeno in v duhu pričakovanja. Vrednote, ki še nimajo hierarhije; načela, ki jih velikokrat povzemamo od drugih; principi, ki lajšajo življenje; značaj, ki ga vedno zagovarjamo; razna psihofizična stanja, za katere sproti iščemo izgovore ... vse to je takrat, v fazi ustvarjanja, zelo prisotno. Fotografija kot izdelek je materializacija notranjih občutij ustvarjalca – kasneje opazovalca, saj potrebe po dobrem, lepem in resničnem še vedno branijo človeštvo in zavezniki resnice veliko prenesejo.

TANJA VERLAK

Tanja Verlak (Ptuj, 1979) je skozi medij fotografije v nenehnem dialogu z domačo pokrajino. Privlačijo jo razsežnosti, kot sta svoboda in prostor, in ravno te notranje vezi so pogosti vzgibi njenega ustvarjanja. Tanja intuitivno prepoznava področja z večno polarnostjo med potrebo in možnostjo, iluzijo in stvarnostjo: živalski vrt, psihiatrična bolnišnica, ljudje v svojem okolju, krajina kot metafora eksistence. Notranja povezanost s svobodo krajine izostruje čut ustvarjalke za fotografiranje življenja živali, ujetih v živalskih vrtovih. Podobnost s psihiatrično bolnišnico ni naključna. Ob pogledu na slona v »njegovem« paviljonu slutimo povezavo z malo mišjo. Slonova tiha želja je očitna: spremeniti se v miš, biti neviden in neopazovan ... Fotografija, ki kaže »postelje v krajini« – krajina sama po sebi je postelja! –, je velika metafora, vredna Renéja Magritta. In kam je namenjena jata ptic, ki se v krogu vrtil nad cirkusom? So se naveličale svoje svobode in iščejo spremembo?

Tanja odkriva skrito »vez«, sled življenja, ki nas povezuje z naravo, čeprav sta naše vedenje in način življenja temu pogosto nasprotna. Tako je naše »iskanje« vzora življenja: imeti pogum, živeti lastno življenje, poleteti, ko je težko hoditi po svoji poti. Na drugi strani pa prikrita grožnja: zamenjati svobodo za življenje v »gotovosti« ...

Tanja črpa iz virov svoje babice – »prerokinje«. Njena vzgoja ji je dajala prostor za igro, ji dovolila, da je lahko razvijala svojo domišljijo in sanjanje podnevi. Sama notranje ohranja posebnosti vašcanke in se zlahka spremeni v žensko mesta. Njena serija fotografij predstavlja postopno doseganje trdne forme ... fotografije nastajajo postopno, tako kot v naša življenja pogosto vstopajo izjemni, neobičajni dogodki, srečevanja z duhovnostjo. Življenje v drži ni njena pot.

VIKTOR KOLÁŘ, PRAGA 2005

Viktor Kolář je svetovno priznani fotograf in mentor Tanje Verlak na podiplomskem študiju na Oddelku za fotografijo na praški FAMU. – Op. ur.

Čeprav je v današnjem času kakršnakoli varnost zgolj iluzija, se v imenu »varnosti« vse bolj uveljavlja in opravičuje vsakršno izločanje, nadzor in nasilje. Pogosto je prav žensko telo tisto, na katerem se krešejo različni diskurzi o narodni identiteti, večkulturni družbi in sprejemljivih družinskih normah. Včasih se to dogaja v imenu enakopravnosti in emancipacije, spet drugič v imenu različnosti. Obsedenost z varnostjo in strahom, nadzorom in kontrolo je tudi prevladujoči predmet obravnave številnih področij umetnosti in kulture.

Festival predstavlja umetnice, teoretičarke in aktivistke, ki se ukvarjajo s fizično, psihično, okoljsko, ideološko, gospodarsko ali politično nel/varnostjo. Kako se spopadamo z resničnostjo v času državljskih vojn, terorizma, epidemij, političnega in gospodarskega neravnotežja in vseprisotnega občutka anksioznosti oziroma tesnobe?

MESTO ŽENSK

11. festival sodobne umetnosti Mesto žensk:

NE/VARNOST

7.–14. oktober 2005

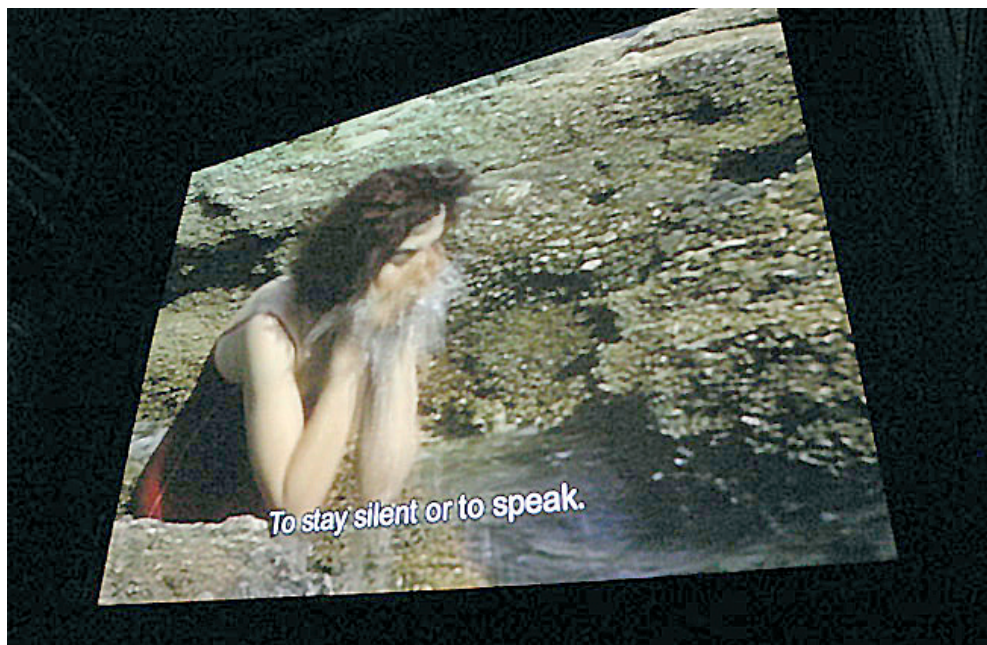
Okrogla miza:

ŽIVLJENJE, SKUPNOST IN POGOJI ZA DELO

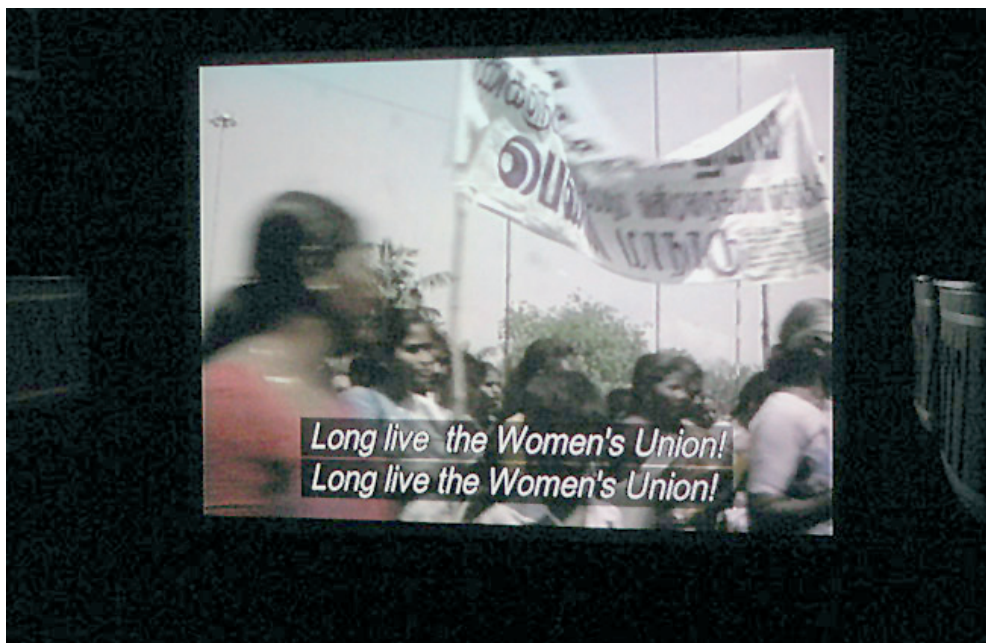
Cankarjev dom v Ljubljani, 11. oktober 2005

*Festival je bil posvečen
Susan Sontag.*

Fotografski posnetek cikla dokumentarnih filmov po izboru VIRGINIE VILLAPLANA: NADA ŽGANK

Fotografski posnetek cikla dokumentarnih filmov po izboru VIRGINIE VILLAPLANA: NADA ŽGANK

Pogovor z udeleženkami festivala Mesto žensk je vodila Marina Gržinić, Cankarjev dom, 11. oktobra 2005

VARNOSTNE ZAPONKE ZA ZGODOVINO¹

Želela bi začeti s koncem.

Besedilo Emme Hedditche za spletno platformo Metamute: »Lokativni feminizem«,² v katerem podaja kritično, a tehtno oceno projekta »[Prolog] novi feminizem/nova Evropa«³ – gre za mutirajočo platformo za formulacijo feministične estetske politike, ki se odziva na dejstvo Nove Evrope in se ravna glede nanj –, se konča s povzetkom nekaterih točk, ki sem jih sama izpostavila na javnem posvetu v Manchestru: feministična politika, ki bo zaobjela radikalno demokracijo, je obenem tista, ki bo v besedilih, kritičnih člankih in umetniških delih razgaljala postopke, ki zakrivajo družbene antagonizme. Takšen pristop obenem pomeni vrnitev k ideji o izoblikovanju tistih modelov življenja in načinov umetniškega ustvarjanja, ki napeljujejo tako na izpraševanje sistema liberalne demokracije kot tudi na artikulacijo tega, kar takšno izpraševanje pomeni danes, to je, na artikulacijo stanja in pogojev biti spolni subjekt. Potreben je premik od razumevanja k radikalni kritiki dominacije, krivičnosti in neenakosti. Po mojem mnenju prav te teme in področja postavljajo jasne meje znotraj racionalističnih in univerzalističnih diskurzov v Evropi.

Hedditcheva zaključí, kjer želim sama nadaljevati, in sicer z izpostavitvijo dodatnih vidikov, ki bi bili v pomoč pri reartikulaciji družbene, teoretične in politične situacije v tem trenutku. Pri tem se opiram na stališča Ewe Plonowske Ziarek, ki jih je razvila v svoji knjigi *An Ethics of Dissensus: Postmodernity, Feminism, and the Politics of Radical Democracy*.⁴ Ziarekova trdi, da je treba družbene antagonizme izprašati tudi skozi razpiranje varno

Shelbatra Jeshari

Tanja Karpela

Silke Mansholt

Ivana Sajko

Maja Bajević

Marina Gržinić

zapakirane zgodovine feminizma, ki izključuje vse svetove razen Prvega kapitalističnega sveta. Lahko bi torej rekli, kar je poudarila že bell hooks⁵ (ki jo navaja Ziarekova), da feministični politiki razlike in odgovornosti do drugih ni uspelo izraziti alternativnih modelov inter-/intrasubjektivnih in političnih razmerij.

Globalizacija in aktivna zavzemanja proti njej so postavila v ospredje nove, močne feministične akterke in zastopnice: temnopolte ameriške feministke, afriške feministke, azijske, japonske, kitajske, korejske skupine, evropske feministke iz nekdanje Vzhodne Evrope in tako dalje. Tudi območje nekdanje Jugoslavije ima močno in dolgo feministično tradicijo, še posebej v Beogradu in Zagrebu. Po drugi strani pa je kibernetično feministično gibanje ter *queer* gibanje sposobno kritično razmisliti lastni položaj znotraj tega polja. To se dogaja tudi v Ljubljani, kjer gejevsko in lezbično gibanje poudarja vprašanje neenakosti in človekovih pravic, marginalnosti in segregacije (npr. v podrobnih člankih Nataše Velikonja, Tatjane Greif, Suzane Tratnik, Nataše Sukič itd.). S tem se razvija kritika, ki univerzalizira boj proti neoliberalnemu kapitalizmu ter njegovemu opustošenju in segregaciji osnovnih človekovih in državljanskih pravic v Sloveniji (npr. vprašanje izbrisanih in Romov), hkrati pa se postavljajo jasne meje znotraj racionalističnih in univerzalističnih diskurzov v Sloveniji.

Čas je, da ustvarimo novo genealogijo sil, dejanj, misli, politike in doživljanja. Čas je, da v kontekst nove Evrope vključimo nove strategije razumevanja migracij in novih oblik (prisilnega) dela. Čas je, da udarimo nazaj in zrušimo nove oblike zaslužjevanja, marginalizacije in razlaščanja.

Zato se moramo vprašati: kam točno naj znotraj teh številnih zgodovinskih orisov, ki se v stotinah verzij prikazujejo na internetu, umestimo različne zgodovine in sedanost feminističnih, post/transfeminističnih ter kiberfeminističnih procesov iz Drugega in Tretjega sveta?

Feministično gibanje v Beogradu in Zagrebu je v sedemdesetih letih minulega stoletja vsaj zasnovalo proces radikalne in avantgardne emancipacije, in je prisotno (čeprav zelo redko) v zbirkah krajših tekstov o zgodovini protikulturnih gibanj, medtem ko kiberfeministična gibanja v Rusiji in Aziji še danes niso vključena v uradno (Zahodno in Belo) zgodovino feminizma in kiberfeminizma – da niti ne omenjamo izključenosti pomembnih pogledov na feminizem in tehnologijo v okviru afriškega in afroameriškega konteksta. Če feminizem torej razpira mnogotere vpise družbenih kodov, je končno napočil čas, da se odpre tudi mnogoterim vpisom drugih svetov feminizma, *queera* ter pogojem mreženja (politike in nove medijske tehnologije) izven domene edinega, Prvega kapitalističnega sveta.

Novi feminizem je pojem, ki poskuša v prvi vrsti preseči preprosto kontinuiteto feminističnega gibanja, ga revitalizirati in tako postaviti v ospredje nova področja delovanja in nove teme. Novost v novem feminizmu je vpliv, ki ga imajo negotovost, migracija in razlaščenje žensk v Tretjem in Drugem svetu zaradi kapitalizma Prvega sveta. Nova vrsta neenakosti se poraja med tistimi znotraj nove Evrope oziroma Trdnjave Evrope in tistimi zunaj nje, to pa potiska ženske v neverjetno suženjstvo. Del te zgodbe je tudi logika institucionalizacije prostitucije, ki z obdavčevanjem teh uslug prispeva k celotnemu kapitalističnemu dobičku. Institucionalizacija prostitucije ni nič drugega kot proces normaliziranja suženjstva.

Razpreti moramo produktivno polje zmanjšane varnosti, tako da si znotraj sodobnih feminističnih razprav zastavimo vprašanja o tem, kdo govori in o kateri vrsti rase, razreda in spolnih zadevah. Doma oziroma znotraj ne moremo biti varni, ko pa se zunanji svet utaplja v vojnah in izrednih stanjih. Biti varen in znova obvladovati pogoje varnosti pomeni ne soglašati z nevtralno vlogo v sedanjih bojih.

Danes je bistvenega pomena tudi vprašanje spremembe strategij na področju umetnosti, saj umetnost in kultura postajata pomembni področji konceptualizacije feminističnih teorij in radikalnega političnega delovanja. Ni dovolj, da se sodobne umetnice deklarirajo za feministke – feminizem mora biti prisoten tudi v sami formi umetniškega dela! Možnost upora, če parafraziram Ziarekovo, je postavljena v razpoko med vidnimi oblikami in oblikami bistvenega označevanja.

Neposredna družbena kritika, ki ne dela drugega, kot kaže s prstom na vprašanja antagonizma v umetnosti, ne zadošča več. V času turbo spektakla, ko celo hollywoodski družinski filmi prikazujejo trdi seks, biti varen pomeni spremeniti strategijo. Feminizem mora zato spremeniti prizorišče boja in oporekanja. V preteklosti je vstopil v kuhinjo, in po tej isti logiki mora danes

vstopiti na vsa področja zabaviščne industrije in gospodarstva, zgodovine ter produkcije življenja in dela, ki jih je globalni kapitalizem vsa temeljito kanibaliziral.

Varnost bomo dosegli samo z odpiranjem različnih možnosti za tiste, ki živijo v dramatično nevarnih in negotovih vsakdanjih pogojih, brez dokumentov, družbenega statusa in dela.

Gre torej za poudarjanje odgovornosti, ali kot bi rekla kritičarka Gayatri Chakravorty Spivak: gre za vprašanja pravic, zgodovine, rase in spolnosti. V svojem delu *French Feminism Revisited: Ethics and Politics* vztraja na stališču, da moramo teoretizirati, kar je političnega, in politizirati, kar je teoretičnega. Trdim, da je prav to primarna naloga sodobne feministične teorije, v kolikor želimo obnoviti njen politični pomen. To pa pomeni, da moramo na smrt resno vzeti rasne, spolne in razredne razlike med ženskami.

PREVEDLA ANDREJA ŠALAMON VERBIČ

fotografije NADA ŽGANK

OPOMBE

- 1 Besedilo je prevod avtoričinega uvodnega govora na okrogli mizi *Življenje, skupnost in pogoji za delo*, 11. oktobra 2005 v Cankarjevem domu, kjer so udeleženske festivala Mesto žensk razpravljale o pogojih svojega ustvarjanja ter spregovorile in obravnavale vprašanja, ki zadevajo (trans)spolnost, pogoje dela, politiko in prihodnost različnih skupnosti in institucij sodobne umetnosti. Pogovor je povezovala Marina Gržinić, častna gostja pa je bila finska ministrica za kulturo Tanja Karpela. (Op. ur.)
- 2 Emma Hedditch, »Locative feminism«, <http://linkme2.net/59>.
Metamute je spletna platforma angleške revije *Mute* (ustanovljene 1994 za proučevanje medsebojnega razmerja med umetnostjo in novimi tehnologijami). Vzpostavljena je bila z namenom razširitve razprav o kulturi, politiki in globalizaciji. Več o tem glej še www.metamute.com.
- 3 Projekt je avtorica predstavila v ESC Graz maja 2005 in ga dodatno razvila v Cornerhouseu v Manchesteru avgusta 2005.
- 4 Ewa Plonowska Ziarek, *An Ethics of Dissensus: Postmodernity, Feminism, and the Politics of Radical Democracy*, Stanford University Press, 2001.
- 5 Feministična dela bell hooks (psevdonim profesorice angleščine dr. Glorie Watkins, posvečen njeni babici in materi) izpostavljajo družbeni spol, raso, izobraževanje, poučevanje ter pomen medijev za sodobno kulturo, in sicer v njihovi medsebojni povezanosti, torej v nasprotju s tradicionalnim, ločenim proučevanjem posameznih delov te vplivne mreže, ki jo v njenih bistvenih značilnostih označi kot »bela, supremačistična, kapitalistična patriarhija«.

BODYLAB: FACE_WSLOT
(Woman See Lot of Things)

BODYLAB: OBRAZ_ŽVVS
(Ženska vidi veliko stvari)

Meddisciplinarna instalacija

Zasnova, režija: MEIRA ASHER

Izvedba: MEIRA ASHER, v sodelovanju z GUYEM HARRIESOM in
JOOSTOM NIEUWENBURGOM

Tkanine: HENIA EIZENBERG

Mesto žensk, Moderna galerija, Ljubljana, 6.–20. oktober 2005

Fotografski posnetki instalacije: NADA ŽGANK in promocijsko gradivo
MEIRE ASHER

BODYLAB: TELESNI LABORATORIJ POSEBNE VRSTE

Na letošnjem festivalu Mesto žensk so se zvrstila intenzivna meddisciplinarna soočenja in predstavitve projektov umetnic, teoretičark in aktivistk, ki se ukvarjajo z različnimi oblikami ne/varnosti. Gre za odpiranje niza vprašanj, kako se spopadamo z resničnostjo v času državljskih vojn, terorizma, epidemij, političnih in gospodarskih zlomov ter vseprisotnega nelagodja. Slednje je v veliki meri nasledek iluzornosti »varnosti«, v imenu katere se tolikokrat opravičuje vsakovrstno izločanje, nadzor in nasilje. Pogosto je prav žensko telo tisto, na katerem se krešejo različni diskurzi o identiteti in sprejemljivih normah neke družbe, kar je predmet obravnave številnih področij umetnosti in kulture, izrazito tudi na tokratnem festivalu Mesto žensk.

Bodylab je fundacija za umetnost s sedežem v Haagu, ki sta jo leta 2001 ustanovila umetnika zvočnih in vizualnih performansov Meira Asher in Guy Harries. Namenjena je raziskovanju, ustvarjanju in produkciji meddisciplinarnih umetniških projektov, s posebnim poudarkom na interaktivnosti elektro-akustičnega zvoka in slike v realnem času.

Meira Asher – rojena v Izraelu, živi in ustvarja na Nizozemskem – je na festivalu predstavila prvi del projekta trilogije *Face_WSLOT (Woman See Lot of Things – Obraz_Ženska vidi veliko stvari)*.¹ Podvzetje kot celota jemlje pod drobnogled izkušnje sodobnega družbenega konflikta v življenju otrok in mladostnikov z različnih koncev sveta, ki so sodelovali v vojnah. Z Guyem Harriesom sta to problematiko raziskala od Ugande, Burme, Izraela, Palestine, Zahodne Afrike do Filipinov, vendar je situacija najbolj pereča v Afriki, kjer

naj bi (po podatkih iz 2004) v oboroženih spopadih v zadnjem desetletju sodelovalo kar sto tisoč otrok, nekateri med njimi stari le devet let. Namen projekta je s pomočjo umetnosti okrepiti družbeno zavest o omenjeni problematiki in zbrana denarna sredstva nameniti različnim spodbudam na obravnavanih področjih. Avtorica nastopa kot izrazito aktivistična umetnica, ki pa ji ne gre zgolj za pomoč skozi umetnost. Pri tem se sklicuje na večplastnost svojega dela, s katerim želi najprej okrepiti družbeno zavest bojevnic in posledično spodbuditi aktivizem. Zato lahko njeno delo označimo, kot predlaga sama, za artivizem, saj povezuje tako umetnost kot tudi ali predvsem aktivizem. Poleg tega gre za spodbuditev komunikacije, ko skupina umetnikov z nekega kriznega področja posreduje informacije oddaljeni publiki, da nenazadnje lahko na pobudo iz umetnosti vendarle pomagamo še drugi.

Tukaj gre za močan element pričevanja, ki ga najdemo tudi v nevladnih organizacijah in v novinarstvu; po prepričanju nekaterih vpletenih je v vsakem od nas intimni instinkt priče. Ob tem pa je nemara vendarle potrebna jasna razmejitev od zajedljivosti množičnih medijev, ki jih poganja razraščanje vedno novih kriznih žarišč, v lovu pravih trenutkov za reportaže o posledicah spopadov, za estetsko obdelavo zbranega gradiva, za humanitarne misije in tako dalje. Sleherni »barbarska« vojna tako postane za Zahod simbolično-terapevtski prizor s humanitarnimi statisti, ki gledalca oskrbujejo z redno in sprejemljivo dozo travme (taborišča, etnične čistke, posilstva, masakri). Kot da naš problem ni vojna, ampak vest, na katero apelira. Mar se morebitna rešitev ne skriva v vojaško-humanitarni ali kakšni drugi intervenciji, marveč v našem terapevtskem obračunu?²

Za pasivnega gledalca pred televizijskim zaslonom je pomembna predvsem informacija, ki pa se kot hitro zastarel medijski fenomen kmalu znajde v podatkovnem jarku, tako da lahko govorimo o variabilnosti ganljivih podob barbarstva.³ Koliko prostora v mednarodnem prometu mirovnih in drugih misij sploh preostane za učinkovite individualne intervencije? – Umetnost?

Meira Asher se v svojem projektu osredotoči na izkušnjo nekdanjih otroških bojevnic v povojni Sierr Leone,⁴ pri čemer razlikuje med izrazoma »otrok vojak« in »otrok bojevnik« (slednji si udeležbe v vojni ni izbral sam, marveč je bil vanjo tako ali drugače prisiljen, medtem ko vojak označuje tudi poklic), ter poudari, da zlorab ni primerno razlikovati po spolu.⁵ Najpomembnejše se ji zdi vprašanje, kaj bodo te ženske, ki so otroštvo preživele v goščavi, naredile sedaj, ko je bojevanje, vsaj tisto z orožjem, zanje končano. Tako je poiskala ženske, ki so se sposobne izraziti in se ne bojijo spregovoriti, ki so izvirne tudi v načinu razmišljanja in, slednjič, prihajajo iz različnih okolij.⁶

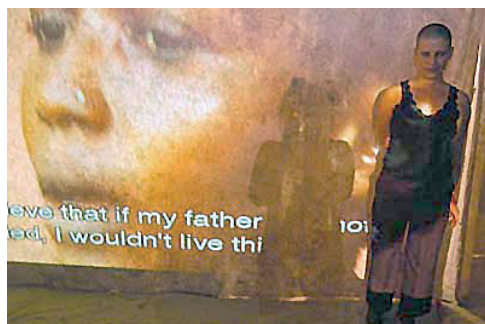
V koncept instalacije so vključene tri ženske s tremi različnimi družbenimi perspektivami, vendar je avtorica pred tem opravila pogovore z več bojevicami. Nekatera dekleta in ženske so se resda »prostovoljno« javile v vojsko – zanje je to bila edina možnost za preživetje –, toda številne so bile ugrabljene in zlorabljene ter nasilno rekrutirane v oborožene sile ali pa uporabljene za zaščito. Vse strani, vpletene v desetletje trajajočo državljansko vojno v Liberiji in Sierr Leone, so jih uporabile kot bojevnice, za spolno izživiljanje in opravljanje najrazličnejših del.

Instinktivno je problematika izredno razdražljiva, toda če k problemu pristopimo racionalno, je po Asherjevi najprej potrebno videti in vedeti, kaj se dejansko dogaja v ozadju vseh tako imenovanih nevladnih organizacij ali Združenih narodov. Ni težko ugotoviti, da se tovrstne organizacije izgubljajo v nasičenosti lastnih programov, zaradi česar največkrat tudi izgubijo svoj pravi smisel. V zahodni Afriki je na delu tolikšna dinamika, da po mnenju Asherjeve nevladne organizacije predstavljajo zgolj nekakšen mikrokozmos. In dejstvo je, da je Afrika znana kot idealno področje za plenilce, kar se odraža tudi na prebivalcih. Možnost za učinkovitost zato umetnica vidi v izrazito individualnem pristopu, kakor sama razume svoje početje.

Face_WSLOT raziskuje življenje treh nekdanjih otroških bojevnice – Anite Jackson, Mahade Pako in Chris Conteh – ter razgrinja duševne in telesne preizkušnje, ki so jih morale prestati pri soočanju s preteklostjo in sedanostjo. Anita Jackson (r. 1974) in Mahade Pako (r. 1977) sta iz Liberije. Prva se je pridružila vojski Sierre Leone kot prostovoljka, potem ko je z mamo pobegnila iz Liberije in ni videla drugega izhoda. V vojski je opravljala delo bolničarke. Danes je mati petih posvojenih otrok, še vedno vojaška bolničarka, z mesečnim dohodkom petdesetih dolarjev, kar ne zadošča za šolanje vseh otrok. Mahade Pako so pri petnajstih letih ugrabili uporniki frakcije ULIMO. Po vojni se je izučila za frizerko in je mati treh otrok; da bi preživel, se mora tudi prostituirati. Chris Conteh iz Sierre Leone je najmlajša nekdanja bojevnica, rojena verjetno leta 1987. Med vojno, ko je bila stara enajst ali dvanajst let, so jo iz šole ugrabili pripadniki Revolucionarne združene fronte, glavne uporniške frakcije v Sierr Leone. Odpeljali so jo v džunglo, kjer se je borila zanje in na povelje morala storiti tudi veliko grozodejstev. Tako kot so njo zlorabljali, je tudi ona druge. Sedaj je mati enega otroka in nadaljuje šolanje ... Ženske, ki so preživele kaj podobnega, iz te grozljive izkušnje skušajo črpati moč za življenje v sedanosti, a tudi za izražanje zahtev po svojem (bodočem) mestu v družbi. Za slednje pa sta potrebni ozaveščenost in izobraženost.

Face_WSLOT obsega CD-knjigo, umetniško instalacijo, a tudi pobudo za visokošolske izobraževalne programe, namenjene ženskam v Sierr Leone.

Bistveni elementi, ki ustvarjajo prostor instalacije, so marmorni pesek, kolibe, transfuzijske naprave in tkanine. Nekdanje izkušnje in sedanje življenje žensk so izraženi z zvokom, videom, fotografijo, transformiranimi predmeti v povezavi z elektroniko v realnem času, kemično predelanimi tkaninami in vonjavami.

Tkanine delujejo kot močna metafora za telesne in zlasti duševne brazgotine bojevnic. Tkanje je ena od tradicionalnih afriških obrti in je predvsem domena žensk. Nepobarvane tkanine spominjajo na kožo ter s tem na izpovedovanje (telesne) izkušnje.

Projekt je bil prvič predstavljen maja 2004 v belgijskem Gentu, septembra v Haagu, decembra pa v Freetownu, prestolnici Sierre Leone.⁷ Gostovanje se bo nadaljevalo do leta 2007. Prihodek od prodaje CD-knjig, ki jih je mogoče kupiti na razstavi, je namenjen podpori visokošolskega izobraževanja žensk v Sierri Leone; letno lahko pomagajo desetim ženskam za fakultetno šolanje treh do štirih let (izbrane smeri: sociologija, zgodovina, lingvistika, medicina, ekonomija idr.).

Meddisciplinarna instalacija je torej rezultat intenzivnega sodelovanja skupine, ki je predmet raziskave. Nekdanje izkušnje in sedanje življenje žensk so v instalacijskem prostoru izraženi z zvokom, videom, fotografijo, transformiranimi predmeti v povezavi z elektroniko v realnem času, kemično predelanimi tkaninami in vonjavami.⁸ Bistveni elementi, ki ustvarjajo prostor instalacije, so marmorni pesek, kolibe, transfuzijske naprave in – kemično predelane tkanine.

Izdelovanje tkanin kot ene tradicionalnih afriških obrti se je skozi raziskovalni proces izkazalo pomembno tudi za sam projekt. Tkanine namreč nastopijo kot močna metafora za telesne in zlasti duševne brazgotine na telesu posamezne osebe. Navsezadnje ta nepobarvani tkani material deluje kot koža, ki pripoveduje o (telesni) izkušnji. Prek tovrstne simbolike instalacija ne govori več le o državljanski vojni v Sierri Leone, temveč širše: pripovedi žensk o lastnih izkušnjah obenem osvetljujejo položaj otrok-bojnikov v okoli štiridesetih državah. Poleg tega ne gre le za obiskovalca prostora instalacije, temveč za *obiskovalca določene zgodovine in intimnosti*. Takšna zastavitev dela je odraz prepričanja, da končno tudi oddaljeni obiskovalec nosi delež odgovornosti pri tem konkretnem vojnem dogajanju. V tem se zoperstavlja otopeli percepciji, po kateri vojna, ki se nas neposredno ne tiče, ne potrebuje nobene razlage, predstavitve ali razumevanja.

Čeprav instalacija od obiskovalca ne zahteva kakšnega predznanja, vendarle lahko sproži željo, da bi izvedel več o situaciji »onstran«. Ne zato, ker bi umetnica uporabljala univerzalni jezik, temveč ker posreduje ključne informacije in oporne točke. Instalacija je postavljena zelo konkretno, pri čemer niti ni potrebno videti vsega, saj že delček lahko za posameznika pomeni veliko. Predvsem so pomembne ženske, ki želijo svojo izkušnjo deliti, in bistveno je, da jih gledalec začuti.

Mar je tukaj lahko razrešen pogost problem, ki se kaže v tem, da »kolikor bolj se približamo žrtvi, toliko manj očitno moremo/hočemo imeti opravka eni z drugim«?⁹

Kljub neizogibnemu vprašanju, v kolikšni meri je izkušnja nekdanjih ženskih bojevnic zgolj pretvorjena v objekt umetniškega raziskovanja, se

vendarle zdi ključno naslavljanje projekta na obiskovalca z vprašanjem postavljanja ločnic, ki nas navidezno razrešujejo (so)odgovornosti za nasilje, s katerim smo izdatno obdani. Tako se projekt vpisuje v obravnavo in odpiranje vidikov, ki se lokalno in globalno pokažejo v odnosu do različnih oblik družbenega nasilja – od spolnega, med- in povojnega do razrednega, rasnega ali domačega nasilja ter tistega, ki se dogaja v okviru migracijskih procesov. Poleg tega, da delo opozarja na učinke konkretne vojne v hierarhiji spolov in heteroseksualnih normah, govori še o dejstvu, da prav tovrstne hierarhije in norme vojno lahko tudi sprožijo in/ali ohranjajo v pogonu. Pomembno je zlasti, da umetniško delo ne prispeva h goli proizvodnji legend, kajti v zavračanju slednje je – po mnenju nekaterih aktivistov – trenutno še edini možni cilj protivojnega gibanja.¹⁰ V tem zavračanju, da bi se prepustili »sintetičnim sentimentom«,¹¹ se nemara skriva možnost, da Zlu pogledamo naravnost v oči.

OPOMBE

- 1 Meira Asher je na kalifornijskem Institute of the Arts leta 1990 diplomirala iz tolkal in večdisciplinarnih umetnosti, leta 2002 je opravila magisterij iz sonologije na Kraljevem konservatoriju v Haagu. Njeni projekti vključujejo *Dissected* (album in performans, 1997); *Spears into Hooks* (album in performans o izraelsko-palestinskem konfliktu, 1999, ki ga je kasneje istega leta predstavila tudi na festivalu Mesto žensk); *Infantry* (album in performans z Guyem Harriesom o manipulacijah otrok in otroških bojnikov, 2001). Pri izvedbi projekta je sodeloval tudi Joost Nieuwenburg, umetnik zvoka in slike, ki se je fundaciji Bodylab pridružil leta 2001. Tkanine v instalaciji je prispevala oblikovalka Henia Eizenberg, ki deluje na področju tekstilne in papirne industrije ter, v sodelovanju z arhitekti, na področju prostorskega oblikovanja.
- 2 O takih negativnih vidikih na primeru vojne v nekdanji Jugoslaviji lahko beremo v zbirki esejev svobodnega združenja avtorjev in raziskovalcev Bilwet, ki od leta 1983 deluje v Amsterdamu; glej: Bilwet, *Medijski arhiv*, Študentska založba, Ljubljana 1999, še posebej »Dodatek« (52: »Z balkansko ploščo v Fukuyamov jarek«, 53: »Hipijevska vojna«), str. 310–334.
- 3 O obscenosti medijske komunikacije v razmerju do vojne glej z Baudrillardovo teoretizacijo podprt razmislek Marine Gržinič v njeni knjigi *V vrsti za virtualni kruh*, ZPS, Ljubljana 1996, še posebej pogl. »Obscenost komunikacije – televizija in vojna«, str. 120–137. Medijsko globaliziranje in nevtraliziranje informacij je tesno povezano z mutilacijo čutov (gledalci-pasivni sprejemniki) ter občasnimi vdori grozljivih podob v aseptično mediatizirano stvarnost.

- 4 Leta 1991 se je v zahodnoafriški republiki Sierr Leone začela državljanska vojna, ki se je uradno končala januarja 2002. Sprožila jo je oborožena politična skupina Revolutionary United Front (Revolucionarna združena fronta), vse vpletene strani pa so za boj rekrutirale otroke; po podatkih nevladnih organizacij je bilo v Sierr Leone kar 70 odstotkov borcev otrok, mlajših od 18 let. V vojni se je vsakdo lahko znašel kot žrtev, vendar so bile ženske – tudi zaradi svojega siceršnjega podrejenega položaja v strogo patriarhalno urejeni družbi – še posebej ranljive (glej npr. U. C. Kanu, »The Role of Women in Sierra Leone's Civil Conflict«, gradivo z razstave).
- 5 Glej intervju Gabriele Babnik z umetnico na <http://www.cityofwomen.org/2005/sl/coweb/portraits/pogovor-z-meiro-asher-na-zacetku-je-bila-ljubezen>.
- 6 Za refleksijo problematike pričevanja o travmatičnih izkustvih s filozofskimi referencami (J.-F. Lyotard: umetnost kot pričevanje) glej koncizno študijo Jelice Šumič - Riha, »Molk in realno. Pričevanje med nemožnostjo in dolžnostjo«, *Filozofski vestnik*, št. 1, 2003, str. 35–51.
- 7 Projekt *Face_ WSL0T* je denarno podprl Cordaid iz Nizozemske, v prihodnje pa Meira Asher načrtuje tudi dokumentarni film o tej temi. Zanimiva je razlika v odzivu publike na Nizozemskem in v Sierr Leone: medtem ko so obiskovalci projekta na Nizozemskem zaradi »težke tematike« v povprečju ohranjali distanco ter z zadržkom podajali svoje mnenje, je bila situacija v Sierr Leoni ravno nasprotna: ljudje so bili zelo komunikativni, radovedni in veliko so spraševali in se izpovedovali (glej npr. odlomke pogovora z Meiro Asher in Joostom Nieuwenburgom v prispevku Vanje Pirc, »Prisiljene v ubijanje«, *Mladina*, 10. 10. 2005).
- 8 Nemara lahko v tem poskusu aficiranja (otopelih) čutov z zvokom, vonjem itn., proizvedenim s pomočjo t. i. tehnologije v realnem času, kot ene od specifik *Bodylaba*, vidimo posebno različico Deleuzove »logike čutenja« (Gilles Deleuze, *Francis Bacon: logique de la sensation*, Éd. de la différence, Pariz 1981). Tej logiki (ki je ne dojemamo zgolj v okvirih Baconovega slikanja) gre zlasti za to, da poprisoti dinamiko afekcije in čutenja (vzpostavljanje haptičnega, afektivnega prostora), pri čemer pa ni nujno, da jo tudi vizualizira.
- 9 Glej Bilwet, nav. delo, str. 323.
- 10 Prav tam, str. 333.
- 11 Prav tam, str. 334; teh sentimentov pa tukaj ne gre mešati s proizvodi elektronike v realnem času ter s sintetično proizvedenimi vonjavami, ki jih poskušamo misliti kot poseben vidik že omenjene deleuzovske »logike čutenja« (glej op. št. 8), spodbujene s pomočjo novih tehnologij.

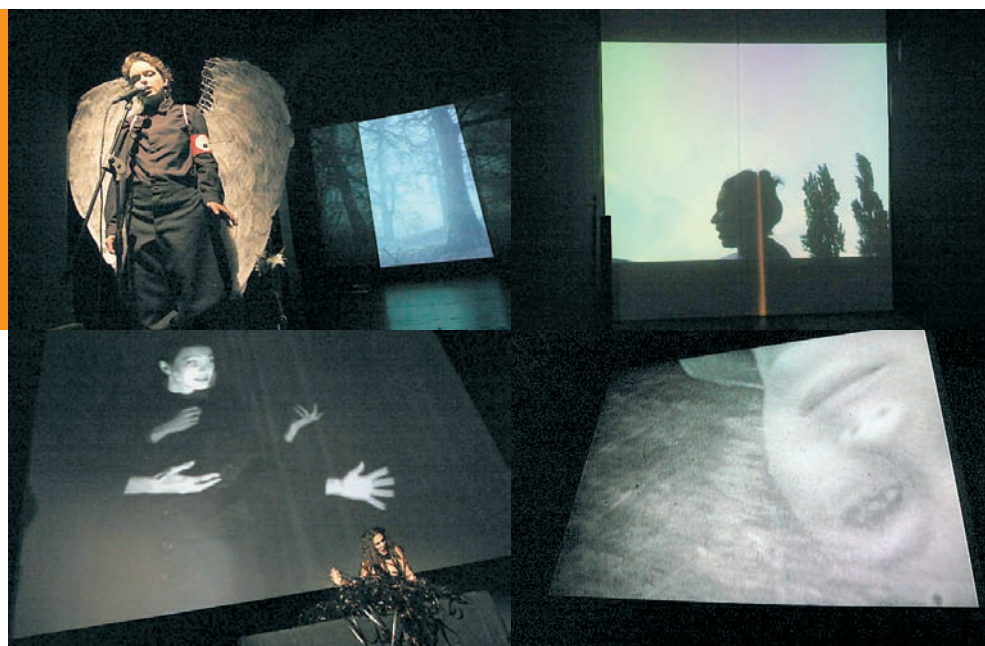
Ali to pomeni, da bi na festivalu Mesto žensk lahko predstavljali tudi ustvarjalnost umetnikov – moških, ki se istovetijo z ženskami in mislijo na ženski način?

Da je potrebno razmišljati o novih idejnih zasnovah festivala Mesto žensk, je pokazala tudi razprava na okrogli mizi, ki jo je z udeleženkami letošnjega festivala vodila Marina Gržinić. Podnaslov okrogle mize je namreč bil »Glasna razmišljanja o spolu, queer gibanju in (post)feminizmu«. Razprava je sprožila vrsto vprašanj o načinih, s katerimi bi (post)feminizem in (post)feministična umetnost pripomogli k »resnični« spremembi obstoječe strukture vednosti in moči.

OLIVERA ERIC

Silke Mansholt: OBEŠENKA, performans

Maja Bajević: DOUBLE BUBBLE, instalacija

Anita Ponton: RAZVITJE, performans

Shelbatra Jeshari: USODA, video

FEMINIZEM IN UMETNOST – RAZMIŠLJANJE O FESTIVALU MESTO ŽENSK

Pričujoči članek želi z vprašanji, povezanimi s festivalom Mesto žensk, pokazati, da je dosedanji idejni koncept festivala morda potrebno preoblikovati, dopolniti ali natančneje opredeliti.

Tako kot vsa leta doslej je tudi letošnji festival ponudil različne dogodke s področja *performansa* (Robyn Orlin, Anita Ponton, Silke Mansholt, Ivana Sajko, Marijs Boulogne, Christen Clifford, Andreja Rauch, Svetlana Zdravković), *vizualne umetnosti* (Maja Bajević, Meira Asher, Juhyun Choi, Aurélie Levaux, študentke Fakultete za naravoslovje in tehnologijo), *glasbe* (Jocelyn Pook, Natalie Rose LeBrecht, Electric Indigo, DJ-seti, Afrirampo) ter *filma* (cikel dokumentarnih filmov po izboru Virginie Villaplana, animirani filmi s festivala Tricky Women, video Zemire Alajbegović – *Hitro počasi*, video Shelbatre Jashari – *Usoda*, video Manie Akbari – *6 Video Arts*), ki so, skupaj z razgovorom z udeleženkami festivala na okrogli mizi v Cankarjevem domu (11. oktobra), spodbudili vsaj dve vprašanji:

- ★ Ali lahko danes vsako umetnost, ki jo izvaja ženska-umetnica, imenujemo feministična umetnost?
- ★ Ali in v kakšni obliki lahko danes feminizem in feministična umetnost ogrožata obstoječo strukturo vednosti in moči?

Možne odgovore najdemo v idejni zasnovi samega festivala Mesto žensk ter v razgovoru na omenjeni okrogli mizi »Življenje, skupnost in pogoji za delo«.

Pobudo za mednarodni festival sodobne umetnosti (z imenom Mesto žensk) je leta 1995 prevzel Urad za žensko politiko, da bi opozoril na neenako

zastopanost žensk v umetnosti. Programska selekcija festivala je zato sprva temeljila na promociji žensk v kulturi, tj. na širjenju pozitivne identifikacije s pomembnimi ženskami iz preteklosti in sedanjosti.² Pozneje so idejno zamisel nadgradili in festival se je razvil v platformo za zastopanje žensk (umetnic in teoretičark), ki so ustvarjale svoj lastni alternativni (avantgardni) jezik umetniškega izražanja³ in so ga organizatorke festivala označile za feminističnega:

»Z besedo feminizem smo organizatorke in organizatorji razumeli zgodovinsko ustvarjeno idejo in družbeno gibanje, ki temelji na znanjih, ki dokazujejo, da so bile ženske v zgodovini zapostavljene in da živimo v družbi, ki v vsakdanjem življenju ne spoštuje enakosti žensk, moških in otrok. Obenem nam je feminizem pomenil tudi odkrivanje ženske moči in ustvarjalnosti.«⁴

To pomeni, da festival Mesto žensk spodbuja alternativno (avantgardno) ustvarjalnost, ki se po spolu navezuje na ženske in jo organizatorke festivala ocenjujejo za feministično umetniško ustvarjanje. Danes, na začetku 21. stoletja, lahko takšno stališče vzbudi pomisleke tako glede ustvarjanja kot alternativnega (avantgardnega) izraza ženske kreativnosti, kakor tudi glede ustvarjalke, biološko- in družbeno-spolno opredeljene kot ženske, ter glede samega definiranja feminizma in feminističnega umetniškega izražanja v obdobju postmodernizma.

Slogovni (formalni) izraz umetnosti, predstavljene na festivalu Mesto žensk, je spontano zavračanje trdne in logične strukture, torej se srečujemo s svobodno in nekoherentno kompozicijo. Izstopata tudi tkanje različnih fragmentov v celoto ter igra besed in glasov, tako da tematski, referenčni načrt besedila nadomešča izrazna plat sama – besedilo postane izraz glasu in dihanja telesa, izraz njegovih ritmov in premorov. Zaradi tega delo znotraj besedila kot raziskovanje možnosti jezika in forme pripelje do brisanja žanrov in ustvarjanja novih oblik. Toda marsikateri elementi, ki smo jih prepoznali v ustvarjanju umetnic na festivalu Mesto žensk, so bili značilni tudi za ustvarjalnost ruske avantgarde in nadrealizma, umetniških gibanj modernizma, denimo, v katerih so dominirali umetniki – moški. Postopek dekonstrukcije (kot svobodne igre z znaki) ter *pastiche* (kot svobodna uporaba citatov) in postopek shizofrenega ustvarjanja (kot povezovanja številnih fragmentov po načelu poljubnosti, mnogovrstnosti, razdrobljenosti in naključnosti) so značilni tudi za postmoderno umetnost poznega kapitalizma.⁵ Torej, zakaj bi ustvarjalnost, ki se jo predstavlja na festivalu Mesto žensk, prej poimenovali feministično kakor postmodernistično?

Ti pomisleki se stopnjujejo, če se sklicujemo na feministično teoretičarko Judith Butler, ki postavlja pod vprašaj ne le družbeno-spolno identiteto, temveč

tudi biološko-spolno identiteto posameznika. S svojim dokazovanjem, da sta biološki in družbeni spol (tako moški kot ženski) konstrukt patriarhata, pokaže, da smo danes priče »diskurzivnemu pojavu 'ženskega moškega' ali 'moške ženske'«. ⁶ Poudarjajoč, da ni nujna skladnost med »zunanjo« podobo (družbeno-spolno identiteto) in »notranjim« bistvom telesa (biološko-spolno identiteto), avtorica še dodatno zaplete pojem identitete:

»Tako bi si ženska, ki se istoveti z moškim, lahko želela drugo žensko, oziroma moški, ki se istoveti z žensko, bi si lahko želel drugega moškega, toda enako si lahko tudi ženska, ki se istoveti z moškim, zaželi moškega, ki se istoveti z žensko, ali podobno: moški, ki se istoveti z žensko, si lahko želi žensko, ki se istoveti z moškim.«⁷

Ali to pomeni, da bi na festivalu Mesto žensk lahko predstavljali tudi ustvarjalnost umetnikov – moških, ki se istovetijo z ženskami in mislijo na ženski način?

Da je potrebno razmišljati o novih idejnih zasnovah festivala Mesto žensk, je pokazala tudi razprava na okrogli mizi, ki jo je z udeleženkami letošnjega festivala vodila Marina Gržinić. Podnaslov okrogle mize je namreč bil »Glasna razmišljanja o spolu, *queer* gibanju in (post)feminizmu«. Razprava je sprožila vrsto vprašanj o načinih, s katerimi bi (post)feminizem in (post)feministična umetnost pripomogli k »resnični« spremembi obstoječe strukture vednosti in moči. V svojem uvodnem nagovoru »Varnostne zaponke za zgodovino« je Marina Gržinić poudarila, da družbena kritika sistema, ki zgolj kaže s prstom na vprašanja o antagonizemih v umetnosti, ne zadošča več.

»Feminizem mora zato spremeniti prizorišče boja in oporekanja. V preteklosti je vstopil v kuhinjo, in po tej isti logiki mora danes vstopiti na vsa področja zabaviščne industrije in gospodarstva, zgodovine ter produkcije življenja in dela, ki jih je globalni kapitalizem vsa temeljito kanibaliziral.«⁸

Naša primarna naloga v sodobni feministični teoriji in praksi je zatorej politiziranje feministične teorije in obenem teoretski premislek feministične politike.⁹

Zamisel, na kakšen način bi morali (post)feminizem udejanjati, da bi spodbudili »resnično« spremembo sistema, je s svojo podobo in govorom podala finska ministrica za kulturo – Tanja Karpela. Možno repolitizacijo feminizma je pokazala že s svojo zunanjo podobo (lase je imela strogo spete, a vseeno tudi spuščene; krilo strogega kroja, vendar ravno ob telesu in do kolen), z gestami (nagovor-obrat k poslušalcem; obrat k udeleženkam okrogle mize; poseben obrat proti prvi vrsti, kjer so sedeli politiki iz

Slovenije in Finske), z dikcijo (kratki premori, naglaševanje in jakost glasu ob izpostavljanju ključnih in pomembnih stvari, vendar vse skupaj brez teatra in izumetničenosti) in seveda z vsebino prispevka, v katerem je, med drugim, kritično ocenila Finsko zaradi še vedno ne dovolj ugodnega položaja žensk; pri tem je predlagala spremembo takšnega stanja, in sicer v obliki razvijanja in udejanjanja *sestrske pomoči med ženskami*. To pomeni, da mora ženska vstopiti v sistem in javno pokazati na njegove pomanjkljivosti, nato pa, s sprejetjem novih zakonov, vplivati na njegovo spremembo. Toda vzgib takega ženskega delovanja in sistema ne sme biti pohlep po utrjevanju oblasti, temveč želja pomagati svojim *sestram*, ki so v težjem položaju od nje (finske ministrice). S temi poudarki je Tanja Karpela izpostavila pomembno točko, ki jo je na okrogli mizi spodbujala tudi Marina Gržinić, in sicer, da je *vedno znova* potrebno reflektirati tudi svoj lastni položaj in svoje lastno delovanje v določenem sistemu.

Zamisli umetnic – udeleženk razgovora na okrogli mizi o tem, kako bi (post)feministična umetnost spodbudila spremembo obstoječih struktur, so bile različne: medtem ko se je Diana McCarty zavzemala za družbeno subverzijo sistema prek razvijanja prosto dostopnega programja (»free software« ipd.), je Silke Mansholt poudarjala individualno subverzijo skozi ljubljenje same sebe in razvijanje lastne ženske energije (s samozdravljenjem pripomoremo tudi k boljšemu zdravju okolja). Nekatere umetnice so predlagale zavzete položaja na obrobju (margini): tako se Shelbatra Jashari, na primer, zadržuje na obrobju, medtem ko Ivana Sajko izpostavlja obrobje le kot izhodiščno točko, usmerjeno proti središču (nasproti marginaliziranju – na obrobju ne smemo običati, obenem pa ga ne smemo zapustiti). Anita Ponton in Lana Zdravković sta pokazali, da je performans prostor, v katerem je mogoče biti subjekt in objekt hkrati, ta hkratni obstoj pa je Alenka Spacal povezala s tradicionalnim slikarstvom in tematiko androgenosti. Rosa Reitsamer je predlagala, da »ženskosti« ne oklepamo več na belopoltost (»whiteness«), temveč je potrebno spodbujati vključenost temnopolnih (»blackness«) in ljubezen ženske do druge ženske, ki je lahko spolna in nespolna ...

Preveriti je le še potrebno, v kolikšni meri lahko navedene strategije opredelimo kot (post)feministične, in če to zares so, kdaj in kje jih je potrebno aktivirati oziroma katere kombinacije strategij bi bile pogubne za obstoječi sistem.

Alternativni odgovor na vprašanje o strategijah (post)feminističnih umetniških praks, ki bi spodkopavale obstoječi sistem, je ponudila instalacija nizozemske skupine Bodylab: *Face_W SLOT*, ki jo je zasnovala in režirala

Meira Asher.¹⁰ Ta meddisciplinarna instalacija je izraz širšega projekta Meire Asher in sodelavcev o posledicah sodobnih vojn, raziskovanja življenja otrok in žensk, ki so bili prisiljeni udeležiti se v vojni. Instalacija je zgrajena iz zvočnih in video posnetkov izjav žensk, žrtev državljanske vojne v Sierr Leone, ki jim je avtorica dodala zvok, vonj in predmete kot simbole njihovega trpljenja, obiskovalci pa so lahko kupili istoimensko CD-knjigo ter s tem neposredno prispevali k spodbujanju segregacijskega sistema v Sierr Leone (izkupiček je vselej namenjen visokošolskemu izobraževanju tamkajšnjih žensk-bojovnic). Instalacija tako postane način za usmerjanje javne pozornosti na žrtve vojne, za zbiranje pomoči (denarne, medicinske, izobraževalne) tistim, ki živijo na konfliktnem (vojnem) območju, ter posredni način kaznovanja vojnih krivcev in zločincev (z javnim predstavljanjem dokaznega gradiva). Umetnica s tem postane družbeno zavzeta, njena umetnost pa je postavljena v službo apeliranja k pomoči.

V sklepnem delu svojega prispevka želim ponoviti začetno misel, da je dosednji idejni koncept festivala morda potrebno preoblikovati, dopolniti ali natančneje opredeliti. Enajsti festival Mesto žensk je prikazal različne oblike feministične umetniške prakse, toda želja, da bi predstavili vse oziroma brez jasno opredeljenega koncepta, lahko razvodeni izhodiščno zasnovano predstavljanja tiste umetnosti, ki je povezana s feminizmom. Z drugimi besedami: še vedno je potrebno premisliti, na katere teoretske postavke feminizma(ov) naj se v prihodnje sklicuje festival Mesto žensk. Ali naj bo to festival »ženskega pisma«, torej niz umetniških prireditev spolno opredeljenih ustvarjalok – žensk, ki bodo tematsko pisale o ženskah, da bi s tem spodbudile nadaljnja pisanja žensk? Ali naj bo to festival prezentacije *queer* umetnosti transseksualnih ustvarjalcev? Ali pa bo to morda festival kiberfeminizma in novih medijev? Oziroma: ali bi moral festival predstavljati feministično umetnost, ki se še najbolj približa postmodernistični teoriji kritike in razumevanja obstoječega stanja? Ali pa bo to vendarle feministična umetnost modernistične vere v spremembo?

PREVEDLA TANJA VELAGIĆ
fotografije NADA ŽGANK

OPOMBE

- 1 Olivera Erić je umetnostna zgodovinarka in kustosinja v Galeriji Fakultete za likovno umetnost v Beogradu; v Ljubljani, pri dr. Marini Gržinić, opravlja specializacijo v okviru svojega meddisciplinarnega podiplomskega študija na Univerzi za umetnost v Beogradu, Oddelku za teorijo umetnosti in medijev, pri profesorju dr. Mišku Šuvakoviću.
- 2 Glej Darja Zaviršek, »Mesto žensk in njegova peta obletnica«, v: *Mesto žensk, mednarodni festival sodobnih umetnosti*, Ljubljana, 13.–20. 10. 1999, str. 1.
- 3 Glej Koen Van Daele, »La cite des dames«, v: *Mesto žensk, mednarodni festival sodobnih umetnosti*, Ljubljana, 10.–21. 10. 1998, str. 4.
- 4 Darja Zaviršek, »Ekskluzivnost in možnost mesta žensk«, v: *Mesto žensk, mednarodni festival sodobnih umetnosti*, Ljubljana, 4.–14. 10. 2000, str. 1.
- 5 Glej Frederic Jameson, *Postmodernizam u kasnom kapitalizmu*, Beograd, 1995.
- 6 Judith Butler, »Remećenje roda, feministička teorija i psihoanalitički diskurs«, v: Linda J. Nicholson (ur.), *Feminizam/postmodernizam*, Zagreb, 1999, str. 285.
- 7 Prav tam, str. 287.
- 8 Glej prispevek Marine Gržinić, »Varnostne zaponke za zgodovino«.
- 9 Glej prav tam.
- 10 Umetnica ni sodelovala na okrogli mizi, vendar je izrazito zaznamovala letošnji festival Mesto žensk. (Glej še recenzijo tega projekta, tj. prispevek Mojce Puncer, »Bodylab: telesni laboratorij posebne vrste«, op. ur.)

Koncert ansambla Jocelyn Pook, Cankarjev dom, 10. oktobra 2005

Marina Gržinič in Aina Šmid, TRENUTKI ODLOČITVE, umetniški video, 1985

NAPOVEDUJEMO IZID KNJIGE
»TRENUTKI ODLOČITVE«

PROMOCIJA
MAREC 2006

TRENUTKI ODLOČITVE
Performativno, politično in tehnološko

Umetniški video, filmska in interaktivna večmedijska dela
Marina Gržinić in Aine Šmid 1982–2005

Uredili Marina Gržinić in Tanja Velagić

Avtorji besedil:

Giorgio Bertellini

Nataša Govedić

Marina Gržinić

Kerstin Kellermann

Maria Klonaris in Katerina Thomadaki

Birgit Langenberger

Saša Šavel

Miško Šuvaković

Yvonne Volkart

Ana Vujanović

Ljubljana 2006

Ob napovedi izida *Trenutkov odločitve* objavljamo eno izmed besedil iz te knjige, pogovor med Marino Gržinić in Ano Vujanović, urednico revije za teorijo uprizoritvenih umetnosti *Teorija koja hoda (TkH)* ter soustanoviteljico in članico istoimenske teoretsko-umetniške platforme v Beogradu.

Grafični element je del zloženke ob retrospektivi video del Marine Gržinić in Aine Šmid 1982–2005, Beograd, 16.–17. december 2005.

Organizacija *Video-filmskega maratona Gržinić/Šmid*: Center TkH

Urednica programa: Ana Vujanović

Koordinatorica in oblikovalka zloženke: Marta Popivoda

»TO NI RDEČA, KRI JE!«¹

POGOVOR Z MARINO GRŽINIĆ

Ana Vujanović: Tako širša javnost kot bralci *TkH-ja* poznajo Marino Gržinić predvsem kot eno glavnih sodobnih teoretičark na področju umetnosti, medijev, filozofije ter humanistike v nekdanji Jugoslaviji in Vzhodni Evropi. Poleg tega je tudi kulturna ustvarjalka, kustosinja in organizatorica številnih razstav na mednarodnem umetniškem prizorišču. Čeprav avtorico tudi sama cenim predvsem kot izvor ostrih, brezkompromisnih, pogosto bolečih materialistično-psihoanalitičnih teoretskih tez o umetnosti v času in prostoru postsocialistične Evrope, bom tu spodbudila povsem drugačen razgovor o njenem delu. No, morda niti ne tako drugačnega ...

Gre namreč za pri nas skorajda neznano umetniško delovanje Marine Gržinić na področju filma in videa, ki traja več kot dvajset let (od leta 1982), za sodelovanje z Aino Šmid, ki obsega okoli trideset umetniških videev in večmedijskih video instalacij ter film, prikazanih v svetovnem merilu in nagrajenih s številnimi priznanji. Ko sem si nedavno ogledala nekaj teh del, sem

spoznala: če želimo vzpostaviti vzhodnoevropski postsocialistični diskurz o umetnosti, ki ga tukaj pojmem kot *diskurz o filmu*, potem lahko začnemo z *diskurzom o video filmih* Marine Gržinić in Aine Šmid.

Za začetek ne bom rekla nič več, zato te, Marina, prosim, da se bralcem *TkH-ja* predstaviš tako, kot si želiš sama.

Marina Gržinić: Res je, da sva z Aino v teh elektronskih oblikah, ki se korenito razlikujejo od filma, pravzaprav razvijali dispozitiv za film. Ta pa ni bil nikoli zgolj neka enostavna eksperimentalna filmska struktura, ki se jo, iz gledišča umetnosti, sicer pričakuje, če razvijate takšno kratko video strukturo. Medve sva razvijali film kot revolucionarni dispozitiv, film, ki je zaobjel tudi možnost drugačne družbe, drugačno politiko čutenja in učinkovanja ter drugačno razumevanje družbe in umetnosti.

Pri najinih video-filmskih delih je potrebno govoriti o video okvirjanju, o okvirjeni zgoščeni sliki ali sličici, četudi najmanjši na svetu, torej ne o enostavnem filmskem kadriranju. Zato so najini

videi tako zgoščeni, da so skorajda lepljivi (v pomenu lepljivega izpljunka), in težki, kajti vsak posamezni okvir v videu se nanaša na produkcijo življenja in obenem politike, šele nato na umetnost. Raziskujeva in na novo izražava predvsem biopolitiko, tega križanca biološke in politične sile razporejanja teles v sodobnih družbah, in – v skrajni točki – pogoje življenja in politike. S tem sva se ukvarjali že zelo zgodaj, že v osemdesetih letih, namreč ko ti postopki še niso bili imenovani biopolitika. Medve pravzaprav vedno delava politiko, ne umetnosti. Prizadevava si za revolucijo skozi kontaminacijo – najin namen ni zgolj lepa eksperimentalna gesta umetnosti, ki bi težila k neskončni avtonomiji, neodvisnosti od politike; v najinih delih je vse onesnaženo, vsaka slika (sličica) je natopljena z zunanjim prostorom, in vsako zunanost »tam zunaj«, v tako imenovani družbi in politiki, napada tale notranjost, umetnost. No, če se vrnem k razsežnosti biopolitike: tu namreč ne gre le za neki odnos telesa (umetnosti in zgodovine) do zakona, temveč tudi za to, da se obe ti telesi znajdetata zunaj zakona, da sta podvrženi sankcijam in da postaneta brezpravni – ravno s suspenzom zakona in zgodovine. To pomeni, če uporabim Agambenov besednjak, da naju zanima »izredno stanje« – ne le v družbi, temveč tudi v umetnosti. Pri »ustvarjanju politike video filma« pa je odločilen še en trenutek – nujnost razmisleka o drugačni ekonomiji, kar pomeni nenehno izpraševanje lastniških razmerij, različnih vrst lastnine, denimo lastništva zgodovine ...

Ana, najin razgovor si začela s čudovitim uvodom o moji, skorajda mrzlični ustvarjalnosti in dejavnosti, tako da bodo bralci dobili vtis, da je Marina skorajda neka stara revolucionarna boljševisitična entiteta, ki si želi samo ustvarjati, ustvarjati ... To pa ni res. Ni razlike med mojim pisanjem, videi,

predavanji na dunajski akademiji ... – za vsa ta dela velja eno: gre za potrpežljivo birokratsko delo nenehne diferenciacije in kontaminacije. Vsako delo je potrpežljivo ustvarjena genealogija moči in umazanih odnosov, krvavih situacij umetnosti in politike. Ali kot je nedavno zapisala ena druga Marina,² vprašanje, ki si ga moramo zares postaviti, se glasi: *Kaj sploh še dela vidno revščino, suženjstvo, teorijo in umetnost, ki je postala ena prazna industrija?* Umetnosti ne bo nikoli konec, ker se v umetniške produkcije in v umetniško »institucijo moči« vlaga preveč denarja in ker je danes umetnost sklenila (novo) jasno pogodbo s kapitalom, na kar se jo odkrito opominja.

Ko sem navedla tvoje različne dejavnosti, sem imela v mislih predvsem različne institucionalne dispozitive, v katerih delaš ... Film in teoretsko pisanje nastajata v povsem različnih institucijah, zato so tudi njune materialnosti povsem različne – ne zgolj v fenomenološkem pomenu pojavnosti določenega medija, temveč prav v pomenu materialnosti dispozitiva. Revolucionarnih dispozitivov nekega teoretskega besedila ali akademskega predavanja in nekega filma namreč ni mogoče zvesti na en sam, obče veljaven 'revolucionarni dispozitiv'. Zato, po moje, obstaja razlika. In ta je ključna za pristop h katerikoli in k vsaki posamični praksi. Kakšno je tvoje gledanje na to?

Govorila sem o izhodiščni točki, in to je točka, s katere govorim jaz. Z vstopanjem v različne institucije in z delovanjem v okviru različnih kulturnih praks uporabljamo in se sklicujemo na različne zgodovine in *oblike* dejavnosti. Delujemo v okviru določenih modelov in estetik, toda kar je pomembno v tej heterogenosti, je vedno natančno izdelana izhodiščna točka, tisto, čemur *francoska* teorija pravi oziroma kar opisuje kot *pris de*

position, zavzemanje stališča. To je zame – v prvi vrsti in v končni točki – politična akcija v umetnosti in teoriji.

Od tod sledi, da je to oblika politike, ki jo je potrebno vložiti v prakso. Strinjam se, da je pomembno tudi upoštevanje politike oblike, ki je ta posebni poseg v pisanje, snemanje filmov ali kuratorsko delo. To je dejanje, ki dela zasnovane genealogije določene produkcije, dejanje, ki ruši abstraktni boj za staro obliko in ki le-to sooča z drugo, novo obliko, ki bo sposobna reartikulirati zgodovino umetniške in družbene proizvodnje. Gre za politično reartikulacijo *par excellence*, za novo izražanje prostora različnih ustanov. Toda tisto, kar me najbolj zanima, je vprašanje, ali takšna politična reartikulacija ustvarja neko novo vsebino, ki bi se izražala kot nova oblika.

Hvala za to pojasnilo. Tvoja izhodiščna točka je zdaj povsem jasna. Toda želela bi naprej. Recimo, da stojim, in navedem še tebe, da torej stojiva skupaj na mestu same materialnosti produkcijske ustanove, v katero vstopava s te izhodiščne točke in v kateri se ta izhodiščna točka »prakticira«.

V tej luči me zanima kratko in enostavno vprašanje, ki ti bo morda skozi svoje razpoke prepustilo prostor za večplasten odgovor: kaj lahko dosežeš s filmom, česar ne moreš s teorijo?

V bistvu lahko to slednjo točko preoblikujem in rečem: kaj je tisto, česar ne moreta doseči obe praksi, česar ni mogoče ne reči ne misliti v obeh praksah? Moj odgovor je: nič, in sicer v tem, da lahko v obeh praksah naredimo ali izrečemo absolutno vse. Čeprav obstaja tu majhen, prikupen problem, ali drugače povedano: vsaka praksa ima svoj poseben jezik in svojo posebno zgodovino, izkušnje ter proizvodne pogoje, ki jih je potrebno v teh postopkih osvojiti in izraziti. Tako kot pravzaprav tudi z Aino v najinih delih vse počneva vedno znova in znova.

Pri obeh praksah poteka proces interpretacije. Interpretacije česa? V mojem oziroma v primeru mene in Aine tistega, kar je zapostavljeno, odrinjeno na sam družbeni rob, skorajda sistemsko zanemarjano. S slednjo izjavo ciljам tudi na najino 25-letno zgodovino video-filmske produkcije! V Sloveniji ni bilo napisano niti eno samcato besedilo o najinem delu, razen tistih, ki sem jih napisala sama oziroma medve z Aino. To je prav tako zgodovina oziroma, zame, prav to, kar imenuješ »materialnost produkcijske ustanove«.

In vsaka zgodovina je boj. Z Aino se vselej sprašujeva o notranji logiki video medija, o njegovem tehnološkem ustroju in njegovem odnosu do drugih tehnologij, o političnem mestu njegove zgodovine in najinih življenj v njej. Nato se vprašava, ali imava dokument, ki ga lahko pokaževa, o katerem lahko govoriva in s katerim pokaževa na materialne elemente odpora, ki oblikuje določeni strukturni vzgib v določeni praksi in ki omogoča preseganje gole psihološke narativnosti. V sam video je pravzaprav vpisana možnost takojšnjega prikaza dokumenta, in možnost tega, da del prizora zamenjamo z drugim, ki izvira od drugod. Prav to preoblikovanje podobe dopušča menjavo začetne glediščne točke. To pa pomeni, da ustvarimo radikalno razliko. V tem procesu *inkrustacije*, ki ni le proces zgoščevanja, temveč tudi praznjenja podobe, je vpisan tudi politični vidik medija.

Kar se je dogajalo v Sloveniji v osemdesetih letih, ko sva z Aino začeli z video filmi, je bilo rojstvo politične umetnosti – ne nujno na ravni gole vsebine, temveč prej v izrazih pojavljanja političnega subjekta v sodobni umetnosti, v okviru *undergrounda*, ki sva mu pripadali tudi sami. To gibanje *undergrounda* je omogočilo subverzivno in protikulturno vidnost tako področju spolnosti kot zgodovine, in sicer v njuni povezanosti s politiko. Zato vedno poudarjam: rock, punk, ljubljansko

gejevsko gibanje in anarhistična politika so bili najin dom, najin materni in estetski jezik ter najino duhovno pribežališče.

Želela bi problematizirati oziroma da skupaj problematizirava to, s čimer si začela svoj odgovor. Če je tvoj odgovor na vprašanje, kaj je tisto, česar ni mogoče doseči v obeh medijih, »nič«, je moj odgovor nasproten – »revolucija«. Torej, da ne moreš izpeljati revolucije. To je moje mišljenje. Glede na tvojo razlago – pojasnilo tega »nič« in opis pojava novega političnega subjekta na slovenskem umetniškem prizorišču v osemdesetih letih – predpostavljam, da se ne boš strinjala z mano. Pa vendar, če verjameš, da to (revolucijo) lahko izpelješ tako s svojimi filmi kot s svojo teorijo, oziroma v svojem filmu »To ni rdeča, kri je«, potem resnično »deluješ kot neki star revolucionarni boljševik« ... Ali pač to vseeno ni kri, temveč »samo« rdeča?

Ker je potrebno bralcem pojasniti, da odgovarjam v angleščini – kar berejo, je prevod –, naj povem zdaj jasno, v srbsčini: v prejšnjem odgovoru, ki morda ni jasen, čeprav dvomim v to, sem na vprašanje, kaj je mogoče narediti znotraj enega medija, česar ni mogoče tudi v drugem, odgovorila: nič! V smislu, da je možno vse – tako v enem kot v drugem. Torej, moj odgovor ni nič, temveč vse. Vse je enako možno narediti tako v enem kot v drugem mediju.

Hočem reči, Ana, gre za to, ali te zanima delo ali jezikovne igrice. Ker je moj prvi odgovor najmanj pričakovan, in to je revolucija, je resnično o tem težko govoriti naknadno, kajti če bi se opredelila za reformatorsko zamisel drobnega in neveščega dekoriranja medijev, potem bi me lahko »počasi najedala«. To pomeni, da je inverzija Godarda – »ni rdeča, temveč kri« –, ki sem jo teoretsko predlagala v devetdesetih, zame pomembna zato, ker pokaže, da je umetniško delo vselej strukturne narave, in ne

psihološke, čeprav se umetnost najpogosteje prodaja kot psihološka zgodba. V primeru mene in Aine mi torej gre za možne revolucije in obrate znotraj medija, kamor spadajo tudi rezi znotraj svojevrstne zgodovine eksperimentalnega in novovalovskega filma. »Ni rdeča, temveč kri« ni neka krilatica, ampak paradigma, ki jo lahko opredelimo tudi kot nekaj travmatskega, ki vznikla iz dela ter na novo izraža in obravnava politično ozemlje nekdanje Juge.

Povsem sem razumela tvoj prejšnji odgovor, Marina, to je, da lahko vse naredimo v obeh medijih. Toda s tem se ne strinjam oziroma se zdaj vsaj ne želim strinjati, in sicer zato, da bi vpeljala v ta odgovor pomemben problem. Torej, trdim, da ni mogoče delati revolucije. Da revolucija v filmu ni kri, temveč je »zgolj« rdeča. To ni jezikovna igra, temveč se neposredno nanaša na tvoje delo, prodira vanj.

Naj še utemeljim svoje nasprotovanje: tako tvoje teoretsko delo – enako tudi moje, seveda – kot tudi tvoji filmi so izdelani in jih uporabljajo v ustanovah visoke umetnosti in znanosti: na akademiji znanosti, v strokovnih revijah, na simpozijih, umetniških festivalih, na akademiji na Dunaju ... Vse te ustanove subvencionira država in v njih je na delu protokol, ki ga podpirajo etabrirane ustanove, predvidene za kulturno politiko, in so zato zelo elitistične. Zaradi tega so na neki način tudi prestiž, dovoljena poraba časa, denarja, človeških zmogljivosti in sposobnosti, delovne sile in proizvodnih sredstev. S tem, na neki način, izvršujejo reproduktivno vlogo za državne sisteme – tudi tedaj, ko imajo revolucionarne zamisli. Toda nasproti temu revolucija ni rdeča, temveč je kri, saj je prostor diskontinuitete, prelomov, rezov – tistega, kar se izloča iz sistema in s tem postaja dejanska grožnja za ta sistem, edina, ki ga lahko uniči. (Pri tem mislim tudi na razliko v

pojmovanju revolucije med boljševiki in ruskimi avantgardisti.) Za družbeni sistem je to groza, kajti v revoluciji se izkaže to, da sistem ne more obdržati svoje imaginarne »totalitete totalitete«. Mar umetnost, in enako teorija, vsaka na svoj način vendarle ne »služita« tudi ohranjanju te imaginarne totalitete družbene totalitete? Sprašujem se, torej, kako zdaj uvesti kri v film, ali pač v teorijo, da bi oba medija ostala film in teorija in ne postala ulični boj, barikade in terorizem?

V redu, postaviva zadevo na drugo raven. Prvič, ne drži, da so moja dela ali video filmi, ki sva jih naredili z Aino, uporabni na teh ravneh, ki jih navajaš. Če bi jih uporabljali na taki ravni in bi bili vključeni na tak način, kot ga nakazuješ, in če bi prejeli subvencije, bi to bila druga zgodba. Po drugi strani, v zahvalo tvojim vprašanjem, lahko v svojem odgovoru sklenem par tez, ki sem jih razvijala na okrogli mizi, v organizaciji zavoda Maska, za londonsko revijo *Performance Research*, o neznosni lahкости kreativnosti in političnem subjektu.

Mislím, da ne more biti nikoli preveč politizacije in da je strah pred njo večinoma lažen. Strinjam se s teoretiki, ki se uveljavljajo danes in pišejo o latinskoameriškem svetu, ko na koncu dobesedno slehernega besedila o produkciji umetniškega prostora dokazujejo in nas prepričujejo, da je osrednji problem v bistvu v tem, da umetnost in kultura nista dovolj politični. Tale najin razgovor, na primer, je prav tako to, kar bi opredelila kot proces politične konceptualizacije, ne le goli proces hibridizacije. Namreč, učinek najinega razgovora je neka vrsta politike prostora skozi razčiščevanje meja estetike, interpretacije in politike, kar je zame bistveno. Nasprotujem »preklapljanju« stvari in nalaganju ene produkcije na drugo s ščepcem modernizacije. No, obenem ne zadošča, če stvari postavljamo vsako na svojo stran – razvrščati jih

po straneh, umeščati v določeni, denimo kreativni kontekst ... Potrebno je vrisati razmejivne črte in – prav s tem dejanjem ali njegovo interpretacijo – zavzeti stališče do državne ustanove in, če hočeš, do vlade.

Na drugi ravni pa lahko bralci vse skupaj tolmačijo, kot da bi bilo v umetnosti vse možno (v pomenu svobode ustvarjanja), kar je skrajno napačna zamisel! Obstajajo projekti in stališča, ki so izključeni! Vse izgleda možno, vendar – dejansko – ni vse možno! Obstaja določena meja glede svobode. Ko mejo enkrat prestopimo, ko postanejo zadeve zares kontaminirane, se vse skrajno zaplete. Če neki projekt, video, film ali knjiga učinkuje kot zares travmatska točka, ki temeljito pretrese področje umetnosti kot tako, ne le njegovih razmerij z drugimi področji, tedaj se težavam ni mogoče izogniti.

Drugi ključni moment je ekonomski oziroma umetnostni trg, ki danes, bolj kot kadarkoli prej, vpliva na tisto, kar bo deležno vidnosti in kar bo vključeno v druge interpretacije. Nekateri projekti pregledujejo umetnost kot institucijo in iščejo odgovore na vprašanja, kje poteka kodificiranje te ustanove, kako je le-ta dojeta, kako je strukturirana in pod čigavo oblastjo je.

Kot tretji ključni vidik bi izpostavila lastniška razmerja, saj razstave in projekti pripadajo nekomu, imajo določene lastnike, ekonomske in simbolne. Obstajajo očetje – in ne govorim samo o patriarhatu, temveč tudi o tako imenovani instituciji maskuliniteti –, razni posamezniki in skupine, ki se predstavljajo kot lastniki terminologije, ki se nato uveljavlja naprej. Ko se pojavijo projekti, ki pod lupo postavijo lastniške odnose in institucijo maskuliniteti, se jih v osnovi nemudoma izloči. Trdim, da tale »karkoli«, ki naj bi se ga v umetnosti navidezno lahko predstavljalo, ima mejo. Ko dregnemo v ta razmerja in institucije moči,

ki vladajo v določenem prostoru, prenehajo vsa razmerja »lahkosti«. Tedaj pride do izključitve ljudi in projektov, ki se jih evakuira in premesti v zelo obskurne politične in kulturološke interpretacije. In prav tu so zame ključni projekti, ki se ukvarjajo s takimi vsebinami, ne da bi pri tem razglašali konec umetnosti. Gre enostavno za trenutek, ko je potrebna zgodovinsko podkrepljena intervencija, poseg, ki bo pokazal, da umetnost in kultura nikoli nista bili preprosto stvar svobode, temveč vselej stvar lastniških odnosov, stvar institucij moči, ki delujejo v umetnosti. Torej, moj odgovor je naslednji: zares gre za kri in ne za rdečo. In hkrati bom to preoblikovala takole (spomnimo se tiste druge Marine): danes se je potrebno vprašati, katera vrsta rdeče dela kri vidno!

Da, strinjam se s tvojo tezo o izključevanju določenih praks in projektov, vendar pod deklarativnim neoliberalnim geslom »Vse je možno«. To mislim v kontekstu vajinega filmskega in video delovanja, o katerem, kot praviš tudi sama, v Sloveniji niso napisali niti enega resnega besedila. Zato me zanima, ali je zate tale razgovor na neki način moteč? Ali prispeva k asimilaciji vajinega delovanja v sistem kulture in umetnosti? Ali s takšno vpeljavo odpravlja travmatski naboj vajinega delovanja, namesto da bi ga pustilo na travmatskem robu družbe – v tej regiji, ki je travmatizirajoča?

Zares si prizadevam, da s svojimi vprašanji omogočim čim temeljitejšo konceptualizacijo vajinega dela, da ga s tem, skozi *TkH*, vpeljeva v tukajšnji kontekst, kot specifičen, krizen, pomemben filmski diskurz postsocializma. S tem bi seveda želela poseči v Institucijo in njeno Zgodovino, ki ta diskurz izključuje. Toda *TkH* je, kljub temu da je družbeno kritičen in oster časopis, ki je na robu preživetja, skorajda akademski

časopis – urejajo ga doktorji znanosti, denarno ga podpirata Ministrstvo za kulturo in Mestna občina Beograd, distribuira ga močen izdajateljsko-knjigarniški sistem, vpliven je pri razvoju predvsem mlajših ustvarjalcev in tako dalje. Ne pretiravam, če rečem, da bo o vajinem delu na tukajšnjem umetniškem prizorišču po tem razgovoru ter retrospektivi vajinih filmov in še katerih drugih akcij vedel vsak, »ki da kaj nase«, in mnogi ga bodo brez pretiranih dvomov sprejeli kot pomembno sodobno prakso prav zato, ker je bila vpeljana skozi filter *TkH*-ja. Ali bo torej to za vajino delo pomenilo »vrnitev k redu«? ... Stojiva morda na povsem napačni poti?

Ne, sva na popolnoma pravi poti, ali kot pravi Suely Rolnik, »preprosto ostati v getu umetnosti, kot ločena sfera z ustvarjalno močjo, omejeno na pretekli režim, pomeni ohraniti umetnost ločeno od sil odpora in zvajati jo zgolj na izvor vrednosti, iz katerega si njen zvodnik, in to je nihče drug kot kapital, ustvarja lagodno življenje«. Kot sem poudarila na začetku tega pogovora, naju z Aino pri delu zanima nasprotno: sam proces kontaminacije. To, da se umeščava na področje, kjer sta, kot je zapisala Rolnikova, »politika in umetnost prepleteni, kjer se odporniška sila politike in ustvarjalna sila umetnosti dotikata in zamegljujeta mejo med njima«. Najino delo vidiva umeščenega v popolnoma kontaminiranem območju dejavnosti – »najprej na področju politike, kontaminirane z bližino umetnosti, nato na področju umetnosti, kontaminirane z bližino politike«. Prav to pa je tudi vzrok interpretativnega manka najine umetnosti v Sloveniji, hkrati pa je res tudi to, da takšnemu abstrahiranju in izločanju ni bilo podvrženo le najino delo. Namreč, kaj se je zgodilo s produkcijo osemdesetih, konec sedemdesetih ali devetdesetih let – obstajajo kakšne interpretacije? Ob 25-letnici je izšla knjiga o punku v Sloveniji, toda punk se je

v Sloveniji pojavil istočasno kot v Veliki Britaniji! In čeprav ta knjiga postavlja zanimiva vprašanja o politiki, interpretaciji, ekonomiji, okolju, jeziku ter poda natančno reartikulacijo določenega prostora, ni vzbudila nobenega medijskega odziva – v nobenem slovenskem dnevnem časopisu ni bilo niti vrstice o njej. Zame je to primer izločanja, čiščenja tega prostora. Je bilo kaj napisanega o reviji *Maska* – do konca leta 2004 so izšle tri številke, toda ali je sledil kakšen kritičen odziv? Mislim, da se je potrebno boriti za genealogijo prostora, namesto da tarnamo, kako bedni ljudje so na oblasti v tem trenutku, čeprav je jasno, da so ta položaj dosegli tudi s pomočjo postopkov sistematične evakuacije.

Kako potem – v luči pravkar povedanega – postavljaš, prevzemaš in vpeljuješ v svoje filme pojem *queer*? Zdi se mi, da lahko s pomočjo tega pojma mnogo tvojih postopkov v filmu temeljiteje konkretiziramo in s tem tudi konceptualiziramo. Tudi sama ga postavljaš kot pomembnega v svojem delu. Zanima me, kako ga prestavljaš iz njegovega izvornega konteksta, iz gejevskih in lezbičnih teorij v sedemdesetih in osemdesetih letih minulega stoletja, na mesta, pomembna za tvoje filmsko delo: postsocialistična Vzhodna Evropa, politični subjekt, ženski subjekt, institucija umetnosti, teorija, razporeditev moči v umetnosti, zgodovina – genealogija ekonomskih in simbolnih lastniških razmerij, in tako dalje.

Prvič, *queer* presega gole biološko- in družbenospolne razlike; gre za transspolno zastavitev, ki je uporabna tudi v politiki. *Queer* je poskus vnovičnega vpisa pomena političnega kot »situacije stalne nestabilnosti«, stisnjene natanko v sredino tega, čemur Homi Bhabha pravi »ne-povsem/ne-ravno« (v redu). *Queer* zadeva mešanje meja, in takšna zmešnjava danes zahteva, še bolj kot doslej, *odgovornost*, še posebej tedaj, ko gre za

uporabo reproduktivnih tehnologij, kot so video, digitalni film in računalniška tehnologija. Znotraj te *queer* politike, ki je del najinega dela, čakajo neke »pošastnosti« na lastno obrnitev in vnovično snemanje. Gre za to, da upodobiva in posnameva »ne-povsem/ne-ravno (v redu)« prostore, kjer se človeško telo – medspolno ali žensko – sooča z zunanjim prostorom. Pri tem ne gre za proces razjasnjevanja spolnega telesa, izoblikovanja in predruženja, ki bi ga udeležili na njem, temveč za proces *izvajanja* telesa – z vsemi političnimi posledicami – pred našimi očmi. Zato lahko podam nenavadno čisto *queer* repolitizacijo svojega lastnega položaja. Zavzemanje lastnega položaja pomeni zavzemanje *jasnega* stališča o svojem lastnem stanju, položaju, okoliščinah in pogojih dela ter ustvarjanja.

Tak pristop k zavzemanju stališča je, denimo, prikazan v video filmu *Vzhodna hiša* (2003), ki prebira nekatera ključna imena in odlomke iz filmske zgodovine: *Povečavo* Michelangela Antonionija (VB, 1966), *Mojo noč pri Maud* Erica Rohmerja (Francija, 1969), *Umazanega Harryja* (ZDA, 1971) Dona Siegla, *Apokalipso zdaj* Francisia Forda Coppole (ZDA, 1979) ter *Osmega potnika 4: Ponovno vstajenje* (ZDA, 1997). Poleg tega *Vzhodna hiša* na novo izraža *body art* in konceptualne hepeninge, zasnovane v kontekstu Vzhodne Evrope. Gre za nekakšno posredno posvetilo hepeningom in *body-akcijam* Neše Paripovića v sedemdesetih letih minulega stoletja v Beogradu.

Besedilo v videu je politični poseg v tisti del teorije, ki zadeva vprašanja globalnega kapitalizma in radikalnega položaja tehnologije v kibernetu, in se sklicuje na kiberfeministično stališče in vidik. V tem pogledu sta spol in čustvovanje v kibernetu razločno kontaminirana z etičnimi in političnimi vprašanji, ki obravnavajo kloniranje in radikalno politiko. Leta 1971 se je »fašistično« sporočilo *Umazanega Harryja* o moči posameznika v kapitalističnem svetu

glasilo: »Moral bi se vprašati: Sem srečen? No, a si, huligan!« Leta 2001 »Drugi«, tisti/tista brez moči, ki verjetno ovira Harryja na poti k sreči, končno pošlje odgovor: Ne! Nisi!, in »pomaga« Harryju, da se razleti na koščke ... – spomnimo se samo 11. septembra!

Queer repolitizacija lastnega položaja je povezana z mojim in Aininim ozadjem in posebnostjo zgodovine najinega umetniškega razvoja. Kontekst najinega intelektualnega in aktivističnega izoblikovanja je bilo močno in vplivno *punk* in *rock'n'roll* gibanje v osemdesetih letih v Ljubljani, ki je izrazilo vplivalo na najino mišljenje in delo. Obenem je bilo to gibanje bistveno za oblikovanje ljubljanske *underground* in/ali alternativne scene v začetku osemdesetih, kateri sva pripadali tudi sami. Ljubljanski *underground* in/ali alternativno gibanje ni le na novo opredelilo *rockovski* in *punkovski* odpor na vizualnem področju, temveč je drugače prikazalo tudi spolnost in zgodovino. Subverzivno in protikulturno vidnost je prinesel tako spolnemu področju kot zgodovinskemu, in sicer v njuni povezanosti s politikom. Tako je na novo izrazil potlačeno spolnost (gejevsko in lezbično gibanje) in kritično ocenil (danes lahko rečem: spodkopal) ugled totalirano-unitarne zgodovine Socializma.

V najinih videih sva vse od leta 1982 odkrito, pred kamero, uprizorili kar nekaj transspolnih in lezbičnih vlog, s čimer sva izpostavili spoznanje, da je sleherno neheteroseksualno umeščanje zgolj in izključno odkrito prevratniško politično stališče. Izgrajevali sva in postavljali v ospredje najini življenji in javni osebnosti kot odkrito *queer* ter to prikazali z že predstavljenimi in znova odigranimi samoportreti v videih in filmih. (Tu se sklicujem še na Roso von Praunheim, Bridgea Marklanda in druge).

Rada bi, da poglobiš to, kar si omenila v zadnjem odgovoru, vendar ne le v navezavi

na koncept *queera*, temveč da poglobiš proces izvajanja. Mislim, da je pomemben vajin premik v razumevanju filma od snovanja izgotovljenega izdelka, ki prav zato zlahka postane neproblematizirano blago na trgu množične kulture, k obravnavi postopkov samega izvajanja. Pri tem ne mislim zgolj na delovne postopke, ki pripeljejo do filma (raziskovanje, eksperiment, tehnični postopki in podobno), temveč predvsem na proces izpeljave v samem filmu, na izpeljavo konceptov, na načine njihove vizualizacije, reprezentacije ali tudi izmikanja le-tem, torej na načine izpostavljanja prisotnosti. Zdi se mi, da so vajini filmi precedenčni primer za ukvarjanje s temi postopki. Precedenčni zato, ker – v nasprotju s filmi kot potrošniško blago z vzorčnimi scenariji, imbecilnimi zgodbami, dramskimi boji/obrati, togimi liki in tako dalje – učinkujejo kot poligon za prikazovanje izvedbenih postopkov, kjer se figure (od teorije in aktualnih družbenih dogajanj do ženskega subjekta in biopolitičnega telesa) izvajajo v živo, na zaslonu. Zaradi tega jih dojemam kot vznemirljive – zahtevajo pazljivo pozornost in osredotočenost, da spremljam proces boja z medijem. Mislim, da je to, kar lahko film reši pred utonitvijo v potrošniški mreži, ki je tako neznosno neprekosljiva. Vpeljati, dejansko pokazati na samem zaslonu in tu izpeljati stvaren prizor filmskega izvajanja!

Zelo me veseli to, kar razvijaš skozi intervju, ki je – kot si sama predlagala – prej razgovor, pojasnjevanje stališč, kot pa goli intervju. Tako v tem razgovoru ni niti enega površnega vprašanja, sicer značilnosti za intervjuje, temveč so zame vsi tvoji odzivi in vprašanja poglobljena izjava, trditev, ki skuša včrtati smer poti natančnega umeščanja. Zato me vznemirjajo vsi tvoji novi komentarji in razmišljanje.

Postopek izvedbe je za najino delo bistven, pomeni neprekinjeno in trajno izvedbo slehernega

sloja, za katerega se zdi, da bi ga bilo treba dodati k prizoru: kostimi, maska, scenografija, besedilo in glasba, vse od zvoka (zvočnih učinkov), ki je – moram povedati – narejen umetno, poleg tega pa moram k temu izvajanju dodati še celotno postprodukcijo. Namreč, večina oziroma vsa najina dela so popolnoma umetne tvorbe.

V postprodukcijskih postopkih se zadeve izvajajo dodatno – usklajujeva in preoblikujeva jih dvakrat. Najprej: v tem, kar se dogaja pred kamero, ni nič naravnega, in drugič: ta (ne)naravnost je podvojena v procesu montaže. Vendar rezultat ni nikoli tehnološki učinek, čeprav je le-ta tako rekoč vedno tu, kajti video ter digitalni učinki so dejansko bistvenega pomena, čeprav niso vidni. Pri najinem delu ne gre za, če tako rečem, psihologijo v strukturi dela, temveč za obsedeno recikliranje, rekonstruiranje in proces navajanja, ki je impliciten – od teorije do prakse, od gibov do solz. Kajti kdo lahko bolje govori o politiki čustev in politiki zgodovine, če ne ravno replikanti?

Na primer, v videu *Tri sestre* (1992) predstavlja poslednjo nepokorščino stereotipnega transvestitskega telesa (ki je natančna rekonstrukcija Liliane Cavani, glavne junakinje in glavne igralkice filma *Nočni Čuvaj*) zaključni stavek videa: »Živela bom.« Najina strategija ni izdelovanje ponaredkov, temveč razvijanje odporiških taktik, kot bi dejal Homi Bhabha, o posebni vrsti subjekta, ki je zgrajen na točki razcepa. Ali pa, če vzameva začetek osemdesetih let, ko sva z Aino začeli sodelovati (leta 1982 sva naredili prvi skupni video projekt), ko je bil omenjeni proces udejanjen skupaj s povnanjenjem spolnosti, dojete, učene in sprejete znotraj filmske tradicije *undergrounda*, ki so jo zasnovali Fassbinder, Rosa von Praunheim, Warhol in drugi (njihove filme se je prikazovalo v ljubljanskih *underground* zbirališčih v osemdesetih letih).

Povnanjena spolnost je tedaj povzela obliko uprizorjene pornografije in spolne zmešnjave (spolnega izkrivljanja) gejevskega, lezbičnega in transvestitskega spolnega stališča. Ta proces je mogoče enostavno razložiti: spolnih stereotipov in prototipov, s katerimi smo lahko uprizarjali spolne in zgodovinske pravice, se niso posluževali zgolj v *undergroundu*, temveč se jih je izvajalo oziroma so bili uprizarjani v zasebnih prostorih in spalnic, pred VHS-kamero. Preoblačenje in nato reappropriacija v teh delih nista zagotavljala zgolj oblikovanja identitete umetnika ali *underground* skupnosti, temveč sta omogočala tudi proces dialoga z večkratnimi realnostmi (oziroma proces posredovanja pri večrazsežni resničnosti), da bi s tem ustvarjali nenehno dvoumnost in načeli ravnovesje političnih situacij in nezanesljivih identitet. Rezultat tega je, da v najinih videih nenehno reproducirava dokumente, obraze, telesa in podobe, in sicer kot tipe, prototipe in stereotipe, kar lahko razumemo kot nekakšno večstopenjsko zanikanje identitete in telesa, zgodovine in umetnosti. Še več, lahko zatrdim, da je tisto, kar imava v današnjih videih, proces kontingence, ki se dobesedno preobraža v izgrede, da bi s tem proizvedli skrajno (skoraj smrtno) koincidenca, sovpadanje. Le-to je popolna kontingenca prostora (video okvirja, posamezne sličice) s politiko (zgodovinskega) časa. Tovrstno sovpadanje imenujem »nova logika performativnosti«.

Za zaključek bi te želela vprašati še o odnosu med teorijo in filmskim/video medijem. Kakšen je ta odnos v vajinem delu? Namreč, kar se zdi jasno, je obratno zaporedje od običajnega: izdelati umetniško delo, ki se ga nato interpretira prek teorije. Ali je teorija vajina izhodiščna točka, osnova za problematiko, ki jo nato izpeljujeta v filmu? Ali pa teorijo vgrajujeta v filmsko gradivo

med samim procesom izdelave filma? Predvidevam, da se ta vidika razvijata istočasno. Zanimivo se mi je zdelo opazovati, kako igralci v *Vzhodni hiši* izgovarjajo tvoje zgoščeno, težko in »nemelodično« teoretsko besedilo kot »dramske« replike.

Ker je temu ves čas botroval »odpor«, se je razvilo resnično »dramatično vzdušje«, vtis tesnobe.

V *Testerju* je teorija predvsem tematika sama, medtem ko se zdi, da je v *Labirintu* ali *Bilokaciji* prisotna kot konceptualni, problemski okvir dela. Kako torej teorija vpliva na samo vizualnost teh filmov, s kakšnimi postopki jo vpeljujeta? Zanima me, kako gledaš na ta odnos, na njegove možnosti in omejitve, na svojo namero in pričakovanja gledalcev. Rada pa bi, da pojasniš tudi, kako z Aino sodelujeta pri izdelavi posamičnega dela.

Dobra iztočnica. Razmišljanje o teoriji je zelo pomembno – ne le kot kontekst, temveč tudi kot vsebina, gradivo, in je na enaki ravni kot krtačenje las, na primer, ali vrezovanje črte z britvijo vzdolž vene na roki ... Potrebujeva delovni okvir teorije, če ne želiva izvajati »faktov« in ponavljati praktičnih in konceptualnih napak. Način delovanja kratkega stika med teoretsko pozicijo in politiko estetike v najinih videih je sam po sebi politično vprašanje oziroma dejanje politizacije najinega dela. Povedano z drugimi besedami: vse, kar sem omenila, potrjuje to, da ne obstaja meta jezik, tako rekoč mesto zunaj dela oziroma nad delom in njegovo vizualno teksturo, od koder bi potem režiserji ali avtorji »varno in nedolžno« posegali v ustvarjanje dela. Uporaba teorije je natanko pogoj možnosti, na osnovi katerega delujeva na področju videa ali umetnosti. Torej, teorija ni motnja, temveč naporna arena, ki nama dopušča estetski in politični razvoj ter poseganje v delo in z delom v njo samo. Takšne video in umetniške stvaritve so pomembne tudi za način, na kakršnega umeščava teorijo v zgodovino. Vprašanje teorije je prav tako potrebno razumeti kot

politično nezavedno, v Jamesonovem smislu, ki je nato vtisnjeno v stvaritev. To, nadalje, pomeni, da je teorija pomembna za naju tudi z vidika premisleka organizacije želje, najine osebne želje, enako tudi razmerja med željo in ostalimi pojavi raznih vizualnih, zgodovinskih in estetskih paradigem. Kot si omenila, je teorija v videu *Vzhodna hiša* posegla predaleč, zadovoljstvo se je obrnilo v bolečino in pokazalo čezmerno izpeljano teoretsko osnovo: najprej občutimo, da gre za neke odnose spolne narave, nato pa uvidimo, da gre za čezmerno uživanje v teoriji. Teorija kaže tudi to, da so naši nagoni – glede na način njihove sopostavitve – prej svojevrstna montaža kot pa sinteza biološke koherentnosti. In slednjč, govorjeno teorijo lahko razumemo tudi kot dejanje vseobsegajočega povnanjenja, ki je istočasno določena organizacija moči.

Marina, zahvaljujem se za razgovor, za tvoj pristanek, da se »postaviš na ogled«, kot tudi za potrpežljivost, potrebno za tako natančna pojasnila vseh teh podrobnosti, povezanih z vajinim filmskim in video delom. Seveda to ni vse – ostalo nama je še precej vprašanj, ki jih vzbujata vajino delo. Zato naj bo tale razgovor začetek neke temeljne konceptualizacije, ki je izostajala predolgo.

PREVEDLA TANJA VELAGIĆ

OPOMBE

- 1 »To ni rdeča, kri je!« – tako je Marina Gržinić povzela branje umetniškega videa na področju nekdanje Jugoslavije ter video del, ki sta jih posneli z Aino Šmid. Pri analizi teh del je namreč predlagala, da estetske in konceptualne označbe teh del beremo s pomočjo inverzije novovalovske Godardove teze »To ni kri, rdeča je!«.
- 2 Marina Vishmidt, »What is a political artist«, v: *Double check. Re-framing Space in Photography. The Other Space, Parallel Histories*, ur. Marina Gržinić in Walter Seidl, Galerija sodobne umetnosti Celje, 2005.

Izvirnik besedila: »To nije crvena, to je krv!«, sa Marinom Gržinić (Beograd–Ljubljana, maj 2005) razgovarala Ana Vujanović, *TkH* (Teorija koja hoda), časopis za teoriju izvođačkih umetnosti, broj 9, Beograd, jun 2005, str. 46–55.

Ana Vujanović (r. 1975) je doktorirala iz gledaliških študij pri Fakulteti za dramske umetnosti v Beogradu in je gostujoča predavateljica na Univerzi za umetnost v Beogradu. Poleg revije *TkH* soureja še mednarodni simpozij v okviru beograjskega festivala BITEF. Je tudi avtorica vrste teoretskih, kritičkih in umetniških besedil, objavljenih v teoretsko-umetniških revijah ter knjigah, izdanih v SČG in v tujini. Njena teoretsko-umetniška dela obsegajo teoretski performans, gledališče, film, video, kuratorstvo razstav, predavanja-performanse, teoretska predavanja na simpozijih, seminarjih, konferencah in umetniških festivalih.

UTOPISTIKA

TOMAŽ HERGA

MARXOVI DUHOVI, INTERNACIONALA SPODOBNIH
OBČUTKOV & POPOLN ZLOČIN

MARKO ŠTEMPIHAR

MARX PROTI SHYLOCKU – O BENEŠKEM TRGOVCU IN
NJEGOVIH NASLEDNIKI

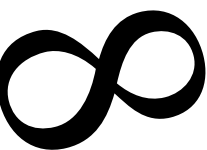

DRAGANA SAVIČ

ROMANTIČNI PROTİKAPITALIZEM IN SIMMLOVO POJMOVANJE
KULTURE – PROBLEM NADVLADE OBJEKTIVNE FORME NAD
SUBJEKTIVNO

Absolutna varnost (nadzor) in nikogaršnja zemlja: ali nista to natanko tista dva pogoja, pod katerima je vzrok strahu absolutno izključen, medtem ko se »jaz« brez preostanka preda težnji k poenotenju z objektom strahu? Ali Baudrillard, petdeset let po Althusserju, ne pripoveduje znova »mita« o proletariatu terorja (strahu), a s to izjemno pomembno razliko, da mit ne vnaša več spodobnih, sterilnih, razkuženih občutkov v svet čiste informacije, temveč onesnažuje družbeno polje kot »radikalna iluzija«? Kdo drug bi lahko v proletariatu terorja interveniral z radikalno iluzijo, če ne »proletariat terorije«? Derridajeva ideja »brezpogojnega dostojanstva« je radikalna iluzija.

TOMAŽ HERGA

MARXOVI DUHOVI, INTERNACIONALA SPODOBNIH OBČUTKOV

I. DERRIDA (1993)

Življenja se ni mogoče naučiti. Živo bitje se ne more naučiti živeti. Ne moremo se sami naučiti živeti od življenja niti ni življenje tisto, ki bi nas naučilo živeti. Kljub temu je človek živo bitje, ki si lahko želi, da bi se naučilo živeti – da bi se »končno« naučilo živeti. Oče lahko reče sinu, da je skrajni čas, da se končno nauči živeti – ali pa ga bo on naučil živeti. »Naučil te bom živeti.« Če ta izjava prihaja iz ust gospodarja, potem zelo verjetno prinaša s seboj nasilje. Naslovljena na hlapca, je kakor izstreljena puščica: je enosmerna, asimetrična, ireverzibilna. Naslovnik nima druge izbire, kot da se uči živeti, pa naj bo to mogoče ali nemogoče. V tej perspektivi učiti se živeti pomeni dobiti izkušnjo. Morda bo naslovnik ali adresat postal tarča dresure, discipliniranja, treninga, krotjenja. Morda bo zgolj poslan na izobraževanje. Tako je filozofiral Jacques Derrida.¹

Oktobra 2004 je Derrida umrl. Tik pred smrtjo je živel na robu življenja – na notranji ali na zunanji meji med življenjem in smrtjo. Na robu življenja, je zapisal, živi »drugi«, od katerega se je mogoče naučiti živeti.² »Drugi« živi tik pred smrtjo, ki je poleg »drugega« edina, od katere se je mogoče naučiti živeti. Tik pred smrtjo je bil Derrida »drugi«. Se je torej vendarle naučil živeti sam? Ali pa je na robu življenja »drugemu« *druga* smrt, od katere se edino lahko nauči živeti?

Derridajev odgovor je vprašanje: kaj bi človek sploh lahko delal sam s seboj, če se ne bi učil živeti? Življenje, dodaja Derrida, ne ve, kako bi se lahko živel

drugače.³ Nič ni nujnejšega kot ta modrost, ki je po Derridajevih besedah etika sama: naučiti se živeti – sam, sam od sebe, s samim seboj.⁴ Toda modrost nima nobenega smisla in ni prava, pravična, če se ne eksplicira s smrtjo (*s'expliquer avec la mort*).⁵ »Naučiti se živeti« ni nekaj, kar bi enostavno ustrezalo želji (če je tako, potem ni prav in ni pravično – je neetično), pač pa zahteva »eksplikacijo s smrtjo«. Kolikor je človek živ, mora imeti opravka s smrtjo – še več: opravičiti mora z njo (s svojo in s smrtjo drugega), naučiti se jo mora sprejeti, če naj se končno nauči živeti.

Končno? Ali ne živimo »dovolj« dobro? Morda. Vendar »dovolj« ni nujno dovolj dobro, in »dovolj dobro« ni nujno tudi pravičneje in bolj prav. Če »naučiti se živeti« ostaja nekaj, kar se vselej šele mora zgoditi, potem je tako zato, ker se lahko zgodi le »med« življenjem in smrtjo (na robu življenja, tik pred smrtjo). Niti samo v življenju niti samo v smrti. Na takem »vmesnem« kraju se je mogoče pretvarjati in govoriti, kot bi govoril pravični, zapiše Derrida,⁶ in nadaljuje: vendar tisto, kar pride »vmes«, med eno in drugo (med katerakoli »dva«, kot doda Derrida⁷), »ni nikoli prisotno kot tako« niti ni substanca ali bistvo ali eksistenca. Torej je na vmesnem kraju nemogoče govoriti, ne da bi govor tekkel »o nečem« ali »z nečim«, kar ni nikoli prisotno kot tako – »o fantomu« ali »s fantomom«. Na dogodku, ki se zgodi »vmes«, je nekaj fantomskega, s čimer se ohranja in brez česar se ne more ohraniti »vmes«. Če je ta dogodek »naučiti se živeti«, potem ne pomeni drugega kot »naučiti se živeti s fantomi«.

Živeti dovolj dobro, živeti bolje – biti z nekom, z drugim, ki je *socius*. Kaj pa živeti »pravičneje«, živeti drugače – »biti« pred nekom »z nečim, kar ni *socius*«, kar je zagonetnejše in kar pride »vmes«? Ni *sociusa*, zapiše Derrida, brez tistega, kar pride »vmes«, s čimer lahko živimo pravičneje, še preden zaživimo dovolj dobro ali bolje (z nekom).⁸ »Biti s fantomi« lahko pomeni tudi biti z »duhovi«, kolikor so »duhovi umrlih«, zato Derrida ta »biti-z« imenuje tudi »politika spomina, dediščine, generacij«. ⁹ Vzdrževati stik z duhovi, pogovarjati se z njimi, biti v njihovi družini, v njihovem spremstvu, v trgovanju brez trgovanja z njimi – to pomeni učiti se živeti z njimi brez pooblastila, brez varuha, brez skrbnika – z duhovi.

Tako je govoril Derrida v svojem *exordiumu k Marxovim duhovom* (*Spectres de Marx*), ki so izšli leta 1993 – enajst let pred smrtjo. Obstajajo ljudje, ki pravijo, da Marxa ne marajo. Tega ni treba dokazovati – mnogi ga enostavno ne marajo. Tudi Derridaja mnogi ne marajo. Čisto preprosto. Obstajajo tudi ljudje, ki enostavno ljubijo Hegla in vse, kar je kompatibilno z njim. Nobenega razloga ni, da ga ne bi ljubili. Ni naključje, da se je Derrida odločil pisati o Marxovih »duhovih«, ki so lahko tudi »prikazni, strahovi, strašila, izmišljotine in prividi«.

Kaj pomeni ne marati Marxa, če ne ravno ne marati njegovih fantomov, duhov, prikazni, strašil, izmišljotin in prividov, s katerimi se je mogoče srečati natanko na tistem vmesnem kraju – na robu življenja, tik pred smrtjo. Kdor ne mara Marxa, nemara ne mara zanj: Marx ga ne zanima, ne prizadene, ne pripravi za dejanja, za sprejemanje, ne vzbudi naklonjenosti, volje do življenja. Kakorkoli že ta človek, ki ne mara Marxa, živi (dovolj dobro, bolje itd.), ne živi tako, da bi bil priča dogodku, ki se zgodi »vmes«, na kraju, kamor pridejo duhovi, fantomi, prikazni, strašila, izmišljotine in prividi. Da bi se ta dogodek zgodil, se je pač treba zanimati za Marxa, biti mu naklonjen, pustiti se mu prizadeti, z njim se pripraviti za dejanja in za sprejemanje. Če »naučiti se živeti« od človeka zahteva, da se uči živeti z duhovi kot fantomi, potem se ljudje, ki ne marajo Marxa in niso priče dogodku, ki se zgodi »vmes« – na robu življenja in tik pred smrtjo –, morda sploh nočejo naučiti živeti. Ali potem sploh imajo voljo do življenja?

Enajst let pred smrtjo je torej Derrida imel opravka z duhovi umrlega Marxa, čeprav še ni bil na robu življenja, tik pred smrtjo. Na dolgo je govoril o duhovih, dediščini, dediščini duhov, čeprav niso bili prisotni, ni jih bilo (in jih nikoli ni) v sedanjosti. Duhov ni bilo tam za Derridaja: ni jih bilo niti v njem niti zunaj njega. Mogoče je na dolgo govoriti o duhovih, čeprav jih ni. Kako je to mogoče? Derrida odgovarja: o duhovih je mogoče govoriti »v imenu pravičnosti«, kolikor tudi sama ni prisotna v sedanjosti – ni je več ali pa je še ni tam, kjer je (da se razumemo) nikoli ne bo.¹⁰

Derrida torej ne govori v svojem imenu, ampak v imenu nečesa, kar v sedanjosti ne more biti prisotno. Pravičnost – to ni niti zakon niti niso pravice – v sedanjosti ne more govoriti v svojem imenu, zato v njenem imenu spregovori Derrida. Kolikor tudi on ne govori v svojem imenu, se lahko vprašamo, kdo pravzaprav govori. Kdo je tisti, ki govori v imenu pravičnosti in ga torej ne moremo več imenovati Derrida? Derrida v drugem imenu govori »za druge, z drugimi«, od katerih ga ni več mogoče ločiti. Ti *drugi* so duhovi, fantomi, vselej v množini in torej brez lastnih imen: o njih, za njih, z njimi je govoril Derrida, kolikor ni več govoril v svojem imenu.

Je kaj čudnega, če ljudje – filozofi, še zlasti in predvsem oni – Derridaja ne marajo? Ali je čudno, če mu očitajo, da preveč ovinkari, da ni stringenten, ne deducira in ne preide k bistvu? Derrida je namreč zgolj ime, v katerem se ne skriva nobeno bistvo niti eksistenca niti substanca. Ni čudno. Nekaj (nekdo) je moralo umreti v njegovem imenu, da je lahko govoril v imenu pravičnosti, ki je ime vseh tistih, ki so brez imen, ki nimajo svojega bistva, saj so vselej v množini. To so duhovi vseh tistih, ki se še niso rodili ali pa so že umrli, naj bodo žrtve vojne, političnega ali drugih vrst nasilja, nacionalističnih,

rasističnih, kolonialističnih, seksističnih ali drugih vrst iztrebljanja, žrtve zatiranja kapitalističnega imperializma ali drugih vrst totalitarizma. Tako je govoril Derrida.¹¹

V sedanjosti, v kateri je tudi sam govoril, je mogoče zaznati »načelo odgovornosti«. Govoril je, da je to načelo v sedanjosti tako, da je v njeni zunanosti.¹² Človek ga lahko zazna, prisluhne lahko nečemu, kar je dano v sedanjosti, ne da bi ji pripadalo. Prisluhniti je mogoče načelu, po katerem se v sedanjosti zgodi nekaj, kar v njej ni predvideno. Človek, ki prisluhne, temu načelu »že odgovarja«, zato Derrida govori o načelu odgovornosti. Brez njega, ki je on-kraj vsake žive sedanjosti, pravičnost ni mogoča ali je ni mogoče misliti. Zaradi načela, po katerem se v sedanjosti zgodi nekaj nepredvidenega, nekaj, kar v njej nima svojega mesta, je živa sedanjost »ne-sočasna s seboj«. Načelo odgovornosti je tisto, s čimer vztrajamo pri vprašanju »kam«, »kod«, »kam jutri«. To je načelo, po katerem se spominjamo vseh tistih, ki se še niso rodili ali niso več živi. Oni so tisti, ki nimajo več ali še nimajo lastnih imen, zato je v imenu pravičnosti mogoče v sedanjosti govoriti edino zanje.

Vprašanje »kod«, »kam« ni dano v sedanjosti, kolikor je ta sočasna, ampak prihaja po danem načelu, po katerem je vprašanje najprej »prihod«. ¹³ Načelo ni določeno, ni ga mogoče opisati; zadostuje, da je dano in da ga je mogoče zaznati – z njim je mogoče zaznati tisto, kar po njem deluje. »Prihod« vprašanja deluje kot sama »prihodnost«, kolikor je prihodnost »tista, ki prihaja«. Z vprašanjem, ki je prihod, se sprašujemo po tistem, kar prihaja. To pomeni, da je vprašanje zelo nenavadno, saj »je prišlo« iz same prihodnosti, ki je glede na prihajajočo prihodnost, po kateri se z njim sprašujemo, sama »preteklost«, ali natančneje: »pretekla prihodnost«. Obrnjeno proti prihodnosti, iz katere prihaja, sprašujoč se, kam gremo, kam bomo šli v prihodnosti, ne presega le sedanjosti, ampak tudi preteklo prihodnost kot svoj izvor. Prihodnost je presežena, kolikor je absolutna in ireverzibilna preteklost. »*The time is out of joint*,« je rekel Hamlet.¹⁴

Če je mogoče izkusiti »preteklo prihodnost« kot prihod prihajajoče prihodnosti, jo je mogoče izkusiti kot preteklost on-kraj vsake sedanjosti sploh: on-kraj pretekla sedanjosti, on-kraj aktualne sedanjosti (v kateri smo ta hip) in on-kraj vseh sedanjosti v prihodnosti. Prihajajoča prihodnost nikoli ne bo sedanjost, kolikor ima vprašanje, ki deluje kot njen prihod, v njej svoj pretekli izvor. Vprašanje zato ni več vprašanje, »kod«, »kam jutri«, »kakšna bo ali naj bo sedanjost v prihodnosti«.

Če vprašanje vzamemo »zares«, če vzamemo »zares«, da deluje kot »prihod« tistega, »kar vselej šele prihaja«, potem deluje kot »prihod pravičnosti same«. ¹⁵ Biti pravičen: »on-kraj« žive sedanjosti, ki je vselej »moje« življenje, »naše« življenje bodisi v aktualni, pretekli ali prihodnji sedanjosti. Ta »on-kraj«

pomeni »dogodek«, kolikor se zgodi ob nepravem času, prezgodaj, prerano, neprilичno, času neprimerno, skrivno, tajno, potuhnjeno, in je vselej dogodek nečesa, kar ne pripada času (žive sedanjosti). Govorimo torej o dogodku, ki je »on-kraj«, prav kolikor ne more ustrezati »mojemu« življenju ali »našemu« življenju v katerikoli sedanjosti. To je natanko dogodek, v katerem se prikaže duh, fantom, prikazen, strašilo, privid, nejasnost. Tako je govoril Derrida, z Marxom in Shakespearjem v rokah: »*Enter the ghost, exit the ghost, re-enter the ghost.*«¹⁶

Prihod pravičnosti je dogodek, na katerega se živo bitje ne more pripraviti, ne more ga načrtovati, predvideti, pričakovati, kajti dogodek se je vselej že zgodil, medtem ko ga živo bitje nujno in zlahka spregleda. Če je mogoče govoriti o nečem, čemur pravičnost s svojim prihodom kadarkoli zapusti neprenosno dediščino (obvezo, ki je celo on-kraj zakona in norme), potem je to prav »življenje« živih bitij – ne glede, ali govorimo o naravnem življenju ali tudi o življenju duhov. Ali ni s prihodom pravičnosti (in nasploh vsake odgovornosti za živo bitje in odgovornosti pred čimerkoli/komerkoli) prihajajoča prihodnost – v zadnji instanci – prav prihodnost življenja samega? Pravičnost, pravi Derrida, ponese življenje on-kraj sedanjega življenja ali njegovega aktualnega biti-tukaj (onkraj njegove empirične in ontološke aktualnosti).¹⁷ Prihod pravičnosti je dogodek, ki življenja ne odnese proti smrti, temveč proti prihodnosti, kolikor ta vselej šele »prihaja«. Govorimo torej o dogodku preživetja: brez pravičnosti življenje ne bi preživelu smrti. Za Derridaja sta smrt in golo življenje, ki gre proti smrti, sledi preživetja življenja – sledi samih sledi, kolikor je preživetje življenja prav tako v sledih.¹⁸ S prihodom pravičnosti in prihajajočo prihodnostjo življenje deregulira, izkrivlja identiteto žive sedanjosti »s seboj«, tako da jo loči »od sebe«.

S prihodom pravičnosti življenje ne more biti »polno sebe«, napolnjeno z živo sedanjostjo v sebi: življenje, »polno svežine«, na rajskem otoku, z večno mladim telesom ter idealno podobo, ki prekipeva od svežine (»Fa«); (ekonomsko) uspešno, učinkovito, razpoložljivo življenje. Prihod pravičnosti je vselej dogodek, po katerem v živo sedanjost »intervenira« (pride vmes, se vmes, posreduje) duh, mnogo duhov. *Inter-venio*: to pomeni ovirati, preprečevati, zadrževati – »vmes«, tako da ni mogoča identiteta s seboj. Življenje, ki ga dogodek odnese on-kraj sebe (proti prihajajoči prihodnosti), lahko živo sedanjost loči od sebe le tako, da se v njej manifestira (večno vrača) kot tisto, kar ni ne živo ne mrtvo, temveč ima status vmesnega: status prikazni, fantoma, prvida, izmišljotine, strahov, strašila, skratka – duhov.

Namesto z občutki popolne svežine – namesto z rajskimi otoki, večno mladostjo prekipevajočih teles, idealnimi podobami, ekonomskimi uspehi

– bi morala živa bitja računati z duhovi, ki jih življenje prinaša s seboj in pušča za seboj (kot svoje bistvo), medtem ko gre on-kraj sebe. Ne le, da bi živa bitja morala računati z duhovi, Derrida vztraja, da je »nemogoče, da ne bi morala« računati z njimi.¹⁹ Čeprav govori o duhovih, Derrida trdi, da govori o nečem, kar je primerljivo z »aksiomom«: o nedokazljivem, očitnem »faktumu« (*factum*: dejanje, delo, dejstvo, uspeh). Faktum je primerljiv z aksiomom, na katerem temelji sama ideja postavljanja aksiomov (»aksiomatika«).

Aksiom je vrednost, zahteva (*aksioma*), kvaliteta (*axia*) in tisto, kar imamo za pravilno (*aksioun*).²⁰ Vsak aksiom je primerljiva ali primerjana vrednost, zahteva, kvaliteta, ki jo imamo za pravilno pod določenimi pogoji. Tisto, na kar »bi morali« računati, je torej »pravilnost« vsakega aksioma »pod določenimi pogoji«. Toda ko Derrida govori o »faktumu«, govori o nečem »brezpogojnem« – o »brezpogojnem dostojanstvu«,²¹ zato ni naključje, da govori o njegovi »šokantnosti«, o »vrednosti«, ki jo Kant postavi višje od vsake ekonomije, primerjane ali primerljive vrednosti, ter višje od vsake tržne cene.

Ko govorimo o duhovih, govorimo o brezpogojnem dostojanstvu. Bodisi da smo »preganjanci« duhov bodisi da nas duhovi »preganjajo«, vselej je v igri brezpogojno dostojanstvo – »vmes«, med enim in drugimi, ne pod tem ali onim pogojem, ne v domeni »pravilnosti«, ampak vselej na »vmesnem kraju« – v imenu »pravičnosti«.

II. ALTHUSSER (1946)

Nista še minili dve leti od konca druge svetovne vojne, ko je Malraux na Sorboni pred množico v obupu napovedoval neizbežno smrt, ki preganja preživele. Althusser, ki je bil tam, v množici poslušajočih, je v Malrauxovih besedah zaznal patos, ki ga je začutil še pri nekaterih avtorjih (Camus, Koestler), dejavnih v tistem času. Bil je čas miru, toda Althusser je prepoznal »miselnost pritoževanja«, ki je imela mednarodne razsežnosti, zato je spregovoril o novi »Internacionali«. ²² Ta je temeljila na človeškem protestu proti usodi, na naraščajoči zavesti o ogroženosti človeštva, ki je pred obličjem grožnje postalo »proletariat terorja«. ²³ Leta 1946 je bilo Althusserju jasno, da bo stoletje, ki ga je imelo človeštvo pred seboj kot dolge poletne počitnice, ameriško stoletje (kot da bi bila usoda vseh ljudi, da postanejo svobodni Američani). ²⁴

Leta 2004 še vedno živimo v ameriškem stoletju, le da postaja vse očitneje, da so natanko dolge poletne počitnice kraj – središče, kjer se oblikuje proletariat terorja. To je proletariat, ki se od delavskega razlikuje po tem, da ni definiran s sociološkimi, ekonomskimi in historičnimi pogoji, temveč s

»psihološkim stanjem« zastraševanja in strahu. Če je bilo tisto, v čemer so si bili vsi delavci starega proletariata enaki, revščina in odtujitev delavca, velja za novi, »implicitni proletariat« enakost v smrti in trpljenju.²⁵

Toda Althusser ni bil naiven, saj ni verjel, da novi proletariat potrebuje novega Marxa, prek katerega se bo človeštvo prerodilo v resnici, ko bo prepoznalo lastno psihološko stanje, ki ga sedaj diha nevede, tako kot zrak. Althusser ni verjel, da bo novi proletariat-človeštvo z intervencijo novega Marxa prišel do zavesti o pogojih lastnega stanja – do zavesti, ki že vsebuje seme revolucije. Poleg tega novi proletariat nima opravka z buržoazijo (zato revolucija ne pride v poštev), ampak z usodno katastrofo: človeštvu grozi smrt, ne ponovno zaslužjenje delavca. Namesto v razrednem boju bi se človeštvo moralo združiti v boju proti neizbežni usodi, v primerjavi s katerim je bil razredni boj le zgodovinski odklon.²⁶ S čim ima opravka proletariat terorja? Kaj je vzrok človeškega stanja – strahu?

Takoj po drugi svetovni vojni je bil odgovor kot na dlani: vzrok strahu je atomska bomba, ki uteleša usodno katastrofo. Toda danes je vsakomur jasno, da je z atomsko bombo mogoče živeti, kar zagotovo ni moglo biti enako jasno ljudem slabi dve leti potem, ko sta bili dve atomski bombi prvič odvrženi na Japonsko (tako kot nam danes ne more biti jasno, ali bodo posledice rekombiniranja DNK katastrofalne v naslednjem, biotehnološkem stoletju). Vprašanje, koga imamo danes za vzrok strahu – atomske bombe ali Osama bin Ladna –, usmerja vsaj na to, da se »identiteta vzroka« strahu ponuja kot samoumevna, čeprav čutimo, da se v njej istočasno »nekaj« izmika.

Če rečemo, da je vzrok strahu Osama bin Laden, hitro postane očitno, da on kot posameznik večini človeštva ne more skriviti niti lasu. Vzrok strahu pa ni niti kot zastopnik teroristične organizacije (Al-kaida), vsaj dokler ne verjamemo (vsak sam pri sebi – torej »jaz«), da delovanje teroristične organizacije ogroža našo (ne katerekoli, ampak »prav mojo«) existenco. A tudi realna možnost terorističnega napada, v katerem bi bil tudi »jaz« žrtev – »jaz«, kolikor se zavedam realnosti možnega napada –, ni vzrok mojega strahu, kolikor realnost možnosti terorističnega napada ne konstituira realnosti strahu. Ne glede na to, kaj prepoznavam kot vzrok strahu in kako realen je ta vzrok, čutim, da se mi »objekt« strahu izmika, in da se mi izmika toliko bolj, kolikor iščem vzrok. Tudi če bi bomba eksplodirala ta hip v moji sobi in mi preprečila, da nadaljujem s pisanjem, niti v sami bombi niti v njeni eksploziji niti v njenih posledicah ne najdem vzroka strahu (čeprav lahko rečem, da je bomba vzrok eksplozije, ta pa je vzrok za poškodbe na mojem telesu). Namesto da iščemo vzrok strahu, se lahko obrnemo k njegovemu »objektu« – k »nečemu«, kar se izmika vsaki identiteti.

Ne le, da »jaz« ne more identificirati vzroka strahu, ne da bi čutil, da »to ni to« – »jaz« se najprej in v prvi vrsti izmika identiteta s samim seboj. »Identiteta jaza temelji na objektu«, ki ga ima v sebi tako, da ga ne more prepoznati kot konstitutivnega elementa lastne identitete. Strah je učinek nemožnosti, da bi se »jaz« poenotil z objektom, ki ga ima v sebi. Namesto o strahu »pred« objektom (ali pred domnevnim vzrokom) govorimo o strahu, ki ustreza težnji k poenotenju z objektom: bolj ko se »jaz« trudi najti, približati, določiti, nadzorovati objekt (domnevni vzrok) strahu, bolj je preplavljen s strahom. V tej luči lahko razumemo Althusserjevo artikulacijo »paradoksa strahu«: šele ko razum izgubi nadzor nad strahom (njegovim objektom ali vzrokom), ta ne nudi več nobenega odpora, tako da ga lahko razum z lahkoto razišče.²⁷ Tako je razmišljal Althusser, ko je bil star samo 28 let.

Ne glede na to, kako smo obsedeni s strahom, nadaljuje Althusser, njegov objekt vselej leži zunaj njega.²⁸ Natanko to je razločevalna poteza, po kateri se proletariat strahu razločuje od delavskega proletariata: strah preganja bogate in revne, svobodne in ujetnike; strah ni niti kodificiran v zakonih niti utrjen v institucijah, pač pa drži v svojem primežu duše ljudi, ne glede na njihov pravni ali družbeni položaj – diha jim za ovratnik od tistega trenutka naprej, ko se zazrejo usodi v obraz in vidijo, da jih »usoda čaka«. Bogati in revni, zapiše Althusser, bodo »jutri« legli v isto smrt, ki je kraj, kjer bodo vsi enaki, potem ko bodo podvrženi isti katastrofi.²⁹

Delavec ni bil nikoli proletarec zaradi tistega, kar se bo zgodilo »jutri«, medtem ko je proletarec terorja natanko proletarec jutrišnjega dne.

Delavec je bil proletarec zaradi tistega, kar se mu je dogajalo »danes«, ali kot je rekel Camus: »Jutrišnji dan ne obstaja;³⁰ delavski proletariat je vsakodnevna realnost, tako kot vsakodnevni kruh. Proletariat nima prihodnosti, niti prihodnosti strahu: v proletariatu revščina ni strah pred revščino, ampak je dejanska prisotnost, ki nikoli ne izgine. Revščina je na stenah, na mizi, na rjuhah, v zraku, ki ga delavec diha, in v vodi, ki jo pije, v denarju, ki ga služi in ki je narejen iz njegove revščine.«³¹ Človek, ki živi v strahu, je za Camusa človek, ki živi s hrbtom pritisnjen ob zid, tako kot pes. Toda ta človek vendarle zre v svojo prihodnost (četudi v njej vidi katastrofalno usodo), medtem ko delavski proletarec, kot dodaja Althusser, ne vidi ničesar, saj ni le pritisnjen ob zid, ampak je vzidan v steno: »... njegovo stanje je delo, njegove potrebe, njegov dnevni boj. On ve, da bo jutri danes in da je – danes – proletariat jutrišnjega dne dimna zavesa za proletariat vsakdana.«³²

Toda če je delavec res vzidan v steno, je to v nekem smislu njegova prednost pred proletarcem terorja: stena je oprijemljiva, mogoče jo je podreti; delavec je ujetnik, hlapec, ki potrebuje le minimum premisleka in organizirano

akcijo, da bi svoje hlapčevanje presegel in se osvobodil. On ne ve, da je vsebina njegovega hlapčevanja zanj neznana in da je vzdian vanjo; on ne ve, da je mogoče biti v življenju še vse kaj drugega kot delavec – »torej potrebuje vednost«. Z vednostjo je mogoče prodreti vsaj do »možnosti emancipacije«, mogoče je sklepati on-kraj vsebine, ki je dana kot samoumevna. Vedeti pomeni videti skozi steno, v katero smo vzdiani, pa naj bo vizija še tako iluzorna: v trenutku, ko se delavec zave možnosti emancipacije, se odpre prihodnost, v kateri vidi svobodo in upanje.

Natanko v tej luči proletarec strahu nima niti možnosti: on vidi prihodnost, v kateri ravno ni upanja, ampak brezup; ni svobode, ampak absurdnost. Ko bi le bil ujetnik stene! Ko bi le občutil težo bremena in možnost, da breme odvrže! Proletarec terorja živi v strahu, prav kolikor je že svoboden: morda je bomba nastavljena prav v imenitnem, prav po njegovi meri narejenem hotelu, v katerem preživlja poletne počitnice. Svobodo, ki jo je vzdian delavec le sanjal, proletarec strahu diha kakor zrak. Poleg tega ima satelitski nadzor, popoln nadzor vsega, pogled od zgoraj, kamere na vsakem koraku in orožje, ob katerem bi se moral počutiti neskončno varnega. Toda učinek je ravno nasproten in paradoksen: nevarnost je vseprisotna, čeprav je ni nikjer, saj je nadzor popoln. Za Althusserja je proletarec strahu ujetnik brez jetnišnice in brez rešetk. Iz jetnišnice brez rešetk ni mogoče pobegniti: »*Strah je ujetništvo brez možnosti pobega.*«³³

Proletariat terorja je »mit«, ki ne govori o začetku sveta, o stvarjenju, ampak o koncu sveta, o katastrofi, apokalipsi. Ta mit Althusser pripíše novi Internacionali – »Internacionali spodobnih občutkov«.

Obstoj vzroka strahu je za Althusserja mitološka predpostavka ljudi (zastopnikov nove Internacionalne), ki jim »spodobni občutki« pravijo, da se človek ne more pomiriti s svojo usodo, da človek ne bo obvladal tehnologije, ampak bo ona uničila njega, in da delo človeka ne osvobaja, ampak ga ubija. Leta 1946 Althusser verjame, da je proletariat terorja kljub vsemu delavski proletariat, ki ga zasušnjujejo proizvodi njegovega lastnega dela (le da v skrajni obliki atomske bombe, ki jo nekateri lažni preroki zgrešeno razglašajo za vzrok strahu in grozeče katastrofe). Z vnovičnim prilaščanjem proizvodov lastnega dela se bo proletariat emancipiral in zgodil se bo prehod iz kapitalizma v socializem. Tako je govoril Althusser pred 58. leti. Danes, po skoraj šestdesetih letih miru, blaginje in vseprežemajočega udobja (v zahodnem svetu), lahko ponovno govorimo o mitu bližnjega konca, čeprav to ne pomeni, da se pridružujemo Internacionali spodobnih občutkov.

III. BAUDRILLARD (1995)

Našo razpravo smo začeli, sledeč Derridajevemu *exordiumu* iz Marxovih duhov, nadaljevali z Althusserjevim besedilom iz korpusa mladostnih tekstov, zbranih pod naslovom *Heglov duh*; končajmo jo tako, da se znova obrnemo k Baudrillardovemu *Popolnemu zločinu*, k poglavju *Fantom volje*.

Vprašanju, ali je svet končen ali neskončen, logično predhodi vprašanje, ali svet obstaja. To je vprašanje, na katerega vsak človek s kančkom zdrave pameti odgovori: seveda, svet obstaja. Le kako ne bi? Baudrillard odgovarja: če bi se zgodil »popolni zločin«, svet ne bi več obstajal.

Kaj je bistvo popolnega zločina? Če je popoln, »ne pušča sledi«, odgovarja Baudrillard. Nedvomno se moramo strinjati, da so se na svetu vselej in se še vedno dogajajo zločini, ob katerih človeku vzame sapo (genocidi, etnocidi, holokavst, svetovni vojni, Vietnam, bombardiranje Iraka, zrušenje dvojčkov itd.). Toda še nikoli se ni zgodil zločin, ki bi bil tako temeljit in popoln, da za seboj ne bi pustil nobene sledi – niti sveta samega. Dokler obstaja svet, ni mogoč zločin, ki za seboj ne bi pustil sledi (raziskovalci so izdelali celo rekonstrukcijo zločina nad mladim faraonom Tutankamonom). To pomeni, da je obstoju sveta lastna nepopolnost, zaradi katere in po kateri je vsakemu zločinu na tem svetu onemogočeno, da bi bil popoln. Vsakemu, razen enemu, popolnemu, ki je lahko le tisti zločin, zaradi katerega in po katerem bi svet kratkomalo izginil.

Toda ali si je resen človek, ki še prisega na zdravo pamet, sploh pripravljen vzeti čas in vzeti možnost izginotja sveta »zares«? Kaj mora človek začutiti ali vedeti, da lahko vzame izginotje sveta kot realno možnost?

Baudrillard odgovarja:

1. Človek mora začutiti (vedeti), da nekaj nenehno izginja prav pred njegovimi očmi – konstituirati se mora kot »priča izginotju pomena«. ³⁴

- ★ Življenja ljudi, na katere Bush meče bombe, »ne pomenijo« nič;
- ★ 6 milijonov Judov v holokavstu »ni pomenilo« nič;
- ★ 80 odstotkov svetovnega prebivalstva, ki bo kmalu ali pa že živi na robu revščine, zahodni civilizaciji »ne pomeni« nič;
- ★ vrednote in človekove pravice, ki se jih obeša na veliki zvon, v konkretnih situacijah, v katerih se edino lahko zgodi krivica, »ne pomenijo« nič;
- ★ čisto preproste stvari, v katerih je mogoče uživati in najti tako rekoč asketsko veselje, »ne pomenijo« nič;
- ★ dejstvo, da dajemo profitu prednost pred ljudmi, »ne pomeni« nič.
»Ljudje želijo vse vzeti, vse opleniti, se vsega nažreti, vse manipulirati. Videti, dešifrirati, učiti se, to jih ne gane. Edini množični afekt je manipulacija.« ³⁵

Protislovno je, da izginotju pomena ustreza »presežek smisla«; po vsakodnevem, za marsikoga nesmiselnem in utrujajočem trošenju časa v službi, se zdi edino smiselno početje zabavanje in sproščanje (v megamarketu, pred televizijo, na počitnicah). Smisla je na pretek v novodobni sadistični hiperaktivnosti: fitness, adrenalinski športi, zdrav način življenja, vseživljenjsko izobraževanje, obsedenost z drugačnostjo in tako dalje.

2. *Da bi človek začutil, da je izginotje sveta realna možnost, mora začutiti tudi to, da izginja sleherni »končnost«.*

- ★ Kopičenje kapitala, izkoriščanje presežne vrednosti, bogatenje elit, ovekovečenje kapitalistične družbene ureditve se zdijo »brez alternative«, kot da ljudje nikoli niso hoteli živeti drugače in nikoli ne bodo hoteli živeti drugače;
- ★ »informacije, informacije in še več informacij«, kompleksifikacij in verifikacij sveta v realnem času, kot da svet obstaja zato, da bi v njem »v neskončnost« kopičili informacije.

O informaciji Baudrillard pove zadnjo besedo: »Namesto da bi omogočala komunikacijo, se izčrpava v uprizarjanju komunikacije. Namesto da bi proizvajala smisel, se izčrpava v uprizarjanju smisla ... Velikanske količine energije so porabljene zato, da obdržimo simulaker na dosegu rok, da bi se tako izognili brutalni iztreznitvi, ki bi nas soočila z očitno realnostjo radikalne izgube smisla.«³⁶

Realizacija izginotja slehernega pomena (smisla) in končnosti ni niti človekova razlastitev niti njegova odtujitev, ampak nekaj drugega: v trenutku izginotja ima človek »v lasti vso informacijo«.³⁷ Nakopičiti »vso« informacijo pomeni: »Izčrpati vse možnosti in sprožiti kodo avtomatskega izginotja sveta. Natanko to je ideja Virtualnega.«³⁸ Svet, v katerem se nakopiči »vsa« informacija, se nenadoma (hipno, končno) konstituira kot »ves« svet. »Vsa informacija« pokriva »ves svet«. Baudrillard to prekrivanje ali pokrivanje imenuje »gigantsko podjetje deziluzije: usmrnitev iluzije sveta v korist absolutno realnega sveta«.³⁹ Prav to gigantsko podjetje deziluzije »je simulacija v pravem pomenu besede«.⁴⁰

Svet obstaja toliko časa, dokler je nepopoln. To pomeni, da ni nikoli identičen sam s seboj, nikoli »realen«. In dokler obstaja svet, se popolni zločin ne more zgoditi. Ko Baudrillard govori o nepopolnosti sveta, govori o »iluziji igre videzov sveta«.⁴¹ V svetu, katerega obstoj je zavezan iluziji igre videzov, stvari na videz so, kar so, medtem ko se človek lahko zaveda, da je bistvo igre videzov »iluzija«. To pomeni, da je realnost sveta zavezana igri videzov ali navideznosti sveta. Svet kot tak, sam po sebi, ni realen – vsa njegova realnost

je v igri videzov, kajti svet sam po sebi nima nobenega smisla ali pomena, temveč je treba pomen vselej šele »proizvesti«. Govorimo torej o svetu, v katerem pomen ne more izginiti, saj ga je treba vselej šele proizvesti, da bi stvari sploh imele videz in navidez bile to, kar so. Kolikor je človek tisti, ki proizvaja pomen in z njim videze, on ne more začutiti, da pomen izginja, čeprav (in prav kolikor) sama proizvodnja pomena temelji na predpostavki, da stvari ali svet sam po sebi nima pomena. V takšnem svetu človek prav tako ne more začutiti, da izginja sleherna končnost, kajti kolikor stvari na videz so to, kar so, »trajajo«: imajo začetek in konec – rok trajanja. To je svet, v katerem se človek zaveda svoje končnosti, o kateri hoče govoriti in jo afirmirati, namesto da je obseden z idejo o preseganju in podaljšanju življenja v neskončnost. Skratka: to je svet, za katerega Baudrillard pravi, da je izginil. Kaj se je zgodilo?

Baudrillard trdi, da izginotju sveta botruje dejstvo, da se nekaj »ni zgodilo«, ali natančneje: dogodki, ki so se zgodili v realnem času, so bili (s pomočjo tehnike) vse hitreje podvojeni v informacijah. Hitrost kroženja informacij po svetu je naraščala z vrtoglavim pospeškom, tako da se je dogodek v realnem času lahko zgolj zgodil, že v naslednjem hipu pa je bil vsrkan v informacijo. Tako je bil realen čas podogodkovnih učinkov (trajanje dogodka) skrčen na minimum ali odpravljen. Podvojitev dogodka v informaciji je njegova »nevtralizacija«, ⁴² kolikor dogodek zunaj realnega časa njegovih učinkov za nikogar ne obstaja – ljudi doseže le informacija (o dogodku), v kateri je dogodek podvojen. Še preden se človek lahko konstituira kot subjekt učinkov dogodka v realnem času, se konstituira kot sprejemnik novih in novih informacij. Subjekt, ki v realnem času ne trpi učinkov dogodka, do njega, podvojenega v informaciji, ostane popolnoma »indiferenten« in »brezbrižen«. Če se informacije množijo in kopičijo s preveliko hitrostjo, »se učinek realnosti zabriše: pospeševanje pomeša učinke in vzroke, linearnost se izgublja v turbulenci, realnost pa v svoji relativni kontinuiteti nima več časa, da bi se dogajala.« ⁴³

V trenutku, v katerem so vsa naša dejanja, vse preobrazbe, vsi dogodki nemudoma podvojeni in vsrkani v čisto informacijo, nimajo več časa, v katerem bi se razvili in za seboj pustili »sledi« (nekaj trajnega) – to je natanko trenutek popolnega zločina. Ko informacije krožijo z dovolj veliko hitrostjo, med njimi ni več »vmesnega kraja«, o katerem smo govorili zgoraj⁴⁴ – ni več fantomov, duhov, prikazni, strašil, izmišljotin in prividov, s katerimi se je mogoče srečati natanko na tistem, vmesnem kraju. Če ni več vmesnega kraja, ni »več praznine, nič več elips, nič več molka. Bolj ko se bližamo tej popolni definiciji, tej nepotrebni perfekciji, bolj se izgublja moč iluzije.« ⁴⁵

Zato Baudrillard govori o gigantskem podjetju deziluzije kot »umetnosti izginotja«,⁴⁶ katere cilj ni toliko preoblikovanje sveta, temveč avtonomen svet, iz katerega se bomo končno lahko umaknili.

Brez vmesnega kraja je »vsa informacija« tudi »vsa realnost« sveta: ljudje spontano verjamemo, da svet postaja vse realnejši, medtem ko si ne moremo predstavljati, da bi postajal vedno bolj iluzoren. Toda svet, ki je bil vselej »skrit« za videzi – in kot skrit ni bil nič več kot »skrivnost« –, je imel vso svojo realnost vselej prav v iluziji igre videzov. Namesto da bi z naraščajočo informacijo kot gigantskim podjetjem deziluzije svet izgubljal svojo realnost, se je ta podvojila, izginila v svojem dvojniku: namesto da bi je bilo manj, se je napihnila v »hiperrealnost«, ki je saturirana, nasičena, kolikor v njej ni več vmesnega kraja. Hiperrealnost je nasičena s smislom (pomenom), zato je človek kot subjekt, s katerim se smisel proizvaja, postal odvečen: smisel je v svetu »že dan«, namesto da bi zahteval proizvodnjo (pomen mu *a priori* pripada). Človek kot sprejemnik informacij se ne sprašuje, kaj informacije pomenijo in kakšen je njihov smisel, ampak zgolj pričakuje nove in nove informacije (vsak dan znova prižge televizijo in vsak dan znova prelista časopis, četudi je v občilih »vsak dan več istega«: nepreštevno mnogo informacij).

Vsa informacija, v kateri svet izginja, ljudi informira ne le o dogodkih, ampak tudi o vsakem najmanjšem, nepomembnem, banalnem pripetljaju (pomislimo na kamere, ki nas snemajo na vsakem koraku; kamere niso tam, kjer se nekaj dogaja, ampak se nekaj dogaja tam, kjer so kamere: to je banalizacija sveta). Vsa informacija zato pomeni, da je ves svet »določen«, medtem ko je za Baudrillarda vse, kar je določeno, »namenjeno temu, da bo iztrebljeno«. ⁴⁷ Dokler je svet obstajal – pa čeprav zgolj v videzih, ki so njegov obstoj varovali kot skrivnost –, ga je pred njegovim koncem varovala njegova »peklenska nedoločenost«. Ko je vse določeno, ni več videzov, prividov, ki vselej vztrajajo »vmes«, med eno določeno stvarjo in drugo. Medtem ko je bil subjekt na »vmesnem kraju« peklenke nedoločenosti prisiljen »improvizirati«, je v hiperrealnosti prisiljen »simulirati«, kolikor je v njej »vmesni kraj« (kjer se subjekt edino lahko konstituira kot subjekt) saturiran, zapolnjen z »vmesniki«, za katere Baudrillard reče, da omogočajo komunikacijo na račun (simbolne) menjave: *»Vse tisto, kar ureja področje komunikacije (vmesnik, neposrednost, odprava časa in razdalje), nima nobenega smisla na področju menjave, kjer pravilo zahteva, da tisto, kar je dano, ni nikoli neposredno vrnjeno. Treba je sicer vrniti, a nikoli pri priči. Slednje je huda žalitev, celo smrtna.«*⁴⁸

Ko je Althusser leta 1946 govoril o proletariatu terorja, ki mu grozi skorajšnji konec ali smrt vsega živega (smrt, ki je življenje ne bo preživelo),

ga je razglasil za *mit*, ki ga razširja Internacionala spodobnih občutkov. Leta 1995 Baudrillard govori o skorajšnjem koncu ali izginotju sveta, a ne kot o grožnji s smrtjo, temveč kot o dogodku, ki se že aktualizira. Namesto »atomske bombe«, ki je ljudem nagnala strah v kosti, je eksplodirala »informacijska bomba«, ki jo ljudje sprejemajo odprtih rok, medtem ko se hitrost eksplozije pospešuje, sočasno z implozijo smisla v medijih (vmesnikih). »Čista« informacija ni le »vsa«, ampak je tudi »dezinficirana« in »sterilna«: na njej ni ničesar nedoločnega, z »vso« informacijo so iz »vsega« sveta odstranjeni »vsi« tujki. Zato Baudrillard govori o družbenem polju, katerega model so jedrske elektrarne, za katere reče, da: *»... resnična nevarnost, ki jo predstavljajo, ni v pomanjkanju varnosti, onesnaževanju, eksploziji, ampak v maksimalnem varnostnem sistemu, ki seva okoli njih, v no man's land nadzora in odvracanj, ki se razprostira vedno bližje, po vsem ozemlju, v tehnični, ekološki, gospodarski in geopolitični 'nikogaršnji zemlji'. Nuklearno sploh ni pomembno: elektrarna je matrica, kjer se izdeluje model 'absolutne varnosti', ki se bo posplošil na vse družbeno polje in ki je v svojem bistvu model zavračanja (isti, ki nas svetovno upravlja v znamenju miroljubne koeksistence in simulacije atomske nevarnosti).*«⁴⁹

Absolutna varnost (nadzor) in nikogaršnja zemlja: ali nista to natanko tista dva pogoja, pod katerima je vzrok strahu absolutno izključen, medtem ko se »jaz« brez preostanka preda težnji k poenotenju z objektom strahu? Ali Baudrillard, petdeset let po Althusserju, ne pripoveduje znova »mita« o proletariatu terorja (strahu), a s to izjemno pomembno razliko, da mit ne vnaša več spodobnih, sterilnih, razkuženih občutkov v svet čiste informacije, temveč onesnažuje družbeno polje kot »radikalna iluzija«? Kdo drug bi lahko v proletariatu terorja interveniral z radikalno iluzijo, če ne »proletariat terorije«? Derridajeva ideja »brezpogojnega dostojanstva« je radikalna iluzija.

OPOMBE

- 1 Jacques Derrida, *Specters of Marx: The State of the Debt, the Work of Mourning & the New International*, Routledge, New York, London 1994, str. xvii.
- 2 Prav tam, str. xviii.
- 3 Glej prav tam.
- 4 Glej prav tam.
- 5 Glej prav tam.
- 6 Glej prav tam.
- 7 Glej prav tam.
- 8 Glej prav tam.
- 9 Glej prav tam, str. 19.
- 10 Glej prav tam.
- 11 Glej prav tam.
- 12 Glej prav tam.
- 13 Glej prav tam.
- 14 Nav. po Derridaju, prav tam.
- 15 Glej prav tam, str. xx.
- 16 Glej prav tam.
- 17 Glej prav tam.
- 18 Glej prav tam.
- 19 Glej prav tam.
- 20 Glej prav tam.
- 21 Glej prav tam.
- 22 Glej Louis Althusser, *The Spectre of Hegel: Early Writings*, Verso, London 1997, str. 23.
- 23 Glej prav tam.
- 24 Glej prav tam.
- 25 Glej prav tam.
- 26 Glej prav tam.
- 27 Glej prav tam, str. 24.
- 28 Glej prav tam.
- 29 Glej prav tam.
- 30 Nav. po Althusserju, prav tam, str. 25.
- 31 Prav tam.
- 32 Prav tam.
- 33 Prav tam.
- 34 Jean Baudrillard, *Simulaker in simulacija. Popoln zločin*, ŠOU, Študentska založba, Ljubljana 1999, str. 203.
- 35 Prav tam, str. 89.
- 36 Prav tam, str. 102.

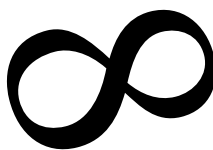
- 37 Prav tam, str. 223.
38 Prav tam, str. 221.
39 Prav tam, str. 211.
40 Prav tam.
41 Prav tam, str. 203.
42 Glej prav tam.
43 Prav tam, str. 241.
44 Glej prvo poglavje v tem prispevku: I. *Derrida* (1993).
45 Prav tam, str. 226.
46 Glej prav tam, str. 235.
47 Prav tam, str. 253.
48 Prav tam, str. 227.
49 Prav tam, str. 79.

Shylock nas opozarja na to, da smo mi sami tisti, ki smo podpisali pogodbo, da je funt mesa kot zastavek v resnici funt našega mesa. Opozarja nas, da medtem ko se nam neskončno upira izkoriščanje človeka po človeku ali suženjstvo, vsak dan pomagamo tvoriti občestvo, v katerem je prostovoljno suženjstvo način družbene reprodukcije, prisilno suženjstvo v kolonijah pa način »pridobivanja dobrin«. Neskončno glasni smo, ko protestiramo proti suženjstvu, le takrat sramotno molčimo, ko gre za naše sužnje. Molčimo celo, ko gre za naše suženjstvo. Upira se nam izkoriščanje človeka po človeku, pa vendar se vsak dan brez posebnih ugovorov pustimo izkoriščati in pri tem goltamo obljube – v tem je Shylockov triumf.

Kjer je prevladal Geldmensch, kot ga imenuje Marx, tam se je Shylock vrnil kot duh.

MARKO ŠTEMPIHAR

MARX PROTI SHYLOCKU

O BENEŠKEM TRGOVCU IN NJEGOVIH NASLEDNIKI

»If to do were as easy as to know what were good to do ... – I can easier teach twenty what were good to be done, than be one of the twenty to follow mine own teaching.«

(SHAKESPEARE, *The Merchant of Venice*, I/2).¹

Upanje na prihodnje življenje je v veliki meri odvisno od vprašanja o *sedanjih pogojih* eksistence. Če so sedanji pogoji, o katerih se je treba vpraševati, »materialni« ali tisti, ki šele omogočajo specifičnost človeške eksistence (v razliki do živalske), in sicer ne zgolj zadovoljevanje potreb, ampak tudi njihovo *svobodno* proizvodjanje, torej proizvodjanje-kreiranje kot materialna produkcija, ki pospeši izboljšanje *kvalitete* življenja. Proizvodjanje (tudi proizvodjanje potreb) tako ne bi smelo biti povsem in docela (kot se v velikem obsegu dogaja v obliki kapitalistične družbene ureditve, kakršno živimo danes) prežeto s tržno logiko in podrejeno zakonu kapitala, ki nalaga zlasti kopičenje ali ustvarjanje presežkov: kjer ti niso ustvarjeni, kjer se nekaj »zalomi«, se »skrita roka« kapitala kaj kmalu stisne v jekleno pest.

Točka, kjer se zalomi, je natanko gesta, ki razločuje »Geldmenscha« od človeka kot delavca, tj. tistega, ki proizvaja in katerega proizvoda sta tudi on sam in njegov način življenja. Zalomiti se mora, ker ta temeljni nesporazum, nesoglasje med »denarnikom« in živim človekom ne sme umanjhati: živi človek uteleša ta nujni nesporazum, antagonizem, napetost, boj.

V demokratičnih občestvih se vsiljujejo glasovi/oglaševalci politike konsenza, ki pravijo: »*Različni smo si, vendar si nismo nasprotni.*« V takšni

izjavi, pod katero bi se podpisal vsak današnji »liberalec«, je izvir in *modus existendi* lepe duše, rečeno s Heglom. Politika konsenza oglašuje razlike, vendar konsenz ni dobra volja, ki ohranja polje razlik odprto, ampak je trda roka, ki razlike prikroji po svojih preferencah. Vsak je lahko (celo mora biti) različen, vendar ne sme nasprotovati, ne sme kljubovati; če ni z nami, je proti nam, in sledijo sankcije, preganjanja. V politiki konsenza je zaradi tega veliko licemerstva ali hinavščine.

To je mojstrsko pokazal tudi Shakespeare s svojim *Beneškim trgovcem* (in tudi Michael Radford, režiser nedavnega (2004) istoimenskega filma: *The Merchant of Venice*, ki je nastal po Shakespearjevi literarni predlogi). Ena ključnih figur v pripovedi je nedvomno Shylock, zato zasluži, da se ji podrobno posvetimo.

Shylock je Jud, ki živi v Benetkah v 16. stoletju. Ukvarja se s posojanjem denarja, saj je bila judovska skupnost v tistem času izločena, segregirana, živela je v getu. Edini način služenja denarja za Jude, ki jim je bilo prepovedano trgovanje, je bilo posojanje denarja in jemanje obresti za posojilo. Dejstvo, da je Shylock pripadnik manjšine, ki je zaklenjena v ločenem delu mesta, nikakor ni nepomembno in ni malenkost, ki jo lahko spregledamo. Pripadnik geta nima dostopa do nekaterih družbenih funkcij, kakor se tudi nikoli ne more znebiti pečata tujca (zaznamovan je celo z vidnim znamenjem, ob katerem lahko asociiramo čas 20. stoletja in antisemitizem ter holokavst).

Nekateri interpreti so v Shakespearjevem delu videli opravičevanje antisemitizma, vendar je takšno videnje pogojeno z natanko določeno predpostavko, ki deluje kot predsodek. Predsodek pravi, da živimo v civiliziranih občestvih, da so ta civilizirana, kolikor življenje v njih za večino pripadnikov občestva ni povsem neznosno, kolikor nam »še kar znese«; vendar pa ta občestva, ki so civilizirana prek soglasja večine, vselej trčijo ob pripadnike manjšine in njihove načine eksistiranja. Brž se v telesih, ki jih nagovarja soglasje večine, vzbudi nelagodje, in manjšina v svojih načinih in vedenjih, ritualih postane izprijena, ogrožajoča.

Shakespearjev Shylock sicer pripada manjšini, vendar ima v drami o beneškem trgovcu njegova eksistenca več razsežnosti: bila bi nesramna redukcija, če bi v upodobitvi Shylocka videli upodobitev zlobnega pripadnika neke zlobne manjšine, nemara pa bi takšno videnje o nas samih povedalo več, kot bi sami želeli. Shylock je simptom, ki ga na koncu situacije na sodišču doleti izključitev, kar bo imelo usodne posledice – izključeni simptom, ki se bo vračal (z novimi vsebinami in v stari obliki) in sprevračal (navidez harmoničen) družbeni red.

Na koncu sodnega procesa, na katerem Shylock terja funt Antonijevega mesa, imamo preobrat v razmerju moči: Shylockova »oblast« nad (golim)

Antonijevim življenjem razpade in zopet jo prevzame dož (skupaj z oblastjo nad (golim) Shylockovim življenjem). Ta preobrat ne pomeni tudi razrešitve, kot bomo videli, in skušali bomo pokazati, da se celo po svoji naravi razlikuje od zmage pravičnosti nad krivico. Antonio na koncu procesa ostane pri življenju, vendar pa bi brali površno, če bi v tem videli nekakšno rešitev problema (problem se ne razreši niti za samega Antonia, za njegovo intimno življenje, saj žalost, s katero je navdan na začetku, vztraja do samega konca – brez triumfa, zmagoslavja, odrešitve). Benetke v 16. stoletju so mesto, v katerem kapitalizem že napoveduje svoje zmagoslavje. Antonio je trgovec ali kapitalist »s človeškim obrazom«; njegov človeški obraz je zlasti ta, da od dolžnikov ne zahteva nobenih obresti. Vendar tega bržkone ne počne iz čistega človekoljubja in spontano, ampak je bolj verjetna razlaga ta, da je veren kristjan, ki uboga zapovedi krščanske morale (ta pa v tistem času jemanje obresti označuje za greh). Vendar bo dejanje, ki je tedaj veljalo za greh, kmalu spremenilo svoj značaj. Jemanje obresti bo že slabi dve stoletji kasneje veljalo kot obče načelo menjave, kateremu bodo sledili tako Judje kot kristjani.²

Druga redukcija, ki se ji moramo izogniti, da ne bi bili krivični do Shakespearjevega besedila, je prepoznavanje »srečnega konca«, ki naj bi imel točno določeno funkcijo: pomiril ali sprostil naj bi napetost, ki bi utegnila vztrajati še po tem, ko nas pripoved pripelje do konca, medtem ko naj bi razmišljanje, ki bi lahko sledilo iz te napetosti, nevtraliziral tako, da bi nekaj novega, neki nov občutek, neko novo nenavadno idejo zvedel na staro, navadno domislivo-puhlico. Srečnega konca v *Beneškem trgovcu* ni. Zgodi se sicer ljubezensko srečanje (med Bassanijem in Porzijo), in to tudi po zaslugi Bassanijevega zaupanja »slutnji«, ki mu je »prerokovala« »uspeh« (odločitev za pravo skrinjico).

Vendar ob tej (ljubezenski) zgodbi vztraja še neki vtis. Bassania (z njegovo prošnjo, ki jo naslovi na svojega prijatelja Antonia, je zasnovan ključni zaplet) najprej vidimo kot lahkoživca, ki je zašel v materialne težave in se kani iz njih (s pomočjo Antonijevega posojila) izmotati tako, da se bo poročil z bogato dedinjo. Vtis je, da Bassania žene k Porziji bolj stiska oziroma skrb, da bi se rešil dolgov, kot pa ljubezenska strast. Bassanio tako zlasti računa, preračunava, medtem ko Antonio ljubi. Antonio ljubi Bassania in zanj, za njegovo dobrobit, je pripravljen zastaviti funt svojega lastnega mesa. Antonio bi dobredno dal del sebe, da bi Bassanio lahko še naprej dobro živel. Izjemnost Shakespearjevega besedila je tudi v svojevrstnem upiranju tako stereotipni delitvi ljudi na »dobre« in »zle« kakor tudi stereotipni upodobitvi ljubezenskega srečanja, v kateri gre vse kot po maslu.

V srečanju med Porzijo in Bassaniom ne gre nič kot po maslu. Najprej je tukaj izbira med tremi skrinjicami. Ta Porziji prinaša nemalo skrbi: sedaj jo skrbi, ker ne more izbrati snubca, ki ga želi izbrati, nato pa jo skrbi, ker ne more zavriniti snubca, do katerega čuti odpor. Zdi se, da Bassanio izbere (pravo) skrinjico kar »mimogrede«, brez omahovanja, vendar ne smemo poenostavljati. Freud je v svoji analizi motiva izbire skrinjic³ v treh skrinjicah prepoznal reprezentacije treh žensk in v tretji (svinčeni) skrinjici, ki je bila »prava« (saj je bila samo v njej Porzijina podoba), alegorijo smrti. Tudi Shakespeare skozi Bassania (in tudi skozi maroškega princa) pravi, da svinec, iz katerega je izdelana skrinjica, prej grozi, »kakor bi kaj obetal«. Bassanio je tudi edini od snubcev, ki na poseben način vztraja na simbolni ravni – pri zapisu ali besedi in ne pri videzu, kar ga razločuje od predhodnih dveh likov. Zakaj Bassanio vztraja pri besedi in ne pri videzu?

Bassanio verjame, kot pravi sam, da je »videz lahko bistvu tuj« (III/2).⁴ Potem razmišlja na zanimiv način. Videz je lahko kot nakit, ki prevara oko. Videz je lahko pogubna blodnja, vendar je njen nakit lahko tudi sladek glas ali sveto pismo, ki zgolj prikriva njeno kvarnost. Nobena čednost ni varna ob pogubonosnem videzu – slednji v službi grehote privzema podobe čednosti. Ni bistva na površini, razmišlja Bassanio; kar je lepota površine, je lahko tudi zgolj krinka, ki skriva nekaj čisto drugega. Vendar pa je ta krinka ali maska pogubna le, kolikor je »na vid resnica, s katero zviti čas še umnika ulovi« (prav tam). Pogubna je torej tista maska ali tisti videz, ki ne prenese, ki ne vzdrži preizkusa časa, in ker ne vzdrži preizkusa časa, je zgolj na vid resnica (v bistvu pa poguba).

Sledi še en miselni preobrat, s katerim se odpre nova serija razmišljanj. Pogubni ali lažnivi videz ali maska, ki jo je na laž postavil zviti čas, je – čeprav opremljen z nakitom – resnična podoba smrti: »Tako te zlate, kodraste lase, ki s sapico igrajo se prešerni v nepristnem čaru, čestokrat spoznaš, da so podarek druge le glavé: da je lobanja, kjer so vzrasli v grobu.«

Podoba smrti je lepota, ki »na vago je naprodaj«. Bassanio se ob prepoznanju te podobe kot podobe smrti odloči za skrinjico, katere svinčeni videz prej grozi, kakor bi kaj obetal, vendar mu je preprosti pojav borega svinca »nad vso zgovornost«. Vrh tega pa svinčena skrinjica nosi tale napis: »Kdor mene voli, ta vse dà in tvega vse.«

Kot da bi se po soočenju z eno podobo smrti srečal z drugo, vendar je treba reči, da je slednja kot alegorija čisto drugačna. Alegorija smrti je namreč problem prav(iln)e odločitve.

Problema pravilne odločitve nikakor ne bi smeli enačiti s problemom »svobodne izbire« ali s problemom »svobodne volje«. Porzija vsaj na dveh

mestih eksplicitno izrazi, kako je pri njej s svobodno voljo in s svobodno izbiro: »*Ne morem niti izbrati, kogar bi rada, niti zavrniti, kogar ne maram; tako veže volja mrtvega očeta voljo žive hčere.*« (I/2) »*Pri tej volitvi ne ravnam se le po nežnem vodstvu dékličjih oči; in tudi žrebanje za mojo usodo odreka pravo proste mi izbire: a da me ni moj oče bil omejil ...*« (II/1).

Tudi Bassanio ne izbira glede na svoje »spontane« vzgibe, saj bi se kmalu izkazalo, da bi v tem primeru skoraj gotovo izbral eno od dveh predvidljivejših, *manj nevarnih* poti – le kdo se ne bi najprej in spontano hotel ter z vso silovitostjo poskušal izogniti grožnji? V tisti situaciji bi se Bassanio lahko odločil skladno s spontanimi vzgibi (s čimer bi popustil vabi varljivega lišpa), vendar se odloči drugače. In še več: prav v »spontanih« odločitvah, v odločitvah, za katere pravimo, da smo jih naredili kar mimogrede, brez posebnega premisleka, Bassanio prepozna »*varljivo obrežje nevarnega morja*« (III/2).

Obrat je izjemen: v resnici je v naših čisto »spontanih«, »vsakdanjih« odločitvah še kako prisotna nevarnost, saj v lahkotnosti njihove spontanosti ostajamo slepi tako za njihove morebitne posledice kot za njihov neizbežni pogoj: »spontano« (»mimogrede«, ne da bi pripisovali kakšno posebno pomembnost naši odločitvi – in koliko takšnih odločitev se zgodi vsak dan) se lahko odločamo samo zato, ker smo nekatere možnosti, za katere bi se prav tako lahko odločili, že vnaprej izključili. Čeprav je skrinjica (ženska), za katero se odloči Bassanio, alegorija smrti, saj sporoča odpoved in darovanje, namesto da bi bila polna obetov in obljub, je edina, ob kateri lahko Bassanio vstopi v novo življenje. Zaradi tega moramo tudi reči, da je Bassanijeva odločitev (edina) prava odločitev in gesta svobode.⁵

Če Shylocka poskušamo razumeti kot simptom, potem najprej ugotovimo, da mu nikakor ne moremo pripisati enoznačnega pomena, oziroma ob njem odpove vsak poskus interpretacije, s katerim bi ga poskušali odpraviti. Očitno je, da je Shylock zloben, da ga zanima zlasti dobiček, da je oderuški posojevalec denarja, da je v istem stavku sposoben obžalovati izgubo hčere in zlatnikov, ki jih je ta vzela s seboj, vendar bi marsikaj spregledali, če bi *zato, ker* je on tak in tak, odpravili njegovo govorjenje kot nesmiselno, kot zlo ali kaj podobnega. Shylock sicer lahko vzbuja občutke gnusa, človek bi se mu najraje posmehoval, na koncu njegove zgodbe bi nemara rekel, da je dobil, kar je zaslužil, da je zmagala pravica ... – vse to je mogoče reči, in vendar je v njegovem liku prisotna vsaj še ena razsežnost, ob kateri se naše zgražanje in zavračanje izkažeta za odziv čisto drugačne vrste, kot smo morda verjeli prej.

Na prigovarjanje zbrane množice (temu prigovarjanju se priključi tudi dož) na sodišču, naj opusti svoje zahteve, Shylock dožu odgovori:

»Vi mnogo imate sužnjeve kupljenih, ki jih kot svoje osle, pse, mezge porabljate za suženjske robote, ker ste kupili jih; – da vam jaz rečem: 'Prostost jim dajte, dajte dédične jim svoje zámož; kaj znojé se pod bremeni? Dajte jim postelj mehkih, slastne hrane, kakor je vaša!' – Vi bi odgovorili: 'Sužnji so naši.' – Jaz pa prav tako: Ta funt mesa, ki terjam ga od njega, je drago kupljen, moj, in hočem ga.«
(IV/1)

S tem govorom Shylock preobrne prej na *videz* tako očitno mesto pravičnega in nepravičnega: če je bil sam prej na *videz* »očitno« nepravičen, medtem ko je množica skupaj z dožem »očitno« delovala v imenu pravičnosti (ko so se naslavljali na Shylocka, češ naj popusti in sprejme denar namesto mesa), se ta »očitnost« sedaj razblini. Ni več nobene očitnosti: družbena razmerja se hipoma pokažejo v čisto novi luči. Ta ista družba, ki se je nasproti tujcu, Shylocku, pripravljena enoglasno zavzeti za enega izmed svojih pripadnikov v imenu človečnosti, naj se tujec odpove funtu mesa pripadnika njihovega občestva, po drugi strani ter z dožem na čelu vsak dan izkorišča, si lasti druge (tujce) kot suženjsko delovno silo, torej si lasti kar zajetno količino funtov mesa.

Tudi ko Porzija konča svoj govor in se poraženi Shylock umakne, Antonio pa je osvobojen grozeče terjatve, se zgodba ne razreši, temveč poudari še eno razsežnost Shylocka kot simptoma: njegovo Tujost. Shylock-simptom je *alien*, ki ga občestvo poskuša izključiti. *Beneški trgovec* torej nima nobenega razpleta – zgodba se zaplete, se zapleta, dobiva nove razsežnosti, vendar se ne razreši. Kar je videti kot zmaga dobrih nad slabim, pravičnih nad nepravičnim, človeških nad nečloveškim skopuhom, velikodušnih ali milostnih nad stiskačem, ki ne pozna milosti, ima povsem drugačno nadaljevanje: tudi tukaj gresta *videz* in bistvo drug mimo drugega oziroma se je treba potruditi, da bi premestili pogled, zamenjali očiče, s čimer bomo naredili prehod k novim *videzom*. Stvari bomo videli drugače ali zamenjali bomo perspektivo, vidik ali mesto, s katerega gledamo. Zaradi tega se bomo morali poslej ukvarjati ne toliko z nepopravljivo varljivostjo *videzov*, ampak s seboj – poslej bomo vzeli nase, da smo vselej mi tisti, ki gledamo, torej prispevamo k ustvarjanju *videzov*.

Simptom je *alien*, vendar prebiva med nami, torej je poskus njegove izključitve, separacije, getoizacije gesta naše lastne nemoči, našega lastnega suženjstva; gesta, s katero se poskušamo zavarovati pred tem, kar dojemamo kot grožnjo zato, ker sporoča odpoved in darovanje, namesto da bi karkoli obljubljal. Življenje s tujcem prinaša negotovost, ob tujcu smo tesnobni, ker se nismo pripravljene odpovedati niti delčku našega vsakdanjega ugodja – sužnji smo natanko, kolikor nasedamo obljubam gospodarjev, in dober

gospodar (tisti, ki ima veliko hlapcev) ni nikoli tisti, ki samo tepe in grozi, ampak je tudi tisti, ki obljublja, ki izkaže milost. Še več: prisila, ki jo predstavlja podrejanje gospodarju, je prav v tej obljubi. Gospodar, ali raje, gospostvena razmerja nas silijo k uboganju natanko zaradi tega, ker smo sprejeli obljube, ker nasedamo tem obljubam vsak dan.

Na koncu sodnega procesa je suspenz – simptom je uničen, izključen. Obenem pa je vtis, da je nastala neka nova situacija, a le težka bi pokazali, da je boljša od situacije poprej, ko je simptom še grozil. Na koncu sodnega procesa, ko se Shylock končno umakne v svoj geto, dož ostaja dož, beneško občestvo ostaja beneško občestvo in sužnji ostajajo sužnji. Z izgubo oziroma uničenjem (izključitvijo) simptoma se izgubi tudi poslednja možnost za politično delovanje. Beneško občestvo bo poslej živelo brez svojega simptoma, brez grožnje, vendar bo s tem sámo postalo ultimativna grožnja (vsakemu Tujcu), okrepljeno zaradi svoje »zmage« nad enim od Tujcev (Njih), ki je bil – paradokсно – tudi edini »glasnik« sužnje, edini, ki je problematiziral občestven odnos do sužnje.

Prehitro bi bilo reči, da je Shylock glasnik sužnje, da se zavzema za njihove pravice, ali kaj podobnega. Vendar pa s svojim glasom opozori na neko temeljno neujemanje med tem, kar razglaša glas beneškega občestva, in njihovim dejanskim ravnanjem. Shylockov govor bi lahko parafrazirali (čeprav se on najbrž ne bi nikoli strinjal s to parafrazo): če uporabljate neka načela v odnosu do mene, potem bi jih enako upravičeno morali uporabljati tudi v odnosu do samih sebe. Gre za vprašanje elementarnih moralnih načel, kot bi pripomnil Chomsky. Torej, če zahtevate od mene, da se v imenu pravičnosti, človečnosti in tako dalje odpovem funtu mesa sočloveka, jaz lahko zahtevam od vas, da se tudi vi odpoveste »funtom mesa« soljudi, ki jih izkoriščate kot sužnje. Takšna zahteva bi bila politično dejanje *par excellence* – gesta svobode oziroma pravilna odločitev.

Shylockov lik ima v pripovedi posebno mesto. Zbuja odpor, vendar ta odpor nikakor ni enoznačno določljiv, kot smo videli zgoraj, in ni ga mogoče zlahka utemeljiti. Na neki začetni ravni lahko sicer rečemo, da do Shylockovega lika čutimo odpor, ki ga vzbudi naš čut za pravičnost, naša izkušnja odnosa do ljudi, ki jih imamo radi, pa tudi do ljudi, ki jih sicer ne poznamo, a smo jim kljub temu naklonjeni že zato, ker so soljudje. V tej perspektivi se nam upira misel izkoriščanja človeka po človeku, misel, da bi v drugem človeku lahko videli vir svojega dobička, obresti ... Reči moramo tudi, da Shylock zbuja odpor natanko kot naš bližnjik – šele kot bližnjik nas lahko vznemiri. Če ne bi bilo tako, bi do njega lahko ostajali popolnoma hladni in brezbrizni. Vendar nismo. Čutimo, da nas že sama njegova

eksistenca vznemirja, da nam krati mirne urice, ne moremo si kaj, da se ne bi spraševali o njem. Čutimo, da nam je blizu, da ga ne moremo čisto določiti, da na koncu ne vemo več niti tega, ali je tam zunaj ali njegov glas govori že v naši najbolj intimni notranjosti.

Shylock ni izjemna figura, ni pošast (čeprav je večkrat namigovano na njegovo zvezo s hudičem oziroma naj bi bil sam utelešenje hudiča), ampak je gospod povprečnež, gospod ali gospa Smith. Opozarja nas na to, da smo mi sami tisti, ki smo podpisali pogodbo, da je funt mesa kot zastavek v resnici funt našega mesa. Opozarja nas, da medtem ko se nam neskončno upira izkoriščanje človeka po človeku ali suženjstvo, vsak dan pomagamo tvoriti občestvo, v katerem je prostovoljno suženjstvo način družbene reprodukcije, prisilno suženjstvo v kolonijah pa način »pridobivanja dobrin«. Neskončno glasni smo, ko protestiramo proti suženjstvu, le takrat sramotno molčimo, ko gre za naše sužnje. Molčimo celo, ko gre za naše suženjstvo. Upira se nam izkoriščanje človeka po človeku, pa vendar se vsak dan brez posebnih ugovorov pustimo izkoriščati in pri tem goltamo obljube – v tem je Shylockov triumf. Oderuhu je končno uspelo izrezati funt živega mesa, še več, vsak dan ga izrezuje, čeprav se nam zdi, da se v našem življenju dogaja vse kaj drugega: BTC, na primer, že ne more biti kaj drugega kot »mesto, ki izpolni vse želje«. Kjer je prevladal *Geldmensch*, kot ga imenuje Marx, tam se je Shylock vrnil kot duh.

Geldmensch, »on sam, ves predan služenju denarja, nima časa za nič tako 'neuporabnega', kot so knjige ali gledališče: 'Čim manj ješ, piješ, kupuješ knjige, hodiš v gledališče, na ples, v gostilno, misliš, ljubiš, teoretiziraš, poješ, slikaš, pesniš itn., tem bolj varčuješ, tem bolj se kopiči tvoj zaklad, ki ga ne požro ne molji ne prah, tvoj kapital.'»⁶

Marx je človekovo bistvo razumel kot delo. Človek, ki proizvaja oziroma dela, udejanja svoje produkcijske zmožnosti, torej je njegova produkcija vselej tudi produkcija samega sebe, svojega bistva. Nismo niti to, kar imamo, niti nimamo drugega bistva, kot je (samo)ustvarjanje ali (samo)produciranje.

V tem pomenu je bistvo na površini, tam, kjer konkretni ljudje proizvajajo ali ustvarjajo – ne zaradi kopičenja niti zaradi predanosti služenju denarja ali kapitalu in zakonu »svobodne« menjave, ampak zaradi predanosti skupnemu življenju in njegovemu edinemu zakonu – zakonu nemogoče menjave, ki pravi: nobenega človeka ni mogoče zamenjati za karkoli drugega.

Delo zaradi tega nikakor ne bi smelo biti *zgolj* breme in *nujno* le kot garanje. »Delo je breme, kadar ga naložijo malo voljnim delavcem zatiralne ekonomske sile, lastniki kapitala, ki si nepravilno prilaščajo presežno vrednost, ki jo ustvarjajo njihovi delavci.« Da bi se izognili bedi, se moramo boriti za *svobodno izbrano delo*, ki je »človekov način spreminjanja sveta, ob istočasnem izdelovanju,

*ustvarjanju samega sebe. Je najbolj zanesljivo sredstvo za samoudejanjanje.*⁷
Vizija neodtujenega dela po Marxu »nikakor ne pomeni, da je delo zgolj zabava, zgolj amusement, kot to pojmuje Fourier ... Resnično svobodno delo, na primer komponiranje, je hkrati prekleto resno, skrajno intenziven napor.«⁸
V današnjem času je veliko obojega: tako garanja kot zabave. Tisto, kar manjka, je komponiranje, manjka glasbe.

OPOMBE

- 1 *The Complete Works of William Shakespeare*, Oxford University Press, London 1962.
- 2 Bralko in bralca želim na tem mestu napotiti k dvema poučnima deloma, iz katerih črпам snov: Mladen Dolar, *O skoposti*, Društvo za teoretsko psihoanalizo, Ljubljana 2002; Albert O. Hirschman, *Strasti in interesi: politični argumenti za kapitalizem pred njegovim zmagoslavjem*, Krtina, Ljubljana 2002.
- 3 Sigmund Freud, *Motiv izbire skrinjic*, Delta 1996, št. 3–4, str. 5–14.
- 4 Dele iz *Beneškega trgovca* navajam po prevodu Otona Župančiča.
- 5 Pravilna odločitev je *problem*, medtem ko sta svobodna izbira ali svobodna volja v občestvih, ki jih obvladuje tržna logika in v katerih vladajo postvarili medčloveški odnosi, videti kot neproblematični. Svobodna izbira je reducirana na »odločitev brez posledic« oziroma na odločitev, za katero jamčijo drugi (ni subjekta odločitve in ni problema ali odgovornosti).

Pravilna odločitev je problem za sam subjekt odločitve. Problem je zato, ker je subjekt odločitve odgovoren. Če pa govorimo o odgovornosti, moramo govoriti tudi o problemu skušnjave. Dušan Rutar v svojem delu *Zadnja Kristusova skušnjava: o fraktalni zavesti in veri v boga* (Umco, Ljubljana 2003) zapiše: »Ta [problem skušnjave – op. M. Š.] je nujen, saj brez skušnjave ne bi mogli govoriti o odgovornosti in svobodi. Če človek ne bi bil podrejen skušnjavi, bi vselej pravilno [funkcionalno, racionalno, instrumentalno, instinktivno] izbiral, saj bi imel na voljo eno samo možnost; potem bi govorili le o tem, kar je pravilno, ne bi pa govorili o pravičnosti in ne bi govorili o problemu. Človek bi bil robot ali žival [brez duha], živel bi v svetu brez pravičnosti in brez problemov.« (Str. 106–107). Novo življenje zaradi odgovornosti (ki je posledica podrejenosti skušnjavi ali problemu pravilne odločitve) ne pomeni vrnitve v »normalno« ali »pravilno« življenje. »Ko nato živim svoje življenje, se na *drugačen* način zavedam samega sebe, zavedam se svoje neponovljivosti, enkratnosti, ni me strah samotnosti in originalnosti, zato sočasno čutim, da ne morem vztrajati pri enačbi *jaz=jaz*, ki jo Trg nenehno obnavlja. Vztrajam lahko le pri sebi, če je moj jaz v absolutnem odnosu do *drugega*, resnice in boga in je *drugi*, ki je nastal s prehodom [k *drugemu*]. Čutim, da sem nenadomestljiv, kot tak pa sem tudi odgovoren (*drugemu*), sebi kot *drugemu* [in duhu]. Do njega ne morem biti brezbrizen, saj sem v svoji najgloblji in najbolj pristni notranjosti zavezan prav njemu.« (Str. 106).

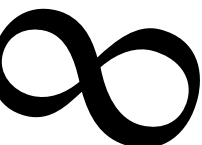
Novo življenje pomeni »prehod« (prim. prav tam), na katerem vznikne subjekt (skušnjave, pravilne odločitve). Človek je subjekt skušnjave, kolikor zanj nobeno življenje ali način življenja ni (edino) pravilen, »normalen«, vsak način življenja je potrebno ustvarjati (ustvarja ga človek-subjekt skušnjave, pravilne odločitve). Novo življenje je vsako ustvarjanje življenja, ki je absolutna odgovornost.

6 Siegbert Salomon Prawer, *Karl Marx in svetovna literatura*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1981, str. 88; navedek je iz Marxovih *Pariških rokopisov* (MEID I, str. 349 – »Tretji rokopis: Potreba, proizvodnja, delitev dela«).

7 Prawer, nav. delo, str. 307.

8 Nav. po: Prawer, nav. delo, str. 307–308 (navedek je iz Marxovih *Grundrisse*).

Subjektivna kultura ustvarja, da bi se izpopolnjevala, in neizogibno producira vedno višjo raven objektivne kulture. Lastnost slednje je neodvisen in samosvoj obstoj, cena tega obstoja pa je neizmerna, osiromašenje subjektivnega duha.

Kje naj v tem vrtincu večnega proizvajanja objektivnega in subjektivnega duha najde svoje zatočišče zadnja instanca človeškega, temeljna in večno živa? Če se prerodita temperamentnost in bratovska/ sestrsko so-čutnost, ki zmoreta priklicati v življenje mrtveca, kam potem z lonci, polnimi mesa? Kako pokazati zakonu močnejšega, da je njegovo marširanje z roko v roki z nesolidarnostjo in surovostjo pot v večni nič?

DRAGANA SAVIČ

ROMANTIČNI PROTIKAPITALIZEM IN SIMMLOVO POJMOVANJE KULTURE – PROBLEM NADVLADE OBJEKTIVNE FORME NAD SUBJEKTIVNO

Georg Simmel (1858–1919), nemški sociolog in filozof, je svojo držo izpričal kot pedagog spodbujevalec – bolj kot samo moč nagovarjanja slušateljev je v ospredje postavljaj iskanje in izgradnjo lastnega mišljenja vsakega posameznika. Kljub družbeni stigmatizaciji zaradi svojega judovskega rodu tega nikakor ni dojemal kot oviro, temveč kot način, kako izživeti svoja prepričanja ter jih slikovito in poglobljeno posredovati v teorijah prereza kompleksnosti družbe. Kot pionir teorije kulture se je osredotočil na razmerja zgodovinskih pojavov, ki jih je videl kot »stanja proizvodnje družbe« (iz spremne besede Rudija Rizmana).

Leta 2000 so pri Založbi Studia Humanitatis izdali izbor Simmlovih spisov s skupnim naslovom *Izbrani spisi o kulturi*, kjer so prikazani koncepti kulture, torej nastanek same kulture, ki se prične kot subjektivna forma in se kasneje razraste v objektivno, v sebi zaokroženo in samozadostno formo. V svojem članku želim podati problem razmerja med tema formama oziroma problem nadvlade objektivne kulture, ki se kaže kot pojav hiperkulture, ter obenem pokazati, kakšne odnose nam ta posreduje.

Simmlov koncept kulture je pomenil oplemeniteno in intelektualizirano življenjsko formo – je narava, ki na račun lastnih energij preseže samo sebe, se oplemeniti. Vsa človekova iz-vrženost iz narave ter iskanje in stvarjenje nove je proces kultivacije, manifestacija človekovih energij. In kaj je najgloblja človekova potreba, ki se zrcali v vsem ustvarjanju? Kaj žene bit k ustvarjanju ne-bitu? Najbolj koprneča strast živga je, da se izrazi in zapiše svetu, želi biti zapisana v obstoječem. V trenutku, ko postane del biti, je pot subjektivnega

duha sklenjena »od sebe nazaj k sebi«. Ta pot je križišče dveh momentov, je rojstvo subjektivne in objektivne kulture. To sta dve plati iste medalje. Posledica želje po potrjevanju življenja je nastanek nečesa, kar plemeniti lastnega duha in hkrati povede skupnost k popolnejšemu razvoju. In vendar lahko med njima zazija globoka vrzel. Subjektivna kultura ustvarja, da bi se izpopolnjevala, in neizogibno producira vedno višjo raven objektivne kulture. Lastnost slednje je neodvisen in samosvoj obstoj, cena tega obstoja pa je neizmerna, osiromašenje subjektivnega duha. Kje naj v tem vrtincu večnega proizvajanja objektivnega in subjektivnega duha najde svoje zatočišče zadnja instanca človeškega, temeljna in večno živa? Kje naj se udomači potreba po metafizičnem? Najprej je bila izgnana v oni svet, po sesutju iz onstranstva pa jo je načelo koristne produkcije vedno znova izpodjedalo.

Kam torej z njo? Kako pokazati zakonu močnejšega, da je njegovo marširanje z roko v roki z nesolidarnostjo in surovostjo pot v večni nič? Ni sreče v podrejenem. Tisto, kar je udeleženo v občutku večnosti, temelji na enakovrednem, je soudeležnost. Nobena množična hiperkultura ne zmore tega. Ali si »nad« ali si »pod«. Ali si komandirajoči krvnik ali izvršujoči suženj. Doba drugega tisočletja – in še danes, na začetku tretjega – je bila doba tega sramotnega razmerja. Da, sramotnega za človeka, ki glasno prikimava tej logiki gospodarja in hlapca, ki jemlje in jemlje, daje ničesar. Pa naj to načelo piramidne strukture porodi kaj etično učinkujočega?! Ne zmore.

Obstoj neosebnega izključuje obstoj erosa in etosa, je brez-up. Je onkraj pola življenja, ki se glasno izreka z »da«. To je žalostna izpoved egocentrizma, ki je vseprežemajoča sila naprednega duha. Onkraj tega osamelega, komandirajočega, vzvišenega in iznakaženega stoji polje soudeležnosti v miru.

Duh kapitalizacije veje na vso moč, ustvarja in krepi neprave potrebe, glasno kliče k produkciji in potrošništvu. To je točka, ko izdelki subjektivne kulture zamenjajo vlogo: namesto da bi obstajali kot izraz strasti in življenja, postanejo presežek, popolnoma odvečen material, ki ne zadovolji nobene potrebe po občutenju živosti. Vendar ti izdelki obstajajo in postajajo vse popolnejši ter kot taki nudijo izredno in nepotrebno razkošje.¹ Razvijajo se po lastni logiki in lastnih pravilih, v sebi ne nosijo duha ustvarjalca, temveč rastejo iz ozkih specializacij mnogih. Ti mnogi vanj ne vložijo ničesar subjektivnega, vložijo le tržno zanimivo in zamenljivo zmogljivost oziroma lastnost. Nastane hvalevredno delo, brezdušno in brezhibno, to je majhen korak naprej za človeka in velik korak nazaj za človečnost. Od kod nenasitna

želja po dovršenosti v izdelovanju in nikoli zadovoljenem konzumu?

Takemu času vlada zadušljivost, ki ne dopušča transcendence, nečesa, kar bi človeka osredinilo, mu ponudilo oporo namesto neskončnega tavanja. Kapitalizacija nosi v sebi načela identitete, še huje, to celo mora, če želi ohranjati množično uniformnost. Potrebuje jo, če želi ohraniti svoje živo okostje, piramidnost. Ne enakopravnost, temveč enakost in istost sta pomembni. Brisanje razlik in identičnost sta na pohodu. Človeku je odvzeta njegova različnost in tisto poslednje, kar ga naredi edinstvenega, enkratnega in docela človeškega. Biti eden izmed mnogih, siv in neopažen, brez strasti in ubogljiv, delati rutinsko in v skladu s prevladujočo čredno ali modno miselnostjo, ki je prej kot ne postrežena na pladnju: konvencionalnežu gre v slast, pristno živečemu pa se zatakne v grlu.

Ta velika naprodajnost pravilnega mišljenja je krotenje, bič, ki naj drži hordo skupaj. Pravilno je, denimo, biti angleško prijazen, japonsko zadržan in biti zmožen kar se da zahodnjaško diplomatski. In kako naj se v vsej tej natančno zrežirani in preračunani monotonosti rodi upanje? Ne sme se. Ni na seznamu, ni na urniku, ni pravi čas zanj. Upanje ima namreč tisto nenavadno moč, da rodi spontanost in obudi zaledenelost.

Če se prerodita temperamentnost in bratovska/sestrska so-čutnost, ki zmoreta priklicati v življenje mrtveca, kam potem z lonci, polnimi mesa? Ni potrebe zanje. Upanje mora biti vnovično sesuto, če želi kapitalizacija preživeti. Nihče ne vpraša, kaj potrebuje življenje, če želi preživeti. In vendar slutimo. Kajti če ne bi, ne bi bile kozmološke in antropocentrične filozofije v takem razmahu. Samo pogledajte, v kakšnem porastu so azijske filozofije, od budizma do daoizma. Vredno posmeha je gledati korporacije, ki ponotranjajo surovost logike gospodstva in hkrati zaposlene vodijo na ure zena. Kako naj mrtvilo analitičnega sploh prevzame in privzame čarobnost iracionalnega, če ne zmore uvideti, da mora ohranjati čut za metafizično? Onkraj tega je ob-up. Zdrava pamet (*common sense*) se ne meni za žrtve, ki jih pušča za sabo. Je načelo maksimiranja »dobrega« za vse, poplava množičnega ugodja in udobja, telesnih potreb, je *prima* in *ultima*. Duh? Okostenel, brezkrven, zaprt v katakombe nezavednega.

Glas *theosa* onemi. Osameli človek stoji izčrpan, na drugem bregu stojita upanje in vera. Vera? Ni v lasti te ali one religije, temveč je *religare* v izvornem pomenu.² Je most, vnovična povezava in osredinjenje. Ni vera v brezkrvnega, transmudanega boga, temveč vera v človeka. To je temeljno zaupanje v življenje in ves njegov potencial. Je sestop iz kaotičnega v etično, most med mano (»jaz«) in tabo (»ti«). Pogoj bivanjske dopolnitve je občutenje drugega. Topli tok medosebnega ni preračunavanje dobička iz tega ali

onega poznanstva, temveč pristno vzajemno povezovanje enega človeka z drugim. Del odnosov so tudi razočaranja, toda boljša je intenzivna žalost, ki vnovično porodi srečo, kot pa mlačnost občutkov. Ni hujšega kot dnevi, polni mlačnosti in rutine – to je počasno umiranje živega duha. Enako je zapiranje v travme preteklosti en velik samomor. Preteklost, ki kuje nezmožnost gradnje mostu do drugega, je beg v izolacijo, ki sicer res varuje pred razočaranjem, a enako ohromi tako čustvovanje kot komunikacijski čut.

Ni je strokovne terapije, ki bi znala to bolje pozdraviti kot eno samo, večno zdravilo, ki živi v človeku, čeprav ga želi duh časa potisniti na obrobje. To je tista večna, prava potreba, ki je ne more nadomestiti nobena stvaritev hiperkulture, ljubezen.

V mislih imam pristno, neizumetničeno, nepodkupljivo ljubezen, ki si nikdar ni pustila ukazovati, temveč si je utirala najbolj nepričakovane poti. To je trmasto čustvo, ki ne kloni niti pred papežem niti pred pohodom gospodarjev kapitala. In vendar je to drža, ki te prevzame šele, ko si dopustiš vnovično povezovanje in osredinjenje. To je edina pristna religija, je premostitev odtujitve in ontološka opora. Zdaj ima človek priložnost, da zaživi, da obudi kri in duha, da ni več prebivalec *duplexa*, temveč je iz krvi in mesa, z eno docela metafizično in še kako pravo potrebo. Neizmerljiva sreča ljubezni, ki je ne more kupiti noben *master card*, je premagovanje ob-upa in ločenosti. To je dejanje, ki ničesar ne zahteva nazaj, a vendar to nehote prejema. Je sposobnost v drugem obuditi srečo, ne da bi se sama osiromašila ali izčrpala. Ljubezen, ki v drugem ne zmore obuditi te afirmacije, je »prazna nesreča«.

OPOMBE

1 Izpostavljam, da je že kapitalizem sam presežnostna strast, čigar rojstvo v zgodnjem 18. stoletju je le protitež »škodljivim«, torej človeškim strastem. Naj le orišem, da je v tem obdobju strast bolj taktika za preživetje oz. boj za boljšo možnost preživetja, ki lahko seže do skrajne krutosti, npr. v revoluciji v Angliji leta 1688.

Izvorna oblika kapitalizma ni imela ekonomskega predznaka, temveč težnjo zgolj določene interesne skupine (od tod tudi maksima »Interest will not lie!«); ekonomski predznak pridobi šele kasneje, ob politični in verski stabilizaciji, ko se interes poveže z možnostjo boljšega ekonomskega stanja, ki je tokrat dostopno širši množici. Sprva naj bi komercializem (ang. *commerce*, fr. *douceur*) nosil v sebi priljudnost

oz. blagodejnost (*commerce* in *douceur* pomenita ravno to), torej nekaj, kar je onkraj krutosti in barbarstva. Prav omenjena maksima, »Interes nikoli ne zataji«, pa se izrodi: če je *commerce* sprva pomenil vzpostavljanje prijateljskih vezi brez predsodkov in surovosti, se sprevrže v »Interes sveta vladar«, predhodnico različice »Denar sveta vladar«, ki je brez predsodkov le, kolikor zmore vase vključiti vse, kar bo zmoglo proizvesti nove potrebe za čim širše množice. Torej če je bila pomembna značilnost zgodnjega kapitalizma priljudnost brez predsodkov, je sedanje stanje kapitalizma brezobzirnost pod masko priljudnosti, ki ima en sam cilj: ustvarjanje nepravilnih potreb. Lahko bi ga imenovali »pogojena svoboda« – z izrazito pomembno značilnostjo, tj. prilagodljivostjo, bodisi da je to skakanje z enega ideološkega brega na drugega ali nenehno menjavanje mnenj, pač karkoli že zagotovi potrošnjo in profit.

Več o tem glej Albert O. Hirschman, *Strasti in interesi: politični argumenti za kapitalizem pred njegovim zmagoslavjem*, Krtina, Ljubljana 2002.

2 Akvinski v svojem delu *Summa theologiae* navaja tri možne razlage pojma *religio*, pri čemer se prvi dve, *religare* in *re-eligare*, nanašata na religiozno prakso (ta dva pojma natančneje razdela Avguštin), zanimivejša pa je Cicerova interpretacija, ki *religio* izpeljuje iz glagola *relegere*, ki v prvotnem pomenu nima kaj dosti opraviti z judovsko-krščanskim osebnim odnosom do božjega, temveč gre bolj za vnovični premislek oz. celo pregled in izbiro, saj se bolj navezuje na politično-pravno sfero starorimskega sveta. Prepleta se s pojmom *sacratio* (ta po Giorgiu Agambenu povezuje profano in verujoče načelo) in je relikv arhaičnega rimskega prava, ki pomeni človekovo izvzetost iz *jusa* kot človeške zakonodaje in hkrati neprehodnost v božje pravo (gre za nekaznivost uboja in hkratno izključitev iz žrtvovanja). Več o tem glej še Giorgio Agamben, *Homo sacer*, Študentska založba, Ljubljana 2004, in Borut Ošljaj, *Homo diaphoricus*, FF Univerze v Ljubljani, 2002.

V navezavi na vprašanje načina človekove vključitve, deležnosti v religiji in svetem ter na etimologijo pojma religije glede na glagol *relegere* (za razliko od *religare*) je potrebno opomniti še na Agambenov poudarek pomena glagola *relegere* za pojem religije ter odnos med profanim in sakralnim. Agamben je na svojem predavanju v Ljubljani (Cankarjev dom, 2005) dobesedno apeliral, da je treba znova profanizirati tisto, česar naj ne bi bilo mogoče profanizirati (*to profanize the unprofanizable*). Poudarjati je potrebno, da ne gre za naravno stanje odpornosti sakralnega proti profanizaciji, ampak za dejanje postavitve, za umetno določanje mesta sakralnega, nedostopnega za ljudi itd., prek katerega se vrši oblastni nadzor nad ljudmi in vzdržuje hierarhična, izključujoča ureditev odnosov.

FILOZOFIJA ŠPORTA

LEV KREFT

UVOD

MICHELE FRIEND

KLASIČNA DRESURA KOT OBLIKA UMETNOSTI

MIKE MCNAMEE

TRANSHUMANIZEM IN MORALNA TOPOGRAFIJA
ŠPORTNE MEDICINE

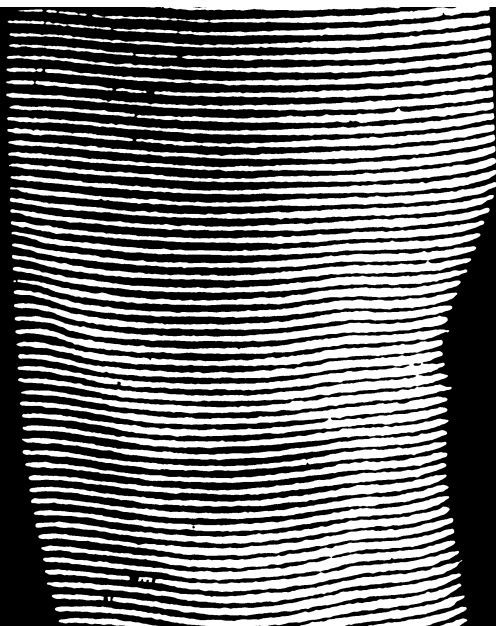

HEATHER SHERIDAN, SCOTT FLEMING
PRIVOLITEV PO ZASTOPNIKU IN PO NADOMESTNI
OSEBI: NEKAJ ETIČNIH TEŽAV

LEV KREFT

STREL V FILOZOFIJI ŠPORTA

UVOD

Filozofija športa je razvita in razvejana filozofska disciplina, s katero se po svetu ukvarjajo predvsem tisti filozofi ali filozofsko izobraženi športni znanstveniki, ki poučujejo in raziskujejo na športnih šolah in fakultetah. Ni jih toliko kot filozofov in ukvarjajo se z drugimi, dalj časa obstoječimi in bolj uveljavljenimi filozofskimi disciplinami, vendar so dobro organizirani in imajo redna srečanja na svetovni, evropski ter nacionalni ravni. Pri nas se, po nekaterih predhodnih prispevkih iz zgodnjega obdobja telesnokulturnih gibanj ter nato iz obdobja razvijanja športnih znanosti, začenja filozofija športa načrtno uveljavljati od ustanovitve Katedre za filozofijo športa na Fakulteti za šport Univerze v Ljubljani, kjer je uvrstitev filozofije športa med poučevane in raziskovane predmete predvidena tudi kot del »bolognske preobrazbe«. Položaj, v katerem se znajdejo filozofi športa, je sam po sebi nekaj posebnega. Po eni strani od njih športne vede, pretežno usmerjene v doseganje boljših rezultatov po poti, na kateri se obilno uporabljajo izsledki medicinskih in sorodnih tehnološko-inženirsko usmerjenih ved, pričakujejo pomoč, uporabnost in korist, vendar ostaja vse to vedno dvomljivo in sumljivo. Po drugi strani pa med svojimi filozofskimi kolegi, ki se ukvarjajo z »resnimi« in bolj uveljavljenimi filozofskimi disciplinami, filozofi športa veljajo najmanj za posebneže, še posebej zato, ker so telo, telesna dejavnost in zlasti šport v filozofiji pogosto sporna, nezaželeni ali celo bolj ali manj nevidna tema.

V reviji *Borec* tokrat prvič objavljamo štiri razprave iz filozofije športa, ki so bile predstavljene na letni konferenci Britanskega združenja za filozofijo športa

(British Philosophy of Sport Association – BPSA) maja 2005 v Stanleyju, v bližini Newcastla v Veliki Britaniji; takih konferenc se redno udeležujejo, poleg britanskih, tudi drugi evropski filozofi in filozofinje športa. Vse štiri razprave so avtorji za objavo v slovenščini predelali in dopolnili, in vse štiri obravnavajo sporne teme, ki so nekakšna stalnica tako v športni znanosti nasploh kot v filozofiji športa. Ena od spornih tem je že ves čas vprašanje, kaj je sploh šport (npr. za razliko od telesne kulture) in kako se ga da definirati za znanstveno, pravno ali vsakdanjo rabo. Zaradi prevlade vrhunškega tekmovalnega spektakelskega športa nad vsemi ostalimi športnimi dejavnostmi lahko pride do premika meja, ki zareže v neko športno področje. Pri dresurnem jahanju, denimo, je med klasično dresuro in sodobno tekmovalno dresuro, ki je tudi med olimpijskimi panogami, tako pomembna razlika, da se klasično dresurno jahanje raje kot s športom identificira z umetnostjo. O tem govori prispevek ameriške filozofinje Michele Friend. Iz domačih logov je znan primer plavalca Martina Strela, ki so mu odrekli pravico do naziva vrhunškega športnika, in ki se, po nekaterih, sploh ne ukvarja s športom. Polemiko o njegovem športnem statusu analiziram v svojem prispevku. Vsepovsod, in tako tudi v športu in športni znanosti, že nekaj časa dvigujejo prah etična vprašanja, povezana z uporabo biomedicine in drugih najsodobnejših pripomočkov, ki obetajo povečanje naravne zmožnosti človeškega bitja do nadnaravnih razsežnosti, ali pa celo izdelavo nove, povsem umetne vrste bitij, ki bi s človekom imele kaj malo skupnega. Etično kritiko teh utopij, ki utegnejo prav na področju športa »prebiti led« praktične uporabe, je zastavil Mike McNamee, tudi s pomočjo svarilne interpretacije prometejskega mita, ki še posebej pogojuje občutek moči in z nikakršnimi zadržki omejenega delovanja sodobne znanosti. V vsakem raziskovanju, in tako tudi pri športnem, prihaja do pomembnih etičnih odločitev, ki niso vedno odvisne od trdne, utemeljene in neodvisne presoje. Tudi pri nas smo imeli že dodobra izražene etične pomisleke in ugovore, na primer glede zbiranja podatkov in raziskovanja telesnega razvoja otrok. Heather Sheridan in Scott Fleming postavljata pod drobnogled etično zahtevo po prostovoljni in obveščeni privolitvi raziskovanca ali raziskovanke v raziskovanje. Namreč, ne zgodi se tako poredkoma, da se namesto neposrednega pristanka raziskovane osebe uporabi pristanek zastopnika, ki ga raziskovana oseba imenuje sama, ali celo pristanek nadomestne osebe, ki jo v vlogo zastopnika ne postavi sama raziskovana oseba, ampak nekdo tretji (po navadi pa jo določi kar raziskovalec sam). Posledice take vrste privolitve v raziskovanje so lahko etično zelo sporne.

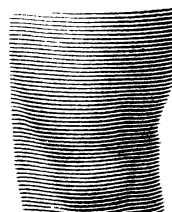
Niz prispevkov o filozofiji športa, ki jih objavljamo v nadaljevanju, seveda ne more biti kak reprezentativen izbor – narobe: vrsta pristopov in tem ostaja

povsem izven predstavitve. Vendar gre za vidne in tudi pri nas občutene dileme, pri katerih se vselej pozna, da pri stiku ali tudi sodelovanju med naravoslovnimi vedami in njihovo prevladujočo tehnološko-inženirsko uporabno naravnostjo ter humanističnimi vedami, s filozofijo vred, prihaja do pomembnih razlik v presoji, a tudi do napetosti, saj ne gre le za čisto znanstveni teren, ampak tudi za uveljavitev, učinkovitost, prevlado, nadzor nad ozemljem ter neizpodbijano uspešnost. Poleg tega lahko tudi iz teh štirih besedil razberemo, ali se je filozofija športa uspela približati športu in uporabnostni naravnosti športnih znanosti, obenem pa ohraniti filozofsko relevantnost na način, ki bi ji ga predpisal Hegel: da filozofija vendarle vzame pod drobnogled le tisto, kar lahko kaj prispeva k samorazvoju duha, ne pa kar po vrsti vse, kar obstaja in je kakorkoli zgolj tu in na kak lasten način zanimivo.

Odnos do kaznovanja kaže, ali je jahač umetnik ali ne. Proces umetniškega jahanja je nekaj čistega; ni sredstvo, ki služi jahačevemu egu, nacionalni slavi ali čemurkoli drugemu. Da bi bilo klasično jahanje čisto in s tem umetniško, ne sme služiti nobenemu drugemu namenu razen jahanju samemu. Čistost ne pušča niti malo prostora za kompromise. Jahač ustvarja partnerstvo s konjem, ne pa odnos med gospodarjem in hlapcem. Zato je pri klasičnem dresurnem jahanju proces treninga umetniško delo, torej nekaj povsem posebnega. To pa so tisti zadostni pogoji, ki jih predlagam, da bi klasično dresurno jahanje obveljalo za umetniško delo.

MICHELE FRIEND

KLASIČNA DRESURA KOT OBLIKA UMETNOSTI

KLASIČNO DRESURNO JAHANJE KOT OBLIKA UMETNOSTI²

Raziskati želim pojem umetnosti dresurnega jahanja in tako odgovoriti na vprašanje, v kakšnem smislu se klasična dresura vzpostavi kot umetnost. Za razumevanje tega, kar sledi, ni potrebno predhodno znanje o konjih ali dresuri.

Izvirno je beseda »dresura« pomenila višjo stopnjo šolanja konja. Običajno je obsegala skakanje, jahanje na terenu, a tudi delo na jahališču (maneži) ali v krogu. Pozneje je dresura pomenila predvsem tekmovanje v dresurnem jahanju. To se zdaj loči od preskakovanja ovir, tridnevnega kombiniranega jahanja, terenskega jahanja čez drn in strn, vzdržljivostnega jahanja, pola, dirk in kavbojskega jahanja. Pri dresurnih tekmovanjih jahalec ali jahalka s konjem izvaja določeno število gibov po vnaprej predvidenem vzorcu. Gibanja opravi med krog in krog postavljenimi črkami v pravokotnem prostoru, velikem 20 × 60 metrov.³ Kako neki bi lahko to imeli za umetniški nastop?

Najprej si oglejmo, kakšni so možni ugovori trditvi, da je dresura umetnost. To neprijazno stališče zavzema večji del uvoda v članek in je obenem ozadje, na katerem se razvije ljubeznivejši del besedila.

ZAKAJ DRESURA NI UMETNOST?

Če ste si že kdaj ogledali tekmovanje v dresuri, boste najbrž pomislili, da je absurdno predlagati, da bi imeli dresuro za umetnost. Ogledovanje dresurnega tekmovanja pogosto primerjajo z opazovanjem sušenja ometa. Konji so vsi bolj ali manj enakega tipa, vsi se gibljejo na enak način, vsi so približno enake višine, jezdec pa so oblečeni po zelo natančnih pravilih. Uzda in sedlo sta standardna.⁴ Vzorec gibanja je v vsakem primeru enak. Stopnja razlike med vrhunsko in povprečno izvedbo je majhna. Tekmovanja v dresuri so podobna gimnastičnim tekmam, z dvema razlikama: telovadci so konji in izvedbe so vedno enake. Za improvizacijo ni prostora. Koreografije ni. Ni zabavno. Ni zelo lepo. Ni ustvarjalno.

Pojdimo še korak naprej v zanikanju umetniške vrednosti dresure. Ni videti, da bi imela dresura kaj skupnega z bolj tradicionalnimi umetnostmi. Poskusimo za vajo primerjati dresuro in bolj uveljavljene umetnosti. Kanonizirane umetniške forme obsegajo slikarstvo, ples in glasbo, poezijo, književnost, kiparstvo, gledališče, opero in film. Med manj tradicionalne sodijo instalacije, *ready-madei*, nekaj novih zvrsti performansa, konceptualna umetnost in računalniška umetnost.⁵

Vsem tem je skupno, da obsegajo osebo ali skupino ljudi in neživih predmetov (morda z izjemo konceptualne umetnosti). Nikjer ni omenjena uporaba živali. Navsezadnje se nihče ne pretvarja, da bi bil nastop cirkuškega psa umetnost. Podobno za umetnost ne velja niti dresura delfinov, levov ali opic. Taka dresura sicer lahko ima za cilj nastopanje. Toda nastopanje ni umetniško delo, marveč je njegov cilj zabava ali uživanje. Ko delamo z živalmi, jih treniramo, in trening ni umetnost, marveč večšina. Na daleč bi lahko dresuro primerjali s tako imenovanimi »borilnimi umetnostmi«⁶ ali plesom. In vendar dresura ne sodi k njim, saj tu ni nasprotnika, ne pravega ne namišljenega. V nasprotju s plesom imamo opraviti z manjšim obsegom gibanj, povrhu pa pleše žival, ne oseba. Medtem ko jezdi, jezdec ne gestikulira. Zakaj bi torej kdorkoli trdil, da je takšen gimnastični nastop naučene živali umetniško delo?

ZAKAJ JE DRESURA UMETNOST?

Da bi podprli pogled, ki ima dresuro za umetnost, želimo uvesti razlikovanje med klasično dresuro in tekmovalno dresuro. Tekmovalno dresuro sem opisala zgoraj. Tekmovanje je nedavni izum, star približno sto let. Nasprotno seže

klasična dresura precej dlje v preteklost. Vrhunec je doživela v 16., 17. in 18. stoletju. Sodobni mojstri klasičnega dresurnega jahanja, ki se vračajo k temu obdobju, govorijo in pišejo o dresuri kot umetnosti. Svojo dejavnost razločujejo od tekmovalnega dresurnega jahanja. In če mojstri pravijo svoji dejavnosti umetnost, bi se morebiti zdelo, da moramo pozornost nameniti pojmovanju umetnosti iz 16., 17. in 18. stoletja. To bi bil vsekakor izziv, ki bi bil v popolnem skladju s strokovno prakso, saj bi klasično dresurno jahanje prestavil med »stare umetnosti«, »mrtve umetnosti«, menda med tiste, ki so se v zadnjih sto letih komajda še razvijale, tako kot klasično grško kiparstvo ali klasični balet.⁷ Namesto tega bom raje pokazala, da je klasična dresura živa umetnost.

Ali lahko to, kar govorijo mojstri klasičnega dresurnega jahanja, sovpadе z modernimi pogledi na umetnost? Kje začeti? Tu je namig: smoter ali namen klasičnega jahanja je umetniško izražanje, preiskovanje idej gibanja. Preiskovanje gibanja imamo lahko za ustvarjalno v dveh pomenih. Prvi je v tem, da je gibanje konja pod jezdecem enkratno po svojem slogu. V tem, kako se giblje konj – trdo ali prožno/mehko –, je pričevanje o razmerju med posameznim konjem in posameznim jezdecem. Da konja izurimo, je potrebnih veliko let. Ko klasični mojster jezdi na konju, stremi k temu, da bi navdihoval z občutkom lepote. Konj in jezdec sta par, ki se giblje lahkotno, v ravnotežju in skladju. Velikanska moč konja je nadzirana in uravnotežena. Odnos med konjem in jezdecem je odnos vzajemnega spoštovanja, razumevanja, »pogovor na višji ravni«,⁸ če navedemo Oliviera.⁹ Pri vadbi in izvedbi je zelo malo avtomatizma ali shematike. Resda obstajajo delne formule, nasveti, kako doseči ta ali oni učinek, vendar na koncu velja, da mora med obema členoma v paru priti do vzajemnega razumevanja. Za doseg tega cilja je na voljo več načinov, vendar noben ni popoln ali izčrpen. Po tej plati vadba ni trdna znanost. Vadbenih tehnik ne moremo z vso natančnostjo primerjati med seboj.

Druga smer raziskovanja ustvarjalnosti gibanja je razvijanje novih načinov gibanja. Vsem skupno se malce zavajajoče reče »gibanja«, v množini. Gibanja so hkrati »načini premikanja« in vzorci, ki jih sledovi gibanja puščajo na podlagi. Zato je zbrani kas¹⁰ gibanje, a tudi krog je gibanje. Ko se nova gibanja vključijo v običajni spored, so deležna kritike (da so izumetničena, na primer), vrednotenja, zavrnitve ali posvojitve. Obstaja, denimo, gibanje, ki se mu reče »španski korak«. Gre za hod, pri katerem konj izmenoma dviguje prednji nogi in ju izteguje, preden ju položi na tla. Razprave, ali gre pri tem za klasično gibanje ali cirkuški trik, še vedno potekajo. Po eni strani ima telovadno vrednost, saj sprošča rame. Po drugi ne velja za naravno gibanje,

saj ga ne bomo opazili pri konjih, ki se igrajo na travniku.¹¹ Tako vsaj trdijo nasprotniki.

Nekateri ste že opazili, da sem izraz »umetnost« uporabljala v dveh zelo različnih pomenih, ko sem skušala nakazati, čemu je dresura blizu: izjavila sem, da je blizu plesu in borilnim veščinam. V pretežnem delu tega spisa bom uporabljala izraz »umetnost« v bolj zahodnjaškem pomenu. V zadnjem poglavju pa bom vendarle opozorila, da je klasično dresurno jahanje »umetnost« tudi v vzhodnjaškem pomenu, in da sta oba pomena »umetnosti« v delu starih mojstrov med seboj povezana.¹²

V prvem razdelku bom orisala vidike iz zgodovine dresure. V drugem razdelku bom podala nekaj oznak o tem, za kaj gre pri izvajanju višjih, tako imenovanih umetniških gibanj. V ta namen bom razložila, za kaj gre pri izvajanju posameznega gibanja. V tretjem razdelku bom skušala pokazati, kaj potrebujemo v teoriji umetnosti, da bi bila skladna s tistim, na kar merijo mojstri, ko govorijo o dresuri kot umetnosti. V četrtem razdelku bom razpravljala o pojmu umetnosti v smislu »borilne veščine«, torej v pomenu določene vrste umetniške in ustvarjalne izkušnje ter obenem načina življenja. O klasičnem dresurnem jahanju kot umetnosti lahko govorimo tudi v tem pomenu.

1. ZGODOVINA

Dresuri običajno sledimo vse do Ksenofona, starogrškega vojščaka in filozofa, ki uči, da bi moral vojak poskusiti razumeti konja, ne pa mu gospodovati, ter ponuja uporabne nasvete za plemenite načine vadbe, a tudi nasvete iz fiziologije, prilagoditve, psihologije in zdravstvenih vprašanj, ki zadevajo konje. Ksenofon je bil potemtakem prvi, ki je izrazil zamisel, da se z večjim poznavanjem konja bolje naučimo delati z njim in ne proti njemu.

Če stremimo h gospodovanju nad konjem, nasprotno, uporabljamo nadvse okrutne žvale ter druge pripomočke, s katerimi prisilimo konja, da se odpove lastni volji in postane brezpogojen služabnik. Kot trdi Ksenofon, je prišlo v arabskem svetu do visoko razvite vadbe, in sicer v okviru sufijske tradicije. Do nas so prišle tudi prikupne zgodbe o bogatirjih, ki so jih konji vnaprej opozarjali na nevarnosti in so se pod svojimi gospodarji hrabro bojevali v bitkah.¹³ Toda iz tega obdobja nimamo nobenega priročnika o vadbi ali konjeniški veščini. Zato zdajšnji mojstri govorijo o klasičnem dresurnem jahanju ali umetniški dresuri v navezavi na Versailles.¹⁴ Versailles je hkrati kraj in filozofija jahanja, ki obsega čas kakih sto let pred francosko revolucijo iz leta 1789.

Toda pred obravnavanjem Versaillesa moramo seči še sto let v preteklost. Konec 15. stoletja Italijan Krisone trdi, da je bral Ksenofonovo besedilo. V Neaplju je ustanovil jahalno šolo za evropsko plemstvo, Ksenofona pa vendarle ni bral bogve kako natančno,¹⁵ saj je bil s konji zelo okruten. Da bi prisilil konje v izvajanje vaj, ki so sestavljale takratni repertoar, je uporabljal dokaj sadistična sredstva vseh vrst. Prav lahko, da bi konji ta gibanja izvajali tudi v naravi, tako kot žrebe, ki se igra na travniku, vendar ljudem ni nikdar uspelo, da bi jih izvabili vsakokrat, in taki gibi niso nikdar veljali za vrhunec vadbe. Zaradi teh vprašljivih metod Grisone ne velja za del klasične šole.¹⁶

Kljub temu je njegov zgodovinski prispevek pomemben. Plemstvu je pokazal možnosti višje oblike treninga konj – takšne, ki presega standardni repertoar, sestavljen iz *Stoj!*, *Pojdi!*, *Hitreje!* in *Obrat!*. Treniranje je sistematiziral in navdihnil številne učence, ki so njegove metode dodatno razvijali. Ko se je med plemstvom razširil okus za takšno višjo stopnjo vadbe, so nastale nacionalne šole. Pignatelli je, tudi v Neaplju, ustanovil Grisonejevi konkurenčno šolo. Med njegovimi učenci je bil tudi Pluvinel, ki je pozneje ustanovil lastno šolo v Versaillesu. V umetnosti jahanja je poučeval tri francoske kralje. Habsburžani so bili navdušeni nad francoskim jahanjem; ustanovili so znamenito Špansko jahalno šolo na Dunaju.¹⁷

V stoletju pred francosko revolucijo so okrog Pariza in Versaillesa cvetele jahalne akademije. Z njimi se je razvila kultura jahanja. Jahalna vadba je potekala ob pouku slikanja, mečevanja, glasbe in plesa. Raven jahanja in vadbe je bila zelo visoka. Vadba je imela dve stopnji. Prva je bila »vojaška pohodna šola«, druga pa »visoka šola«. Primerjajmo to s sodobnim dresurnim jahanjem na olimpijskih tekmovanjih! Če naj konj nastopa v dresurnem tekmovanju na olimpijskih igrah, mora biti treniran tako, da komajda zadošča ravni »visoke šole«. To pomeni, da so nekdanj poznali celo vrsto gibanj, ki so jih uporabljali v Versaillesu in precej presegajo tisto, kar dandanes vidimo na olimpijskih tekmovališčih. To je »šola nad zemljo«. Konji izvajajo vrsto skokov. Le na redkih koncih sveta še zdaj vadijo do take ravni.

Že zgolj število konjev in jezdecev v okolici Pariza in Versaillesa je bilo osupljivo. Kralj je imel pod streho kakih tisoč konj, ki so živeli v zelo razkošnih razmerah. Leta 1685 je bilo v okolici Pariza deset jahalnih akademij, in vsaka od njih je bila primerljiva s kraljevo akademijo. Po nekaterih ocenah je bilo v 18. stoletju v Parizu in Versaillesu kakih devet tisoč treniranih konj. Tam so plemiče učili jahanja, izobraževali so paže, a tudi tiste, ki so pozneje postali elitni vaditelji jahačev in trenerji konj.¹⁸ Tisto, po čemer se odlikuje Versailles, pa ni toliko število konj ali izpopolnjevanje znamenitih figur »šole nad zemljo« kot celovita filozofija jahanja in pristop k jahanju, ki je

v figurah te šole doživel vrhunec. O tej filozofiji bom spregovorila v tretjem in četrtem razdelku.

Preostalo zgodovino lahko za tukajšnji namen povzamem na hitro. Po francoski revoluciji se je delo nekaterih akademij nadaljevalo, vendar bolj z meščansko kot aristokratsko klientelo. Število in kakovost sta se postopno zniževala, ko je prišel v modo angleški slog jahanja čez drn in strn ter konjskih dirk. Zdaj obstajajo nacionalne šole jahalne umetnosti v Avstriji, Franciji, na Portugalskem in v Španiji, a tudi posameznice in posamezniki, ki se s klasičnim dresurnim jahanjem ukvarjajo v Franciji, Sloveniji, na Madžarskem, v Romuniji, Švici, Nemčiji, Španiji, Združenem kraljestvu, Združenih državah Amerike, Avstraliji in drugod. Zdajšnja klasična jahalna skupnost je precej razpršena in maloštevilna.

Zgodovina je pomembna iz dveh razlogov. Prvi je v tem, da pokaže na obstoj izročila, ki priča o enkratni zgodovini p(r)oučevanja umetnosti dresure. Zgodovina je za tako disciplino nekaj posebnega. Vsaka umetnost ima tako zgodovino: novi umetniki s spoštovanjem gledajo na »stare mojstre«, v zgodovini take umetnosti pa veskozi vidimo odmeve predhodnih velikih umetnikov. Drugi razlog za pomen zgodovine je razlikovanje klasičnega od tekmovalnega dresurnega jahanja. Olimpijska tekmovanja v dresuri so prvič potekala leta 1924. Tekmovalna dresura je skušala iz dresure narediti šport, in tekmovalno dresurno jahanje tudi je šport. Klasični mojstri dresurnega jahanja se odpevujejo tekmovanju prav zato, ker stremijo k umetnosti in ne k športnim nagradam.

2. ZA KAJ GRE PRI TEJ, TAKO IMENOVANI UMETNOSTI?

Opisala bom eno od bolj zapletenih gibanj pri dresuri. Za to imam en sam razlog: da fizična in psihološka kompleksnost jahanja na visoki ravni naredi vtis na bralke in bralce.

Gibanje se imenuje »pleča bočno«. Konj se z zadnjim delom oziroma boki pomika naravnost po stezi ali poti. Za poenostavitev predpostavimo, da se to dogaja ob zidu. Prednji del ali pleča so obrnjena od steze, na stran, nasprotno zidu. Konjev vrat nadaljuje ukrivljenost hrbtenice. Konj gre ob zidu tako, kot da bo vsak hip začel delati krog, vendar nadaljuje pot v ravni črti ob zidu naprej.

Namen te vaje je izboljšati fleksibilnost in koordinacijo konja. Vsako ukrivljenje hrbtenice prisili konja, da iztegne eno stran telesa. Temu rečemo »zunanja stran«. Drugi namen je vadba notranje zadnje noge. Ta noga je bolj obremenjena od zunanje, kajti konj z notranjo zadnjo nogo stopa pod središče svojega težišča in s tem nanjo prenese največji del lastne teže. Zunanja zadnja

noga uporabljaja več potisne moči, medtem ko notranja noga uporabljaja več nosilne moči. Oboje skupaj vzpostavlja asimetričnost ali ukrivljenost konja.

Kako jezdec pripravi konja, da ta izpelje to nenavadno gibanje? Notranja noga jezdecja ostaja za konjevo plečko. Temu rečemo »na podpasnici«. Jezdečeva notranja noga ima trojno vlogo: konju ponuja nekaj, okrog česar ukrivi telo, poleg tega ga potiska vzdolž steze in ga žene h gibanju naprej. Zunanja jezdečeva noga je nekoliko bolj zadaj. Vloga zunanje noge je v tem, da zaustavi konjev zadnji del, da ne bi izpadel navzven od steze. S tem ohranja ukrivitev hrbtenice. Jezdečevi boki ostajajo pravokotni na konjeve boke, le z nekaj več teže na notranji sedalni kosti. Jezdečeva ramena morajo slediti konjevim tako, da so obrnjena k notranjosti. Jezdečev hrbet zrcali konjevega tako, da je tudi jezdečeva hrbtenica rahlo zakrivljena. Zunanja jezdečeva roka mora konja »podpirati« in s tem določati stopnjo ukrivljenosti vratu. Popuščena vajet poveča ukrivljenost, bolj zategnjena zravna konjev hrbet nazaj vzdolž steze. Notranja roka ima zelo malo dela, saj z rahlim draženjem konjevih ust z nežnim poigravanjem vajeti le nakazuje smer ukrivljenosti.

Jahač potemtakem že sam potrebuje visoko stopnjo koordinacije, da je v pravilnem položaju, ko konj stoji. Toda ne samo to, zadržati ga mora, tudi ko se konj giblje. Konjev hrbet se premika gor in dol, in jezdečevo sedišče mora ostati v stiku s hrbtom. Poleg tega bo konj med gibanjem spreminjal smer in način premikanja, čeprav je jezdečeva pozicija trdna. Jezdec zato nenehno prilagaja stopnjo pritiska nog ob konjevo stran in stopnjo pritiska na vajeti. S tem prilagaja svoj položaj, da bi se prilagodil spremembam konjevega gibanja.

Jahanje in treniranje ne more biti sestavljeno samo iz vadbe in izvajanja. Potrebna je tudi psihološka plat. Paziti je treba, da gibanja ne ponavljamo prevečkrat. Zapomniti si je treba, da je konj fizično in psihično bitje zase. Postane mu dolgčas. Upade mu koncentracija. Utrudi se. Ugotovi, da je napor nadležen. Postane raztresen, poleg tega – to je najpomembneje – se njegova motivacija temeljito razlikuje od naše. Nima pojma o človeški slavi, ki stremlji po osvajanju rozet in medalj. V njem ni nobene želje po tem, da bi posnemal umetnost starih mojstrov, nobenega razloga ne vidi, da bi vadil krog ali prehod vsakič znova in še enkrat več. Zato moramo, medtem ko se ukvarjamo s krepitvijo njegovih mišic, skrbeti tudi za to, da konja stvar še naprej zanima.

Razlog za to, da je konje sploh možno trenirati, je predvsem v tem, da se konj hoče gibati in da bi nam rad ustregel. Med jezdecem in konjem se vzpostavi odnos zaupanja. Če delo postane prezahtevno, bo konj znova razmislil o svojem zaupanju. Konji se nagibajo k temu, da se branijo pred bolečino ali utrujenostjo. Kar pomislite na redne sprehode s prijateljem,

ki vas vsakič privedejo do popolne izčrpanosti. Kmalu si boste začeli izmišljati izgovore, da ne bi šli z njim. Konj si ne more izmišljati izgovorov, zato pokaže nezadovoljstvo na drugačne načine.

Psihološki vidik vadbe pomeni pridobiti konjevo zaupanje, ne pa ga zastraševati. Vpogled v razliko med delom s *konjem* in usmerjenostjo v njegovo *podreditev* je bistvo tistega, kar bi nam klasični jahači radi sporočili s svojim govorjenjem o jahanju kot umetnosti. Odtod gremo naprej k bolj filozofskemu razdelku: trditvi, da je klasično dresurno jahanje umetnost.

3.0. KLASIČNO DRESURNO JAHANJE KOT UMETNOST: FILOZOFSKO STALIŠČE

Dokazovanje, da je nekaj umetnost, običajno ponuja vrsto nujnih in zadostnih pogojev za to, da bi nekaj bilo umetnost.¹⁹ Na tem mestu se ne bom ukvarjala z argumenti, ki govorijo v prid različnim estetskim teorijam ali kako drugače govorijo o njih. Teorijo bom raje preprosto posvojila in pokazala, da klasična dresura izpolnjuje pogoje, potrebne za to, da v okvirih te teorije velja za umetnost. Potem lahko tuhtamo, ali je klasična dresura oblika umetnosti tudi po drugih estetskih teorijah ali ne.

3.1. NUJNI POGOJI ZA TO, DA BI BILO KLASIČNO DRESURNO JAHANJE UMETNOST

Teorija umetnosti, ki ji namenjam prednost, se imenuje »kognitivizem«.²⁰ Najznamenitejši sodobni zagovornik te teorije je Nelson Goodman.²¹ Kognitivist trdi, da je izkustvo umetnosti izkustvo posebne vrste, za katero je značilna pridobitev razumevanja. Razumevanje tu ni v obliki informacije, ki jo je mogoče urediti kot vrsto izjav ali s kratkimi deklarativnimi stavki. Kljub temu gre za pridobivanje razumevanja, ne toliko v obliki »spoznanja, da ...«, marveč utelešenega razumevanja, občutljivosti, določenega načina gledanja ali zaznavanja: konj, mi in naše razmerje z naravo. Kadar s konji delamo umetniško, se naučimo tudi nekaj o lastni psihologiji in moralni integriteti. Izvajanje umetnosti nas pripravi do premisleka.

Mimogrede, to je eden od razlogov, zakaj je tako težko povedati, kaj se naučiš od konja, in zakaj je tako težko učiti jahanje, razen ko gre za osnovno mehaniko. Kot inštruktorji jahanja stremimo k učenju mehničnega gibanja, naučiti hočemo sposobnost za tekmovalne preizkuse, tako da je mogoče napredek izmeriti. Toda to ni tisto, za kar si v resnici prizadeva vsak učenec ali učenka jahanja. Dobro je, če se učitelji zavedajo, kako različne cilje imajo njihovi učenci in učenke. K temu se bom povrnila v zadnjem razdelku. Če naj se naučimo jahati umetniško, moramo doseči višjo stopnjo od tiste,

ki jo je mogoče doseči samo z mehaničnim poukom. Raven klasičnega jahanja zahteva razvoj čutenja in lastnega značaja. Občutek je mogoče dobiti samo z jahanjem treniranega konja. Ta občutek nato vnovič ustvarimo z drugimi konji, ki jih jahamo. Vsak konj nam ponuja drugačno izkušnjo. Ta ni samo fizična, temveč tudi spoznavna. Truditi se moramo, da si zapomnimo občutek, morda tako, da ga izrazimo z besedami, toda še pomembnejše je, da smo ga zmožni ustvariti znova – pri istem konju in pri drugih.

Poglejmo, po čem se kognitivisti razlikujejo od tistih z drugimi pogledi na umetnost, in kakšna nerazumevanja so povezana z njihovim stališčem. Kognitivist trdi, da umetniška vrednost ni povezana zgolj s čustvenimi ali estetskimi vidiki umetnosti. Na primer: sončni zahod je lahko zelo lep, vendar ni umetnost, saj ni bil (če se ne zmenimo za hipotezo o božanski ustvarjalnosti) narejen z namenom, da bi nam ponujal estetsko izkušnjo. Tudi čustvenih izkušenj ne povzroča le umetnost, čeprav bi v najširšem smislu umetnost morala vzbuditi kakšno čustvo.²² Zato niti emotivistična trditev, a tudi tista, ki pravi, da je umetnost vse, kar povzroča estetsko izkušnjo, nista dovolj. Pri umetnosti gre za nekaj več od estetskega ugodja in čustev: za pridobitev razumevanja.

Kakšna je narava tega razumevanja? Kognitivist ne trdi, da je znanje, ki ga pridobimo z umetnostjo, izraženo v izjavah (propozicijah). Seveda lahko z branjem romana pridemo do poznavanja druge kulture, ali, na primer, znamo navesti dejstva, ki smo jih ugotovili z ogledom neke slike. Toda za kognitivista to ni umetniška vrednost. Tovrstna informativnost je za umetniško vrednost nekaj naključnega in je ne moremo pripisati samo umetnosti. Iste informacije bi lahko pridobili s prebiranjem zgodovinske knjige ali enciklopedije. Spoznavna vrednost je nekaj, česar se je mogoče naučiti samo in zgolj iz umetnosti. Še več, »sporočilo«, ki ga dobimo od umetnosti, ni preprosto neka ugotovitev. To bi bila navadna propaganda. Umetnost nas kliče k refleksiji.

Kako je mogoče kognitivistično teorijo uporabiti pri umetnosti klasičnega dresurnega jahanja? Jezdec ali trener je umetnik. Konj je izrazno sredstvo. Umetnost je treniranje in jahanje.²³ Treniranje mora biti iz pravega testa – »čisto«,²⁴ Umetnost se lahko dogaja pod posebno osvetlitvijo, v bogato opremljeni jahalni areni, in takrat je povsem primerljiva z nastopanjem pred občinstvom, vendar se lahko pojavi tudi v zasebnosti. Trener, ki jaha dobro treniranega konja, je lahko med jahanjem umetnik, čeprav je na prizorišču sam. Navzočnost ali odsotnost občinstva potemtakem ni tisto, kar iz jahanja naredi umetnost. Umetnost sodi prej k dožemanju jahanja.

Oglejmo si to podrobneje. Za to, da bi bilo jahanje umetniško, je nujno, vendar ne zadostno, da jezdec vodi konja z namenom (intencionalno).

Kot smo videli pri vaji gibanja »pleča bočno«, je namenskega upravljanja kar precej. Jahalec mora nadzorovati lastno, a tudi konjevo telo. Namen je treba konju sporočiti, kar lahko pravilno in zato zanesljivo opravi le zelo dober jahač. Težavnejše ko postaja gibanje za konja, bolj ko se trening dviga na višjo raven, bolj mora biti izurjen jahač.

Za treniranje konja sta potrebni razsodnost in obzirnost, sicer se konj upre – ne želi več sodelovati. Da se temu izogne, mora biti jahač prepričan, da konj poseduje fizično moč, koordinacijo in dojemanje gibanja, sicer ga ne bo mogel izvesti. Trening spremlja globoko psihološko znanje. Razumeti je treba konjevo psihologijo, saj se le-ta izraža telesno. Če je konj vznemirjen, zdolgočasen, razburjen ali prestrašen, se bo obnašal drugače.

Pri kognitivistični teoriji umetnosti je zanimiva prav pozornost, namenjena pojmu razumevanja. Umetniška dela veljajo za umetnost prav zaradi učenja in razumevanja, ki je vpleteno v ustvarjanje in vrednotenje predmetov. Pri bolj značilnih teorijah so umetniška dela vrsta snovnih predmetov, med katerimi veljata slikarstvo in kiparstvo za značilna primera. Te značilne teorije imajo za začetek težavo predvsem z umetnostmi, ki obsegajo nastopanje, enako gotovo pa imajo težave z novimi umetniškimi zvrstmi, zlasti s konceptualno umetnostjo. Toda moja naloga ni braniti kognitivistično teorijo, zato se bom raje vrnila k dresuri.

Pri značilnih teorijah zabredemo v težave, ko trdimo, da klasično dresurno jahanje ustvari umetniško delo, saj ni jasno, kaj je tu umetniški predmet. Je to (treniran) konj, tudi takrat, ko je spravljen v svojo ogrado ali ko pohaja po travniku? Če je tako, je vzreja konj umetnost še prej kot dresura. Dobro vzrejen konj ima zmožnost, da postane imeniten umetniški predmet. Konj, ki se pase na travniku, ima zmožnost, da nastopa na visoki ravni, toda tega ne izkazuje, medtem ko je na travniku. Tudi upokojenemu baletniku ne bomo rekli, da je umetniški predmet. In če ostanemo pri analogiji z baletom, se lahko vprašamo: ali je umetniški predmet klasičnega dresurnega jahanja nastop? In odgovor: ne zares.

Odgovor na vprašanje, kako to, da jahalni nastopi niso sami po sebi umetniška dela, zahteva dokaj domiselno pojasnitev. Tu imamo na eni strani nastope v klasičnem dresurnem jahanju, ki pomenijo demonstracijo klasično treniranih konj in jahačev. Najbolj znani so nastopi kvadrilj v Španski jahalni šoli na Dunaju. Lahko bi dokazovali, da so tekmovanja *doma vaqueira* ali *Kür* (prosti program z glasbo) v jahanju umetniška dela, do neke mere podobna baletnim nastopom. *Doma vaqueira* je jahanje, ki ga poznajo na Španskem in Portugalskem. To je predstava jahalne veščine. Jahač izvabi iz konja vrsto gibanj. Nastop presoja po tehnični vrednosti in po umetniškem vtisu;

podobno velja za jahanje *Kür*. V obeh primerih imamo opraviti z nizom gibanj, ki jih izvajata konj in jezdec, koreografira jih jahač ali trener, izvajajo pa jih ob glasbeni spremljavi. To je mogoče z lahkoto primerjati z baletom.

Na drugi strani je podmena, da je pri jahanju umetniško delo nastop, podobno kot pri baletu, pretirano poenostavljena. Obstaja tudi ne-analogija. Razlog zanjo je povezan s smotrom nastopanja. To je mogoče jasneje pokazati, če si od blizu ogledamo razloček med tekmovalnim in klasičnim dresurnim jahanjem. Težava pri vprašanju, ali tekmovalna tipa *Kür* ali *doma vaqueira* ustrezajo pojmu »umetniška dela«, je v tem, da je smoter nastopanja osvajanje točk, ki jih dodeljujejo sodniki.²⁵ Za tekmovalnega jahača je nastop dober, če prejme pohvalo sodnikov. Cilj so visoke ocene. Povedano drugače: če bi sodniki spremenili merila, bi tekmovalni jahač spremenil jahalni slog.

Drugi vrsti nastopanja v dresurnem jahanju lahko rečemo »cirkuško jahanje«. Na začetku 18. stoletja so različico klasičnega dresurnega jahanja prikazovali v cirkusu. Najznamenitejši izvajalec jahanja te vrste je bil Baucher, ki je delal za cirkus Franconi v Parizu.²⁶ Dandanes v cirkusu manj pogosto vidimo konjske nastope, še vedno pa obstajajo nastopi različnih skupin, ki dvignejo razpoloženje občinstva. Za nastopajočega oziroma za cirkuškega jahača je nastop dober, če je občinstvo pripravljeno plačati, da bi nastop lahko videlo še enkrat.²⁷ Cilj je denar. In ker občinstvo ponavadi ni prav dobro izobrazeno v vrhunskem jahanju, je tisto, kar pri njem velja za spektakularno, nekaj drugega od tistega, kar bi v klasičnih krogih veljalo za dobro premišljeno treniranost. Pri cirkuškem jahanju trpimo zaradi tiranije večine. »Dobro« cirkuško jahanje imamo le, če je zanj pripravljeno plačati zadostno število ljudi. Če niz gibanj občinstvo dolgočasi, cirkuški jahač poišče kaj bolj spektakularnega. Če pa je smoter, nasprotno, klasičen in umetniški v pomenu, ki ga uporabljam na tem mestu, potem kompromis, ki bi ga zahtevalo ugajanje sodnikom ali občinstvu, ne pride v poštev.

Kaj reči o nastopih Španske jahalne šole in drugih podobnih šol?²⁸ Pri teh namreč ni sojenja. Še več, klasične šole izrecno nasprotujejo maličenju klasičnih načel, kot jih interpretirajo voditelji teh šol. Nastopi teh šol so pomembni zaradi prikazovanja veščine. Nastop kot prikaz demonstrira občinstvu realizacijo lepote, ki jo konj doseže z natančnim treningom. To je umetnost za gledalca. Gledalec potem višje ceni konje ali jahanje. Nastop prispeva h gledalčevemu boljšemu razumevanju, ko njegovo oko postane večče spremljanja harmonije, lahkotnosti ter virtuoznosti razmerja med moškim²⁹ in konjem.

Klasično dresurno jahanje premore več različnih slogov. Umetniško delo se razvija, a ne zato, da bi ugajalo sodnikom ali širokemu občinstvu. Prej bi

lahko rekli, da je namen umetniškega nastopanja izobraževanje občinstva. Če naj o tem doženemo še kaj več, se je treba posvetiti zadostnim pogojem za razpravljanje o tem, kar naj bi veljalo za umetnost, po poti preiskovanja predstave o »kompromitirajočih« načinih treniranja ali načelih.

3.2. ZADOSTNI POGOJI, POD KATERIMI VELJA KLASIČNO DRESURNO JAHANJE ZA UMETNOST

Nameni, ki vodijo početje nekega območja umetnosti, morajo biti tisti pravi. Postopek treniranja mora biti pravilen. Kot je bilo že omenjeno, mora biti trening čist. Kot zadostni pogoj zatorej predlagam, naj dresura ustreza določenim estetskim zahtevam.³⁰

Začnimo s tistimi dejavniki, ki pripomorejo, da je klasično dresurno jahanje umetnost, v nasprotju z večino. Tako pri klasični dresuri kot pri dresurnih preizkušnjah se izkazuje velika sposobnost konja, ponavadi tudi jahača ali trenerja.³¹ Toda nameni jahačev pri obeh dejavnostih se razlikujejo. Cilj tekmovalnega jahača je jahati konja tako, da pri tekmovanju osvoji točke. Vse, s čimer je mogoče osvojiti visoke ocene, je potemtakem legitimno.

V nasprotju s tem je namen klasičnega jahača jahati konja umetniško. Razvozljamo, kar povezuje izraz »umetniško«! Začnimo z estetskim občutkom. Konjevo gibanje mora biti uravnovešeno, nadzirano in graciozno. Ukaze svojega učitelja mora izvajati brez odpora in samozavestno. Samozavest izhaja iz zaupanja. Zaupanje pa je mogoče vzpostaviti le z obzirnim in poštenim treningom. Trening, pravijo, konja polepša, ker postane bolj uravnotežen in gibčen, mišično močnejši. Z vzgibi, ki jih poraja vadba z ljudmi, pridobiva tudi samozavest in inteligenco.

Tudi jahač mora pokazati lepoto konja tako, da razkaže podobo harmonije med njim in konjem; motenj in nesporazumov mora biti čim manj. Med treniranjem se jahač trudi, da bi bil vsak gib noge ali roke tako nežen, da postane neviden za nekoga, ki stoji v bližini, in zato vzbuja vtis, da sedi na konju brez slehernega napora.³² To lahko potrdimo z navedbo iz de la Guérinièra:

»Gracioznost je za jahača tako velika odlika (...) Z gracioznostjo imam v mislih ozračje lahkote in svobode, ki ga je treba vzdrževati v nadzorovanem, in vendar gibkem stanju (...) ter med celotnim gibanjem konja ohranjati kolikor se le da natančno ravnotežje, ki ga dosežemo s skrbno odmerjeno izravnano telesne teže. Dalje, jahačevo gibanje mora biti tako nežno, da pripomore k izboljšanju njegovega seda,³³ ne pa, da bi bilo njegovo upravljanje s konjem povsem vidno (...) ta privlačni sed, ki tako zapeljuje gledalca in postavi na ogled lepoto postavnega konja (...)«³⁴

Vrnimo se k nastopom, saj je trening zanje najbolj podoben klasični dresuri, in poudarimo vidne estetske kvalitete. Vzorci, ki jih zasledimo v maneži, imajo estetsko kvaliteto. To so krogi, ravne črte, diagonale, serpentine, pentlje in osmice. Nastopi kvadrilje pri Španski jahalni šoli obsegajo osem konjev, ki puščajo skupne sledove v pravokotnem prostoru. O koreografiji odloča glavni jahač šole in jo spreminja, da bi izkoristil talent konjev in različne sestave jahačev. Pri tekmovanjih *doma vaqueira* si jahač izdelava koreografijo sam in tako pokaže svoje ustvarjalne zmožnosti. Nastop mora sestaviti iz vnaprej danega seznama gibanj, vrstni red pa izbira sam. Del ocenjevanja se nanaša na slog in večšino; podobno velja za jahanje *Kür*, s to razliko, da obsega tudi glasbeno spremljavo. Nasprotno so pri testni tekmovalni dresuri preizkusi oziroma vrste gibanj predpisani. Sestavljeni so kot preizkus večšine in atletskih zmožnosti. Izražanje skladja med konjem in jezdecem pri tem ni prednostni razlog.

Klasično dresurno jahanje podpira tradicionalne figure, jaha pa se zato, da bi izkoristili harmonijo med konjem in jahačem. Od tekmovalnih nastopov se klasična dresura razlikuje pri konceptu lepote. Ta je, prvič, pri klasični dresuri najpomembnejša, in drugič, koncept lepote je nekaj več kot zgolj razkazovanje mišic.

Da bi lahko iz konja izvabili lepoto, ga moramo trenirati brez prisile in brez strahu. Konj, ki dela pod prisilo in nastopa na silo, ni lep. Lahko navedemo Ksenofona:

*»Nič od tega, kar je vsiljeno ali napačno razumljeno, ne more biti lepo (...)
če plesalca k plesu prisilimo z biči in ostmi, ne bo plesal nič lepše kot konj, treniran
v podobnih razmerah.«³⁵*

Pripraviti konja do vrhunca zmožnosti in pri tem (neprisiljeno) prikazati lepoto, zahteva od trenerja veliko spretnosti in taktnosti. To je tisto, čemur pri vadbi rečemo čistost.

James Joyce je izjavil, da mora umetnost, če naj bo čista, služiti samo umetnosti.³⁶ Če je tisto, kar se prikazuje kot umetnost, ustvarjeno kot sredstvo za druge namene, ni umetnost. Če privzamemo ta pogled, bi lahko rekli, da je umetnost, ki služi sami sebi, čista umetnost; tisto, kar pa služi prodaji in postavljaštvu, ni umetnost. Klasični jahač ne jaha zato, da bi prišel do denarja,³⁷ ne streže lastnemu samoljubju, ne stremi k osvajanju kolajn in ne služi nacionalnemu ponosu. Jaha, da bi poglobil svoje dožemanje. Zato o sodobnih klasičnih mojstrih slišimo tako malo. Mnogi ne tekmujejo, niti ne razkazujejo svojega jahanja za zabavo. Saj ne, da ne bi bili sposobni. To jih ne zanima.

Naj povem anekdoti, ki to ponazarjata. Podhajskemu (Podhajsky, 1898–1973), ki je pozneje postal glavni jahač Španske jahalne šole na Dunaju,

so ponudili zelo dobro treniranega konja, da bi se z njim udeležil olimpijskih iger. Takrat ni imel konja, ki bi bil treniran do te stopnje. Pri svojih jahalnih zmožnostih bi verjetno osvojil kolajno. A je kljub temu ponudbo zavrnil, češ da je pripravljen pokazati le to, kar je rezultat njegovega lastnega dela. Niso ga torej zanimali slava, nacija, osvajanje kolajn ali ploskanje občinstva. Tudi kadar je imel konje, ki so bili dovolj trenirani, z njimi ni tekmoval. Kadar si jahač želi priznanja, je v nevarnosti, da bo sklepal kompromise na račun treninga: da bi zmagal, sklene kompromis na račun konjeve integritete in pri metodah treninga. Podhajsky je bil ponosen na svoje delo, na lastno umetnost, in to je tisto, kar je hotel pokazati, ne umetnosti koga drugega. Niti tega ni hotel, da bi bila njegova umetnost uporabljena v službi naroda.

V drugi zgodbi nastopa Reiner Klimke, ki je za Nemčijo štirikrat osvojil zlato medaljo na olimpijskih igrah. Pogovarjal se je z van Shaikom.³⁸ Oba sta bila velika jahača in velika mojstra. Menila sta se o pojačanem kasu.³⁹ Van Shaik je trdil, da pri pojačanem kasu konj ne bi smel prožiti noge, ker to ni klasično, povrhu pa povzroča, da konj izgublja ravnotežje. Klimke se je strinjal, vendar je dodal, da je hotel osvajati kolajne; sodniki dandanes pričakujejo tako izvedbo in jo hočejo videti, zato jaha pojačani kas na tak način.⁴⁰ Klimke je bil torej pripravljen skleniti kompromis glede klasičnih načel, da bi zmagal na tekmovanju. Premogel je večino, s katero bi postal umetnik. Toda ni izbral umetnosti, vsaj ne v tistem obdobju svojega življenja s konji. Klimkejevo treniranje ni bila čista umetnost v joyceovskem pomenu besede, kot sem ga že predstavila. Pozneje je opustil tekmovanje, zapustil prizorišče drugim in poučeval v skladu s čistimi klasičnimi načeli.⁴¹

Iz opisanega kompromitiranja umetnosti se nakazuje tudi opozorilo, kje je opora za ravnotežno razlikovanje med uporabo kaznovanja in brutalnostjo. Ta opora opozarja tudi na razliko med umetnostjo in veččino – med dialogom konja in jahača ter diktatom jahača konju. Razlika je tako v odnosu kot v stopnji. Tekmovalni jahač konja kaznuje, če se ne podredi trdno določeni seriji zahtev pri posamičnem gibanju. Tepen je, ko naredi kaj narobe, in nagrajen, ko naredi prav. Kaj je prav in kaj je narobe, določajo sodniki.

Klasični jahač bo kaznoval konja zaradi lenobe ali nepozornosti, moč pa bo uporabil le v primerih, ko gre za varnost konja in jahača; se pravi, znova si bo pridobil nadzor. Včasih je treba konja ogovarjati zelo glasno, ker konja nevarno dekoncentrirajo direndaj, nevarnost ali njegovi lastni hormoni. Konja je treba, zlasti na začetku treniranja, opogumiti, da se giblje naprej in da je pozoren na jahača. Pri klasičnem jezdecu je odločitev za uporabo bičev in ostrog vsakič težavna, za tekmovalnega jahača ne. Če je konj nenatančen,

ga je treba kaznovati. Če je konj natančen, ga je treba pohvaliti. Odnos do kaznovanja je različen zato, ker je drugačen smoter treniranja.

Tudi stopnja kaznovanja je drugačna. Za klasičnega jahača je znak, da kaznovanje uporablja pravilno, v tem, da ga uporablja čedalje manj, kar priča o doseženem skladju ter stopnji sporazumevanja med konjem in jahačem. Vredno je opozoriti, da nekateri od klasičnih mojstrov sploh nimajo ostrog. Jahati jih lahko vidimo tudi s povsem popuščenimi vajetmi. Oliviera je izvedel prikaz jahanja z nekaj težkimi gibanji zgolj z vrstico v ustih. V nasprotju s tem se pri tekmovalnih jahačih pogosto zgodi, da se kaznovanje in uporaba bičev ali ostrog povečujeta s tako imenovanim »stopnjevanjem treninga«.

Če povzamem, odnos do kaznovanja kaže, ali je jahač umetnik ali ne. Proces umetniškega jahanja je nekaj čistega; ni sredstvo, ki služi jahačevemu egu, nacionalni slavi ali čemurkoli drugemu. Da bi bilo klasično jahanje čisto in s tem umetniško, ne sme služiti nobenemu drugemu namenu razen jahanju samemu. Čistost ne pušča niti malo prostora za kompromise. Jahač ustvarja partnerstvo s konjem, ne pa odnos med gospodarjem in hlapcem. Zato je pri klasičnem dresurnem jahanju proces treninga umetniško delo, torej nekaj povsem posebnega. To pa so tisti zadostni pogoji, ki jih predlagam, da bi klasično dresurno jahanje obveljalo za umetniško delo.⁴²

4. MISTICIZEM, BORILNE UMETNOSTI IN KLASIČNO JAHANJE

Obstaja še en, zadnji vidik klasičnega jahanja, ki potrebuje razmislek. Veliko se govori o odnosu med borilnimi umetnostmi.⁴³ Predmet razhajanja je, ali s tem povemo kaj novega o dresurni umetnosti. Morda se vam zdi, da tako uporabljeni koncept »umetnosti« pripada mistiki ali pogledom zen budizma. Ne glede na to dandanes nekateri vse to povezujejo z besedo »umetnost«, pa naj je tako prav ali ne. Drugi razlog, ki je tu pomemben, je povezan z odnosom med umetnostjo in športom. Mirno bi me lahko kdo interpretiral, češ da sem v predhodnem pisanju nekako mistično izjavila, da je umetnost »način spoznavanja lepega«.⁴⁴ Na pravi način izvajano klasično jahanje spodbuja to vrsto izkušnje: telo pride do spoznanja lepega po poti čutenja in vadbe konjevega telesa.⁴⁵ Spoznanje, ki ga pridobimo pri proučevanju borilnih umetnosti, je telesno in nravno. Učiš se discipline in ponižnosti. Spet se moramo spomniti izvorov klasičnega dresurnega jahanja. Tako kot borilne umetnosti je tudi večina šol klasične dresure vojaškega izvora.⁴⁶ Klasično dresurno jahanje v Španiji in na Portugalskem je tesno povezano z bikoborbami, ki so veljale za dober način, kako v obdobju miru ohranjati konjenico v pripravljenosti.

Kakšne vrste izkušnje si pridobimo ob pomoči klasičnega treninga? No, vsekakor gre za povezavo telesnih in duševnih vidikov izkušnje. Konj se odziva na napetosti našega telesa in duha. Klasični jahač stremi k temu, da bi se znebil napetosti. Če povzamem po Arthurju Kottasu, »jahanje pod napetostjo ni jahanje«. ⁴⁷ Brez napetosti je telo bolj usmerjeno in močnejše. Če je jahač brez napetosti v sebi, se bo tudi konj znebil svojih. S svojim sproščenim telesom lahko jahač usmerja žival v ples. Medtem ko to počne, jahač pogosto doseže nekakšno meditativno stanje. Na tej stopnji je zmožen odkrivati ideje telesnega gibanja po naravni poti – s posredovanjem konja. ⁴⁸ Ko jahač doseže to stopnjo, in le nekaj jih je na svetu, ki so jo, jaha brez pripomočkov. Če se spomnite opisa gibanja »pleča bočno«, je tam šlo za pouk začetnika. Ko jahač zares dojame »pleča bočno« in ko je njegov konj zares treniran, jahač samo poudari notranjo zadnjo nogo konja v lastni glavi. Samo vidno predstavo gibanja oblikuje. Pripomočki so izginili. Nič več ni noge v enem položaju, vsake roke v drugačni legi. Vsako spremembo pri konju dosežemo z duhom in sedom jahača. Mojstri pravijo: manj ko počneš, boljši jahač si! ⁴⁹

Zveni kot paradoks, da se moramo naučiti vseh vrst gibanja in zvijanja lastnega telesa zato, da bi se jih nato znebili in sedeli mirno. Ko sedimo mirno in se gibanje zgodi neposredno iz našega duha skozi telo konja, jahamo klasično. Smo eno s konjem.

To »meditativno stanje« zahteva, da smo brez vsake napetosti, da se ne upiramo ali zaustavljamo moči ali energije s svojim egom. Konj deluje kot zrcalo naših napetosti, zato se moramo, če naj dobro jahamo, spopasti s temi napetostmi in jih odstraniti. Tudi sebe moramo trenirati! Res, kot pravi Clement Thomas:

»Od vseh umetnosti je jahanje najtežja. Slikar, kipar, arhitekt in drugi, vsi imajo popoln nadzor nad svojo umetnostjo. Sledijo posameznim predpisanim pravilom, pravzaprav pa uporabljajo nedejavno gradivo. Če jim ne uspe, lahko za pomanjkanje veččine, inteligence in domišljije krivijo le sebe. Vsa sredstva so v njih samih. Konjenik pa se mora kosati z bitjem, ki ima lastno voljo, ki je zmožno jeze in trmoglavosti in ki lahko zapelje svojega jahača v nevarne vode.«⁵⁰

Če naj dosežemo harmonijo ter popolno komunikacijo med konjem in jahačem, se moramo naučiti prisluhni konju. Poslušanje zahteva ponižnost, odmera ponižnosti pa terjaja poštenost. Klasično jahanje postane način življenja. Povedano z Olivierovimi besedami:

»Konjeniška umetnost je verjetno bolj od katerekoli druge tesno povezana z življenjsko modrostjo. Številna enaka načela je mogoče uporabiti kot način obnašanja, ki mu kaže slediti. Konj nas nauči samonadzora, trdnosti in zmožnosti razumevanja, kaj poteka v duhu in občutkih drugega bitja (...) iz razmerja s

konjem se bo jahač naučil, da dosežki najvišje popolnosti pridejo le iz nežnosti in vzajemnega razumevanja.«⁵¹

Zanimivo je tudi, da so že klasični mojstri razmišljali o jahanju kot o meditaciji, in trdili, da človeka moralno dviguje. V izpričanem pogovoru s francoskim kraljem Ludvikom XIII. je Pluvinel poudaril:

*»Odtod je Vašemu veličanstvu jasno, kako koristna je ta lepa vaja za duha (jahača), saj ga poučuje ter navaja k jasnemu in urejenemu nastopu, in vse to deluje sredi hrupa, skrbi, vznemirjenosti in strahu pred nenehno nevarnostjo ...«*⁵²

O tem ne bi rada govorila kaj več, saj je za mnoge že zunaj območja umetnosti – zanje je to le mysticizem. Tiste, ki sprejemajo povezanost take izkušnje z besedo »umetnost«, pa velja opomniti, da imajo nekateri sodobni jahači klasičnega dresurnega jahanja v mislih prav to, ko pravijo, da gre za umetnost. Tako pojmovanje izkušnje in razumevanja se dobro sklada s kognitivistično teorijo umetnosti, verjetno pa se manj prilega drugim teorijam. Pri konceptu umetnosti, kakršnega ponuja izraz »borilna umetnost«, namreč lahko razširimo pojmovanje razumevanja, ki si ga pridobimo z izvajanjem umetnosti.

SKLEP

Upam, da sem pokazala, da obstaja jasen razloček, ki ga je treba potegniti med tekmovalnim dresurnim jahanjem, kot sem ga poimenovala, in klasičnim dresurnim jahanjem. Razloček je filozofski. Opraviti ima s trenerjevimi nameni. Trenerju umetniku gre za poglobljanje lastnega razumevanja. Razumevanje je smoter na sebi, ne sredstvo za druge cilje. Tekmovalni jahač razvija predvsem večino ali obrt. Klasični trener razvija umetnost.

Koncept umetnosti, ki smo ga tu nagovarjali, poudarja pomen ravnanja s konjem: moramo ga vzgajati, ne pa si ga podvreči. Omejitev teze, da je klasična dresura umetnost na način, kot sem jo prikazala tukaj, je v tem, da se s to mojo tezo ne boste strinjali, če imate drugačen koncept umetnosti, ki se ne sklada dobro z mojimi koncepti. Povsem nazadnje pa upam, da sem poudarila bralčevo intuicijo, ki zadeva razlikovanje med umetnostjo in veščino.

Če je smoter klasičnega dresurnega jahanja umetniški, je mogoče klasično dresuro definirati kot treniranje konja tako, da po lastni volji in brez pritiska izvaja tisto, kar jahač v razumnih mejah zahteva. Ko je konj že treniran, lahko izvaja figure »šole nad zemljo«. Klasični jahač bo občinstvo navduševal s harmonijo plesa, ki ga izvaja s svojim partnerjem konjem. Ples je lep, ker raziskuje gibanje v naravi in ni prisiljen.⁵³

PREVEDEL LEV KREFT

OPOMBE

- 1 Michele Friend je izredna profesorica za filozofijo na Univerzi George Washington. Njena področja so logika, filozofija matematike, filozofija logike, filozofija znanosti, metafizika in epistemologija. S tem besedilom, predstavljenim na mednarodni konferenci Britanske zveze za filozofijo športa v Stanleyju leta 2005, se je lotila tudi filozofije športa.
- 2 Rada bi se zahvalila Davidu Daviesu, Patricku Quinnu, Julii DeLancey, Marku Pettyju in Garethu Williamsu za neprecenljive pripombe, ki so jih prispevali k osnutku tega besedila. Davidu Daviesu se želim zahvaliti tudi za številne dolge razprave o tej teoriji umetnosti, Sherry Ackerman pa za to, da je z menoj razpravljala o klasičnem jahanju in o komajda nastajajočem članku.
- 3 Pravilnik FEI za tekmovanje v dresurnem jahanju, ki ga je Konjeniška zveza Slovenije izdala tudi v slovenščini, v členu 429 podaja pravila, ki veljajo za tekmovalni prostor in prostor za vadbo, z enakimi osnovnimi razsežnostmi, a s številnimi dodatnimi pravili, načeli in pojasnili. Tam lahko najdemo tudi skico dresurne maneže z oznakami in izmerami, skupaj s črkami, ki v bistvu spreminjajo dresurno manežo v matematično geometrično natančno razčlenjen in označen prostor (op. prev.).
- 4 Pravilnik določa, da imajo civilne osebe na sebi črn ali temno moder frak, cilindri, bele ali motno bele hlače, ovratnik ali kravato, rokavice, črne škornje in ostroge, z nekaj manjših odstopanj ali drugačnih predpisov glede na rang tekmovanja; podobno natančen je predpis pri pripadnikih vojske, policije in drugih uniformiranih enot, ki se udeležujejo tekmovanja. Ostroge morajo biti iz kovine, pecelj mora biti raven ali ukrivljen in usmerjen nazaj vse od sredine ostroge, kraki ostroge morajo biti gladki, kolesca, če jih ostroge imajo, pa se morajo prosto vrteti. Obvezno je angleško sedlo, brzde so predpisane in slikovno natančno prikazane. Opremo pri vsakem konju preveri komisar (op. prev.).
- 5 Instalacije so skulpture, razmeščene v prostoru: pomembno je torej, kam in kako so postavljene. *Ready-made* je zbirka delcev in kosov, med katerimi ni druge povezave kot njihov stik v umetniškem izdelku – zato skladovnica opek v oddelku za moderno umetnost neke galerije šteje za *ready-made*. Primerki konceptualne umetnosti so, denimo, »vse misli, ki jih je Jana mislila 14. decembra 1963 med tretjo in četrto uro popoldan«.
- 6 V angleščini seveda »*martial arts*«, kar pomeni hkrati umetnost in veščino. Tu gre za dva pomena besede »umetnost«, o razliki med njima pa bo govor še pozneje.
- 7 Namenoma izzivam. Pravzaprav je povsem zanimivo, če se za trenutek z mislimi zadržimo pri vzdrževanju tradicije klasičnega baleta: čemu ohranjamo tradicijo in kaj pomeni prelom s tradicijo? V tej povezavi je povsem naravno primerjati balet in dresuro.
- 8 Nuno Oliviera, *Reflections on Equestrian Art*, prev. Phyllis Field, J. A. Allen, London 1988, str. 19.
- 9 Nuno Oliviera je vadil konje in jezdece na Portugalskem. K njemu so prihajali z vsega sveta, pogosto skupaj s svojimi konji. Priznavali so ga za velikega mojstra in umetnika. Nekateri se niso strinjali s posameznimi gibanji, ki jih je poučeval, kot je, denimo, galop nazaj – pozneje galop na mestu. V dvajsetih in tridesetih letih 18. stoletja je Baucher izvajal to gibanje v cirkusu v Parizu.

- 10 »Zbrani kas spada med težje vaje. Zahteva že zanesljivo in usklajeno uporabo dejstev. Visoki koraki skupaj s ponosno, visoko držo glave in vratu so še posebno značilni za ta tempo. Konjeve zadnje noge so upognjene v kolčnem in kolenskem sklepu, zato se zadnji del konjskega telesa zniža, prožne zadnje noge pa prevzamejo več teže, ki jo kot vzmet odpravijo v smeri naprej in navzgor. Stopnja upognjenosti zadnjih nog je v sorazmerju s privzdignjenostjo vratu: to imenujemo 'relativna' privzdignjenost, v nasprotju z napačno privzdignjenostjo, ki jo dosežemo samo z delovanjem roke in ki jo imenujemo 'aktivna' privzdignjenost. Posledica povečane obremenitve zadnjih nog je razbremenitev sprednjega dela konjevega telesa; to omogoča konju, da hodi s prednjima nogama z lahkoto in tekoče. Zadnji nogi stopata nekaj za sledovi prednjih nog na isti strani.« (H. D. Donner in dr. D. Specht, *Osnovno šolanje jahača in konja*, Konjeniška zveza Slovenije – Slovenska konjeniška akademija, Ljubljana 1995, str. 80 (op. prev.).
- 11 Izjeme so Španska jahalna šola na Dunaju, Portugalska šola jahalne umetnosti in Francoska šola v Saumuru. Če bi na svetu obstajale samo tri nacionalne slikarske šole, če bi slikanje črtali iz šolskega kurikulumu in če bi imeli tako malo priložnosti videti sliko, kot jo imamo s klasičnim dresurnim jahanjem, bi verjetno tudi imeli opravka s počasnejšim napredkom. Z drugimi besedami, kritika, ki bi trdila, da klasična dresura ni umetniška zvrst, ker ne pozna hitrih sprememb in pretvorb, kakršne poznamo pri slikarstvu, bi bila krivična primerjava. V tej povezavi je druga vrsta kritike trditve, da je dresura umetnost, v tem, da ni občutka preloma s tradicijo. Videti je, da sodobni klasični jahači le najboljše, kot morejo, uporabljajo, kar so se naučili od mojstrov iz preteklosti. Toda to ni res. Izboljšave in spremembe se pojavljajo, vendar počasi. Ne glede na to obstaja določen pomen popolne prekinitve z izročilom, ki bi pomenil, da umetnosti sploh ne izvajamo več; drugače, kot je pri plesu ali slikarstvu, kjer prelom s kubizmom zato, da bi nekdo postal slikar dadaistične smeri, še ne pomeni konca umetnosti. Z drugega vidika bi bilo morda možno enako analogijo potegniti za prehod iz portugalske v francosko jahalno šolo. Rečeno še bolj radikalno: obstajale so in še obstajajo nasprotni si šole. Ne strinjajo se glede sloga, niti o tem, katera gibanja so dejansko klasična. V porevolucijski Franciji je o tem potekala javna razprava. Za obsežno ilustracijo glej Hilda Nelson, *François Boucher, the Man and his Method*, J. A. Allen, London 1992.
- 12 Res je, da je Baumgarten, ki je začel z estetiko, pod ta naslov vključil precej več od tega, kar dandanes pri tem proučujemo. Za povzetek razprave o tem, kaj je Baumgarten vključil vanjo in česa ne, glej Richard Shusterman, »Somaesthetics: A Disciplinary Proposal«, v: *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, let. 57, št. 3 (poletje 1999), str. 299–313.
- 13 Glej na primer Charles Dwoning, *Ruske pravljice in legende*, Oxford University Press, Oxford 1993. Bogatirji so herojski bojevniki iz srednjeveške ruske mitologije.
- 14 Paul Belasik, »Riding as an Art Form«, predavanje v Aberdeenshiru 1996, posnetek na kaseti (last Paula Belasika).
- 15 Antoine de Pluvinel, *Le Maneige du Roi*, prev. Hilda Nelson, J. A. Allen & Co., London 1989, str. viii.
- 16 Tu opozarjam na op. 7 zgoraj.
- 17 »Španska« se ji reče, ker so konje pripeljali iz Španije; razvili so lipicance, ki so vsi potomci španskih andaluzijskih konjev. Španska jahalna šola na Dunaju obstaja še danes. (Avtorica povzema enciklopedične podatke, za spor o statusu lipicancev pa ne ve in se vanj ne spušča, kar ji lahko oprostimo (op. prev.).)

18 Paul Belasik, »Riding as an Art Form«, glej op. 13

19 Razlika med nujnimi in zadostnimi pogoji je v tem, da je treba zadostiti vsem nujnim pogojem, vendar vsi skupaj pripustijo še vedno več, kot bi si želeli. Da bi lahko neko dejavnost obravnavali kot umetnost, mora izpolniti nujne pogoje. Toda cela vrsta dejavnosti bi pri tem nujne pogoje izpolnila, a še vedno pri vseh ne bi šlo za umetnost. Do tega pride zato, ker ne izpolnjujejo (zahtevnejših) zadostnih pogojev. Šele ko neka dejavnost izpolni zadostne pogoje, ki so potrebni, da bi jo obravnavali kot umetnost, tudi je umetnost. Razloček lahko primerjamo z doseganjem pogojev za kandidacijo (nujni pogoji) in za to, da smo pri tem resnično uspešni (zadostni pogoji).

20 Sumim, da je moje dajanje prednosti kognitivizmu delno povezano z nagnjenostjo filozofsko izoblikovanih ljudi. Za filozofe je namreč najvišja čast, ki lahko pripade izkušnji te ali one vrste, v tem, da ji pripisujemo poglobitev našega razumevanja. To pa morebiti ne velja pri ljudeh, ki nimajo filozofske žilice.

21 Nelson Goodman, *Ways of World Making*, Hackett, Indianapolis 1968 (o Goodmanovih pogledih na estetiko in umetnosti je pri nas pisal Božidar Kante, *Filozofija umetnosti*, Jutro, Ljubljana 2001, str. 74 in dalje).

22 Tu je primeren trenutek za kratko zgodbo. Povedal mi jo je Paul Belasik. Z gospodom Neindorffom (oba znana trenerja konj, jezdecev in inštruktorjev) sta si ogledovala nekaj jezdecev, ki so se potegovali za sprejem v Špansko jahalno šolo na Dunaju. Vsi so bili dobro izučeni jezdec. Belasik je vprašal gospoda Neindorffa, kaj si misli o konjenikih. Gospod Neindorff je odvrnil, da so po njegovem mnenju tehnično vsi zelo izurjeni, vendar žal niti eden med njimi nima rad svojega konja.

23 Mika me, da bi se omejila samo na jahanje. Končni cilj vsega treninga je vendarle izurjeno jahanje treniranega konja. Toda omeniti samo jahanje bi bilo poenostavljeno, saj konja vadimo vsakič, ko ga jahamo. Kadar ga jaha začetnik, se konj nauči, da se ne zmeni za signale, da se premika bolj krčevito, včasih pa tudi, da se obnaša precej nasilno. Ko konj odkrije, kako se lahko nasilno vede, se njegova izkušnja okrepi, ker je prepuščen samemu sebi! Za konja, ki mora prenašati negotovega jahača, ki mu povzroča bolečino (čeprav nenamerno), je biti prepuščen samemu sebi olajšanje in zato spodbuja vnovičen in okrepljen istovrstni odziv.

24 Kaj natančno pomeni »čisto«, bom obravnavala pozneje. Za filozofsko dokazovanje je ključno, da pojmovanje, ki v umetnosti vidi proces, najbolj ustreza pojmovanju, po katerem je klasično dresurno jahanje umetnost.

25 Vsi tekmovalci ne tekmujejo zgolj z namenom, da bi prišli do točk. Večina jahačev ima mešane cilje.

Še posebno pogosto se dogaja, da presojajo sodnike. To pomeni, da si nekateri tekmovalci želijo narediti vtis na posamezne sodnike bolj kot na druge, in da vrednotijo mnenje kakega sodnika bolj od drugih. Toda to je za moje izvajanje nepotrebno zapletanje. Kot tekmovalec jahač vedno namerava doseči karseda visok rezultat, ne glede na to, kdo je razsodnik. Kot jahač pa ima tekmovalec številne različne motive.

26 Hilda Nelson, nav. delo, str. 16.

27 Ne bom rekla, da je Španska jahalna šola na Dunaju samo »šov«, in da so jahači »šovmeni«. Le takrat, ko razmišljamo o umetnosti na način predmeta, in skušamo nastope dunajske šole prilagoditi tej predstavi, se nagibamo k premisleku o njih predvsem in najprej kot o »šovmenih«. Toda to ni prav. Izobražen ljubitelj konj ne gre gledat nastopa zato, da bi videl trike, marveč zato, ker spoštuje metode treniranja in želi videti vrhunski rezultat treninga.

28 Velja povedati, da posamezni izvajalci ne dobijo popusta. Toda treba si je pozorno ogledati dva dejavnika.

Prvi je ekonomski: kako se šola ali posameznik financira? Kajti preživetje šole ali posameznika je odvisno od

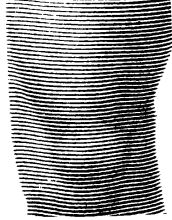
tega. Posledice so očitne: financiranje lahko vodi do prilagajanja načel. Drugi dejavnik je postopek izbiranja pri vstopu v šolo: ali poteka na osnovi kakovosti, ali je postopek izbiranja zmaličen, odvisen od umetniške ali klasične jahalne kakovosti. Zadnje je mogoče v šoli z dobrim treningom popraviti, saj večina ljudi, ki se šoli priključijo in tam ostanejo, čez čas osvoji klasična načela. Prvi dejavnik je mogoče zares preseči le z zagotavljanjem neodvisnega in stabilnega financiranja.

- 29 Je pač tako, da v državnih šolah jaha zelo malo žensk, delno zaradi tradicije, saj te šole izvirajo iz vojaških šol.
- 30 Ne namigujem na to, da bi prav to bile zahteve, ki jim mora ustreči sleherna dejavnost, če naj velja za umetnost. Te so pač le nekatere od njih. Če torej neka dejavnost ustreza tem zahtevam, je umetnost. Obstajajo pa alternativni nizi zadostnih pogojev za to, da bi nekaj veljalo za umetnost.
- 31 Pri dresurnih tekmovanjih obstajajo primeri, ko je očitno, da jahač ni trener. To je očitno zato, ker sodnik vidi, da jahač ni zares učinkovit. Ne vpliva zares na konja, razen morda v negativnem smislu. Trener je opravil s treningom in ujahal konja, tekmovalac pa je samo prišel odjahat, da bi pobral rozete.
- 32 Ko smo s tem seznanjeni, je lahko ogled tekmovalnega dresurnega jahanja precej pretresljiva stvar, zlasti zaradi načina ocenjevanja. Zelo majhen odstotek točk pripada oceni jahačeve držе, odporu ali poslušnosti konja in vidni uporabi rok, nog, biča ali ostrog. Bič so nedavno vnovič uvedli v tekmovanja, kljub temu pa velja zahteva, da ga je treba uporabljati z mero. Pretirana raba biča za kaznovanje namesto za popravke lahko povzroči izključitev s tekmovanja.
- 33 Izraz »sed« se nanaša na stegna, boke in spodnji del hrbtišča. Jahači se morajo zelo potruditi, da se naučijo sedeti na konju in z njim slediti gibanju, ne pa se premetavati na eno in drugo stran. (»Fin občutek pa ima lahko samo jahač, ki je sproščen, z elastičnim in uravnoteženim sedom stalno usklajen s konjevim gibanjem, in ki je zaradi popolnega obvladovanja svojega telesa sposoben delovati na konja vsak čas s primerno intenzivnostjo in neodvisno od konjevega gibanja.« *Osnovno šolanje jahača in konja*, navedena izdaja, str. 69 (op. prev.).)
- 34 François Robichon de la Guérinière, *School of Horsemanship*, prev. Tracy Boucher, J. A. Allen, London 1994, str. 108.
- 35 Xenophon, *The Art of Horsemanship*, The Sportsman's Press, London 1994, str. 17.
- 36 Te navedbe mi sicer ni uspelo najti pri Joyceu, omenja pa jo Paul Belasik, »Riding as an Art Form«, predavanje v Aberdeenshiru 1996 (zvočni zapis). (Ne glede na najdbo take izjave pri Jamesu Joyceu je v zgodovini koncepta »umetnosti zaradi umetnosti« med prvimi, ki je zagovarjal čisto umetnost, takšno, ki služi samo umetnosti, Théophile Gauthier sredi 19. stoletja, z njim pa tudi drugi larpurlartisti (op. prev.).)
- 37 Z jahanjem si služi denar zelo malo ljudi. Nekateri že, toda to velja bolj za cirkuško jahanje, ki ga izvajajo, da bi ugajali množici in povečali dohodke cirkusa.
- 38 Van Shaik se je rodil leta 1899, umrl pa je sredi devetdesetih let prejšnjega stoletja.
- 39 Pri galopu se giblje konj skokoma v treh taktih. Podaljšani ali iztegnjeni galop predstavlja največje možno pokrivanje terena pri jahanju dresure. Ta hod smemo zahtevati šele od dobro izurjenega konja (glej *Osnovno šolanje jahača in konja*, navedena izdaja, str. 82–83).
- 40 Obe anekdoti povzemam po Paulu Belasiku. Prva je na že omenjenem posnetku, drugo je omenil v pogovoru v Aberdeenshiru leta 1996.
- 41 Klimke je umrl septembra 1999.

- 42 Argumentacija ima svoje omejitve. Pri vsakem argumentu take vrste (*modus ponens*) lahko argument obrnemo (*v modus tollens*). To pomeni, da bralec lahko vedno reče, da zavrača idejo o klasičnem dresurnem jahanju kot umetniškem delu. V tem primeru mora dokazovati, da je nekaj narobe z nujnimi in zadostnimi pogoji, ki jih predlagam pred tem.
- 43 Borilne veščine bi seveda zvenelo bolj domače in znano, vendar je tu uporabljen angleški izraz »martial arts«, ki v kontekstu te razprave zahteva prevod kot »umetnost«, poleg tega je znano, da gre pri borilnih veščinah, kot jih pojmuje zen budizem, v resnici za umetnosti (op. prev.).
- 44 Sherry Ackerman, *Dressage in the Fourth Dimension*, J. A. Allen, London 1999, str. 9.
- 45 Glej razpravo o somaestetiki pri Richardu Shustermanu, ki govori o učenju telesa, da bolje sprejema in uživa estetsko izkušnjo, in to hkrati iz telesa navzven in od zunaj navznoter (Richard Shusterman, nav. delo, str. 299–313).
- 46 »Šola nad zemljo« naj bi tudi imela vojaški pomen. Glede tega sem osebno dokaj skeptična. Menim, da ni stvarno misliti, da bi sredi vročice bitke jahač poprosil svojega konja za *capriollo*, saj bi moral za to najprej vzpostaviti *piaffe* ali *terrea-terre*, in pri tem bi bil presneto ogrožen. Prej se mi dozdeva, da je šlo za nekakšna paradna gibanja, in da so bile parade del postavitev, do katerih je prišlo pred bitko. Konjeniški častniki so kazali sovražniku svojo jahalno pripravljenost, kar je prispevalo tudi k morali pešakov na njihovi strani.
- 47 Arthur Kottas, »Level III Training«, videoposnetek.
- 48 Tu je zanimivo omeniti, da Kantova teorija umetnosti obsega zamisel, da bi umetnost morala posedovati kako naravno sestavino.
- 49 Tako sta se izrazila že pokojna Reiner Klimke in Oliviera. To ne pomeni, da s konjem ničesar ne počnemo. Začetnik lahko kar sedi na konju in ne počne ničesar. Če je konj potrpežljiv, tudi nič ne dela. Prej bi lahko rekli, da ničesar ne izvajamo v tistem pomenu, ko iz konja izvabimo številne stvari, ne da bi počeli kaj vidnega, a tudi brez zavestnega premišljevanja o posameznih navodilih, na primer: to roko moram položiti na to mesto, nogo tja ... Odveč je poudarjati, da je jahanje konja z vsem njegovim sporedom, ne da bi veliko mislili o tem, bolj podobno baletnici, ki gibanje čuti, in glasbeniku, ki igra po občutku; ni se jima treba spominjati na povezane skupine gibov ali not.
- 50 Hilda Nelson, nav. delo, str. 36. To seveda priča tudi o umetniškem pojmovanju, da gradivo spregovori umetniku. Umetnik izvabi kip iz kosa lesa. Les umetniku pove, kaj narediti. Nekateri umetniki se pojavljajo pri svojem delu skladno s tem citatom. Drugi umetniki imajo drugačne izkušnje. Poudarek pri tem citatu je, da pri klasičnem jahanju moraš imeti tako izkušnjo, sicer konju narekuješ, ne pa se z njim pogovarjaš.
- 51 Alois Podhajsky, *The Complete Training of Horse and Rider*, The Sportsman's Press, London 1994, str. 20–21.
- 52 Antoine de Pluvinel, nav. delo, str. x (citat iz Nelsonovega uvoda).
- 53 Za pregled in popravke prevoda se zahvaljujem poznavalcema klasičnega dresurnega jahanja in slovenskega izrazja s tega področja, Barbari in Andreju Penko (op. prev.).

Po mojem mnenju precejšen del tistega, čemur pravimo »športna medicina«, sploh ni medicina, marveč preprosto športna znanost ali športna tehnologija.

Možna pot naprej je v vzpostavitvi boljših prostorov za dialog med nasprotujočimi si tabori z namenom, da bi postavili na noge tisto, čemur Charles Taylor pravi »moralna topografija«. To razumem kot široko vzeto uporabo njegove artikulacije moralnih virov moderne identitete. Moralna topografija bi v športni medicini lahko zajela izris reliefa, naravnega in umetnega, ki bi izrazil delo znanstvenikov na tem področju. Zato jo imam za metaforo, s katero bo prišlo do izraza tisto, kar je po mojem mnenju »naravna« dejavnost medicine na reliefu trpljenja, in nenaravno širjenje zmožnosti ali prenašanje naravnih sposobnosti v nasprotju s tradicionalno terapevtsko vlogo medicine. S tem bi bilo morda možno razviti kritičen, vendar informiran odnos do, na primer, novih genskih tehnologij, ki bodo v naslednjem desetletju verjetno naskočile vrhunski šport, in grozijo, da bodo težave s steroidi, eritropoietinom ali človeškim rastnim hormonom videti kot ljubezniva zgodbica.

MIKE MCNAMEE

TRANSHUMANIZEM IN MORALNA TOPOGRAFIJA ŠPORTNE MEDICINE²

UVOD

Kolikor vem, vzpon športne medicine na vrh športne znanosti do zdaj še ni bil deležen komentarja. Tu gre za hierarhije znotraj hierarhij. Športna medicina bedi nad športno znanostjo, ta pa s panoramskim pogledom vzvišeno gleda na vse, čemur bi lahko rekli »športna humanistika«: na zgodovino, književnost, filozofijo in teologijo. S konceptualno kritiko te hegemonije želim naskočiti nekatere vidnejše samopovzdigovalne zmožnosti športne medicine. Njeno najnovejše kritično utelešenje je podoba »gensko modificiranih športnikov«.³

V knjigi, ki je izšla nedavno, je konservativni ameriški bioetik Leon Kass nekoliko polemično zapisal, da »človekova narava sama leži na operacijski mizi, nared za predelavo, za evgenično in nevropsihično 'privzdigovanje', za celostno ureditev. Novi stvarniki samozavestno zbirajo svoje sile v vodilnih akademskih in industrijskih laboratorijih, medtem ko njihovi blagovestniki po ulicah neutrudno razglašajo postčloveško prihodnost.«⁴

To vzemimo za ozadje, pred katerim želim postaviti pod vprašaj nebrzdano rabo znanosti in tehnologije na področju športne medicine. V ta namen sprva nameravam opozoriti na prvine znanosti, ki nam jih je zapustil angleški filozof, politik in vsestranski znanstvenik 16. in 17. stoletja, sir Francis Bacon. Te so preživele vse do danes in v določeni meri oblikujejo čezmerno razraščanje biomedicinske vede. Nato nameravam naskočiti podmene transhumanizma – ideologije, ki namerava dodelati komajda »napol kuhani« projekt človeške narave. Pri kritiki športne medicine bom opozoril, da je

ideologija stopnjevanja, skupna tej medicini in elitnemu športu, moralno oporečno preoblikovanje plemenite dejavnosti. V ta namen bom v nekaj potezah nakazal dve razlagi mita o Prometeju pri Heziodu in Ajshilu, ki nam utegneta biti v pomoč, da bomo moralne omejitve športne medicine videli v pravi luči. Sklenil bom z banalnim opominom: smo smrtna bitja. Naša ranljivost za bolezen in smrt je onkraj naših zmožnosti njenega preseganja in odpravljanja ter pomeni naravno omejitev tako za moralo kot medicino, še posebej za športno medicino.

ZNANOST PO BACONOVO IN POPOLNOST TELESA

Kot so opazili sociologi telesa, se je obsedenost s telesno popolnostjo pojavila kot moralni imperativ skupaj z naraščajočo prodornostjo moderne tehnologije. Z Baconovimi, a tudi Descartesovimi spisi dobi vzpon eksperimentalne filozofije (ob sodelovanju racionalnega in empiričnega) v medicinski znanosti nov izraz. Na ideal, izpeljan iz Bacona, opozarja Hans Jonas, ki je s kritiko razraščanja medicinske tehnologije že pred časom opravil precej dela na področju medicinske etike in medicinske teologije.

Smoter tehnologije in njeno začetno moralno motivacijo je zadel Albert Borgmann:

»Videti je, da je glavni namen teh programov gospodovanje nad naravo. Vendar je treba biti natančnejši od tega. Želja po dominaciji ne prihaja na svetlo kar iz poželjenja po moči, iz povsem navadnega človeškega imperializma. (...) Od samega začetka je povezana z namenom, da bi človeštvo osvobodili bolezni, lakote in muk, ter mu obogatili življenje z znanjem, umetnostjo in telesno zmogljivostjo.«⁵

Po svoji plemeniti plati je lajšanje trpljenja povezano z medicino. Toda to, za kar mi gre na tem mestu in za kar gre, značilno, športni medicini, povezani z elitnim športom, nima nič opraviti s tem. Gerald McKenny je v svoji odlični knjigi o bioetiki, tehnologiji in telesu briljantno dojel to idejo: *»Olajšati človeško bivanje«*. Kot da bi morala dovršitev znanstvenega pohoda h gospodarjenju nad naravo doseči svoj vrh v preseganju človekove narave. Zanikanje in objokovanje človekove narave seveda ni nekaj novega. Zgodnja behavioristična psihologija je pogosto ponujala tudi trditev, da je človekova narava komajda kaj več kot navaden mit ali maček, ki se nas drži še iz predznanstvenega časa, in ta ideologija se je pospešeno uveljavila v socialno-bioloških gibanjih v osemdesetih letih prejšnjega stoletja.

Moderna znanost ima telo za objekt v naravi, ki ga je mogoče natančno opazovati in brez ostanka opisati. Uporabnost vsega tega pa seže k posegom in

tudi k obnovljeni podobi telesa. Vznik medicinske tehnologije je medicini kot socialni praksi razkril povsem nove vidike. Kritiki, kakršen je judovski filozof Leon Kass, ki sem ga malo prej navedel, trdijo, da ne medicinska znanost ne medicinska etika v tem trenutku nimata osnove, iz katere bi lahko črpali moralni okvir za odločanje o novih izbirah, ki jih medicinska tehnologija obeta kot izpolnitev svoje Utopije. Zame je ideologija transhumanizma primer neoviranega razmaha medicinske tehnologije, ki utegne uporabiti šport kot področje, na katerem naj bi se legitimirali njeni apetiti po povečanju človeških zmožnosti.

TEHNOLOGIJA V MEDICINI IN ŠPORTU

Izraz »tehnologija« je izveden iz grške besede *technē*. Nanaša se na določeno vrsto veščine (praktično znanje), ki je potrebna za izdelovanje stvari. Logos pomeni formo mišljenja, ki je usmerjena k razumevanju narave ali forme stvari. Čeprav se nam zdi koncept kaj moderen, ga je v resnici sestavil Aristotel, ali pa pri njem vsaj prvič naletimo nanj.

V vsakdanji govorici ni nič nenavadnega, če se koncept znanosti in koncept tehnologije zlijeta v eno. Vsaj v Združenem kraljestvu znanstveniki zelo pogosto skrčijo svoje dejavnosti na nekaj, čemur bi v pravem pomenu besede morali reči športna tehnologija.⁶ Filozofi znanosti pa dandanes jasno razlikujejo generiranje teorije (znanost) od njene uporabe (tehnologija), čeprav se je to razlikovanje v naravoslovno znanstvenem študiju športa kar nekam porazgubilo. Zato bi lahko rekli, da področja medicinske in športne tehnologije obsegajo skupaj teoretično znanje, praktično znanje ter orodja in izdelke za doseganje ciljev medicine ali športa.

Poglavitna značilnost pri tem je struktura sredstev in ciljev. Tehnologija je sredstvo, ki ga uporabljamo, da bi sledili izbranim smotrom. Iz tega sledi, da je tehnologija nekako nevtralna. *Sama po sebi* ni niti dobra niti slaba. Njeno normativnost bolj določajo različne vrste uporabe, ki jim je namenjena. Medicinska in športna tehnologija se bosta potemtakem nanašali na tehnologijo, ki je v rabi za doseganje smotrov (ciljev) bodisi medicine bodisi športa. Kakšne oblike utegne privzeti ta tehnologija? Pri športnih znanstvenikih in športnih zdravnikih utegnejo biti najočitnejši instrumenti, kot so celica pod visokim pritiskom (ta pomaga k najhitrejši zacelitvi poškodbe mehkega tkiva), plinski analizator (ta meri anaerobni delež pri vadbi) in izokinetični merilci moči ali »bod-podi« (ti ugotavljajo gostoto telesa). In končno, mnogi bi rekli, da sodijo nadloge pri športu v kategorijo »tehnoških

izdelkov«. Med očitnimi so tu anabolni steroidi in drugi dodatki, kakršni so, denimo, EPO ali človeški rastni hormon. Čeprav se nerad ponavljam, je treba še enkrat povedati, da tovrstni izdelki pogosto nastajajo z namenom, da bi služili zdravstveni terapiji. Problematične jih naredi njihova uporaba pri elitni športni populaciji in ne narava teh izdelkov.

In zdaj bi rad stopil korak nazaj iz razprav o brezvestni širitveni mantri, ki pogosto vlada v elitnih športih, in premislil o širši, po mojem mnenju tudi bolj zgrešeni uporabi medicinske tehnologije z namenom širitve zmožnosti človeške narave. Gre za ideologijo, ki sodi pod naslov »transhumanizem«, čeprav je treba takoj dodati, da gre za razvejano in raznoliko skupino, ki pripisuje tehnologiji veličastnejši, prometejski smoter.

(ZA) KAJ JE (DOBER) TRANSHUMANIZEM?

Pod oznako transhumanizma naletimo na celo paletu pogledov.⁷ Za najskrajnejšega med njimi velja tisti, ki transhumanizem predstavlja kot projekt preseganja naravnih omejitev človeške narave. Primeri teh omejitev, ki jih večina med nami brez pomislekov sprejema kot del človeške pogojenosti, so videz, življenjska doba, dovzetnost za staranje, bolezni in tako naprej. Vendar obstaja še skrajnejša različica transhumanizma, ki predvideva uporabo tehnologije za najširše možno povečanje zmožnosti tako osebe kot njenega ali njegovega okolja ob pomoči vrste tehnologij, ki obsegajo genski inženiring, kibernetiko, računalništvo in nanotehnologijo.

Obstaja upanje, da je mogoče z različnimi tipi tehnologij proizvesti inteligentne, nesmrtno in drugače presežne posameznike in posameznice, ki pa niso pripadniki vrste *homo sapiens*. Njihov vrstni tip bo bodisi dvoumen, na primer če bodo kiborgi (delno človek delno stroj), ali pa bodo do konca stroji in ne bodo imeli nobene skupne genetske poteze s človeškimi bitji. Skrajni privrženci transhumanizma se močno zavzemajo za razvoj v taki smeri. Manj skrajni bi se zadovoljili s tem, da bi ob pomoči tehnologije okrepili človeško naravo, kjerkoli je to le možno in kadar bi to posameznik ali posameznica želela.

Za zdaj kaže, da je gibanje doma predvsem v Severni Ameriki, čeprav ima nekaj privržencev tudi v Evropi (glej spletno stran WTA – World Transhuman Association).⁸ To lahko v določeni meri dojamemo kot podaljšek neoliberalne ali libertarne misli, prenesene v medicinski kontekst. Njegovo poglavitno gonilo se namreč kaže kot vrednotenje avtonomije, kakršno se izraža v ekonomskih izbirah posameznika ali posameznice. Če nekatere

tehnološke rešitve omogočajo več obrambe pred staranjem ali če so zmožne v precejšnji meri razširiti moje zmožnosti mišljenja, hitrosti ter gibanja, potem transhumanisti kot kompetentni potrošniki dokazujejo, da je treba vsakomur dovoliti (beri: ne preprečiti) izbiro, da vse to tudi dobi, seveda če si lahko privoščiti. Anders Sandberg skuša ta, po svojem bistvu politični program podzidati z etično osnovo. Dokazuje, da moramo uveljaviti »morfološko svobodo kot pravico«.⁹

Preden bi začeli transhumanizem obravnavati kot izdelek odtrganih svobodnih mislecev, ki so uživali preveč medicinsko-tehnoloških izdelkov, moramo upoštevati, da transhumanizem uteleša dva smotra, ki ju na Zahodu večinoma visoko cenimo.

- ★ Prvi smoter je uporaba tehnologije za izboljšanje življenja velikega števila ljudi; delovanje za javno zdravje – gradnja čistilnih naprav, oskrbovanje s čisto vodo in tako naprej – je napor, ki to omogoča in brez dvoma dosega plemenite smotre. Mar to ni smoter celotnega medicinskega pogona nasploh?
- ★ Druga, široko sprejeta vrednota pa je povečanje avtonomije, tako da pridobi posameznik oziroma posameznica širše območje, na katerem lahko obvlada lastne življenjske načrte.

Poleg tega pa privrženci transhumanizma pravijo, da pomeni priložnost za načrtovanje prihodnjega razvoja človeških bitij, vrste *homo sapiens*. Namesto da bi bili prepuščeni evolucijskemu procesu in njegovemu izkoristku naključnih mutacij, pomeni transhumanizem do zdaj nedosegljivo možnost, da bi razvoj človeških bitij skrojili vse do idealnega primerka. Značilni predstavniki izobraževalnih, družbenih in političnih reform niso bili zmožni (hvala Bogu na višavah!) izvesti lastnih projektov brez nadzora nad pomanjkljivostmi, kakršnega so (kot pravijo) zmožne tehnologije na osnovi biologije.

PROTI TRANSHUMANIZMU

Kritiki opozarjajo na posledice transhumanizma, ki jih ni mogoče pogoltniti. Ena od možnih posledic, ki se jih bojijo nekateri razlagalci, je v tem, da bo transhumanizem dejansko vodil k obstoju dveh, med seboj razločenih vrst bitij: človeške in postčloveške. Prvi se ne bodo mogli razmnoževati z drugimi, zato bodo veljali za manjvredne.

Temu argumentu se velja nekoliko bolj posvetiti. Rečeno je, da »mi« kot človeška bitja premoremo »samozavedanje«, kar med drugim obsega našo

bistveno ranljivost, ko gre za bolezn, staranje in smrt. Vzemimo, da pride do izvedbe močnejše različice transhumanističnega projekta. Nič več nismo tako ranljivi, nesmrtnost postane dosegljiva možnost. To bo povzročilo spremembo v našem »samozavedanju«. Po sebi bo ta sprememba vsebovala normativni element, v skrajnem primeru ta lahko privzame obliko spremembe v pogledu na to, kar imamo danes za dobro življenje. Do zdaj je veljalo, da je tako življenje nekaj končnega, toda to je mogoče spremeniti.

Habermasov ugovor je mogoče zastaviti z različno jakostjo. Najmočnejša je, da je *vsaka* sprememba samozavedanja moralno slaba. Tega ni mogoče zagovarjati. Pomislimo le na spremembe v samozavedanju, do katerih je prišlo skozi stoletja, na nastop krščanstva ali islama, pa na intelektualne revolucije, ki sta jih povzročila Kopernik in Darwin. Moralno propadanje ni nujna posledica posamezne spremembe v samozavedanju. Ni jih malo, ki bi zagovarjali mnenje, da gre pri naštetem za moralni napredek in ne za moralno propadanje.

Po mojem mnenju obstajajo zgovornejši in manj abstraktni argumenti, ki jih je mogoče uspešno nasloviti proti transhumanizmu. V prvi vrsti gre za preprost argument proti neenakosti. Drugi se nanaša na neizoblikovane smotre transhumanizma. Kaj je njegov telos? Čemu dajemo večje možnosti – in zakaj? Vzemimo si čas, četudi kratek, za premislek o prvem ugovoru.

Namesto da si zamislimo dve vrsti človeštva, bi lahko (četudi grobo) premislili dve ekonomski kategoriji: bogate in revne. Prvi si lahko privoščijo uporabo transhumanizma, drugi ne. Ob dani komercializaciji elitnih športov je mogoče v tem videti tako privlačnost (za nekatere) kot nevarnosti. Navadni smrtniki – nerazviti reveži – bodo od transhumanega v tekmovalnih elitnih športih deležni le bežnega pogleda. Gre za dvojno zavezujočo naravo takega potrošništva. Revni, ki se bodo nenadoma znašli brez možnosti, da bi izbrali povečanje svojih sposobnosti, bodo plačevali za ta poseg, ki si ga ne bodo mogli privoščiti, s tem, da bodo plačevali gledanje. Šibki tako plačujejo močnim, da bi si lahko privoščili užitek zavisti. Temu nasprotna stran nam govori o manj uničujočih vidikih tega, po ekonomski poti pridobljenega argumenta: daleč od tega, da bi nas vse to moralo skrbeti, saj bi lahko rekli, da je transhumanizem nekaj nepomembnega, saj si bo uporabo tehničnih izboljšav, četudi se bodo pojavile, lahko privoščila le peščica.

Drugi kritiki spet poudarjajo, da transhumanizem sloni na nekem konceptu dobrega. Kot smo videli, je za eno skupino, ki se zavzema za transhumanizem, dobro v širjenju osebne izbire. Toda nekateri kritiki ugovarjajo zato, ker v tem vidijo vrsto potrošništva, in menijo, da dobrega ne moremo izenačiti s tistim, kar ljudje izberejo. Kar zadeva drugo vrsto zagovornikov transhumanizma

– tiste, ki v njem vidijo priložnost, da ljudem dvignemo splošno kakovost življenja, jim kritiki ugovarjajo, da tudi to predpostavlja neki koncept dobrega, ki določa, kakšne vrste vsadki so najboljši za predelovanje ljudi (odpornost na bolezni, visoka inteligenca itd.), pri tem pa se ne strinjajo glede tega, katere »objektivne koristi« bi izbrali za vgraditev v ljudi/postljudi.

Obstaja še en abstraktni ugovor, ki ga je izrazil Habermas: vpletanje v proces človeškega spočetja, in posledično v človeški ustroj, odvzema ljudem »naravnost, ki je bila do zdaj samoumevno ozadje našega samozavedanja kot vrste«; »navaditi se, da je človeško življenje po zaslugi biotehnologije dano na voljo našim poljubnim nagnjenjem, ne more pomeniti nič drugega kot spremembo našega normativnega samozavedanja«. ¹⁰

Kot vidimo, obstaja vrsta različnih argumentov za in proti transhumanizmu. Jasno bom pokazal, da sam nisem naklonjen niti njegovim radikalnim niti njegovim manj ekstremnim različicam. Zdi se mi očitno, da ta projekt pomeni nezaželen utopizem. S človeško naravo imamo že dovolj težav, s katerimi se otepamo, ne pa, da bi si lahko privoščili spustiti z verige še eno naravo, ki je niti približno toliko ne nadziramo in ne razumemo. Zdi se mi, da je v osrčju tega utopizma pogled vseh močnih znanstvenikov na tehnologijo kot služabnico, pogled, ki je nasploh ali še posebej glede športnih zmognosti preprosto primer prometejstva. To obtožbo pogosto naslavljajo na genske in druge tehnologe. Ponudil bom dva pogleda, s katerima bomo lahko premerili ta ugovor, pri čemer se bomo vrnili h koreninam prometejskega mita.

ČIGAV PROMETEJ: HEZIOD ALI AJSHIL?

»Kaj pa je mit o Prometeju?« bi lahko vprašali. Menim, da je pravo vprašanje: »S čigavim mitom o Prometeju naj bi se ukvarjali?« Tisto, kar je ključno, si bom sposodil pri Desmondu Conacherju¹¹ in Carlu Kerenyiju,¹² čeprav si niti najmanj ne prizadevam, da bi ju predstavil, kot si to nedvomno zaslužita. Samo uporabil ju bom za lastni namen – pridobiti si pripomoček za pristop k neomejeni širitveni ideologiji transhumanizma, ki po mojem mnenju utegne zlahka najti pot v ne ravno k refleksiji nagnjeno areno športne znanosti in športne medicine.

Najprej povejmo, da od Grkov nimamo enega samega poročila o Prometejevem početju. Vsaj dva vira sta, in tudi znotraj teh dveh je najti variacije. Kronološko sta ta vira Heziod in Ajshil. Pri Heziodu naletimo na zgodbo dvakrat, v *Teogoniji* in v *Delih in dnevih*. Edini celoten Ajshilov tekst

pa je *Zvezani Prometej*, o katerem vemo, da je bil del trilogije (ta obsega še *Prometeja na prostosti* in *Prometeja prinašalca ognja*).

Teogonija vsebuje Heziodov prikaz začetka sveta. Velikani titani so izzvali Zevsa in olimpske bogove k boju za prevlado na svetu. *Dela in dnevi* pa naj bi vsebovali podobno pripoved, vendar tako, ki slavi idejo, da je delo univerzalna usoda človeštva, s katero pa lahko tisti, ki to hočejo, dobro shajajo. To velja upoštevati, če naj ovrednotimo dejanje, zaradi katerega si Prometej pridobi (ne)zasluženo slavo. Prometej je nastopil proti svojim tovarišem titanom, se postavil na Zevsovo stran in s svojo zvijačo pripomogel k zmagi enih nad drugimi. Posledično ga je Zevs nagradil; zdi se, da je imel dvojno naravo, hkrati božansko in smrtno. Včasih sta med seboj preprosto razpolovljena: Zevs nastopa kot moč, Prometej kot zvijačni um ali intelekt.

Tu ni prostora za klasično eksegezo, četudi bi bil zanjo sposoben. Prometej je bojda ukradel ogenj in napet najstil bogove za njihov pravičen delež pri žrtvovanju. Kaj je bilo najprej, ni vedno jasno, saj obstajajo različne razlage. Obe dejanji pa ponujata, kot pravi Kerényi, dokaz za trditev, da ima Prometej pomanjkljiv značaj. Takole piše:

»Prometej, ustanovitelj darovanja bogovom, je bil prevarant in tat: ti oznaki sta skupni vsem zgodbam, v katerih nastopa. Pomen tega čudnega darovanja, pri katerem so bili bogovi prevarani za okusne grižljaje, je preprosto ta: daritev, ki so jo ponudili ljudje, je daritev neumno predrznih tatov, zmikavtov božanskosti, ki jih obkroža – kajti naravni svet, ki jih obdaja, je božanski, njihova nepremišljenost pa prinese nadnje brezmejno in nesluteno nesrečo.«¹³

To je treba še nekoliko razširiti. Oba, Prometej, kar pogosto prevajajo kot »tisti, ki je spredaj«, in njegov nekoliko šušmarski brat, Epimetej, kar včasih prevajajo kot »tisti, ki zaostaja«, na Zevsov ukaz oblikujeta bitja, da bi naselila zemljo. Ker Epimeteju manjka modrosti, mu, medtem ko hodi naokrog in ustvarja »živalsko kraljestvo«, ne uspe razmisliti, katere lastnosti so potrebne. Prometej si zamisli smrtnike po božji podobi, Epimetej pa je porabil že vse Zevsove darove in mu ljudi ni uspelo obleči, tako da jih Prometej z usmiljenjem opazuje, kako trepetajo v nočnem mrazu. In tedaj se Prometej upre Zevsovi avtoriteti; postavi se na stran človeštva in ukrade ogenj – skrije ga v janeževo steblo. Tako se smrtniki ogrejejo.

Da bi se odkupil in počastil Zevsa, mu Prometej razkrije svojo nespoštljivo zvijačo. Ponudi mu vola. V eno polovico skrije kosti, prekrite z obilno plastjo maščobe, ki je na površini videti kot večji in bolj zaželen delež. Pod drobovje živali pa v drugem delu kože skrije vse najboljše meso. Zevs, ki očitno dojame prevaro kot nekaj, kar pripada nespremenljivi usodi človeštva, sprejme manjši delež. Da bi Prometeja in vse smrtnike kaznoval, se odvrne

od njih.¹⁴ Prometejeva prevzetnost še posebej odseva v njegovem kaznovanju: priklenjenemu na drevo na gori Kavkaz mu bo orel čez dan kljuval jetra, čez noč pa se mu bodo obnovila, tako da se bo krog trpljenja in ponižanja nadaljeval še naslednji dan – in tako naprej.

Pri Ajshilu naletimo na drugačno razlago dogodkov, ki je tokrat Prometeju bolj naklonjena. Tu je, prvič, predstavljen bolj optimističen koncept »človeške samoiniciativnosti«. ¹⁵ Naslednji vidik, ki izhaja iz tega, je dejstvo, da je pri Heziodu upanje ljudem skrito (k sreči, pravi, in v njihovo dobro), medtem ko je pri Ajshilu eno od daril, ki ga prejmejo od Prometeja. Kot pravi Conacher: *»Če to podčrtamo na najširši možni način, je heziodski Prometej, zaradi svojih prevar in Zeusove vznemirjenosti glede njegovih odnosov s človekom, predstavljen (četudi 'umetno') kot posredni vzrok vseh človekovih težav; ajshilski Prometej pa je, nasprotno, zaradi svojih posegov v človekovo korist predstavljen kot rešitelj človeštva, brez katerega bi ljudje izumrli, z njegovo pomočjo pa napredujejo od golega obstoja do civiliziranega stanja.«*¹⁶

Ajshil naredi ta obrat tako, da zamolči prevaro z darovanjem in preobrazi dejanje kraje ognja iz dejanja prevzetnosti v dejanje sočutja. Kajti če ni prevare, ni razloga za prepoved ognja, ki je posledična kazen. Ogenj pač ni prikazan kot zgolj toplota, ki odpravi nočno zmrzovanje, temveč je veliko pomembnejši – kot predpogoj za večšine, trgovino, celo civilizacijo. Kaj ima vse to opraviti s transhumanzizmom nasploh in športno medicino posebej?

MORALNA TOPOGRAFIJA ŠPORTNE MEDICINE

Ob začetkih psihiatrije je bilo veliko opravka s scientizmom, ki je nastajajoči poklic postavljaj na slab glas. Razvnele so se razprave o tem, ali sploh lahko obstaja kaj takega, čemur bi lahko rekli duševna bolezen (po vzoru telesne bolezni), ali pa gre tu za vzpostavljene normativne vzorce mišljenja in delovanja, ki jih vsiljujejo državne oblasti. Bolj farmakološko usmerjeni so dokazovali, da duševna bolezen vsekakor obstaja, da pa je njena osnova kemična in ne politična. Drugi so trdili, da gre za primer medikalizacije vsakdanjega življenja. Sredi vsega tega je bil Thomas Szasz, piker kritik. Vedno pripravljen na modre izjave, je nekoč prijavil naslednjo nepozabno opombo: *»Prej, ko je bila religija močna in znanost slabotna, so ljudje zmotno verjeli magiji in ne medicini; zdaj, ko je znanost močna, religija pa šibka, ljudje zmotno verjamejo, da je medicina magija.«*¹⁷

Ta postavitev religije, magije in znanosti ene ob drugi je za občinstvo neprijetna, nič manj kot lahkovernim in prenapetim športnikom, ki jim

na pogled manjka vsakršen moralni okvir, v okviru katerega bi ovrednotili svoje herkulske napore. Poglavitna zaskrbljenost, ki jo transhumanizem povzroča pri športu, je tale, dokaj splošna: »Kako naj ovrednotimo agendo širitve?« Jasno je, da obstajajo močni zagovorniki, kakršen je Andy Miah, ki bi radi razširili avtonomijo izbire pri športnikih tako, da bi se odprla vrata nenačelnim biomedicinskim in športnim znanstvenikom. Prav tako je jasno, da se srečujemo s tradicionalisti (kamor se prištevam sam), ki jim je nebrzdana raba tehnologije za širjenje človeške narave brez izjeme neljuba.

Možna pot naprej je v vzpostavitvi boljših prostorov za dialog med nasprotujočimi si tabori z namenom, da bi postavili na noge tisto, čemur Charles Taylor pravi »moralna topografija«. To razumem kot široko vzeto uporabo njegove artikulacije moralnih virov moderne identitete. Moralna topografija bi v športni medicini lahko zajela izris reliefa, naravnega in umetnega, ki bi izrazil delo znanstvenikov na tem področju. Zato jo imam za metaforo, s katero bo prišlo do izraza tisto, kar je po mojem mnenju »naravna« dejavnost medicine na reliefu trpljenja, in nenaravno širjenje zmožnosti ali prenašanje naravnih sposobnosti v nasprotju s tradicionalno terapevtsko vlogo medicine. S tem bi bilo morda možno razviti kritičen, vendar informiran odnos do, na primer, novih genskih tehnologij, ki bodo v naslednjem desetletju verjetno naskočile vrhunski šport, in grozijo, da bodo težave s steroidi, eritropoietinom¹⁸ ali človeškim rastnim hormonom videti kot ljubezniva zgodbica.

V nasprotju z Miahom menim, da nova biologija ali nova genetika zanesljivo ne zahtevata od nas, da bi razmišljali še o novi etiki. Viri vrednotenja medicinske in športne tehnologije so bili oznanjeni že davno prej, v starogrških Platonovih spisih. Zgodovinar medicine, Ludwig Edelstein,¹⁹ opozarja na namero starogrškega filozofa, da bi spodkopal slavljenje telesa. Na tej osnovi Gerald McKenny²⁰ poudarja Platonova razmišljanja o vzgoji čuvajev, in sicer zato, da bi medicina prej služila kot ovirala ali gospodovala našim moralnim načrtom. S tem namenom pri srcu se moramo tudi sami vprašati:

- ★ Koliko pozornosti naj namenimo svojemu telesu ter želji, da bi izpopolnili svoje zmožnosti?
- ★ Koliko nadzora lahko dovolimo zdravnikom izvajati nad našim telesom?
- ★ Kakšni smotri lahko določajo, kaj velja za dovolj zdravo telo?
- ★ Katere meje bi morali spoštovati pri naših naporih, da bi izboljšali svoje telesne zmožnosti ter odstranili vzroke bolečine in trpljenja?

Ponižno predlagam, da bi začeli filozofi športa in filozofi medicine v javnem medijskem prostoru, na športnih prizoriščih in na univerzi trkati na vrata s takimi vprašanji, tako da šport ne bo postal avantgarda nekritičnega prometejskega projekta.

PREVEDEL LEV KREFT

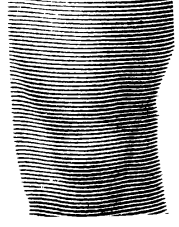
OPOMBE

- 1 Mike McNamee je višji predavatelj na Centru za filozofijo, pravo in etiko Šole za zdravstvene vede (University of Wales Swansea), dolgoletni aktivist ter funkcionar v mednarodni in britanski zvezi za filozofijo športa in v mednarodnem olimpijskem gibanju. Njegovo posebno zanimanje za etična vprašanja športa in raziskovalnega dela v športnih znanostih se kaže tudi v objavljenih knjigah: *Ethics and Sport* (z J. Parryjem), ECFN Spon, London/New York 1998; *Ethics and Educational Research* (z Davidom Bridgesom), Blackwell, Oxford 2002; *Philosophy and the Science of Exercise, Health and Sport: Critical Perspective on Research Methods* (ur.), Routledge, London 2005.
- 2 Zelo sem hvaležen svojemu kolegu, profesorju Stevu Edwardsu, s katerim sva različici tega besedila predstavila v obliki predavanja in na konferencah. Tukajšnja snov je izšla iz teh razprav in konferenc. Na drugem mestu sva spisala različico, ki ne meri na športni kontekst; glej McNamee and Edwards, »Transhumanism, Medical Technology and Slippery Slopes«, izid napovedan v *Journal of Medical Ethics*.
- 3 Najbolj znan zagovornik je Andy Miah v svoji knjigi *Genetically Modified Athletes*, Routledge, London 2004.
- 4 Leon Kass, *Beyond Therapy*, Dana Press, New York 2002.
- 5 Albert Borgmann, *Technology and the Character of Everyday Life*, University of Chicago Press, Chicago 1984, str. 36.
- 6 Zdrs izrazov gre še dlje od tega. Po mojem mnenju precejšen del tistega, čemur pravimo »športna medicina«, sploh ni medicina, marveč preprosto športna znanost ali športna tehnologija. Toda to je zgodba, ki jo bo treba načeti ob drugi priložnosti. O tem sem pisal skupaj s svojim kolegom, profesorjem Stevom Edwardsom, v članku »Why sports medicine is not medicine«.
- 7 Najčistejši primerek je oxfordski filozof Nick Bostrom. Glej njegov spis »Transhumanist Values« na <http://www.nickbostrom.com/ethics/values.html>.
- 8 www.transhuman.org; www.transhumanism.org/index.php.
- 9 Torej je pravica do oblikovanja lastne narave onkraj njenih meja nova človekova pravica (op. prev.); glej domačo spletno stran transhumanizma po različici Andersa Sandberga, www.aleph.se/Trans.
- 10 Jürgen Habermas, *The Future of Human Nature*, Polity, Cambridge 2003, str. 72.
- 11 Desmond John Conacher, *Aeschylus' Prometheus Bound*, University of Toronto Press, Toronto 1980.

- 12 Carl Kerényi, *Prometheus*, Princeton University Press, Princeton 1963.
- 13 Prav tam, str. xxii.
- 14 O tem, ali so ljudje imeli ogenj že prej, obstaja nekaj nejasnosti. Conacher (glej nav. delo, op. 10, str. 12) niti malo ne dvomi, da ga je Prometej zanje znova ukradel, kar pomeni, da so ga imeli v lasti že prej. Tu bom pustil ob strani Heziodov mizogini povzetek prve Prometeju namenjene kazni, ko da Zavs Hefajstu iz ognja narediti žensko, Pandoro, njen vrč pa vsebuje vse sestavine za trpljenje ljudi.
- 15 Desmond John Conacher, nav. delo, str. 13.
- 16 Prav tam.
- 17 Thomas Szasz, *The Second Sin*, Routledge, London 1973, str. 115.
- 18 Eritropoietin, izdelek novejšega datuma, je proteinski hormon, ki ga izločajo ledvice in spodbuja tvorbo rdečih krvničk (eritrocitov), zato ga v zdravstvu uporabljajo pri boleznih, kot je, denimo, anemija. Posledično povzroča večje športne zmožnosti (vezava kisika), zato so ga začeli uporabljati tudi kot športni doping.
- 19 Ludwig Edelstein, *Ancient Medicine* (ur. O. Temkin in L. Temkin), The Johns Hopkins University Press, Baltimore 1967, str. 357–359
- 20 Gerald P. McKenny, *To relieve the Human Condition*, SUNY, Brockport 1997.

Prostovoljna obveščena privolitev velja pri številnih vedah (zlasti biomedicinskih) za steber dobrega ravnanja pri raziskovanju. Obveščena privolitev pomeni zavesten pristanek klienta (ali v primeru otroka: zakonito pooblaščenega predstavnika), ki ima zmožnost izražati svobodno izbiro, in to brez neprimerne nagiba ali primesi pritiska, goljufije, prevare ali prisile. Prostovoljna obveščena privolitev je pogosto predstavljana kot »zlata osnova« raziskovanja športa in rekreacije, vendar iz povsem jasnih ter pravilnih etičnih in izkustvenih razlogov ni vedno nujna. V takih primerih naletimo na različne pristope, ki si jih lahko izberejo raziskovalci, da bi tako zagotovili, da raziskovanci ne bi utrpeli škode. Eden od teh je uporaba »predstavnikov«, ki delujejo v imenu tistih, od katerih ni mogoče pridobiti privolitve – zastopnikov in/lali nadomestnih oseb. Tako pridemo do nekaj vprašanj: Kdo govori v imenu koga? Na kakšni osnovi je opolnomočen za to? Do katere meje lahko »predstavniki« primerno predstavljajo poglede posameznikov in posameznic? In v čigavem interesu delujejo »predstavniki«?

HEATHER SHERIDAN, SCOTT FLEMING

PRIVOLITEV PO ZASTOPNIKU IN PO NADOMESTNI OSEBI: NEKAJ ETIČNIH TEŽAV³

NAJAVA

Prikrite metode raziskovanja so sporne za samo raziskovanje.⁴ Kot jasno povesta Wendy Hollway in Tony Jefferson,⁵ obstajajo pogoste napetosti med prostovoljno in obveščeno privolitvijo ter družbeno koristnim raziskovanjem, za katerega je potrebna določena stopnja prevare. Vendar obenem obstaja nekaj prilagojenih oblik privolitve, ki skušajo zmanjšati te napetosti. Ena od teh je privolitev po »zastopniku« ali »nadomestni osebi«; se pravi, da dobimo privolitev »nepravih subjektov«. Vloga zastopnika je v tem, da govori ali deluje za osebo tako, kot bi ta govorila ali ravnala, če bi jo vprašali.

Izraz »zastopnik« se uporablja na veliko, vendar pogosto brez konceptualne jasnosti. V tem prispevku bova izvedla nadaljnje operativno razlikovanje glede govorjenja in/ali delovanja v imenu drugega ter uvedla natančnejša poimenovanja:

- ★ zastopnik⁶ – oseba, ki jo je posameznik/posameznica pooblastil in opolnomočil, da govori in/ali deluje v njegovem imenu;
- ★ nadomestna oseba⁷ – oseba, ki jo je pooblastil in opolnomočil nekdo tretji (pogosto raziskovalec), da govori in/ali deluje v imenu nekoga drugega.

Raziskujeva tudi posebni težavi, do katerih prihaja pri športnih raziskovalcih, ki so sprejeli ter si prilagodili rabo zastopnikov in nadomestnih oseb, da bi tako pridobili privolitev. Prvič: kjer je v rabi privolitev po nadomestni osebi, raziskujeva izbiro nadomestne osebe in to, kako ta oseba pridobi pooblastilo

in polnomočje, da govori/deluje v imenu drugega. Drugič: privolitev, pa naj gre za zastopnika ali nadomestno osebo, je problematična, ker pri nobenem posamičnem delovanju v imenu drugega ne kontekst ne izid dejanja nista nikoli takšna, kot bi bila, če bi deloval subjekt sam.⁸

Za osvetlitev argumentov, ki jih predstavlja, sva se oprla na hipotetično študijo primera raziskovalnega projekta z naslovom »Športni starši: opazovalna študija otroškega nevrhunskega⁹ nogometa pri dečkih«. ¹⁰ Namen projekta je bil preiskati vedenje staršev in/ali »pomembnih drugih odraslih« v odnosu do otrok v konkretnem kontekstu neligaškega deškega nogometa.

UVOD

Prostovoljna obveščena privolitev velja pri številnih vedah (zlasti biomedicinskih) za steber dobrega ravnanja pri raziskovanju.¹¹ Kar zadeva raziskovalce športa in rekreacije v Združenem kraljestvu, je Britanska zveza za športne in rekreacijske znanosti v svojem Kodeksu ravnanja izrecna: »Noben član se ne bo lotil nobenega dela, ne da bi pred tem imel obveščeno privolitev vseh sodelujočih klientov.¹² Obveščena privolitev pomeni zavesten pristanek klienta (ali v primeru otroka: zakonito pooblaščenega predstavnika), ki ima možnost izražati svobodno izbiro, in to brez neprimerne nagiba ali primesi pritiska, goljufije, prevare ali prisile.«¹³

Kodeks dalje razlaga, kako je mogoče dokazilo o privolitvi pridobiti pisno ali (v nekaterih okoliščinah) ustno. Če povzamemo, lahko sklenemo:

- ★ če so razkriti vsi pomembni vidiki tega, kar se bo zgodilo in kar bi se utegnilo zgoditi;
- ★ če je posameznik/posameznica (ali nekdo, ki primerno deluje v njenem/njegovem imenu) zmožen razumeti to informacijo;
- ★ če je posameznik/posameznica (ali nekdo, ki primerno deluje v njegovem/njenem imenu) kompetenten/kompetentna, da razumno in zrelo presoja;
- ★ če je pristanek k sodelovanju prostovoljen, prost vsake prisile in brez nepotrebne pritiska,

potem je bila dosežena prostovoljna obveščena privolitev. Postavka v oklepaju, »nekdo, ki primerno deluje v imenu posameznika/posameznice«, je ključna tema tega besedila. K njej se bomo kmalu povrnil.

Jasno je, da neizogibno pride do primerov, ko raziskovanje, povezano s športom, ni v skladu s prevladujočimi paradigmi ter postopki v športni in rekreacijski znanosti. Vzemimo, denimo, opazovalno raziskovanje obnašanja nogometnih navijačev (ali kakršnokoli drugo raziskovalno opazovanje).¹⁴

Bilo bi nepraktično in najbrž tudi absurdno, če bi pridobili prostovoljno obveščeno privolitev od vseh, ki bi utegnili biti raziskovanci tega opazovanja. Ali če vzamemo drug primer, zvrst preiskovalne sociologije, ki na območju športa postaja čedalje bolj domača, denimo Sugdenovo poročilo¹⁵ o skriti nogometni ekonomiji ali Sugdenov in Tomlinsonov¹⁶ oris ustanove ter kritiko FIFA: ne gre pričakovati, da bi od vseh vpletenih v ta projekta pridobili prostovoljno obveščeno privolitev. Na splošno velja, da bi toga zahteva po tovrstni privolitvi pri vseh projektih preprečila raziskovanje nekaterih legitimnih in pomembnih smeri poizvedovanja.

Nekatere vrste družboslovnih raziskav o športu včasih problematizirajo, češ da niso vedno usklajene z opisom prostovoljne obveščene privolitve v biomedicinskih vedah.¹⁷ Hollwayeva in Jefferson¹⁸ razvijeta ter določita nekatere alternativne postopke, ki so se uveljavili: *»Z ugotovitvijo, da so zahteve po svobodni obveščeni privolitvi in po družbeno koristnem raziskovanju pogosto nezdržljive, so se moralni teoretiki domislili nekaj prilagojenih oblik privolitve, da bi zadostili obema zahtevama. To obsega poznejšo privolitev (pridobitev privolitve raziskovancev po opravljenem raziskovanju), privolitev po zastopniku ali domnevno privolitev (pridobitev privolitve nepravih subjektov) in predhodno splošno privolitev (pridobitev privolitve za varljive postopke pred eksperimentom).«¹⁹*

Obstajajo tri vodilna načela, ki utrjujejo stališče o privolitvi zastopnika ali nadomestne osebe: načelo vnaprejšnjega navodila, načelo nadomestne presoje in načelo najboljšega interesa. Našo razpravo še posebno zadevata drugi in tretji, ki sta vzajemno povezana. Kajti medtem ko načelo najboljšega interesa meri na interes in dobrobit raziskovanca, so tu še pomembna vprašanja, ki jih je treba zastaviti o primernosti nadomestne presoje, da bi lahko primerno predstavljala ta interes, zlasti če ga oseba, ki deluje v raziskovanečem imenu, ne pozna.

Za začetek sprejmimo dejstvo, da obstajajo primeri, v katerih bi si bilo nemogoče ali nezaželeno zagotoviti prostovoljno obveščeno privolitev, ker bi tako ogrozili veljavnost podatkov, ki jih zbiramo.²⁰ V takih primerih se srečamo z dvema ključnima vprašanjema:

- ★ Ali je raziskovalno vprašanje vredno preiskave?
- ★ Ali obstajajo druge metode, s katerimi bi prišli do odgovora na raziskovalno vprašanje?

Če se odgovor na prvo vprašanje glasi »da« in na drugo »ne«, bi se bilo morebiti primerno lotiti varljivih metod in/ali obiti običajno zahtevo po prostovoljni obveščeni privolitvi.²¹

V nadaljevanju bova pretehtala uporabo zastopnikov, kot je opisana pri Hollwayevi in Jeffersonu (glej zgoraj), in osvetlila dva potencialna problema. Prvič: lotila se bova izbora nadomestnih oseb in opolnomočenja take osebe, da govori in/ali deluje v imenu druge osebe. Drugič: lotila se bova dometa, do koder ta oseba *dejansko* lahko seže, ko govori ali deluje v imenu druge osebe. V zastavitvi najine teze se opirava na opazovalno študijo primera, ki osvetljuje ključne teme in probleme. To izhodišče nato dodatno razvija. Pozneje, še preden se posvetiva temeljnima problemoma, ugotoviva, katere so delovne definicije.

OPAZOVANJE STARŠEV – OPAZOVALNA ŠTUDIJA NEVRHUNSKEGA OTROŠKEGA NOGOMETA

V Združenem kraljestvu je starševska vpletenost v športno udejstvovanje otrok in mladine protisloven teren. Na eni strani je prostovoljstvo, ki je pomembno za upravljanje, treniranje, funkcioniranje in splošno podporo številnim športom, ključno za družbeno tkivo teh športov, saj brez njega v teh športih ne bi bilo ne trajnega organiziranja ne upravljanja.²² Na drugi strani starše pogosto dojemamo kot krivce za prenapenjanje, pretirano vpletanje ter izzivanje konfliktnih situacij, a tudi besednih (in včasih tudi fizičnih) napadov na igralce, funkcionarje in druge gledalce. Vedenje staršev med gledanjem svojih otrok pri izvajanju športne dejavnosti je bilo pod posebnim drobnogledom,²³ in to ne le v Veliki Britaniji.²⁴

Nogometna zveza ponuja nekaj kristalno jasnih primerov starševskega obnašanja, ki povzroča škodo športnim izkušnjam otrok in mladine,²⁵ zaradi česar je bilo tarča še posebno ostrih kritik. Zabeležili smo sedem epicentrov:

- ★ starši izživijo lastne športne ambicije nadomestno, na otrocih;
- ★ besedne, včasih tudi telesne zlorabe staršev nad otroki;
- ★ običajno besedne zlorabe, ki jih starši naslavljajo na športne tekmece njihovih otrok;
- ★ običajno besedne zlorabe, ki jih starši naslavljajo na funkcionarje in upravljavce; travmatsko učinkovanje na otroke;
- ★ srednje- in dolgoročni učinki starševskega obnašanja na socialni in športni razvoj otrok; ter
- ★ posledice za standarde športnega vedenja v športni areni.

To raziskovalno vprašanje se je torej zdelo vredno preiskave. Šlo je za raziskovanje, ki bi zahtevalo avtentično poročilo o obnašanju odraslih, za kar

bi bil najprimernejši pristop opazovalne raziskovalne metode. Drugega načina, kako zajeti podatke, ki osvetlujejo raziskovalno vprašanje, ni bilo, vendar je šlo tudi za projekt, ki bi ga lahko oviralo (celo skazilo) to, da bi bili subjekti raziskave vnaprej opozorjeni, da so opazovani. Možno (in tudi verjetno) je bilo, da bi opazovanje povzročilo spremembo vedenja in s tem pokvarilo zbrane podatke.²⁶ Prav zato tudi nikdar ni bilo namena, da bi subjekte prosili za prostovoljno obveščeno privolitev.²⁷

Načrt raziskovanja bi bil postaviti enega od nas, raziskovalcev, v vlogo starša mladega sina, ki igra v otroškem nogometnem moštvu, kar bi ustvarilo priložnost, da na kraju samem opazujemo obnašanje staršev obeh tekmovalnih moštev in obnašanje »pomembnih drugih odraslih« (npr. trenerjev). Taka vloga pomeni določeno prevaro – zdi se, da v vlogi zainteresiranega starša podpiraš moštvo, vendar se sočasno ukvarjaš z zbiranjem podatkov. Raziskovanje naj bi potekalo v Walesu, kjer je pristojni državni organ Nogometna zveza Walesa (Football Association of Wales). Obstaja precej dokumentov,²⁸ ki določajo dolžnosti in odgovornosti, kot jih predpisuje Nogometna zveza Walesa, da bi zagotovila zaščito vseh oseb, vpletenih v velški nogomet, pred zlorabo, izkoriščanjem, nadlegovanjem in poškodbami. Določneje: *»Vsi odrasli so dolžni prijaviti vsak pomislek, ki ga imajo, če menijo, da prihaja do zlorab (...) (med drugimi zlorabami tudi) čustvena zloraba (tj. kjerkoli se pojavi kaka oblika zlorabe ali odrekanja ljubezni in zaščite, pretirano zaščitniško obnašanje, pogosta uporaba kričanja ali zasmehovanja). V nogometu se to utegne zgoditi, če so igralci pod pritiskom nenehne kritike, ustrahovanja (trenerja, staršev ali vodstvenih delavcev) ali grajanja z nerealističnim pritiskom, ki zahteva izvedbo v skladu z visokimi pričakovanji.«*²⁹

Poleg tega velja, tako kot pri opazovalni študiji poklicne rokoborbe, ki jo je opravil Roger Homan,³⁰ da vedenje, ki ga preiskujemo, ni zasebno. V nasprotju s primerom »poslavljanja na letališčih«, ki ga je raziskovala Joan Sieber,³¹ kjer gre v bistvu za intimno dejanje v javnosti, je obnašanje »ljubiteljev trde roke«³² javno vedenje v javnem prostoru. Ker Nogometna zveza Walesa namenja prednostno vlogo zaščiti otrok, mladine in ranljivih odraslih pred zlorabami, in skrbi za njihovo dobrobit, ni bilo nerealno pričakovati, da bo raziskovanje vedenja odraslih na otroških nogometnih tekmah odobreno.

DELOVNE DEFINICIJE

Na prvi pogled se zdi, da razpravo o zastopnikih motijo zamegljena poimenovanja.³³ Pojem zastopnika na splošno velja za pomembnega, vendar

ni jasno, na kaj natančno se nanaša in koliko je vreden. Izid tega zapleta je pomanjkanje soglasja, ko gre za konceptualizacijo zastopstva. Za najin namen se izraz »zastopnik« nanaša na osebo, ki jo je izbral posameznik (ali posameznica), v čigar imenu bo govoril ali deloval. Jasen primer tega je glasovanje po zastopniku pri volitvah.

Ne preseneča, da je precej literature o etiki odločanja v imenu drugih najti v bioetično-pravni literaturi. Na teh področjih se izraz »nadomestna oseba« nanaša na osebo, ki jo je tretja stran izbrala, da govori ali deluje v imenu nekoga drugega.³⁴ Z jasnim primerom imamo opraviti, če nekega posameznika/posameznico (običajno je to družinski član) sodišče opolnomoči, da dovoli težji medicinski poseg v imenu človeka, ki takega posega ni zmožen odobriti (na primer v primeru, da ima bolnik alzheimerjevo bolezen, obliko demence).³⁵

IZBOR NADOMESTNE OSEBE

V pravu obstaja dovolj dokumentacije, že od najzgodnejših primerov naprej, ki zadeva privolitve, kadar so ljudje nezmožni izraziti pristanek na medicinske posege, zaradi česar se jih sme izvesti brez njihove privolitve.³⁶ V trenutku, ko pride do odločitve, da je bolnik nezmožen odločanja o privolitvi, pa naj je bil sklep dosežen po klinični ali pravni poti, je treba izbrati nekoga, ki odloča zanj; tej osebi se običajno reče »nadomestna oseba« (ali surogat, kot se imenuje v angleščini, *op. prev.*). Take nadomestne osebe so starši, zakonski partnerji, bratje in sestre, pravni zastopniki, sodno določeni skrbniki in tako naprej. Med celotnim postopkom veljajo za vodilo bolnikovi interesi. Zdravstveni delavci dajo nadomestni osebi popolne informacije o medicinskih možnostih, skupaj s tveganji in koristmi za bolnika, odločitev pa sprejme nadomestna oseba v obliki (ne)privolitve v posamezne medicinske posege, ki jih ponujajo bolniku.³⁷ Domet, do katerega sežejo odločitve nadomestne osebe na način, ki bi ga sicer izbral bolnik, je sporna točka in tema, h kateri se bova povrnila v naslednjem poglavju. Idealna vloga nadomestne osebe je, da v procesu odločanja uteleša bolnikove vrednote – kolikor so znane ali ugotovljive. Nadomestna oseba prevzame dodatno odgovornost, kadar bolnik ni znan ali ji ni dobro znan.

Pri raziskovalcu družboslovcu pride do pomembnega razločka: interes raziskovanca ni nujno vedno na prvem mestu, glede na razmerje med raziskovalcem in raziskovancem pa lahko pride med njima tudi do dejanskega konflikta interesov. Z drugimi besedami, medtem ko ima v prej omenjenem medicinskem primeru sodišče tako pravno kot moralno avtoriteto, da deluje v bolnikovem interesu, raziskovalec družboslovec nima take obveze. Četudi se od

raziskovalca zahteva, da ravna v skladu s kodeksom obnašanja (kot v primeru iz britanske zveze za športne in rekreacijske znanosti BASES), le redko obstaja tudi pravna obveznost, da se tega drži. Odtod pri raziskovalcu zlahka pride do konflikta vlog med tekmujočimi interesi: raziskovalec oziroma raziskava proti raziskovancu.

Etična primernost raziskovanja je utemeljena na naklonjenosti raziskovancu³⁸ ali vsaj na ravnanju, ki ni nezakonito. Izbor nadomestne osebe je mogoče utemeljiti po dokaj arbitrarnih merilih, pod predpostavko, da bo izbor potekal glede na pomembne skupne značilnosti nadomestne osebe in raziskovanca. Merila niso natančno in dokončno določena, poleg tega ni veljavnega postopka za njihovo uporabo.

Ostaja torej možnost, da raziskovalec ne deluje v interesu raziskovanca – kljub privolitvi nadomestne osebe, ki naj bi na pogled dala etično oporo raziskavi. Tako si raziskovalec lahko *domišlja*, da ima moralno avtoriteto, potrebno za raziskovanje, in nato izbere nadomestno osebo, kot da deluje v imenu raziskovanca, čigar interese naj bi nadomestna oseba varovala pred škodo.

V primeru opazovalne raziskave staršev pri otroškem nogometu je bilo že ugotovljeno, da bi pridobivanje prostovoljne obveščene privolitve raziskovancev ogrozilo integriteto projekta in veljavnost tako pridobljenih podatkov. Alternativa bi bila privolitev nadomestne osebe, ki bi zagotovila dokaz o privrženosti duhu prostovoljne obveščene privolitve – raziskovalcu bi omogočila dokazati, da deluje v skladu z veljavnim postopkom. Raziskovalec bi imel v skladu s tem nalogo, da pripravi nabor možnih nadomestnih oseb, katerih posamezne pomembne skupne značilnosti bi bile enake kot raziskovančeve, določil pa bi jih sam raziskovalec skupaj s številom nadomestnih oseb. Najmanj, kar bi pri tem moralo biti, je, da bi bili vključeni starši z mladimi otroki, ki igrajo v otroških nogometnih moštvih.³⁹ Tu prihaja do nekaterih ključnih vprašanj:

- ★ Izmed katerih oseb bi lahko raziskovalec izbral nadomestne osebe? Med svojimi prijatelji in znanci, ki so mu vsi verjetno razmeroma naklonjeni, in je komajda verjetno, da imajo kako sofisticirano razumevanje zapletenih razsežnosti prostovoljne obveščene privolitve. Verjetno je, da bodo s spretnim pogojevanjem, oprtim na raven osebnega znanstva, vsi pripravljeni pomagati pri delu človeku, ki ga poznajo. V najslabšem primeru bi bil raziskovalec prisiljen izbrati kakega posrednika, da bi mu zagotovil dovezetnost pri ostalih, in tako izvršil spodbujevalen pritisk na posrednika ter na odnose med posrednikom in potencialnimi nadomestnimi osebami.

- ★ Kakšno obliko bi lahko imela informacija o projektu? Pazljivo ubesedena retorika o pomembnosti projekta (kot v zgornjem primeru), natančen opis raziskovalnih metod, analize in objave, vendar nobene pomenljive razlage poglavitnih razlogov za skrb, ki bi zadevala prostovoljno obveščeno privolitev.
- ★ Kaj bi raziskovalec lahko storil, če nadomestne osebe ne bi zagotovile privolitve? Spraševal bi enega za drugim, vse dokler ne bi dosegel potrebnega števila takih, ki so voljni dati privolitev.

Dobršen del tega možnega problematičnega scenarija ni neobičajen; res, prvi vprašanji je mogoče zastaviti pri večini raziskovalnih projektov. S tem pa osvetljujemo stanje, v katerem zunanji test soglašanja z opazovano dobro prakso raziskovanja dejansko skriva precej bolj problematične postopke, pri katerih je raziskovalec ravnal neetično. Tako je to: s pazljivim izbiranjem nadomestnih oseb in uporabo prefinjenih oblik pogojevanja le-teh bi lahko izsilili oporečno prostovoljno obveščeno privolitev. Še več, če se je raziskovalec samo pomikal naprej, k drugim potencialnim nadomestnim osebami, dokler niso nekatere (ali zadostno število) od njih zagotovile privolitev, bi to pomenilo neetično odslovitev zadržkov nadomestnih oseb, ki pred tem niso pristale na privolitev.

ŠE ENA TEŽAVA Z ZASTOPNIKI IN NADOMESTNIMI OSEBAMI HKRATI

Obstaja še ena, splošnejša težava, ki velja tako za zastopnike kot za nadomestne osebe, zadeva pa domnevno naravo pridobljene privolitve in njeno razumno utemeljenost. Lahko, da obstajajo nekatere situacije, ko je možno, da ima zastopnik ali nadomestna oseba zelo jasno predstavo o željah osebe, ki jo zastopa. Komunikacija med osebo in njenim zastopnikom, preden je prišlo do tega, da je dotična oseba postala opravilno nesposobna, bi zastopnika opremila s poznavanjem izidov in odločitev, ki jim oseba namenja prednost. Podobno velja za nadomestno osebo. Čeprav je nadomestna oseba imenovana za opravljanje vloge (in je ni povabila oseba, ki bi sicer opravila vlogo), bi lahko še vedno obstajala priložnost za komuniciranje s tem posameznikom/posameznico. Eksplicitno zapisana navodila, ki bi jih vsebovala »vnaprejšnja navodila«, bi imela enako vlogo. To je primerljivo s situacijo, ko posameznik/posameznica uporabi pravico do zastopnika pri volitvah, pri katerih ta deluje v njegovem ali njenem imenu, in lahko označi svoje politične preference v prepričanju, da bo zastopnik svojo dolžnost

opravil vestno. V takih primerih lahko obstaja zaupanje, da bo zastopnik ustrezno zastopal posameznikova prepričanja in interese.

Na bolj zapleten problem naletimo, če med posameznikom in zastopnikom ali nadomestno osebo ni prišlo do takega sporazumevanja. Kako lahko v takih razmerah zastopnik ali nadomestna oseba predstavlja posameznikove interese? Ena možnost je, da je zastopnik ali nadomestna oseba nekako podobna posamezniku, za katerega gre, da imata torej nekaj skupnih interesov, in da se bo zastopnik ali nadomestna oseba odzvala podobno, kot bi se posameznik, če se bo srečala z določenim vprašanjem ali odločitvijo. Vendar nas to ne prepriča povsem in zahteva znaten konceptualni preskok.

Morda, na primer, ni možno, da bi zastopnik ali nadomestna oseba poskrbela za prepričanja, vrednote, ravnanja in nagnjenja nekoga, ki ji ni znan. Vzemimo vprašanje splava in evtanazije: če o osebi, za katero nastopa zastopnik ali nadomestna oseba, ni veliko znanega, bo odgovor verjetno izpeljan zgolj iz lastnih pogledov zastopnika ali nadomestne osebe. Z drugimi besedami, zastopnik ali nadomestna oseba, ki naj bi v načelu delovala v imenu nekoga drugega, dejansko ne počne nič od tega. V primeru, da ima zastopnik ali nadomestna trdna oseba prepričanja o temi, za katero gre, se lahko stvari v resnici še bolj zapletejo.

Dalje, tudi takrat, ko nadomestna oseba deluje v posameznikovem imenu tako, da upošteva, kaj bi se pripetilo, če bi bila v posameznikovi koži, je to še vedno drugačen kontekst. Pomislite na hipotetično vprašanje: »Kaj bi naredili, če bi na loteriji zadeli glavni dobitke?« Na to lahko danes odgovorim tako in jutri drugače. Glede na okoliščine lahko vsakič, ko se zastavi to vprašanje, odgovorim drugače, vsakokratni odgovor na hipotetično vprašanje pa je lahko zelo različen od dejanskih odločitev o porabi loterijskega dobitka. Kako lahko potemtakem razumno pričakujemo, da bi lahko z odgovorom na to vprašanje nekdo ponudil nadomestno presojo v imenu koga drugega?

Ilustracija je trivialna, vendar nakazuje nekaj vprašanj o veljavnosti in zanesljivosti uporabe zastopnikov in nadomestnih oseb. Določneje: Ellis Cashmore⁴⁰ je odkril, da se raziskovalci trudijo razumeti svet skozi oči drugih, toda kakorkoli prizadevno se pri tem trudijo, svet drugega *ostaja* drugačen. V Cashmorovem primeru je bila pod vprašanjem njegova vloga belopoltega raziskovalca temnopolte mladine. Ne glede na njegovo razlago, da ga »rasni odnosi« resnično zanimajo in da je predan njihovemui izboljševanju, so bili njegov položaj in njegova življenjska pričakovanja drugačni. Posledično je bil drugačen tudi njegov pogled na svet. Eden od njegovih izprašancev je pripomnil: »Ko potegnemo črto, si bel, si izobražen, delaš na univerzi in tvoja prihodnost bo precej drugačna od prihodnosti tukajšnjih pobov.«⁴¹

Za opazovalno raziskavo staršev pri otroškem nogometu je uporaba nadomestnih oseb za zagotavljanje prostovoljne obveščene privolitve večplastna. Za nadomestne osebe bi bilo nemogoče in nepraktično, če bi poznali raziskovance (in si s tem naložili precejšnje tveganje, ko bi skušali izvesti kaj takega). Domet, do katerega bi lahko reprezentirali prepričanja, poglede, nagnjenja raziskovancev, bi bil loterija druge vrste. Še več, hipotetično vprašanje o neznanih raziskovancih, ki ga zastavi raziskovalec, znatno depersonalizira okoliščine. Potemtakem vztrajanje pri tem, da nadomestna oseba lahko nadomesti raziskovanca, nima logične podpore.

SKLEP

Če povzameva: prostovoljna obveščena privolitev je pogosto predstavljena kot »zlata osnova« raziskovanja športa in rekreacije, vendar iz povsem jasnih ter pravih etičnih in izkustvenih razlogov ni vedno nujna. V takih primerih naletimo na različne pristope, ki si jih lahko izberejo raziskovalci, da bi tako zagotovili, da raziskovanci ne bi utrpeli škode. Eden od teh je uporaba »predstavnikov«, ki delujejo v imenu tistih, od katerih ni mogoče pridobiti privolitve – zastopnikov in/ali nadomestnih oseb. Tako pridemo do nekaj vprašanj:

- ★ Kdo govori v imenu koga?
- ★ Na kakšni osnovi je opolnomočen za to?
- ★ Do katere meje lahko »predstavniki« primerno predstavljajo poglede posameznikov in posameznic?
- ★ In v čigavem interesu delujejo »predstavniki«?

Temeljna opora odločitvi v korist uporabi nadomestnih oseb in zastopnikov je v tem, da delujejo v najboljšem interesu oseb, za katere gre. Toda kot sva že pokazala, obstajajo pomembni zadržki o dometu, do katerega lahko neka oseba primerno reprezentira poglede, vedenje ali nagnjenja druge osebe. Kadar zastavljeno raziskovalno vprašanje ni stvar dejstev, pride na dan cela vrsta negotovosti glede zadostnega poznavanja druge osebe, namreč tolikšnega, da bi lahko govorili ali delovali v njenem imenu.

Nič manj ni pomembno, da z uporabo zastopnikov ali nadomestnih oseb lahko ustvarimo videz, da smo si zagotovili prostovoljno obveščeno privolitev. Tu obstajajo jasne možnosti za zlorabo postopka. Morebiti v praksi pri športnih raziskavah taka zloraba postopka ni razširjena, toda kljub temu bi morali biti pozorni, kadar pride do uporabe zastopnikov ali nadomestnih oseb

za pridobivanje prostovoljne obveščene privolitve. Kot dokazuje Chich Hoong Sin,⁴² ni dovolj, če iz tega, da je bilo poskrbljeno za prostovoljni obveščeni pristanek, sklepamo, da bo raziskovalni projekt zadostil vsem zahtevam etično neoporečnega raziskovanja.

PREVEDEL LEV KREFT

OPOMBE

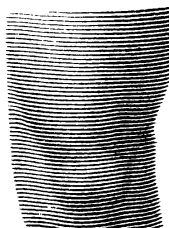
- 1 Heather Sheridan dela v Centru za etiko, pravičnost in šport na Fakulteti za šport, zdravje in socialno skrbstvo Univerze v Gloucestershiru (Združeno kraljestvo).
- 2 Scott Fleming je s Šole za šport, telesno vzgojo in rekreacijo Univerze Wales – Inštitut Cardiff (Združeno kraljestvo).
- 3 Fioni Jordan sva hvaležna za pripombe k zgodnejšem osnutku tega besedila, Grahamu McFeeju za poglobljene pripombe, ko je bila različica tega prispevka predstavljena na simpoziju Ethical Issues in Leisure Research, (Leisure Studies Association, marec 2005), delegatkam in delegatom na konferencah British Philosophy of Sport Association (maj 2005) in International Association for the Philosophy of Sport (september 2005), kjer sta bili predstavljeni dve različici pričujočega članka, pa za njihov prispevek.
- 4 Glej v: R. Homan, *The Ethics of Social Research*, Longman, Harlow 1991; J. E. Sieber, *Planning Ethically Responsible Research*, Sage, London 1992.
- 5 W. Hollway in T. Jefferson, *Doing Qualitative Research Differently*, Sage, London 2000.
- 6 Izvirnik tu uporablja splošni termin »proxy«, ki pomeni osebo, pooblaščenca za delovanje v imenu drugega, ki jo je za to pooblastil (op. prev.).
- 7 Izvirnik uporablja izraz »surrogate«, kar je seveda surogat, torej nadomestek, ki nima vrednosti izvirnika, torej je hkrati zastopnik, ki pa ga ni pooblastila oseba, ki jo zastopa, marveč nekdo drug, zato vedno obstaja možnost, da je njegovo nadomeščanje oz. zastopanje tudi ponaredek. Izraz »nadomestna oseba« nima pravne veljave, vendar sem ga izbral prav zato, saj v nasprotju z »namestnikom« ali »pooblaščencom« hkrati izraža splošnost, vsaj malo pa tudi etično problematičnost. Če bi za ta položaj skovali kak nov izraz, bi lahko tovrstnemu surogatu mirno in približno točno rekli »nadomestnik«, saj se »surrogate« v neosebni rabi v načelu prevaja kot nadomestilo oziroma nadomestek (op. prev.).
- 8 Izraz »subjekt« uporablja raje od izraza »udeleženeec« povsem namenoma; s tem želiva implicitno opozoriti na odsotnost dejavnega sodelovanja v raziskovalnem procesu. Raziskovanje, ki se izvaja na ta način, imava za raziskovanje o subjektu in ne za raziskovanje z udeležencem/udeleženko. (V prevodu uporabljam izraz »raziskovanec«, ki v slovenščini to pasivnost označuje boljše kot »subjekt«, ki se ga pomensko manj drži »podvrženost«. – Op. prev.)

- 9 Izraz »sub-elite« se je v športu udomačil (v rabi je tudi drugod, v razvrščanju skupin na lestvico od elite in podelite do podpopvečja) kot oznaka za tekmovalne športnike, ki niso rekreativci, vendar tekmujejo na ravni, ki ni vrhunska, čeprav se predpostavlja, da se posvečajo športu po vseh pravilih treninga ipd. Izraz prevajam z opisnim »nevrhunski«, ker je pri nas za »elite sport«, tudi v ustreznih zakonskih aktih, v rabi oznaka »vrhunski šport« (op. prev.).
- 10 Čeprav gre za hipotetični primer raziskovanja, je bil načrtovan za izvedbo v nogometni sezoni 2003–2004, z njim pa se je strinjal Podkomite za raziskovalno etiko Univerze v Gloucestershiru (zap. št. REC/37/03 in REC/48/03). Na koncu je projekt postal logistično neizvedljiv in je bil opušen.
- 11 Glej npr. B. Freedman, »A Moral Theory of Consent«, v: *Readings in Self-Care Ethics*, ur. E. Boetzkas in H. J. Waluchow, Broadview Press, Ontario 2000, str. 127–137.
- 12 Zainteresirano opozarjam na posebno vrsto izrazja, saj pove nekaj o naravi razmerja med izvajalcem/izvajalko in tistim, s katerim ali »na katerem« dela.
- 13 British Association of Sport and Exercise Sciences (BASES), *Code of Conduct*, BASES, Leeds 2000, str. 2.
- 14 Primer najdemo pri G. Armstrongu, *Football Hooligans – Knowing the Score*, Berg, London 1998.
- 15 J. Sugden, *Scum Airways*, Mainstream Press, London 2002.
- 16 J. Sugden in A. Tomlinson, *Badfellas. FIFA Family at War*, Mainstream Press, London 2003.
- 17 Zanimivo je, da o vlogi komitejev za raziskovalno etiko v medicinski raziskovalni skupnosti še vedno obstajajo nesoglasja in da nanje gledajo kot na zaviralce raziskovanja (o tem, denimo, K. Jamrozik, »Research Ethics Paperwork: What is the Plot We Seem to Have Lost?«, *British Medical Journal*, št. 329/2004, str. 286–287; in D. S. Wald, »Bureaucracy of Ethics Applications«, *British Medical Journal*, št. 329/2004, str. 282–285). Prostovoljna obveščena privolitvev je seveda povod za obsežno razpravo, v kateri se izpostavljajo anomalije v zakonodaji (glej C. Warlow, »Clinical Research under the Cosh Again«, *British Medical Journal*, št. 329/2004, str. 275).
- 18 W. Hollway in T. Jefferson, nav. delo.
- 19 Prav tam, str. 7.
- 20 Glej zlasti Homanovo (R. Homan, nav. delo, 5. poglavje) sintezo in tipologijo prikritih metod, ki so bile uporabljene pri najrazličnejših raziskovalnih projektih, ter stališče Sieberjeve o varljivih raziskavah (J. E. Sieber, nav. delo).
- 21 Gloucestershirska univerza, kjer sva bila v tistem obdobju oba zaposlena, ima lastna načela raziskovalne etike, ki nalagajo breme dokaza o potrebi po uporabljanju varljivega raziskovanja »na preiskovalca, ki pokaže, da ni mogoče uporabiti nobene alternativne metode, in da so videti podatki dovolj vredni, tako da pretehtajo nad zahtevo po svobodni in obveščeni privolitvi« (University of Gloucestershire, *Research Ethics. A Handbook of Principles and Procedures*, <http://intranet.glos.ac.uk/pms/scheme/researchethics/principles.htm>).
- 22 Glej *Volunteers in Sport*, ur. G. Nichols, Leisure Studies Association, Eastbourne 2003.
- 23 E. Cashmore, *Sports culture – an A–Z guide*, Routledge, London 2000; C. H. Brackenridge, *Spoilsports – Understanding and Preventing Sexual Exploitation in Sport*.
- 24 P. Donnelly, »Youth Sport in Canada: Problems and Resolutions«, v: *Sociology of Sport – Theory and Practice*, ur. R. L. Jones in K. M. Armour, Pearson Education, Harlow 2000.

- 25 A. Pitchford, G. Nutt, C. H. Brackenridgem, J. D. Bringer, C. Cockburn, Z. Pawlaczek in K. Russell, »Children in Football: seen but not heard«, *Soccer and Society*, let. 5, št. 1/2004, str. 43–60.
- 26 J. E. Sieber, nav. delo.
- 27 Še več, obstajal je tudi dodaten dejavnik, zaradi katerega bi bila tudi pridobitev privolitve po opravljenem raziskovanju neprijetna: za raziskovalca in druge ključne sodelavce bi bilo to tvegano.
- 28 Nogometna zveza Walesa je natisnila naslednje publikacije, ki so relevantne za našo temo: *Code of Conduct and Good Practice for Football*, FAW, Cardiff 2001; *Policy for Preventing Abuse of Trust*, FAW, Cardiff 2001; *Welfare Policy*, FAW, Cardiff 2001; *Welfare Policy – Procedures and Practices*, FAW, Cardiff 2001.
- 29 *Code of Conduct and Good Practice for Football*, nav. delo, str. 4.
- 30 R. Homan, »Private Parts: Ethical Issues in the Observation of Wrestlers«, v: *Ethics, Sport and Leisure: Crises and Critiques*, ur. A. Tomlinson in S. Fleming, Meyer in Meyer, Aachen 1997, str. 173–180.
- 31 J. E. Sieber, *Planning Ethically Responsible Research*, Sage, London 1992.
- 32 Občudovalcem in občudovalkam poklicne rokoborbe pravijo »grapple fans«.
- 33 P. S. Appelbaum, C. W. Lidz, A. Meisel, *Informed Consent: Legal Theory and Clinical Practice*, Oxford University Press, Oxford 1987.
- 34 V različnih kontekstih so izrazi »zakoniti predstavnik«, »pravno pooblaščen predstavnik« in »skrbnik« včasih sinonimi za »nadomestno osebo« (glej P. S. Appelbaum in drugi, nav. delo).
- 35 Glej tudi J. W. Warren, J. Sobal, J. H. Tenney, J. M. Hoopes, D. Damron, S. Levenson, B. R. DeForge, H. L. Muncie, »Informed Consent by Proxy. An Issue In Research with Elderly Patients«, *The New England Journal of Medicine*, št. 315/1986, str. 1124–1128.
- 36 Tudi o tem se lahko prepričamo pri P. S. Appelbaumu in drugem, že navedenem delu (glej op. 30).
- 37 V istem medicinskem kontekstu dodatno velja, da bolnik lahko pooblasti nekoga, da deluje v njegovem imenu, še preden postane opravilno nesposoben. Tako »vnaprejšnjo določitev« štejeva za *de facto* zastopniško razmerje in ne za nadomestno osebo.
- 38 Tako denimo: The National Commission for the Protection of Human Subjects of Biomedical and Behavioural Research, *The Belmont Report – Ethical Principles and Guidelines for the Protection of Human Subjects of Research*, DHEW Publication (št. OS 780010), United States Department of Health, Education and Welfare, Washington D. C. 1979.
- 39 Možno bi bilo poiskati nadomestne osebe, katerih otroci so dejavni v drugih športih, vendar veljajo za nogomet nekatere posebnosti, ki zahtevajo tudi nekaj občutljivosti, posebne za to okolje, zlasti nekatera vedenja staršev, ki smo jih že omenili in za katera pri taki raziskavi tudi gre.
- 40 E. Cashmore, »Black youth for whites«, v: *Black Youth in Crisis*, ur. E. Cashmore in B. Troyna, George Allen & Unwin, London 1982, str. 10–14.
- 41 Prav tam, str. 12.
- 42 C. H. Sin, »Seeking Informed Consent: Reflections on Research Practice«, *Sociology*, let. 39, št. 2/2005, str. 277–294.

Plavam za mir, prijateljstvo in čiste vode.

MARTIN STREL

STREL V FILOZOFIJI ŠPORTA

Slovenski junak Martin Strel je bil med nominiranci za športnika leta že leta 2001,¹ potem ko je leta 2000 preplaval vseh 3004 kilometrov vodnega toka reke Donave, leta 2001 pa postavil še svetovni rekord v nepretrganem plavanju (504,5 kilometra v 84 urah in 10 minutah), kar ga je uvrstilo v Guinnessovo knjigo rekordov, saj je bil prejšnji rekord v nepretrganem plavanju postavljen daljnega leta 1980. Devetega septembra leta 2002 mu je, po 68 dneh plavanja, uspelo priti do oznake '0' ob ustju reke Misisipi, s čimer je potolkel vse prejšnje plavalce; plaval je tudi v znak solidarnosti z žrtvami 11. septembra. Tudi za ta podvig si je prislužil vpis v Guinnessa. Njegovi podvigi so se pozneje nadaljevali, skupaj s plavanjem po reki Paraná – od slapov Iguazu do Buenos Airesa (23 dni, 1930 kilometrov), kjer je bil sploh prvi, ki mu je to uspelo, in s plavanjem po reki Jangce ali Modri reki, ki meri 4600 km, zaradi česar je dosegel še dolžinski rekord v tovrstnem plavanju. Ves čas plava za mir in prijateljstvo med narodi ter za čiste vode. Leta 2003 je bil med petimi nominiranci za nagrado laureus, ki jo podeljujejo najboljšim športnikom leta, in sicer v kategoriji *alternativni športi* (nominacijo opravijo novinarke in novinarji iz 70 držav, izmed nominirancev pa nagrajence in nagrajenke izbira žirija, sestavljena iz 41 vrhunskih športnikov in športnic; nagrado za alternativni šport so tisto leto podelili Deanu Potterju za hitrostno plezanje).

Martin Strel se je rodil 1. oktobra 1954 v Mokronogu in zdaj šteje 51 let, živi pa v Trebnjem. Pravi, da je po izobrazbi glasbenik kitarist, od leta 1978 pa je dejansko poklicni maratonski plavalec. Je oče hčere Nine (1985) in

sina Boruta (1981). Sprva je tekmoval v svetovnem pokalu ultramaratoncev, a se je pozneje preusmeril v solo plavanje. Leta 1997 je ustanovil športno društvo Martin's Club. Njegovi plavalni cilji zahtevajo natančno načrtovanje, obsežne telesne in psihične priprave, dobro finančno konstrukcijo in vzbujanje pozornosti javnosti, brez katere podvig nima veljave podviga, a tudi sponzorskih sredstev ni mogoče dobiti. Ker je vse to povezano tudi s politično in državno podporo, je značilno, da se je za njegovo ameriško plavalno kampanjo trudil Jelko Kacin, znan po svoji vlogi pri slovenskih etapah dirke Giro d'Italia. Slovenska vojska je Martina za čas priprav na plavanje po Misisipiju zaposlila v svoji športni četi, namenjeni izključno vrhunskim športnikom, menda zato, ker je s tako zaposlitvijo lažje prišel do ameriških dovoljenj in podpore.

Potem ko je preplaval Misisipi, je slovenska javnost pričakovala in namigovala, da bi moral postati športnik leta, omenjali so ga tudi v zvezi z Bloudkovo nagrado za aktivne vrhunske športnike. Vendar leta 2002 ni prišlo do nominacije ne za eno ne za drugo, poleg tega ga odtlej, kljub novim dosežkom, niso več omenjali v tej zvezi. Kako se je to zgodilo, in zakaj? Seveda lahko mirno in povsem upravičeno rečemo, da zaradi zavisti, želje teh ali onih po monopolnem položaju, iz političnih razlogov, zaradi želje po zaščiti športa pred avanturizmom in ekstremizmi ali česarkoli drugega – in vse to bo dovolj verjetno motivacija. Toda vsi udeleženci polemike so se trudili, da bi, kljub slabo prikritim motivom, utemeljevali svoj prav z argumenti stroke. Utemeljevati z argumenti stroke pomeni govoriti s pozicije *sine ira et studio* – brez jeze in gorečnosti, toda to ne pomeni, da govorimo brez jeze in gorečnosti, ampak da naši argumenti ohranjajo veljavo, ne glede na to, kakšna je motivacija, zaradi katere smo se lotili iskanja in preiskovanja teh argumentov. Predpostavka polemike je bila torej prav tista, ki tudi sicer vzpostavlja polje znanstvene resnice, namreč to, da obstaja resnica, ki ne podleže nikakršnim motivom, je brezpogojna in prav nič poljubna, dogovorna ali dvoumna. Seveda je vedno mogoče sumiti – ali celo dokazati –, da imajo udeležence in udeleženci polemike različne sumljive motivacije, ki pa niso pomembne, ker njihove izjave podležejo objektivnemu pretresu, kakršnega omogoči javnost polemike, ki izzove vsakogar, da na argument odgovori s protiargumentom. Polemika je potekala pod tiho, vendar ves čas prisotno predpostavko, da je javnost dobra arena za bojeviteže, ki čemu pritrjujejo ali kaj zavračajo, vendar prav zato, ker je enako dostopna vsem, ki imajo argumente, v tem spopadu ne zmaga močnejši (denimo tisti, ki mu pritrjuje več ljudi v javnem mnenju), ampak vedno zmaga predvsem resnica sama. K njeni zmagi so nekaj prispevali prav vsi, ki so se navidez trudili le za svoj

prav, saj so ravno s tem ustoličili načelo neodvisne argumentacije, ki pripelje do jasne in razločne resnice.

Do te jasne in razločne resnice, ki ji pritiče znanstvena gotovost, vodi pot definicije, v tem primeru definicije športa in športnika.

ALI JE MARTIN STREL ŠPORTNIK?

Definicija športa in športnika pa vendarle ni le snov za javno razpravo, temveč tudi možen predmet filozofske discipline, ki ji lahko rečemo filozofija športa. Pri nas se ta disciplina šele začinja uveljavljati, po svetu, zlasti v anglosaških in k njim usmerjenih kulturah, pa ima kakih štirideset let tradicije in seveda dolgo predhodno preteklost, v kateri bodisi ni bilo posebne discipline bodisi je njena snov živela v okviru drugih disciplin, skupaj s filozofijo telesne vzgoje in telesne kulture. Značilno je, da se filozofija športa pojavi takrat, ko veda o športu (Silvo Kristan ji pravi športoslovje, drugi se ogrevajo za kineziologijo, ime fakultete »za šport« pa naj ne bi bilo primerno za tako šolo, ker je ne opredeljuje z znanostjo, ki jo tam poučujejo, ampak s področjem, ki so mu znanosti posvečene) potrebuje novo utemeljitev in opredelitev. Toda to se dogaja, potem ko so bili definicijski pristopi že podvrženi raznovrstni kritiki, zlasti filozofski, in so postale definicije same po sebi, zlasti pa kot pot do znanstvene gotovosti, sumljive. Odkar se je Michel Foucault v *Besedah in stvarih* poigral z Borghesovo predstavitvijo oznake za živali v kitajski enciklopediji, ki je onstran vsakega definicijskega pristopa, in s tem, med drugim, označil definicijsko metodo za način polasčanja sveta z močjo, ki ni moč argumenta; odkar je Ludwig Wittgenstein sesul prvotno podmeno o potrebi po matematizaciji jezika z opozorilom na to, da sploh ni mogoče definirati, kaj imamo v mislih z izrazom »jezik«, in da podobno velja tudi za »igre«, »umetnost« in še kaj, če ne kar za vse, kar izražamo z jezikom; odkar je Pierre Bourdieu zavrnil institucionalno teorijo umetnosti, ki pravi, da umetniško delo postane umetniško delo, ko ga institucija, pristojna za umetnost, vzame v pretres kot možnega kandidata, in podčrtal, da z isto gesto lahko rečemo, da je filozofija tisto, kar institucionalizirani filozofi sprejmejo v filozofski pretres – odkar je bilo vse to in še veliko drugega izrečeno in argumentirano, je skorajda nemogoče, da bi kako filozofsko disciplino verodostojno utemeljili zgolj z definicijo njenega predmeta. Zdaj ni več zanimivo to, da so in kako so definicije sumljive ter spodletele, marveč to, da so kljub temu še naprej v rabi tako v filozofskih in znanstvenih kot v drugih okoliščinah.

Ko so polemiki skušali razviti svoje argumente za ali (predvsem) proti temu, da bi bil Martin Strel športnik ali celo vrhunski športnik, so imeli v slovenski rabi le malo opore, pa še za tisto, ki bi si jo lahko našli že doma (Silvo Kristan), očitno niso vedeli. Zato so uporabljali priročno skovane argumente, ki jih je bilo na koncu vse mogoče zvesti na dvojje. Prva plat argumentacije je tista, ki se sklicuje na razumno presojo njegove dejavnosti, in v njej išče značilnosti, ki bi jo potrdile kot šport. Pri tem mora nujno uporabiti definicijo športa, kakršno narekuje razumna presoja predmeta. Druga plat je tista, ki se sklicuje na zakonska pravila, določbe pravilnikov in norme, ki veljajo v športnem svetu, ter sooča Martinovo dejavnost s temi pravili, določbami in normami, da bi se izkazalo, ali to, kar počne, sodi k tej posebni družini dejavnosti. Prvi plati bi lahko rekli *akademska definicija* športa in športnika, drugi bi lahko rekli *institucionalna definicija* športa in športnika. Obema je skupno, da uporabljata neko moč za to, da bi predmet obvladali v jasnih in razločnih mejah, in z njim razpolagali oziroma z njim upravljali bodisi zaradi spoznanja resnice bodisi zaradi upravljanja s športnim svetom. Medtem ko je bila opora za drugo, institucionalno pot neposredno uporabljena z navajanjem iz domačih ali tujih pravil, ki veljajo za šport, športnike in njihove nagrade, opore za drugo, akademsko pot v javni razpravi ni bilo. In vendar bi jo lahko kaj hitro našli v delu že omenjenega Silva Kristana.

Njegovo *Športoslovje na Slovenskem danes* uvaja »Predgovor«, v katerem so pomenljive naslednje sestavine: avtor se opravičuje, da se vmešava na področje, za katerega nima formalne posvetitve (in kot razlog za vmešavanje navaja, da so razglabljanja sicer posvečenih jalova); opozarja, da pred leti ni dobil priložnosti, da bi se usmeril v športoslovje, ker je imel pri razpisu več uspeha »družbenopolitično-partijsko 'zaslužen' mož«,² in pove, da znanost o športu ni isto kot kineziologija, ki jo je njen vernik ustoličil na fakulteti kot vedo, ki »pokriva« vse, kar je mogoče o športu znanstvenega povedati. Vse tri omembe nas opozarjajo, da je uvod v vedo, ki se ji reče športoslovje, bojno polje, na katerem delujejo različne bojne skupine z različno oborožitvijo, od formalne posvetitve in (eno)strankarske politične podpore do ustoličenja vernikov. Tudi v tej znanosti torej delujejo odnosi moči, s katerimi se urejajo posvetitve in potikvitve, vendar hkrati velja, da ima poglavitno moč logika argumenta in ne argument moči. V to gotovo zaupa tudi avtor, saj sicer ne bi pisal knjige z argumentacijo, ki utegne biti zmagovita vsaj na dolgo roko.

Pod kakšnimi pogoji deluje v športoslovju logika argumenta, ki vzpostavlja splošno priznane in gotove resnice, in kako je mogoče moč resnice ločiti

od argumenta moči, glede na to, da moč resnice ni arbitrarna, marveč obče veljavna ali, če hočete, objektivna in apriorna v primerjavi z drugimi močmi?

O tem nas podučijo šesto poglavje Kristanove knjige, ki ima res dober naslov: »Šport kot izvirno, samoniklo in samostojno področje stvarnosti z zgodovinskim rodovnikom«. Tu pač ne gre za kakršnokoli definicijo, s katero bi, denimo, na bistven način ločili jabolka od hrušk, marveč za definicijo predmeta, ki s svojo lastno imenitnostjo kliče po tem, da bi ga proučevala posebna znanost in, še več, poučevala posebna fakulteta. Tak predmet mora biti, kot beremo, nekaj izvirnega, samoniklega in samostojnega kot področje stvarnosti. Z drugimi besedami: takoj ko rečemo »stvarnost«, bi nam moral priti na misel tudi šport kot njen bistven, neizogiben in nujen sestavni del – stvarnost naj ne bi bila celotna, če bi med njenimi sestavnimi deli ne omenili posebej tudi športa. Ki ima zato tudi imeniten rodovnik, saj je moral biti vedno prisoten del stvarnosti, v vseh kulturah in v vseh časih.

V naslovu srečamo značilno evropocentrično zasnovano definicije športa, ki sodi v obdobje modernosti in jo označujejo univerzalizem, retroaktivna veljavnost ter brisanje vseh kulturnih razlik. In polje, ki ga dobimo s temi postopki, se imenuje »stvarnost« – to so vse stvari, ki jih je vredno znanstveno proučevati kot bistvene sestavne dele celote vsega, kar obstaja. Stvarnost, ta »celota vseh stvari«, »se deli na posamezna sorazmerno ločena področja, ki se med seboj bistveno razlikujejo«. ³ Stvarnost se sicer prav nič ne deli, ampak jo delijo tisti, ki hočejo priti do njenega pojma in jo konceptualno spraviti pod drobnogled, pri čemer uporabljajo načine delitve, ki sami po sebi zagotavljajo, da stvarnost postane pod drobnogledom nekaj lepo urejenega, zaradi tega pa pušča tovrstna delitev, kljub videzu, da je naravna in domača stvarnosti sami na drugi strani, kot svoj proizvod tudi odvečne stvari, ki bi sicer morale pripadati tako seciranim delom celovite stvarnosti, vendar v njej nimajo lastnega legitimnega mesta.

Ta metoda urejanja zbirke vseh stvari pa ni le miselno koristna, ko v siceršnjo zmedo vsega danega in vsega mogočega vnaša mnemotehnični in za znanstveno preiskavo preparirani vzorec, temveč ima tudi povsem neposreden pomen za bistveno sestavino znanstvenega interesa, to pa je izoblikovanje samostojne in neodvisne vede »na svojem področju«, torej kot last tistega, ki jo obdeluje, in za povrh še posebno fakulteto, ustanovo, ki izdaja posebna potrdila o znanju ter nasploh suvereno presoja o življenjsko in družbeno pomembnih vprašanjih. Pogoj za to, da se ta interes po vedi in fakulteti uresniči, je sprejem znanstvenega načina mišljenja. Tako kot smo Slovenci sprejeli (katoliško) krščanstvo in s tem vstopili v zahodnoevropsko civilizacijo, morajo ljudje, ki hočejo vstopiti v svet znanosti in za to imeti svojo fakulteto,

sprejeti znanstveni način mišljenja. Ta *credo* pa že za začetek zahteva *lege artis* definiran predmet, ki ga taka veda proučuje in taka fakulteta poučuje.

In vendar nas sicer očitno predznanstvena in izrazito akademska motivacija za ugotavljanje resnice pravzaprav ne sme zanimati, saj tu velja kot merilo resnice le to, ali je posamezna veda zmožna opredeliti svoj predmet v skladu z načeli objektivnosti, torej neodvisno od svoje motivacije, ki je lahko v tem, da proizvede avtonomen del/vidik stvarnosti, si ga nato prisvoji ter razglasi za svojo last in posest.

Stvarnost je torej rod, področja so vrsta, in če uspešno izpeljemo dokaz, da je šport vrsta stvarnosti, smo ga definirali in hkrati utemeljili področje resnice, na katerem je potrebna suverena posebna veda. Področje stvarnosti ni kar katerikoli poljubni del stvarnosti, marveč del, ki ima določeno skupno bistveno lastnost ali značilnost. Iz množice izsekov, stvari, pojavov, procesov in odnosov torej zberemo v skupino stvari, pojave, procese in odnose, ki imajo skupno lastnost – vendar táko, da je bistvena za celoto stvarnosti. Ker je vse povezano z vsem drugim, ima tudi vsaka stvar kaj skupnega z drugo stvarjo, tako kot je vsaka stvar v svoji celovitosti neponovljivo drugačna od vseh drugih. Kaj je ta bistvenost, ki je potrebna za določitev dela stvarnosti?

Ta bistvenost je poseg koncepta, ki iz stvari po sebi naredi predmete za nas. Bistvenost ni nič drugega kot poseg razuma v stvarnost, odbirka, ter prebiranje med stvarmi in lastnostmi, ki kot bistveno lastnost potrebuje tisto, ki omogoča, da na miselni ravni stvarnost spravimo v red z vseh vidikov, ki so nujni in nepogrešljivi za vzpostavitev stvarnosti kot celote vseh zanjo konstitutivnih bistvenih delov/vidikov.

Išče se bistvena skupna lastnost športa, ki bi s tem, da je določena in izražena v definiciji športa, omogočila obstoj znanosti o športu, ki ji Kristan reče športoslovje. Tu naletimo še na eno podobnost, ki družji številna dokazovanja, da so nekateri razredi predmetov nekaj posebnega, kar zahteva posebno znanost: zadeva je, trdi Silvo Kristan, pravzaprav samoumevna, vendar se bomo že zaradi dvomljivcev in zaradi logičnih zahtev, ki zahtevajo pravilno vzpostavitev stroke, vendarle lotili izdelave definicije. Kljub samoumevnosti gremo torej po daljši, logičnejši in prepričljivejši poti zato, da bomo zaprli usta dvomljivcem (odkod vendar ti dvomljivci, če je stvar samoumevna, in to celo v vrstah največjih znanstvenikov na področju športa?) in da bo postopek izveden po protokolu, brez preskokov.

Kot je v prejšnjem delu vidna strategija, katere smoter je obvladovanje stvari s koncepti, je tu vidna taktika, ki tik pred vrati znanosti zadevo vnaprej razglasi za samoumevno, da bi bila siceršnja izvedba definicije videti samo kot izguba časa, potrebna zaradi neumnežev in nevednežev – in s tem uvede

v argumentacijo preambulo tako, kot preambula uvaja v ustavo predustavno stanje. Podobno, na primer, Descartes dokazuje potrebo po radikalnem dvomu: saj nihče pošten ne dvomi, da Bog obstaja in da je dober, toda kljub vsemu je potreben tudi dokaz, s katerim bomo lahko prepričevali nevernike, in kot je teologija suverena v okviru dane religije, je filozofija suverena na terenu nevere, saj lahko le filozofija z načelnim dvomom prepričuje tam, kjer teologija preprosto veruje. Neverniki dvomijo, teologi verujejo, filozofija pa edina lahko prepriča nevernike v vero, ker je v odnosu do dvoma in verovanja objektivna – čeprav je ves čas jasno, da ne dvomi zares in da v njenem grmu ves čas tiči Bog, pardon, športna znanost.

Toda tu je Descartes obrnjen na glavo: utemeljitev znanosti deluje tako, da so njeni neverniki prav znanstveniki, njeni verniki pa ljudje vsakdanje govorice, ki prav nič ne dvomijo o tem, da je šport nekaj posebnega. Dokaz za obstoj Boga je tu potemtakem v tem, da vanj nihče ne dvomi razen nekaj tehničnih šomoštrov – neverniki športoslovja so prav športni teologi. Namesto da bi bila filozofija tista, ki se sprašuje o samoumevnih stvareh prav zato, ker je samoumevnost tista, ki zanesljivo skriva neko negotovost, postane filozofija v športni znanosti tista, ki razglša samoumevnost zoper vsakršne dvomljivce. Vdor konvencije vsakdanje govorice z njeno samoumevnostjo skriva, kar je Benedetto Croce v svojem *Estetskem brevirju* s podobno, a obratno uporabljeno taktiko razkril: da sicer res vsi mislijo, da vedo, o čem govorijo, ko govorijo o umetnosti, vendar se to zelo hitro izkaže za videz, za katerim se pokaže, da ne vemo, kaj je umetnost. Samoumevnost je pogoj vsakdanje govorice, ko koncepte uporabljamo, da bi z njimi nekaj naredili, v filozofiji pa so koncepti *a priori* sporni in podležejo dvomu. Filozofija športa, ki tega, da vemo, kaj je šport, ne bi postavila pod vprašaj, sploh ne bi bila filozofija športa.

OPISNA DEFINICIJA

Kristan nam ponudi dolgo in zapleteno definicijo, ki že na prvi pogled ne zadovoljuje, sestavljena pa je iz številnih skupaj zlepljenih enostranskih definicij:

»Šport je prostovoljna prostočasna gibalna tekmovalna in netekmovalna dejavnost, ki se je človek udeležuje iz igralnih nagibov in katere glavni namen je razvedriti in hkrati povečevati ali ohranjati človekove telesne zmogljivosti (bodisi zaradi uravnovešenega biopsihosocialnega razvoja in stanja, boljših gibalnih dosežkov ali dejavnega počitka in obnove moči). Izraz tekmovanje je treba razumeti v

najširšem pomenu te besede: kot tekmovanje s samim seboj, tekmovanje z drugimi in tekmovanje z naravo. K tako opredeljeni gibalni dejavnosti je treba šteti vse procese, pojave in odnose, ki se vežejo na takšno gibalno dejavnost. Če takšen razširjen sklop pojavov, procesov in odnosov ustreza splošnoveljavnim aksiološkimi merilom, govorimo tudi o športni kulturi.»⁴

Iz več enostranosti sestaviti tako opredelitev pa ne more biti definicija, saj je naloga definicije, da zvede vso pojavnost in vse stvari nekega področja na eno samo načelo, namreč načelo, zaradi katerega ni in ne bo nikdar potrebno kako naštevanje prej neopaženih ali neobstoječih stvari in pojavov, ki so se rodili od nastanka definicije naprej; definicija mora vsebovati eno samo načelo, ki si podvrže vse (že) obstoječe in vse (še) možno.

Takega načela tu ni, in sestaviti skupaj enostranske, a na splošno nesprejete definicije različnih miselnih šol je nekaj podobnega, kot če bi umetnost definirali s sestavljeno definicijo, ki bi opisovala, da je umetnost človeška proizvodnja za nič drugega koristnih izdelkov, katerih poglobitve značilnosti so smiselna forma (formalizem), čustvena doživljajskost (emocionalizem), intuitivno spoznanje (intuicionizem), organskost izdelka (organicizem), čutno svetenje ideje (Hegel) in še kaj. Težava ni le v tem, da nimamo enega samega načela, temveč tudi v tem, da skupaj spravljena načela različnih teorij določajo polje teorije kot neteoretsko – necelo, nezaokroženo polje, ki potrebuje več opisov, tako kot posestvo, ki je sestavljeno iz gospodarskih poslopij, koruzne njive, pašnikov, sadovnjaka, vinograda in gozda; to ni definicija posestva, s katerim razpolaga posestnik, ampak opis sestave, ki jo družijo ena sama skupna poteza: da je to posestvo nekogaršnja lastnina. Toda čigava?

Definicija te vrste, kot jo izdelata Silvo Kristan, služi prav temu: izdelati tak opis športa, ki ima eno samo skupno potezo – da je šport sicer raznorodni pojav, ki pa v celoti spada pod športoslovje. O tem sicer res ne kaže dvomiti, saj že ime »športoslovje«⁵ pove, da sodi k njemu prav vse, kar proučuje šport, toda s tem ni prav nič povedanega v prid trditvi, da je šport samonikel in samostojen pojav. Celotno omenja nekaj težav, ki izhajajo iz take definicije. Na primer tisto, da športna vzgoja ni prostočasna dejavnost; reši jo s tem, da športna vzgoja pač vpliva na šport. Tu je še ena, že prav neverjetna težava, da namreč poklicni športniki in športnice s svojimi športi vred ne sodijo pod to definicijo, ker se pač ne ukvarjajo s športom kot prostočasno dejavnostjo. Še bolj neverjetna je rešitev te težave: tudi poklicni športniki in športnice so začeli kot prostočasni športniki in športnice in tudi poklicni športi so nastali iz prostočasnih športov. Iz opisne definicije športa tako izpade prav to, kar je iz športa sploh naredilo dejavnost, ki je izrinila iz uporabe prejšnji

koncept, koncept *telesne kulture*. Šele z vzponom spektakelskega športa in njegove posledice, poklicnega športa, je šport postal določujoča oznaka za vse dejavnosti, pred tem pa je bil pri nas in tudi drugod⁵ nekaj telesni kulturi podrejenega, eden od njenih delov.

Po tej definiciji bi bil torej Martin Strel zanesljivo športnik. Edino, kar bi bilo moteče, je, da je že dolgo tega postal poklicni športnik. To pa pomeni, da je aktivni športnik takrat, ko je v službi, opredelitev športa kot prostočasne dejavnosti pa velja za občinstvo, ki njegovo poklicno dejavnost spremlja v svojem prostem času in ga Martin s plavanjem morebiti nekako športno vzgaja. Po Kristanu vrhunski poklicni šport ni bistveni znak za opredelitev pojma »šport«; s tem se tisti, ki vemo za poklicne ter ljubiteljske gledališke igralke in igralce, seveda lahko strinjamo, saj so eni in drugi gledališki igralci in igralke, pa naj so za to šolani ali ne, plačani ali ne. Toda pri njih je poudarek na nastopanju in predstavljanju, pri športu pa ostaja poudarek na gibalni dejavnosti, ki jo izvajamo zaradi samih sebe, šele potem zaradi drugih, ki nas gledajo. Pa je res tako?

Že Jean-Jacques Rousseau pojmuje pri telesni vzgoji mladeničev prisotnost pogleda občinstva kot bistveno sestavino. Če je spektakel situacija, ko nas gledajo, kaj delamo, in mi vidimo, kako nas gledajo, hkrati pa hodimo gledat druge, kaj delajo, ker vemo, da jih naš pogled dela za to, kar so, a tudi zato, da bi nas drugi videli, da hodimo gledat – je šport vsekakor paradigmatična spektakelska situacija in ne zgolj neka gibalna dejavnost. Če bi spektakel razglasili za nekaj športu zunanjega, bi zgrešili bistvo športa. Tudi če bi poudarili vzvišeni končni smoter tovrstne telesne dejavnosti, še vedno velja, da tudi »uravnovešeno biopsihosocialno stanje telesa in duha« dobi pravo potrditev le v pogledu drugih, ki nam s svojim občudovanjem priznavajo tako stanje.

NAŠTEVALNA DEFINICIJA

Kristan zaradi slabosti, ki jih tudi sam opazi, nato poskusi izdelati definicijo z naštevanjem:

»Šport je področje družbene stvarnosti, kamor štejemo vse pojave, procese, odnose in namene na izsekih športne vzgoje, športnega razvedrila, elitnega tekmovalnega športa, invalidskega športa in zdravilnega oziroma rehabilitacijskega športa.«⁶

Naštevaje seveda ni definicija, ker nima razlikovalnega načela, ki bi nam omogočilo naštevanje zaključiti – definicija bi morala tako načelo vsebovati

zaradi tega, da bi prek nje spravili pod neki pojem-koncept vse tisto in samo vse tisto, kar sodi pod ta pojem. Naštevanje vedno pušča odprta vrata, če tega enega samega načela ni mogoče navesti. Zato naštevalna definicija sploh ni definicija, niti kot poskus ne.

BISTVENA DEFINICIJA

Zato Kristan dodaja še bistveno razliko in temeljno razsežnost, ki šport razlikuje od drugih področij stvarnosti:

»... gibalna dejavnost, katere temeljni namen je povečevanje ali ohranjanje človekove telesne zmogljivosti in hkrati ohranjanje njegovega biopsihosocialnega ravnovesja.«⁷

Zdaj imamo nov najbližji rod – »gibalna dejavnost«, in novo bistveno razliko – »telesna zmogljivost« in »ohranjanje ravnovesja«. Da sta si povečevanje telesne zmogljivosti in ohranjanje ravnovesja lahko tudi v nasprotju ter da številne športne panoge, ne glede na prostočasni amaterizem ali spektakularni profesionalizem, grešijo zoper eno, drugo ali obe načeli, ni videti kot problem. In vendar velja, da moramo, če se spet vrnem k polju umetnosti, z definicijo in njenim razločevalnim načelom zajeti ne le dobra, temveč tudi vsa slaba in neuspela umetniška dela, saj prav po tem, da so umetniška dela, pridemo do presoje, da so slaba in neuspela. Načeli, ki ju tu predlaga definicija, nista primerni za presojo, kaj je šport in kaj ne, ampak kaj je v športu dobrega in kaj ni. Šport kot pojav pa presega vse te opredelitve.

Prek teh dveh definicij (spodletele bistvene in uspele naštevalne, vendar brez bistvene razlikovalne lastnosti športa) zdaj pridemo do razlikovalne lastnosti, ki je bistveno skupna vsem petim pojavnim oblikam ali izsekom športa (športni vzgoji, športnemu razvedrilu, elitnemu tekmovalnemu športu, invalidskemu športu in zdravilnemu oziroma rehabilitacijskemu športu). Če ponovimo: *»... gibalna dejavnost, katere temeljni namen je povečevanje ali ohranjanje človekove telesne zmogljivosti in hkrati ohranjanje njegovega biopsihosocialnega ravnovesja.«*

Sumljiva je že omemba, da gre za skupno bistveno lastnost prej naštetih petih temeljnih pojavnih oblik ali izsekov: kaj se tu pojavlja in kaj je tu izsekano? Gibalna dejavnost sicer je neka uporabna dejavnost za doseganje zmogljivosti in ravnovesja, nekakšno sredstvo za nekaj drugega; to pomeni, da je njeno bistvo prav v tem, da je sredstvo za nekaj drugega. Toda če je šport sredstvo za nekaj drugega, pač ne more biti pojavnost take vrste, ki bi

potrebovala avtonomno vedo ali celo znanost. Tisto, kar je športu tu pripisano kot nekaj njemu lastnega, ravno ni lastno njemu samemu, ampak je lastno smotru in cilju, ki je zunaj športa, namreč doseganju telesne zmogljivosti in vsestranskega ravnovesja. Je to mogoče dosežati samo s športom?

Športoslovci ter športniki in športnice nemara res mislijo tako, toda vseh dejavnosti, ki povečujejo človekovo telesno zmogljivost in hkrati ohranjajo njegovo vsestransko ravnovesje, verjetno nihče ne bi povsem izenačil s športom. Bistvena lastnost športa tu ostaja ena sama – gibalna dejavnost, torej prav tisto, kar Kristan zavrača, namreč kineziologija kot veda o športu. Kineziologija pa bi bila povsem točna oznaka znanosti, ki se ukvarja z vsemi razsežnostmi športa, če je bistvo športa gibalna dejavnost. Vsestransko ravnovesje je potomec kalokagatije, torej zunajšportni ideal predšportne tradicije, ki pomeni enega od možnih historično nastalih smotrov športa in ne njegovega bistva.

Če bi rekli, da je šport vse, kar ohranja telesno zmogljivost in vsestransko ravnovesje, bi takoj podvomili, da je vse to res šport. Težava je namreč v tem, da se kljub uporabi imena »šport« s tem imenom skuša v območje znanstveno nespornega posebnega predmeta pripeljati vse, kar je bilo prej domena oznake »telesna kultura«, in že zaradi take oznake ni moglo biti predmet posebne vede ali znanosti, saj je sodilo pod celo vrsto različnih ved kot njihov izsek in podpodročje. Amalgamiranje vseh teh področij pod skupno oznako »šport« samo po sebi ne more proizvesti celostnosti, ki je potrebna za označevanje avtonomnega, posebnega predmeta.

Ožji pojem »šport« pa je poklicni tekmovalni šport, in čeprav se v realnosti vse športno udejstvovanje na drugih področjih ravna po tem športu, kolikor je tudi samo športna dejavnost (razvedrilna, rekreacijska, rehabilitacijska, vzgojna ...), je prav ta ožji koncept športa označen kot nekaj mejnega, kar pripada športu samo zato, ker pred elitno poklicnostjo ti športniki vstopajo v športne dejavnosti kot ljubitelji – kot ljubitelji gibalne dejavnosti, ki ohranja njihove telesne zmogljivosti in vsestransko ravnovesje. Preobrat od »telesne kulture« k »športu« torej tu ni premišljen, ampak je preprosto absolviran, tako da ne vemo, zakaj je vse, čemur se je nekdaj reklo »telesna kultura«, zdaj v povsem enakem naštevanju poimenovano »šport«.

Toda ta sprememba je sprememba v organizacijski hegemoniji, zaradi katere je nekdANJI smoter, imenovan »kultura«, vzet iz v modernosti obnovljenega ideala *kalos kai agathos* v njegovi ideološki rabi (za narod, za republiko, za uspešen razplod, za koristno bivanje v skupnosti, ne nazadnje tudi za ravnovesje med duhom in telesom, pri katerem duh lahko primerno obvlada telo), zdaj iz hegemonia postal nekaj podrejenega, kar sodi pod »šport« –

medtem ko je pred tem šport sodil pod telesno kulturo (in še prej pod telovadbo) kot njen sprva manj pomemben in nato vse pomembnejši del, ki se je izvil iz podrejenosti in si podvrigel celotno polje. Da je šport »samoniklo in samostojno področje stvarnosti«, je seveda mogoče dokazovati s tem, da so nekatere vrste tekmovalne gibalne dejavnosti vedno obstajale, v vseh kulturah in v vseh obdobjih, vendar je obenem res, da ne v vseh kulturah ne v vseh časih niso bile zbrane pod skupen pojem, kaj šele, da bi bil izraz »šport« kjerkoli, razen v razmeroma pozni rabi, oznaka za te in samo za te dejavnosti. Celo v anglosaški literaturi, kjer je beseda dejansko najbolj doma, so jo zelo dolgo uporabljali za veliko širše območje dejavnosti, s katerimi se človek ukvarja brez posebnega razloga, igraje in zaradi privlačnosti dejavnosti, šele pred nekaj več kot sto leti pa je prišla v ospredje raba, ki pomeni predvsem in celo zgolj »šport« – pa še tu velja, da se s to oznako meri predvsem na športna tekmovanja, ki potekajo po vnaprej določenih pravilih in pod okriljem te ali one športne institucije, ki skrbi za uveljavljanje, a tudi spreminjanje teh pravil.

Neinstitucionalni šport nastopa kot nekaj, kar je podrejeno institucionalnemu, in uporablja njegova sicer pogosto do meja prepoznavnosti prilagojena pravila (npr. pravila nogometa, ki se uporabljajo v šolski učilnici med odmorom, za igranje z radirko, po možnosti v zimskih okovanih čevljih). Kar sega onkraj institucionaliziranega in po pravilih izvajanega tekmovanja, ne sodi več pod pojem športa – ali pa sodi k njemu le po priličenju, podobnosti ali povezavi. Tu ni odveč omeniti, da beseda sama (šport, *sport*, *esportes*) izvira iz oznake za dejavnost, ki poteka *extra portas*, zunaj mestnih vrat, na oni strani mestnih pravil, zunaj utrjenega reda, nekje na meji med mestom in podeželjem, čemur zelo dobro ustreza slovenska oznaka »na prostem«, torej na prostosti, v prostem času in prostem prostoru. Med take »športe« je dolgo sodilo tudi gledališče, ki so ga, denimo, v Londonu, skupaj s Shakespearovim globalnim teatrom, smeli imeti le onstran mestnih zidov, skupaj z vsemi drugimi nezauzdanimi zabavami.

Dandanes šport pomeni s pravili urejeno in obvladano – predvsem telesno – dejavnost, torej se je preselil iz prostora prostosti onstran mestnih vrat v prostor, ki je urejen in obvladan znotraj mestnih zidov. Nasledki so podobni tistim, ki jih v kontekstu heglovskega pogleda na umetnost in konec/smrt umetnosti ter institucionalne teorije umetnosti izpelje Stephen Melville: kar je živelo na različne načine, pod zastavo, ki ni bila zastava umetnosti, se združi pod zastavo umetnosti (»pride do pojma«) takrat, ko je njegova zgodovina izpolnjena – v trenutku svojega konca. Neki pojav pride do koncepta pač takrat, ko je do konca zajet v njem, in ko je do konca zajet, je pojav dal od sebe vse, kar ima pokazati. Povedano z drugimi besedami: ko je neki

pojav tako razvit, da je dan na voljo svojemu razmejenemu in omejenemu konceptu, ga ni več. Definicije je mogoče izpisati samo na nagrobnikih.

Vse povedano vodi k sklepu, da »športoslovje«, narejeno po modelu, ki velja za družboslovne in naravoslovne znanosti, obstane kot posebno znanstveno področje samo, če ga zožimo na to, kar je predmet antropološke kineziologije športa kot naravoslovne vede o človeškem gibanju v športnem tekmovanju. Šport je seveda veliko več kot to, toda proučevanje tega »veliko več« odpira pojem športa na podoben način kot umetnostne vede: takoj, ko sežejo onkraj povsem navadnega registriranja umetniških procesov ter umetniških del po njihovi zunanji pojavnosti in historičnem sosledju, se jim pojem umetnosti odpre in razpre ter postane družinski pojem – tak pojem označuje pojavnost, ki je ni mogoče stlačiti niti v definicijo niti v posebno znanost, ki bi umetnost ali pa šport zvedla na eno samo načelo ter ga proučevala z jasno in razločno, po matematičnem in eksperimentalnem modelu izdelano metodo.

Veda, ki bi zajela šport v vsej njegovi raznovrstni pojavnosti, ga ne more definirati – znanost, ki začena z definicijo športa, pa ga ne more proučevati v vsej njegovi raznovrstni pojavnosti. Šport kot celota raznovrstnih pojavnosti je lahko le predmet humanistične vede, ne pa predmet naravoslovno-družboslovne znanosti, ker je pojav take vrste, da ga s koncepti sploh ni mogoče obvladati. To sicer ne pomeni, da v igri niso koncepti, pomeni pa, da je tu usmeritev k definiranju, k zvajanju na eno samo načelo ter k jasnim in razločnim, gotovim in matematično izrazljivim resnicam, nujno spodletela. S tem ne zanikamo znanstvenosti znanosti o športu, ki so se zbrale pod naslovom kineziologije ali pod kakim drugim podobnim skupnim označevalcem, ki kineziologiji priključuje tudi družbene vede in še kaj, morda pod imenom športoslovja. Gre le za to, da znanstvenosti teh znanosti, ki proučujejo posamične vidike gibalnih dejavnosti, ni mogoče raztegniti na šport kot celoto, kaj šele, da bi bilo te znanosti možno spraviti pod športoslovje v smislu ene same znanosti. Narobe, o športu kot celoti lahko govorijo le vede, ki niso znanstvene na naravoslovni način, predvsem pa vede, ki vedo, da si predmet svojega proučevanja nujno delijo z drugimi vedami, in da ne morejo biti suverene na svojem področju, če je to področje šport nasploh.

STRELI V MARTINA

Skratka, »šport« je koncept, s katerim se mora ukvarjati (tudi) filozofija. O tem pričajo tudi dogodivščine Martina Strela. Po Kristanovi definiciji

športa bi naš Martin sodil na področje športa vsaj enakopravno, če ne celo bolj kot drugi športniki, čeprav nastopa ter tekmuje v panogah, ki nimajo profesionalnih institucionaliziranih zvez in pravil. Martinov cilj je povečevanje ali ohranjanje telesnih zmogljivosti in biopsihosocialnega ravnovesja, in to ne le lastnega, temveč človeštva v celoti, z varstvom okolja, mirom in razumevanjem med narodi vred. Če bi zvedli njegovo dejavnost na poklicno spektakularno nastopanje s ciljem vpisa v Guinnessovo knjigo rekordov, bi zgrešili razlog, zaradi katerega je njegovo plavanje deležno tolikšne pozornosti, čeprav po svoji naravi ni niti najmanj televizijski šport; če bi njegovo plavanje vsak dan neposredno prenašali, bi bilo povsem nezanimivo oziroma bi bilo zanimivo le kot nekakšen resničnostni šov, pri katerem bi čakali predvsem na to, kaj in kdaj se mu utegne zalomiti. Spektakel, ki ga prireja Martin, je na povsem drugi ravni: podvig osamljenega posameznika v boju z elementi, ki zahteva več kot navadno vztrajnost, vzbuja nacionalni ponos in plete epsko zgodbo »dolgega marša«, pri čemer povezuje, tako kot nas vse povezujejo stoječe in tekoče vode kot najdostopnejše naravne poti komunikacije, ljudi onkraj vseh meja in razlik. Pa je ta raven nekaj, kar pripada športu?

O tem obstajajo različna mnenja, toda v javni prostor so, potem ko je preplaval Misisipi, prišla predvsem tista nasprotna. Glavni pobudnik za preverjanje (vrhunske) športnosti njegovega početja je bil športni dnevnik *Ekipa*, vpliv preverjanja, pri katerem so se izjasnili zlasti številni športniki in športnice, pa je bil zadosten, da je zamisel o podelitvi športne nagrade za njegov dosežek leta ostala le zamisel in da še zdaj, ob novih »podvigih« (kot zdaj v medijih bolj ali manj ustaljeno imenujejo njegove plavalne rezultate), Martina Strela bodisi izločajo iz okvirov športa bodisi ga naštevajo (tako kot v bilancah športnega leta 2004) med ekstremnimi športniki in športi.

Oznaka ekstremnosti pa tu morda ni zadostna oznaka položaja, ki ga zdaj zavzema, saj se z njo ne označuje le preseganje, ki gre onkraj vseh meja pričakovanih zmogljivosti, ampak tudi preseganje v smislu prekoračenja nadzorovanih meja (vrhunskega) športa: ne le, da Martin plava dlje kot kdorkoli drug, ampak plava tudi na način, ki je onkraj meja, določenih za šport in tudi za njegovo vrhunsko kategorijo. Če bi bil zgolj ekstremen, bi pač presegel vse plavalne meje po času in dolžini plavanja. Ker pa je tudi onkraj meja, njegovi »podvigi« sploh niso primerljivi, kar pomeni, da njegovi rezultati niso »hitrejši, višji, močnejši« od drugih, tako da bi presegali običajna merila, ampak so z one strani primerjanja in torej sploh ne sodijo pod športna merila. Kar pa je kljub tem vidikom ekstremnosti povsem očitno, je njegovo plavanje, ki zanesljivo ni ekstremni šport, saj med ekstremne športe sodijo tisti, ki izzivajo smrt na meji človeških zmogljivosti. Ekstremizmu, značilnem

za slovensko himalajstvo, ki ponuja užitek občinstva v presoji stave: bo padel ali ne bo padel, bo umrl ali ne bo umrl, Martinovo plavanje ni niti blizu.

Že 11. septembra 2002, ob prvi vesti o pravkar končanem plavanju po Misisipiju, je *Ekipa* označila Strelov prihod na cilj kot »podvig, ki bi ga sicer težko uvrstili med športne dosežke«, ⁸ ob vrnitvi v domovino v soboto, 14. septembra, pa je Jurij Završnik objavil komentar z naslovom »Ekstremizem, šport ali norost?«, v katerem je izpeljal misel, da Martina Strela, vsesplošnemu občudovanju in navdušenju navkljub, ni mogoče uvrstiti med kandidate za športnika leta. Ugotovitvi, da smo Slovenci narod ekstremnih ljudi in ekstremnih športnikov, sledijo druga za drugo trditve, kot sta, da so to »podvigi, ki jih težko imenujemo za športne«, in da »dvoma, ali je to športni podvig ali ekstremizem, gotovo ni« (pozor, tudi tu se pojavlja samoumevnost!), ter dejstvo, da »Martina Strela ne moremo postaviti v izbor za športnika leta v Sloveniji. Morda za osebnost leta ali pa če bi imeli pri športu kategorijo ekstremni podvigi.« ⁹

To ne velja samo za Strela, saj tudi alpinizem ni šport, marveč, kot ugotavlja pisec, v nasprotju s športom zgolj premagovanje samega sebe, pripraviti svoje telo do meja zmogljivosti (npr. smučanje z vseh najvišjih vrhov, načrt, ki ga izpeljuje Davo Karničar). Tu šport ni natanko tisto, kar je po Kristanovi akademski definiciji – premagovanje sebe, prestop onkraj meja lastnih zmogljivosti. Ni nepomembno ugotoviti, da ob vseh podobnostih akademska in institucionalna raba definicije za nadzor nista ista stvar, niti ni istovrsten njun način nadzora. Obstajata torej dve možnosti: ali sploh ne gre za šport – ali pa je treba odpreti posebno rubriko za ekstremni šport.

Med poglavitnimi razlogi za tako izločitev je bilo pojmovanje športa, kakršno se je izrazilo v navdušenem predlogu, izrečenem v oddaji »24 ur« POP TV, naj se Strela uvrsti med kandidate za športnika leta v Sloveniji, kar je bil, brez posebnih ugovorov, že leto poprej – vendar takrat očitno brez možnosti za zmago. Tokrat, po ekstremno (če namenoma uporabimo prav ta izraz) medijsko populariziranem plavanju po reki Misisipi ter na stičišču osebnega športnega podviga in nacionalne afirmacije slovenstva v ZDA, pa je uvrstitev med kandidate utegnila postati kar gotovost, da mu naslov športnika leta ne more uiti – ljudstvo oziroma javno mnenje mu ga je tako ali tako že dodelilo.

Po konvencionalnem pojmovanju športa v vsakdanji govorici ni bilo dvoma, da gre za športni dosežek, gotovo skrajne vrste, saj gre prav za doseganje skrajnih meja. Nasprotovanje nominaciji je bilo torej hkrati kampanja za definiranje meja, ki bi preprečevale javnemu mnenju, da bi spravljalo jabolka in hruške, bolje, jabolka in mačke v isti žakelj. Poleg tega,

da vrhunski športniki niso hoteli sprejeti ekstremizma med primerljive dosežke, s katerimi bi se morali primerjati, tudi vrhunski športni menedžment ni hotel sprejeti dejstva, da se sponzorji čedalje pogosteje odločajo za podporo tovrstnim podvigom, namesto da bi podpirali športne klube in tekmovanja. Denar, ki bi moral priti v vrhunski šport, se preliva k odmevnejšim ekstremnim podvigom, zato mora tudi sponzorjem, ne glede na medijski izplen, postati jasno, da s tem prav nič ne podpirajo športa, pa bi ga morali.

Tone Vogrinec, najbrž najuspešnejši športni menedžer pri nas, je javno zahteval, da je treba ekstremne dosežke ločiti od športa. Menil je, da to, kar počne Martin Strel, nima nobene zveze z vrhunskim športom. Šport je po njegovem dvoboj, merjenje moči z nekom. Po tej logiki torej ekstremno merjenje moči, pri katerem se lahko meriš le še sam s seboj (čeprav to v Strelovem primeru ni res, saj so nekatere od rek pred njim preplavali tudi drugi, rezultate pa tudi primerjajo), saj greš onkraj vseh meja, ni šport, ker je ekstremno, in ni vrhunski šport, ker ne meriš moči z nekom drugim. To je, med drugim, protislovje v pojmovanju športa, s katerim si bodo do sodnega dne belili glave ter se med seboj pogajali prireditelji smučarskih poletov in njihovi nadzorniki.

Pravil, ki bi zadovoljila ene in druge, kljub nenehnim spremembam, preprosto ni mogoče najti. Če gre enim za doseganje rekordov, ker samo to privlači občinstvo in ustvarja junake, s tem pa iz smučarskih poletov neposredno dela množično zanimiv in medijsko prodoren, dejansko ekstremni šport, gre drugim za tekmovanje za razvrstitev, pri katerem je hlastanje za rekordi nekaj športu zunanjega in nepotrebnega, hkrati pa ekstremnega, saj spravlja tekmovalce v nepotrebno tveganje. Podobno je v formuli 1: ko pravila naredijo tekmovanje dokaj varno, upade zanimanje občinstva, saj brez tveganja ni spektakla. Ta šport je veliko več pridobil s Sennino smrtjo kot s Schumacherjevimi zmagami.

Po teh začetnih akordih se je polemika nadaljevala, vendar je bila to polemika med športniki, športnimi funkcionarji in športnimi menedžerji na eni strani ter osamljenim Martinom Strelom na drugi strani. Martin je 17. septembra pod dovolj zgovornim naslovom »Moral bi kandidirati za športnika leta« povedal, da se ima za vrhunskega športnika, pa naj drugi razlagajo, kar hočejo. Povedal je še, da maratonski in ultramaratonski plavalci, kot sta Nace in Igor Majcen, tega, kar počne on, ne bi zmogli. Nace Majcen mu je naslednji dan odvrnil, da bi kadarkoli zmozel preplavati Misisipi, da se mu le ne ljubi (najbrž je imel v mislih, da v svoji karieri že med treningom preplava take razdalje, na reko pa se ne bi podal). Nace je predlagal, da bi Martina raje predlagali za menedžerja leta, saj športnik gotovo ni. »Če pa Strel

meni, da je vrhunski športnik, naj poskusi odplavati naše norme za daljinsko plavanje za pet, deset ali petindvajset kilometrov,«¹⁰ je zabelil Majcen. Skratka, plavanje v 25-metrskem bazenu je šport, plavanje v 50-metrskem bazenu je šport in tudi daljinsko plavanje po jezerih ali morjih je šport, saj gre za norme in hitrost plavanja, česar pa Martin ne zmore. Ker je Strel v mlajših letih že tekmoval v daljinskem plavanju in ni bil vrhunsko uspešen, na to ponudbo sicer ni odgovoril, je pa zato padel v še slabši scenarij: sprejel je izziv šovmena Saša Hribarja ter naslednje leto z njim odplaval tekmo na 200 metrov – in izgubil.

Podobno kot Nace Majcen je menil plavalni selektor Ciril Globočnik, vendar je Strelu priznal podvig (torej nekaj, kar je težko ponoviti), ne pa tudi vrhunskega športnega dosežka. »Slednji bi bil, če bi Strel meril moči na tekmovanju, ki bi bilo uradno priznано.«¹¹ Pogoji za to, da gre za šport (in ob doseganju vrhunskih rezultatov za vrhunski šport), je torej, da je tekmovanje uradno priznано. Večina s tem, da govori o »podvigu«, Strelu priznava, da je vrhunski, ne pa tudi, da je športnik. Tu je bil prvič uporabljen argument, ki je na koncu prevladal: morda je Strel res človek, ki mu uspevajo podvigi, morda je celo ekstremni športnik, morda tudi sploh ni športnik, toda zanesljivo ne sodeluje na uradno priznanih tekmovanjih, zato si ne zasluži uradno priznanega priznanja. Športnik je torej tisti, ki mu je status uradno priznan, ker sodeluje na tekmovanjih, ki jih kot taka uradno priznava še kdo drug razen njega ter, denimo, javnega mnenja in Guinnessa. In šport je po definiciji uradno tekmovanje, ki poteka pod okriljem ustrezne panožne institucije – zveze. Odtod istega dne na isti strani še opozorilo že omenjenega *Ekipinega* komentatorja Jurija Završnika: Martin Strel je zaposlen v Slovenski vojski in ga plačujejo davkoplačevalci. Ali to pomeni, da ima status vrhunskega športnika, kar je edina osnova, da se je med pripravami na plavanje po Misisipiju zaposlil v vojski, in če ga nima, kdo mu ga je dodelil?!

Logika, ki je bila sprva dejavna na območju akademske definicije športa (ali je plavanje te vrste šport, ali so vrhunski dosežki oziroma podvigi vrhunski šport, ali gre za ekstremni šport, ki ima vrhunske dosežke, tudi če jih je mogoče odplavati s plavutkami – ali pa to nima nobene zveze z vrhunskim športom), se je ob medigri, ki je Strelu zanikala vsakršno športno kvaliteto (podobno, kot bi za smučarja Dava Karničarja lahko rekli, da mu lahko priznamo, da je športnik ali celo vrhunski športnik le, če bi se pomeril z alpskimi smučarji in jih naštel v smuku ali, zanalasč, celo v slalomu) ter ga razglasila za dobrega menedžerja (in v naslednjem koraku za dobrega rokohitca v proizvajanju medijskih spektakularnih dogodkov), preselila na področje uradnega priznanja.

Šport je torej nekakšen urad. Strel si je brez dovoljenja urada dovolil preplavati Misisipi, ne da bi o tem obvestil kako športno organizacijo ali zvezo. Zato to ni šport. Ta definicija športa (»Šport je tisto, kar za to pooblaščenice institucije priznavajo za šport«) ni institucionalna definicija športa po analogiji z institucionalno definicijo umetnosti, kjer status umetniškega dela podeljuje umetniški svet oziroma različni umetniški svetovi, marveč avtentična institucionalna definicija, saj mora nekdo dejansko imeti uradno, z zakonom dano moč nad športom, da bi to sploh lahko bil šport. V nasprotju z umetnostjo, kjer o tem, kaj je umetniško delo, odloča nekakšna pluralna umetniška javnost, je šport dejansko institucionalizirano področje, kjer vlada uradnost, torej moč zakonov in pravil, kakršnih na področju umetnosti že od predrevolucijskih klasicističnih poskusov francoske kraljeve akademije ni več.

Ali še bolj neposredno: šport je to, kar za umetnost akademiji ni uspelo uveljaviti – območje trdnih pravil, ki jih varuje državna oziroma pooblaščenica ustanova. Šport je območje take gotovosti, kakršnih estetiki, ko gre za stvari okusa, vsem telovadbam navkljub, ni uspelo zagotoviti. Seveda obstajajo mejni pojavi, kjer vsega ni mogoče ugotavljati z matematično natančnostjo, toda v bistvu športa je vendarle neka s pravili določena trdnost in jasnost. Kar je zunaj te uradne moči nad športom, ni šport – ali vsaj ni šport v pravem pomenu besede. To, kar se od umetnika ali umetnice skorajda pričakuje (da je malce samosvoj boem, ki ne spoštuje nobenih vnaprej danih pravil), je športniku in športnici prepovedano.

Če je šlo prej v polemiki s Strelom za delitev na normalni šport in ekstremni šport (z akademskega vidika), gre zdaj za delitev na uradni šport in področje neuradnih ali zunajšportnih dejavnosti. Tako kot je šport nastal iz dejavnosti, ki se dogajajo zunaj zidov trdnih pravil (*esportes*), je zdaj znotraj zidov in okopov; vse dejavnosti, ki potekajo na oni strani zidu, veljajo za nešportne. V prvem primeru se je šport definiral, razločil od ekstremizmov, ki ne presegajo normalnega športa, ampak so nekaj povsem drugega, namreč ekstremni šport ali sploh nešport. V drugem primeru se je šport definiral, razločil od neuradnih dosežkov, četudi podvigov, ki niso šport, ker ne potekajo, kot se reče, pod okriljem uradno priznanih športnih organizacij.

Tu naletimo na vez med znanstveno-akademskega definiranjem športa (prvi pristop) in institucionalno-oblastnim definiranjem športa. Ta razmejitev ni nekaj samoumevnega, saj je še pred nekaj desetletji za povsem odločilno in neprehodno veljala neka druga meja, tista med ljubiteljskim in poklicnim športom. Rekord, ki so jih dosegali poklicni športniki ali športnice, niso bili priznani za rekorde, poklicni šport sploh ni veljal za šport, narobe,

bil je navaden šovbiznis, njegovi izvajalci pa niso mogli na mednarodna tekmovanja, zlasti ne na olimpijske igre. Sprememba meje, ki je vključila poklicne športnike in športnice v mednarodni in vrhunski šport, je spremenila tudi »naravo« športa in za šport razglasila nekaj, kar pred tem ni bil šport. Seveda so zato na drugih kontrolnih točkah nastale nove meje in razmejitve, in sicer prav zato, da bi zdaj zaščitili novo značilnost športa: da je namreč dober poklicni posel, ki prinaša veliko denarja in dobička.

Ni se torej zgodilo, da bi se poklicni plavalec na ekstremno dolge razdalje, Martin Strel, vsiljeval med športnike, ampak se je šport s področja ljubiteljske dejavnosti, kjer velja le stremljenje k samoizpopolnitvi in medsebojnemu merjenju moči, preselil na področje, na katerem so Martini že prej vedno bili, in postal poklicni kapitalski pogon, ki za zaščito svoje ekskluzivne ponudbe zdaj uveljavlja enako trdno mejo, kot jo je prej, le da je zdaj ta meja premaknjena naravnost v šovbiznis. Zato je tudi prišlo do povečanja razlike med ljubiteljsko definicijo športa, ki vztraja pri radostni telesni dejavnosti samoizpopolnjevanja, medtem ko se je šport že davno tega odselil od tam in prebiva na borzi.

Kar je pri prvi, akademski definiciji območje »normalnega«, je pri drugi, institucionalni definiciji območje »uradnega«. Po prvem pogledu je Martin Strel ekstremist, torej nekakšen norec, ki živi onstran običajnega reda, po drugem pa je človek, ki živi zunaj športnih pravil in zakona. Konec koncev pije cviček, kar je v nasprotju s športnimi normami.

Zdaj je preostalo le še razčiščevanje, kako je Martin Strel prišel do začasne nekajmesečne službe v Slovenski vojski, in kakšen status je moral imeti, da je prišel do te zaposlitve. Dvajsetega septembra 2002 smo pod naslovom »Vojak za dva meseca« izvedeli še to, da je bil Strel zaposlen kot vrhunski športnik na osnovi zakona in kot tak razvrščen v športno četo.¹² Ker Slovenska vojska ne podeljuje statusa vrhunškega športnika, lahko pa zaposluje, kogar hoče, je ostalo odprto vprašanje, kaj je bilo s tem narobe, če sploh kaj. Toda trditve, da Strel ni vrhunski športnik, so se še ponavljale. Na primer v pisanju Petra Vilfana z dne 21. septembra,¹³ kjer je bilo tudi končno pojasnjeno, da ima vrhunski šport opredeljene zakonitosti, torej potrebuje še kaj več kot le uradno priznanje tekmovanja, saj kriterije za dodelitev statusa vrhunškega športnika opredeljuje Olimpijski komite Slovenije – Združenje športnih zvez. Vrhunski šport, pravi Vilfan, je poleg tega namenjen gledalcem in ljubiteljem športa, popularizira posamezno športno panogo in vanjo pritegne mlade – vsega tega Strel ne počne. V pismih bralcev (torej zunaj kroga stališč, ki jih je zbiralo uredništvo) je bilo zaslediti najmanj eno mnenje (Davorin Stevanovič iz Ljubljane), naj prenehajo s to medijsko gonjo proti Strelu.

Nehala se je tako ali tako, saj ga nismo več našli med kandidati za nagrado Združenja športnih novinarjev. S tem je bilo potrjeno, da ekstremni dosežki sploh ne sodijo na območje športa, če pa bi jih že kdo hotel obravnavati kot športne dosežke, bi morali za to odpreti posebno, novo kategorijo za ekstremne (športne) dosežke, in potrjeno je bilo, da je šport le tisto, kar poteka pod okriljem nadzora neke za to pristojne ustanove.

Če sklenem, imamo opraviti s tremi pogledi na šport:

- ★ s pogledom strokovnjaka Silva Kristana, ki se bori, da bi utemeljil znanost o športu (športoslovje) s pomočjo definicije, izdelane po najboljših filozofskih pravilih (*akademski pogled*);
- ★ s pogledom športnikov in športnih funkcionarjev, ki se bojujejo, da bi to, kaj je šport in še posebej, kaj je vrhunski šport, določale zveze in društva, ki jim pripadajo (*institucionalni pogled*);
- ★ s pogledom javnega mnenja, ki sprejema kot (vrhunske) športnike vse, ki počnejo s telesom kaj primerljivo zanimivega in veččega, kar ni povezano z vsakdanjo delovno uporabo; tak pogled spregleda bistveno razliko med vlečenjem vrvi na veselici in telovadci na olimpiadi, medtem ko med Karničarjevim in Koširjevim smučanjem, med Mankočevim in Strelovim plavanjem vidi razliko, vendar ne tako bistvene, da bi eno bil šport, nemara celo vrhunski, drugo pa sploh ne bi bil šport in še manj vrhunski (*konvencionalni pogled*).

Naj je Martin Strel športnik ali sploh ne, naj je vrhunski športnik ali ne, naj je ekstremni športnik ali ne, je iz polemike, ki je bila kratka in izrazito enostranska, mogoče izluščiti, kaj počnejo definicije nekega predmeta, pojava ali dejavnosti ter za kaj se izdelujejo in uporabljajo: namreč za obvladovanje in nadzor predmeta, pojava ali dejavnosti. Izraz nadzor uporabljam namenoma, vendar s tem nimam v mislih zgolj plati, ki kaže, kako nadzorovalna je vsakršna vednost, ampak tudi tisto drugo, neločljivo plat, da nas prav nadzor in obvladovanje postavljata v položaj gospodarjev, v jeziku ali v tistem, kar z jezikom vzpostavljamo kot institucije kulture.

Seveda so strukture in forme nadzorovanja različne, v zvezi z definicijo kot načinom obvladovanja posameznega predmetnega polja pa želim omeniti vsaj dve vrsti definicij: tisto, ki našteva vse, kar sodi k nekemu geslu, in tisto, ki brez vsakega naštevanja vse, kar sodi k nekemu imenu, zbere v neločljivo povezano celoto s pomočjo redukcije vseh razlik in raznolikosti na eno samo načelo. Prva je šibka in odprta definicija, druga je trdna in zaokrožena. Pri definiciji športa, kakršno je kot osnovo športoslovja skušal izoblikovati Silvo Kristan, naletimo tako na eno kot na drugo. Toda znanstveno striktna

je samo druga, ki pa pri športu (a tudi pri umetnosti) spodleti. Odtod tudi opredelitve, ki se ne zatekajo niti k naštevanju niti k enemu samemu skupnemu bistvenemu načelu, ampak k Wittgensteinovemu *družinskemu pojmu* in k institucionalnim teorijam.

Pri družinskem pojmu so si vse stvari sorodne, nimajo pa prav vse enega samega skupnega načela, narobe, vedno obstajata vsaj dve, ki nimata niti ene bistvene skupne lastnosti, in vendar pripadata istemu skupnemu družinskemu deblu in sta si potemtakem v sorodu. Posledica, ki jo v zvezi s tem redkeje navajajo, je tudi to, da lahko obstajata vsaj dve stvari, ki sta si v vseh bistvenih lastnostih enaki, in vendar nista ena in ista stvar, marveč dve nebstveno različni stvari, ki pravzaprav spodjedata Leibnizovo načelo ekonomije stvarstva, po katerem ne more biti dveh po vseh vidikih enakih stvari. Uvedba družinskega pojma ima torej za predpostavljene ustroj stvarstva, ki naj bi bil primeren in nared za znanstveno spoznanje, kaj hude posledice, saj predmet, ki omogoča le tvorjenje družinskega pojma, ne more biti, kot je za umetnost ugotovil Morris Weitz, osnova za oblikovanje teorij.

Estetika in posledično tudi športoslovje torej ne moreta postati znanstveni teoriji, ampak se lahko dogajata le v opisovanju ter vrednotenju umetnosti in športa – vsaj kadar govorita o športu nasploh, o vsem, kar konvencionalno velja za umetnost oziroma za šport. Pozor! Vse to drži samo, če imamo definicijo, torej akademski način nadzorovanja predmeta in govorjenja o njem, za bistveni predpogoj znanosti. Ali povedano drugače: če pojmujeemo znanost kot orodje, s katerim si gospodar podreja in s katerim nadzira podrejeno stvarstvo.

Institucionalna teorija gre korak naprej, ko trdi, da je predmet, o katerem ni mogoče oblikovati zaokroženih, konsistentnih in neprotislovnih teorij, vzpostavljen po institucionalni poti. Institucija pretrese in presodi predmete ter jim dodeli status umetniškega dela ali športne panoge, ta institucionalna presoja pa je bodisi dejansko podobna uradni gesti, s katero se, denimo, nekdo povzdigne v viteza hlačne podveze, bodisi je historična institucionalnost, ki predmet oblikuje in preoblikuje kot konstrukt ali celo arbitrarno množico, ne da bi za to imela kako formalno pooblastilo. V obeh primerih institucionalne teorije služijo posebnemu smotru: da bi opredelile predmet, ki je sicer neulovljiv in odprt, nenehno spreminjajoč se po epikurejski in ne po demokritski logiki, torej predmet v prostem preoblikovanju *sponte sua sine lege*, na način, da ne bi bilo treba ob vsakem naslednjem nepredvidljivem preoblikovanju povsem porušiti tisto, kar smo o njem trdili še trenutek prej.

Ni čudno, da so se institucionalne teorije pojavile v obdobju, ki ga ne označuje le modernistični napredek s svojo hitrostjo, ampak že kar nenehno dvigovanje pospeška nenehnega spreminjanja, v katerem po poti kartezijskega stremljenja h gotovosti ne pridemo drugam kot nazaj v absolutno skepso. Institucionalne teorije v bistvu uporabljajo naštevalni tip definicije, in sicer tako, da v pojem 'x' pooblaščen institucija lahko v vsakem trenutku po poljubnem in vnaprej nepredvidljivem načelu vključi še novo stvar, 'x + 1', ki bo odpravila prav tisto načelo, pri čemer je ta 'x + 1' take vrste stvar, ki spremeni pomen celotnega naštevanja, ker mu prida tudi novo načelo celotnega razvrščanja. Tako se s pripoznanjem abstraktnega slikarstva za slikarstvo zgodovinski niz slikarstva hkrati izpolni in izpopolni, obenem pa se historija celotnega slikarskega niza v času bistveno spremeni.

Da bi take bistvene spremembe, kakršne so v divjem pospešku poznokapitalističnega razvojnega procesa postale zakon, sploh lahko vključili v arbitrarno pojmovno konstrukcijo, kakršna je šport, moramo vedno predvidevati, da lahko kadarkoli pride do stvari 'x + 1', ki bo odpravila prav tisto načelo, po katerem pred pripoznanjem te stvari 'x + 1' bistveno določamo celotni niz športov. Tak pojav je tudi ekstremni šport, ki ga označuje »ekstremnost«, kar pogosto pomeni, da je povezan s skrajnim tveganjem in presežnimi izzivi, kakršnih že institucionalizirani športi običajno nimajo, enako pogosto pa pomeni predvsem to, da gre za športe, ki so zunaj meja akademsko ali uradno priznanih in po uradno sprejetih pravilih potekajočih športov. Vrhunski šport pa ni pojav take vrste, saj lahko brez zadržkov trdimo, da je mogoče vrhunskost doseči v katerikoli večini, torej tudi v katerikoli športni večini, tudi taki, ki bi si jo izmislili ta trenutek. Vendar ima vrhunskost pomen samo, če jo lahko merimo na lestvici, v kateri sodi na vrh, taka lestvica pa potrebuje splošno soglasje o načinu merjenja vrhunskosti.

Tako soglasje je mogoče pridobiti z ugotovljivo primerljivostjo, do te pa pridemo le s pomočjo institucije, ki uradno ugotavlja to primerljivost. Guinnessova knjiga rekordov je tudi tovrstna institucija, vendar njena institucionalnost nima športne veljave, ampak mora, kolikor obsega športne rekorde, priznavati pravila športnih institucij. Uvrstitev v Guinnessovo knjigo rekordov torej ne more biti dokaz, da gre za vrhunski športni dosežek, čeprav je lahko dokaz, da gre za rekordno vrhunskost. Športna vrhunskost je v večini držav urejena z zakonom ali vsaj s podzakonskimi akti, torej vsebuje trdne definicije vrhunskosti po pravilih in merilih, ki jih določajo z zakonom za to pooblaščen ustanove s področja športa, namreč tiste, ki jih zakon oziroma podzakonski akt opredeljuje kot športne ustanove. Martinu Strelu torej

nihče ne more upravičeno določati, da ni športnik, prav tako mu nihče ne more upravičeno odrekati vrhunskosti, saj se ukvarja s športno dejavnostjo (plavanjem) in dosega v dejavnosti, s katero se ukvarja, vrhunske rezultate – rekorde, ki so primerljivi s predhodnimi dosežki, uspehi ali neuspehi drugih plavalcev, vsaj v tistih primerih, ko so taki plavalci obstajali, vsekakor pa naslednikom ponujajo možnost, da presežejo njegove rekorde.

Martin Strel je torej v vseh pogledih športnik, saj kaj drugega ne more biti, in kot tak je gotovo vrhunski po svojih dosežkih – in vendar ne more in tudi nima pravice veljati za vrhunskega športnika. Vrhunski športnik ni samo oznaka v vsakdanji govorici, ko lahko brez težav razvrščamo športnike po lestvici, in tudi ni samo kaka oznaka akademskega govora o športu, marveč državno priznani status, ki ga na predlog športnih zvez in združenj podeljuje pristojni državni organ – in tako je v vseh evropskih državah, kjer imajo urejen status vrhunskega športnika. Strelov klub ni član nobene športne zveze pri nas, njegove panoge pa niso urejene s pravili v nobeni svetovni ali evropski povezavi nacionalnih športnih zvez, zato do odločanja o tem, komu se prizna ali ne prizna status vrhunskega športnika, načeloma nima niti dostopa, tj. ne more postati niti kandidat, kaj šele, da bi dejansko pridobil status.

In vendar ga je nekaj časa imel. Skoraj gotovo zato, ker ga je podpiral Jelko Kacin, ker je bil nacionalna ikona in ker postopek predlaganja ter odločanja o pridobitvi statusa vrhunskega športnika in športnice pri nas skoraj zanesljivo ni urejen tako, kot bi bilo treba, ampak mu »manjka«¹ nekaj podzakonskih aktov in pravil. To, da je nekaj časa imel status, verjetno ni kaj prida prepričljiv argument za trditev, da je vrhunski športnik. Če bi uporabili prejšnjo primerjavo z vitezom, bi lahko rekli, da obstajajo določeni pogoji in lastnosti viteza, na primer plemenita in junaška dejanja ali pa zmaga nad zmajem, ki ogroža nedolžne lepote, toda tudi vse te lastnosti skupaj ne zadoščajo, da bi se nekdo razglasil za viteza, kajti razglasitev je v rokah za to pooblaščenih osebe z diskrecijsko pravico, da po določenem postopku in na določen način dodeljuje naziv viteza.

Martin Strel bi lahko izpolnil vse zahteve, ki jih nanj naslavlja vrhunski športniki in njihove zveze (prenehal bi piti cviček; po Misisipiju bi plaval vstric z drugimi tekmovalkami ter tekmovalci, in ne več sam; postal bi član zveze plavalcev po Misisipiju oziroma bi skupaj z drugimi ustanovil tako športno zvezo; v plavanju po Misisipiju bi premagal Saša Hribarja ali celo Naceta Majcna ipd.), vendar njegovi dosežki še vedno ne bi bili priznani za vrhunske športne dosežke vse dotlej, dokler družina športnih zvez, zbrana v zvezi in olimpijskem komiteju, ne bi uradno sprejela medse te zveze ter njenih po pravilih in merilih vrhunskih dosežkov, in to po diskrecijski pravici, da

brez bistvene obrazložitve zavrne ali sprejme novo panogo. Zid, v katerega se je zaletel Strel, ni zid ekstremnosti, ki naj ne bi bila lastnost športnih panog, marveč zid institucionalnosti, ki sodi k športu enako dobro kot k sleherni drugi dejavnosti, urejeni z zakonom.

Ker pa je plavanje, tako ali drugačno, videti kot šport in ker Martinovega plavanja ne moremo vtakniti niti v športno rekreacijo niti v šport za zdravje, je videti, da v športu deluje več opredelitev športa, ki se med seboj razlikujejo in so si konkurenčne, ne glede na to, koliko je katera od njih definicijsko konsistentna.

Prvi vidik te različnosti je razločevanje med športom v striktnem pomenu besede (po uradno priznanih pravilih potekajoča športna tekmovanja), kjer zanesljivo ne gre za kako prosto, najpogosteje pa tudi ne za prostočasno dejavnost, in športom v prenesenem pomenu besede (športna rekreacija, športne igre, ki potekajo mimo uradno priznanih pravil, šport za zdravje, šport hendikepiranih, športna vzgoja in izobraževanje oziroma šolski šport itd., ki so pogosto videti kot šport, vendar je med njimi samo športna rekreacija značilno prosta in prostočasna dejavnost). Po eni plati je torej šport v striktnem pomenu besede prav šport, h kateremu najmanj spada opredelitev proste in prostočasne dejavnosti, po drugi je športna rekreacija, ki ji najbolj leži oznaka prostega in prostočasnega početja, videti pravo bistvo športa. Kakšno je potemtakem razmerje med športom v striktnem in športom v prenesenem pomenu?

Medtem ko šport v striktnem pomenu obsega tekmovalne športe in se ravna po anglosaški tradiciji ter po olimpijskem ideološkem in institucionalnem modelu, se v športu v širšem pomenu ohranja pod imenom »šport« pogled na telesno kulturo, ki je »predolimpijski« in »predinstitucionalen«, predvsem pa ne obravnava športa kot nekaj avtonomnega, saj ga povezuje z zdravstvenimi, rekreacijskimi ali s kakimi drugimi temeljnimi potrebami, če ne celo s celostno držo in vpetostjo človeka v bivanje nasploh. Vendar ima v zdajšnjem obdobju, v nasprotju z vsemi prejšnjimi, šport v striktnem pomenu besede hegemonijo nad drugimi pomeni in območji.

Namesto presoje o tem, ali je šport sploh možno definirati, bi se na osnovi povedanega raje vprašal, kaj počnemo z definicijami v športu, še zlasti glede na to, da se kljub povsem jasni in večkrat pojasnjeni nerodnosti, da športa, podobno kot umetnosti, preprosto ni mogoče definirati, vendarle neprestano srečujemo s poskusi njegovega definiranja. Definicije, odkrite ali prikrite, so torej nujno potrebne za delovanje športnega pogona, saj jih očitno ustvarjajo tisti, ki so v njegovem jedru. Kaj skušajo doseči z njimi?

O tem pričata oba tipa definicije, akademski in institucionalni. Pri obeh gre, prvič, za zaokroženje športa okrog nekega lastnega središča, ki je seveda izbrano

bolj ali manj arbitrarno, vendar z ozirom na to, kje je stvar mogoče prijeti; in drugič, za določitev meja športa, ki so spet, tako kot vse meje, konvencija. Pri akademskih institucijah gre za manever, ki mapira ozemlje, na katerem je možna ali celo nujna suverenost neke znanosti, pa naj se ji reče športoslovje, kineziologija ali športna veda. Če te suverene znanosti ne bi bilo, bi se pod drugimi znanostmi športom godilo kaj slabo, saj se ne bi nikdar več srečali v istem gnezdu, pa tudi njihove avtentične posebnosti ne bi priznavali nikjer drugje.

Akadska definicija ima tudi dokaj odprt obmejni režim, saj je namen njenega središča privlačiti k sebi in hkrati omogočiti nove naselitve. Pri institucionalnih definicijah gre za manever, ki mapira ozemlje, na katerem je možna ali celo nujna suverenost športnih institucij, saj brez te oblasti do športa sploh ne bi moglo priti, ampak bi vladal splošni kaos. V prvem primeru gre za nadzor v imenu izvajanja vednosti, v drugem gre za nadzor v imenu izvajanja oblasti. Oba manevra sta si v sorodu kot pojavniki obliki moči, vendar ju ni mogoče enačiti, zlasti po tem ne, da akademska definicija veliko bolj zavzeto skuša izvajati naturaliziranje definicije in svojega početja nasploh (vse svoje konvencije in arbitrarnosti skuša prikazati kot inherentne lastnosti proučevanega predmeta), medtem ko institucionalna definicija arbitrarnosti in konvencionalnosti niti ne skriva, ampak celo poudarja konceptualno lastništvo: šport je lahko le tisto, kar poteka pod institucionalnim okriljem. Pri tem se lahko mirno zgodi, da sta si ena in druga tudi v laseh, tako kot pri športu, kjer akademske definicije povečini izhajajo iz človeškega gibanja in njegove nagnjenosti k prostemu izkazovanju tega gibanja, medtem ko institucionalne definicije namenjajo prednost razmejitvi med športom in nešportom. Akademske definicije torej skušajo čim bolj opredeliti *središče*, okrog katerega se giblje šport, medtem ko institucionalne najprej poskrbijo za natančno opredelitev *meje*.

Tu je seveda še tretje pojmovanje, ki je na ravni tistega, kar je imel v mislih Benedetto Croce, ko je v svojem *Estetskem brevirju* na vprašanje, kaj je umetnost, odgovoril, da je to nekaj, za kar vsakdo meni, da ve, kaj je. Na ravni običajne govornice ne potrebujemo definicij prav zato, ker se lahko samo brez njih razumemo med seboj, saj je razumevanje predpostavka komunikacije. Tu je precizno razlikovanje odveč prav zato, ker vsa komunikacija stoji in pade na nepreciznosti. Dlakocestvo bi preprečevalo medsebojno razumevanje, poleg tega bi povsem onemogočilo nenehno nastajanje novih pomenov, odtenkov, nakazovanj, primerjav, prilik in tako naprej, torej vsega, kar govornici omogoča, da je okretna, gibčna in da se razvija, da je odprta in hkrati dojemljiva. Zato je šele na tej ravni možno

govoriti o družinskem pojmu. Na ravni akademskega raziskovanja ali institucionalnega izvajanja oblasti pač ni sorodstvenih razmerij oziroma ni dovoljeno, da bi vplivala na izjave in presojo.

Martin Strel je športnik le na ravni družinskega pojma, saj je njegovo plavanje tako podobno plavanju, da bi res lahko bilo plavanje, njegovo doseganje rekordov tako podobno tekmovalnemu športu, da bi lahko bilo tekmovalni šport, in njegovo nizanje čedalje težjih zadanih nalog v smislu višje – hitreje – močnejše tako prepričljivo, da bi res lahko bilo vrhunski šport. Na ravni akademskega športa je Martin Strel zanesljivo športnik v okviru druge, širše rabe izraza, ko se ta v resnici prekriva s tradicijo izraza »telesna kultura« ali z današnjo rabo izraza »športna kultura«. Vendar je tudi pri ožjem pojmovanju ne bi tako slabo odnesel, saj ne tekmuje le s samim seboj in z naravo, temveč tudi z drugimi plavalci, vsaj po vodah, kjer so že plavali drugi. Na ravni institucionalnega definiranja športa pa Martin Strel za zdaj nima pravih možnosti, da bi se uvrstil noter, pod suvereno oblast športnih institucij, ker je institucija zase.

Toda tudi v tem položaju Strel simbolizira usodo institucionalnega športa, ki se kljub vsemu vztrajanju pri pravilih in načelih ne more upreti niti logiki kapitala, za katerega je vse, kar prinaša profit, ena in ista stvar, niti logiki spektakla, za katero je vse, kar prinaša zanimanje izseka občinstva, tudi ena in ista stvar. In šport je dandanes za občinstvo tako zelo privlačen, da javne privlačnosti Strelovega plavanja ni mogoče postaviti nikamor drugam kot v šport, saj šport že dolgo ni več tradicionalna etična mojstritev človeškega značaja, marveč performativna dejavnost z veliko stopnjo privlačnosti, pri kateri se občinstvo identificira z nastopajočimi.

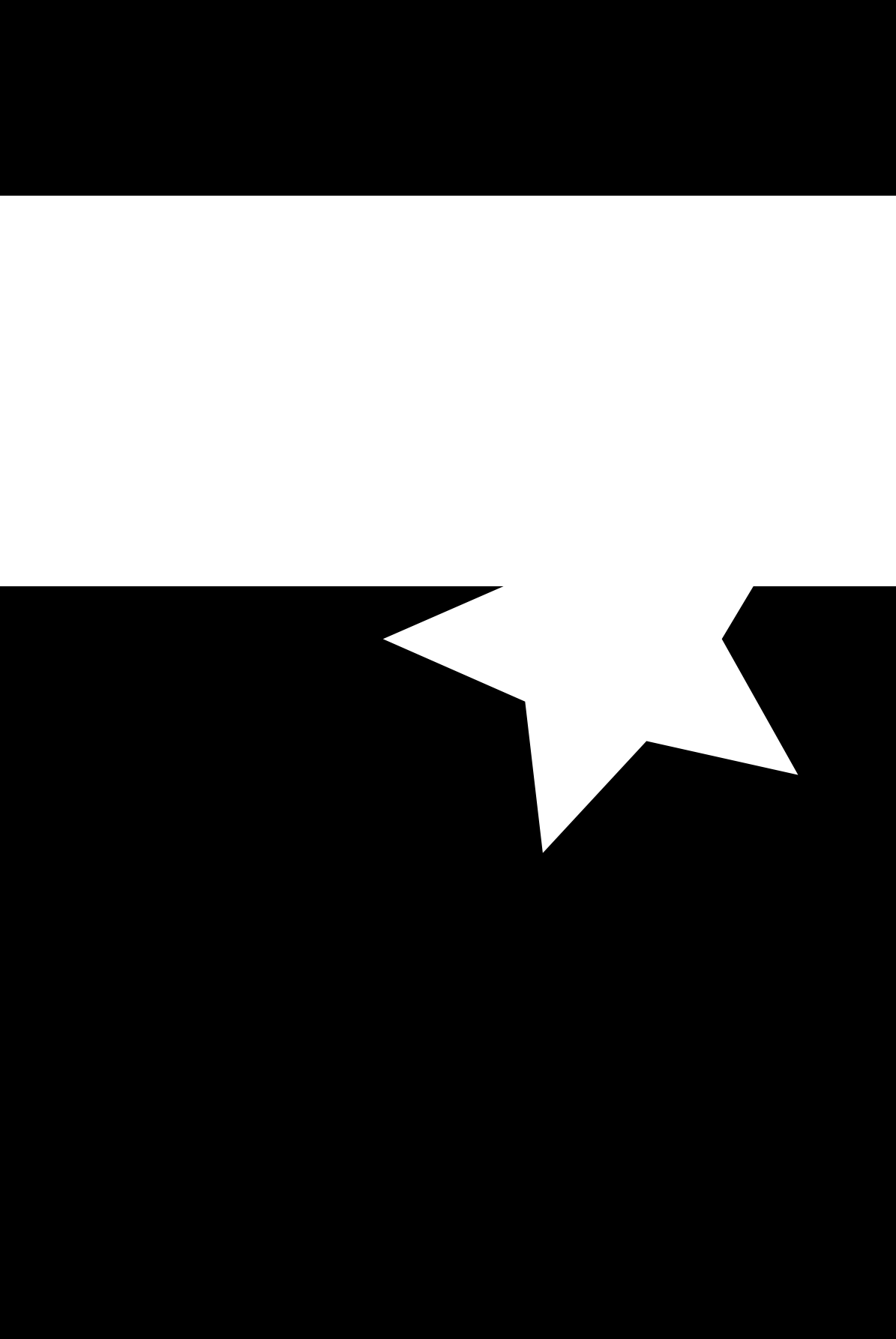
Obenem je v Strelovem plavanju vendarle tudi nekaj dvoumnega, nekaj, kar je zbegalo celo njegove nasprotnike in zavedlo njegove podpornike. Nasprotniki so že leto dni pred Misisipijem spregledali, da je Martin že bil kandidat za športno osebnost leta, ker tedaj temu pač niso ugovarjali, najverjetneje zato, ker ni bil deležen tolikšne publicitete, da bi lahko zmagal. Šele ko je naslednje leto pritegnil veliko javno pozornost in imel realno možnost, da postane slovenska športna osebnost leta, so prišli na dan definicijski ugovori. Pred tem pa je že bil zaposlen kot vrhunski športnik v športni četi Slovenske vojske, čeprav mu naziva ni podelila za to pristojna slovenska športna institucija. Tudi tega takrat ni nihče opazil, niti njegove kolegice in kolegi iz športne čete, pač zato, ker se to nikomur ni zdelo problematično. Takoj pa, ko je postal možni kandidat za nagrado, ki bi jo najverjetneje tudi dobil, je bilo seveda vse drugače. Takrat so vsi nemudoma ugotovili, da gre za druge vrste žival in ne za športnika. Protislovno, toda prav

njegovo uspešno plavanje je povzročilo, da so ga zalučali iz športa. Definijske razprave so imele dejansko en sam cilj: izločiti Martina Strela in ekstremne športe nasploh iz konkurence, in to ne le iz konkurence za nagrado, temveč tudi iz konkurence za javno pozornost, še posebej pa iz konkurence za državni in sponzorski denar.

OPOMBE

- 1 »Delova nagrada Leon za športno osebnost leta«, *Delo*, 29. 10. 2001, str. 13.
- 2 Silvo Kristan, *Športoslovje na Slovenskem danes*, Univerza v Ljubljani – Fakulteta za šport/Inštitut za šport, Ljubljana 2000, str. 3.
- 3 Prav tam, str. 30.
- 4 Prav tam, str. 31.
- 5 Značilna je razprava o telesni kulturi, telesni vzgoji in športu v Franciji, ki je šele po daljšem času preselila težišče na šport, ki je bil dolgo razumljen kot izrazito anglosaški in zato nedomač koncept.
- 6 Prav tam, str. 33.
- 7 Prav tam, str. 33.
- 8 *Ekipa*, 11. 9. 2002, str. 18.
- 9 *Ekipa*, 14. 9. 2002, str. 12.
- 10 »Z lahkoto bi preplaval Misisipi, *Ekipa*, 18. 9. 2002, str. 24.
- 11 *Ekipa*, 18. 9. 2002, str. 24.
- 12 »Vojak za dva meseca«, *Ekipa*, 20. 9. 2002, str. 24.
- 13 »Strel ni vrhunski športnik«, *Ekipa*, 21. 9. 2002, str. 12.

BOREC 626–629, LVII/2005

AVTORSKI IZVLEČKI IN
POVZETKI

AUTHOR'S ABSTRACTS AND
SUMMARIES

ANTE RUSKOVIĆ

★ SPOMIN NA HAVAJE: GOLI OTOK 1951–1953

Besedilo je opis prisilnega bivanja v delovnem taborišču na Golem otoku od 2. marca 1951 do 1. maja 1953, kamor je bil avtor poslan kot politični zapornik. Če je leta 1948 v zapletenih političnih razmerah sovjetska stran nenehno vsiljevala svojo dominantnost in jugoslovansko oblast obtoževala protisovjetskega, sovražnega delovanja, se je po objavi resolucije informbiroja preslikava tega odnosa zgodila v Jugoslaviji, s to razliko, da je sedaj jugoslovanska komunistična partija izvajala represijo proti lastnim državljanom – proti resničnim, a tudi domnevnim informbirojevcem. Kot politični delinkventi so morali kazen prestajati v zaporih ali delovnih taboriščih na nekaterih otokih v Severnem Jadranu. Primarna naloga Uprave državne varnosti je bila, v času od razglasitve spora in do sredine petdesetih let, odkriti in uničiti vsak, četudi komaj opazen simptom bolezni, imenovane »ibeizem«. Načrtno nadzorovanje ljudi, njihovih prepričanj in dejanj je postalo neločljivi del tedanjega življenja, brutalne metode politične prevzgoje pa temno poglavje v zgodovini »titoizma« oziroma jugoslovanskega tipa socializma. Ante Rusković je bil že od mladosti predan ideji komunizma, bil je predvojni komunist in ponosen nosilec partizanske spomenice. V življenju je bil vselej zelo dejaven, do političnih in družbenih razmer se je od nekdaj odločno in kritično opredeljeval. S takšnim vedenjem pa je preveč odstopal od novega ideala poslušnega in pokornega državljana. Kazen je bila radikalna: Goli otok. Tam je bil v obdobju najbolj surovih metod politične prevzgoje. Avtor poleg opisa izkušnje taborišča izpostavi tudi razmišljanja o tem, kako se je na podlagi te izkušnje spremenil njegov pogled na svet: vera v ideologijo – neki nepredušen, za nova spoznanja zaprt sistem – je izginila; tisto, kar je ohranilo pomen, je človekova lastna načelnost, njegova odgovornost za lastno življenje in odnos do soljudi. Slogovna posebnost besedila je v humorju kot veličastni zmagi nad neznosnostjo življenjskih razmer, v katere je bil avtor neusmiljeno vržen.

KLJUČNE BESEDE: *posledice informbirojevskega spora 1948, politični zaporniki, dejanski in domnevni informbirojevci, delovno taborišče Goli otok v obdobju 1951–1953, metode politične prevzgoje ali mučenja.*

ANTE RUSKOVIĆ

★ REMEMBERING HAWAII: GOLI OTOK 1951–1953

The text describes forced habitation on the Goli Otok island concentration camp from 2nd March 1951 until 1st May 1953, where the author was sent as a political prisoner. If it was the Soviet side that, in the complex political circumstances of 1948, kept on forcing its domination and accusing the Yugoslav side of anti-Soviet, hostile activities, this was turned around completely after the Cominform Resolution was published, but with the difference that the Yugoslav Communist Party took repressive measures against its own citizens – against the real, but also the suspected members of Informbiro. They had to serve their sentences in prisons or concentration camps on some of the islands in North Adriatic as political prisoners. The primary task of the State Security Directorate from the beginning of the dispute up until the mid-fifties was to discover and destroy every, no matter how miniscule symptom of the disease called »ibeismus«. Planned control of people, their convictions and actions became an inseparable part of life at the time, and the brutal methods of political correction a dark chapter in the history of »Titoism«, or the Yugoslav brand of socialism. Ante Rusković was a devout supporter of communism since his youth, a pre-war communist, and a proud bearer of the partisan banner. He was always very active, and always took a firm stand and critical on political and social conditions. With such behaviour he was far off from the ideal of an obedient and docile citizen. The punishment was radical: the Goli Otok concentration camp. He was there during the times of the most savage methods of political correction. Along with describing the experiences of the camp, the author also puts forward his meditations on how his view of the world changed because of this experience. His belief in ideology – an airtight, closed system – disappeared; what kept meaning, was human principality, his responsibility for his own life and attitude towards others. The stylistic peculiarity of this text is in humour as a magnificent victory over the unbearable living conditions the author was ruthlessly thrown into.

KEY WORDS: *the consequences of the Informbiro conflict of 1948, political prisoners – actual and supposed Informbiro members, concentration camp Goli Otok during 1951–1953, methods of political correction or torture.*

★ AVTOBIOGRAFIJA SPOLITIZIRANEGA STOLETJA

Članek je problemsko in analitično naravnani prikaz dela angleškega marksista Erica Hobsbawma *Zanimivi časi: Moje doživetje 20. stoletja*. Še posebej je izpostavljeno dejstvo, da je Hobsbawm nekdo, ki vztraja do konca, torej še danes, kljub temu da se je sesulo vse, kar je bilo nadgradnja oktobrske revolucije. Njegovo razumevanje zgodovine sprašuje o dveh pojmi, ki ju moramo kritično analizirati, namreč o pojmu distance in identitete. Ena vodilnih in hkrati sklepnih misli njegovega dela *Zanimivi časi* pove: »Zgodovina potrebuje distanco, ne samo od strasti, čustev, ideologij in strahov naših verskih vojn, temveč tudi od še bolj nevarne skušnjave 'identitete'.« Njegova avtobiografija sporoča tudi tole misel, ki je v marsičem vodilni motiv njegovega nadvse zanimivega dela: »Smo prva generacija, ki je preživela zgodovinski trenutek, ko so nehala delovati pravila in konvencije, ki so dotlej povezovala človeška bitja v družine, skupnosti in družbe. Če bi radi vedeli, kako je bilo, vam to lahko povemo samo še mi. Če mislite, da se lahko vrnete tja, vam lahko zagotovimo, da to ni mogoče.«

Ne glede na to, da je pripravljen priznati, »obžalovaje, da Leninova Kominterni ni bila posebno dobra ideja«, se Hobsbawm kot marksist in komunist zaveda, da se svet in razmere v njem še niso spremenili. »Pa vendar, ne vrzimo puške v koruzo, čeprav so časi nazadovoljivi. Socialno nepravilnost je treba še vedno razkrinkavati in pobijati. Svet se ne bo izboljšal sam od sebe.« Negovati in ohranjati utopijo o tej možnosti je trajni Hobsbawmov prispevek k materialističnemu in marksističnemu razumevanju zgodovine, ki zahteva, da prestopimo meje preteklosti – tudi meje njegovega spolitiziranega stoletja.

KLJUČNE BESEDE: *zgodovina 20. stoletja, politizacija sveta, komunizem, marksizem, socialna nepravilnost.*

★ AUTOBIOGRAPHY OF A POLITICIZED CENTURY

The paper is a problem-focused analytical outline of the work of the English Marxist Eric Hobsbawm entitled *Interesting Times. A Twentieth-Century Life*. What is particularly underscored is the fact that Hobsbawm is someone who persists to the end, thus even today, even though everything that served as the build-up of the Russian Revolution fell to pieces. His interpretation of history delves into two concepts that have to be subjected to a critical analysis, namely distance and identity. One of the leading and at the same time concluding ideas of his *Interesting Times* is: »But history needs distance, not only from the passions, emotions, ideologies and fears of our own wars of religion, but from the even more dangerous temptations of 'identity'.« His autobiography offers also the following thought that in many ways represents the leitmotif of his extremely interesting work: »We are the first generation to have lived through the historic moment when the rules and conventions that had hitherto bound human beings together in families, communities and societies ceased to operate. If you want to know what it was like, only we can tell you. If you think you can go back, we can tell you, it can't be done.«

Regardless of the fact that he is willing to admit, »I am prepared to concede, with regret, that Lenin's Comintern was not such a good idea,« Hobsbawm as a Marxist and communist is aware that the world and its conditions are yet to change. »Still, let us not disarm, even in unsatisfactory times. Social injustice still needs to be denounced and fought. The world will not get better on its own.« To cherish and maintain the utopia of this possibility is Hobsbawm's lasting contribution to the materialist and Marxist interpretation of history that calls for our reaching beyond frontiers of the past – also the frontiers of his politicized century.

KEY WORDS: *the history of the twentieth century, politization of the world, communism, Marxism, social injustice.*

★ SUBJEKTIVNO-DOKUMENTARNA FOTOGRAFIJA

Fotografiji je bilo že v samem začetku naloženo breme »objektivne umetnosti«, in še to samo zaradi tehnične zmožnosti preslikati vidni svet. Realnost torej enačimo z vidnim, kar je v nasprotju s tem, da fotografija želi izpostaviti pojme, vrednote, koncept, in se vedno znova znajde v svetu idej. Kaj pa je objektivnost v umetnosti? Ali je sploh smiselno iskati objektivnost v umetnosti? Fotografija govori drug jezik, jezik podob, ki je izredno hiter, predvsem pa se izraža veliko bolj celovito in impulzivno. Kljub temu da fotografija nastane kot trenutna izpolnitev in se sklicuje na navdih trenutka, s sabo vedno nosi kontekst, ki fotografijo postavi v berljivo celoto. Avtorska fotografija nima ambicije razlagati in je vedno nad tem – komaj nakazuje slutnjo določenega pojava ali misli, ki jo avtor vseskozi izpostavlja in jo v materialnem svetu lahko opazujemo skozi podobo. Veliko bolj kot za eno samo, posamezno fotografijo gre za celostno občutje, ki ga avtor ustvarja s svojim delom. Ustvarjanje je nekakšno oblikovanje samega sebe in življenjska filozofija, ki jo vsak človek ima, se postopno kristalizira prav skozi ustvarjalni proces. To je stanje zavesti, ko si najbolj odprt in se z lahkoto poistovetiš z vsem, kar te obdaja. Ta moment razumem kot sočutje; preseči lastne omejitve in predsodke je največja in najpomembnejša naloga.

KLJUČNE BESEDE: *subjektivno-dokumentarna fotografija, objektivnost v umetnosti, avtorska fotografija, razširjena zavest.*

★ SUBJECTIVE-DOCUMENTARY PHOTOGRAPHY

From its beginnings, photography had to carry the burden of »objective art« and this is only because of the technical capability of picturing the visual world. Reality is thus equated with the visual, which is in contradiction with the fact that a photograph wants to expose the ideas, values and concepts, and is constantly finding itself in the world of ideas. What is objective in art? Does it even make sense to look for objectivity in art? A photograph speaks a different language, a language of images, which is extremely quick, and is basically expressed far more wholly and impulsively. In spite of the fact that a photograph is always taken as a momentary fulfilment and is referencing the inspiration of the moment, it carries along the context, which puts the photograph in a readable whole. An artistic photograph has no ambition to explain and is always above this – it barely hints at an anticipation of a certain phenomenon or thought, which the author keeps on exposing, and can be seen as a whole in the material world. Far more than one single photograph, the whole feeling that the author is creating with his work, is in the focus. Creating is a type of forming oneself and a philosophy of life that every person has; it is gradually crystallized through this creative process. This is a state of conscience, when you're the most open and can easily identify with everything surrounding you. I understand this moment as compassion; overcoming own limitations and prejudices is the greatest and most important task.

KEY WORDS: *subjective-documentary photography, objectivity in art, artistic photography, broadened conscience.*

UDK 396.9

MARINA GRŽINIĆ

★ VARNOSTNE ZAPONKE ZA ZGODOVINO

Avtorica razmišlja o potrebi po odprtju produktivnega polja zmanjšane varnosti, in sicer z zastavljanjem vprašanj v okviru aktualne sodobne feministične razprave o tem, kdo je tisti, ki lahko govori, in o kateri rasi, razredu in spolu. Avtoričina teza je, da ne moremo biti varni doma oziroma če se zapiramo in ograjujemo, medtem ko se zunanji svet utaplja v vojnah in izrednih stanjih. Biti varen v sedanjih bojih pomeni prej obvladovanje pogojev varnosti kot pa pristajanje na nevtralno vlogo.

KLJUČNE BESEDE: *(post)feminizem, queer, (ne)varnost in pogoji varnosti, umetniški aktivizem, politični subjekt, politizacija umetnosti.*

UDC 396.9

MARINA GRŽINIĆ

★ SAFETY PINS FOR HISTORY

The author reflects on the need to open the productive field of reduced safety by asking questions within the present contemporary feminist debates of who speaks and about what kind of race, class and sexuality issues. Her point is that we cannot be safe at home/inside if the outside is drowning in wars and states of emergency. She argues that to be safe means taking control of the conditions of security, rather than consenting to a neutral role in the present struggles.

KEY WORDS: *(post)feminism, queer, (non)security and conditions of security, activism, political subject, politicization of art.*

BODYLAB – TELESNI LABORATORIJ POSEBNE VRSTE

- ★ Avtorica na primeru družbeno zavzete meddisciplinarne instalacije *Face: W_SLOT (Women See Lot of Things)* osvetli nekatera ključna vprašanja sodobnih umetnostnih praks ter povezave med umetnostjo in aktivizmom. V prispevku poda analizo tega večletnega in mednarodnega projekta nizozemske umetniške skupine Bodylab, ki se je v Ljubljani predstavila na 11. mednarodnem festivalu sodobnih umetnosti Mesto žensk (7.–14. 10. 2005). Podvzetje kot celota jemlje pod drobnogled izkušnje sodobnega družbenega konflikta v življenjih otrok in mladostnikov z različnih koncev sveta, ki so sodelovali v vojnah oziroma so bili v bojevanje prisiljeni. Instalacija, na kateri lahko obiskovalci tudi kupijo istoimensko CD-knjigo, postane način za usmerjanje javne pozornosti na žrtve vojne, za zbiranje pomoči (denarne, medicinske, izobraževalne) tistim, ki živijo na konfliktnem (vojnem) območju, ter posredni način kaznovanja vojnih krivcev in zločincev (z javnim predstavljanjem dokaznega gradiva).

Kljub neizogibnemu vprašanju, v kolikšni meri je izkušnja nekdanjih ženskih bojevnic, ki so predstavljene v instalaciji, zgolj pretvorjena v objekt umetniškega raziskovanja, se vendarle zdi ključno naslavljanje projekta na obiskovalca z vprašanjem postavljanja ločnic, ki nas navidezno razrešujejo (so)odgovornosti za nasilje, s katerim smo izdatno obdani. Tako se projekt vpisuje v obravnavo in odpiranje vidikov, ki se lokalno in globalno pokažejo v odnosu do različnih oblik družbenega nasilja – od spolnega, med- in povejnega do razrednega, rasnega ali družinskega nasilja, ter tistega, ki se dogaja v okviru migracijskih procesov. Poleg tega, da delo opozarja na učinke konkretne vojne v hierarhiji spolov in heteroseksualnih normah, govori še o dejstvu, da prav tovrstne hierarhije in norme vojno lahko tudi sprožijo in/ali ohranjajo v pogonu.

KLJUČNE BESEDE: *aktivizem, prisilno bojevanje in mladoletne žrtve vojnih zlonab, družbena soodgovornost za nasilje, učinki vojn v hierarhiji spolov in heteroseksualnih normah.*

BODYLAB – A BODY LABORATORY OF A SPECIAL KIND

- ★ The author uses an example of the socially engaged interdisciplinary installation *Face: W_SLOT (Women See Lot of Things)* to shed light on some key questions of modern artistic practices and connections between art and activism. The article gives an analysis of this multi-year international project of the Dutch art group Bodylab, which visited in Ljubljana for the 11th international festival of modern arts City of Women (7.–14. October 2005). The whole installation focuses on experiences of the contemporary social conflict in the lives of children and young people from different parts of the world, who collaborated in wars, or were forced into fighting. The installation, where visitors can also purchase the CD-book of the same title, becomes a way of focusing public attention towards war victims, for collecting help (financial, medicine, educational) for those who live in conflict (war) zones, and is an indirect way of punishing war culprits and criminals (by publicly displaying the evidence).

In spite of the inevitable question: in which way is the experience of former women-warriors, presented in the installation, merely transformed into an object of artistic exploration, the key issue of the project towards the recipient appears to be questioning of setting the dividing lines that seemingly release us from (joint) accountability for the violence that we are so abundantly surrounded with. This way the project joins treating and opening the viewpoints, shown locally and globally in the relationship towards different forms of social violence – from sexual, inter- and post-war, to class, race, or domestic violence, as well as that happening during migration processes. Along with calling attention to the effects of a particular war in the hierarchy of sexes and heterosexual norms, the work also displays the fact that such hierarchies and norms can also start a war and/or keep fuelling it.

KEY WORDS: *activism, forced fighting and juvenile victims of war abuse, social joint accountability for violence, effects of war in hierarchy of sexes and heterosexual norms.*

★ FEMINIZEM IN UMETNOST RAZMIŠLJANJE O FESTIVALU MESTO ŽENSK

Pričujoči članek želi z vprašanji, povezanimi s festivalom Mesto žensk, ter s ključnimi tezami filozofinj Marine Gržinić in Judith Butler pokazati, da je dosedanji idejni koncept festivala potrebno preoblikovati, dopolniti ali natančneje opredeliti. Enajsti festival Mesto žensk je prikazal različne oblike feministične umetniške prakse, toda želja, da bi predstavili vse oziroma brez jasno opredeljenega koncepta, lahko razvodeni izhodiščno zasnovo predstavljanja tiste umetnosti, ki je povezana s feminizmom. Z drugimi besedami: še vedno je potrebno premisliti, na katere teoretske postavke feminizma(ov) naj se v prihodnje sklicuje festival Mesto žensk. Ali naj bo to festival »ženskega pisma«, torej niz umetniških prireditev spolno opredeljenih ustvarjalk – žensk, ki bodo tematsko pisale o ženskah, da bi s tem spodbudile nadaljnja pisanja žensk? Ali naj bo to festival prezentacije queer umetnosti transseksualnih ustvarjalcev? Ali pa bo to morda festival kiberfeminizma in novih medijev? Oziroma: ali bi moral festival predstavljati feministično umetnost, ki se še najbolj približa postmodernistični teoriji kritike in razumevanja obstoječega stanja? Ali pa bo to vendarle feministična umetnost modernistične vere v spremembo?

KLJUČNE BESEDE: *(post)feminizem, feministične umetniške prakse, Mesto žensk, družbena zavzetost.*

★ FEMINISM AND ART THOUGHTS ON THE FESTIVAL CITY OF WOMEN

This article attempts to depict, through questions, connected with the City of Women festival, and with key thesis of the philosophers Marina Gržinić and Judith Butler, that the current concept of the festival needs to be transformed, complemented or more accurately defined. The eleventh City of Women festival showed various forms of feminist artistic practice, but the desire to show all, or at least showing them without a clearly defined concept, can dilute the basic concept of depicting that art, which is connected with feminism. In other words: it is still worth to consider on which theoretical basis of feminism(s), the City of Women festival should build in the future. Should it be a festival of »female letters«, that is to say, a presentation of artistic works by sexually determined artist – women, who will thematically write about women to help spur further writings of women? Or should this be a festival presenting queer art of transsexual artists? Or maybe a festival of cyberfeminism and new media? Or: should the festival represent feminist art, which is the closest to the post-modern theory of critic and understanding of existing knowledge? Or should this be feminist art of the modernistic belief in change?

KEY WORDS: *(post)feminism, feminist artistic practices, City of Women, social engagement.*

★ MARXOVI DUHOVI, INTERNACIONALA SPODOBNIH OBČUTKOV & POPOLN ZLOČIN

Duhovi, fantomi, strašila, prikazni, prividi, izmišljotine vselej intervenirajo »med dvema«, vselej »med določenim enim in določenim drugim«. Jacques Derrida, ki je umrl tik, preden je bilo napisano pričujoče besedilo, je meditiral o »vmesnem kraju«, kjer se je mogoče srečati z duhovi (na robu življenja, tik pred smrtjo – med obema). Derrida je zapisal, da se je na robu življenja morda mogoče naučiti živeti od duhov, kolikor niso ne živi ne mrtvi, ampak drugi. Mladi Louis Althusser poskuša razumeti idejo strahu, tik po koncu druge svetovne vojne, na začetku miru, ki pa še zdaleč ni prinesel pomiritve z duhovi. Ti so strašili ljudi z idejo atomske bombe in skorajšnje katastrofe, ki je življenje ne bi preživel. Jean Baudrillard ima atomsko grožnjo za simulacijo vzroka strahu, ki je paradoksen učinek absolutne varnosti, prevevajoče družbeno polje kot nikogaršnja zemljo, na kateri so istočasno z duhovi odveč tudi ljudje.

KLJUČNE BESEDE: *duhovi, brezpogojno dostojanstvo, proletariat terorja, vzrok strahu, radikalna iluzija.*

★ MARX'S GHOSTS, THE INTERNATIONAL OF DECENT FEELINGS & THE PERFECT CRIME

Ghosts, phantoms, spectres, apparitions, fabrications always intervene »between the two«, always »between certain one and certain other«. Jacques Derrida, who had died just before this text was written, meditated on »the place between«, where an encounter with a ghost is possible (at the edge of life, just before death – between the two). Provided that ghosts are neither dead nor alive, as Derrida wrote, perhaps it is possible to learn to live from them as others. The young Louis Althusser tried to understand the idea of fear, just after the Second World War was over. It was a beginning of a period of peace which did not bring any reconciliation with ghosts who haunted people with the idea of an atom bomb and imminent catastrophe which life would not survive. For Jean Baudrillard the atomic threat is nothing but a simulation of the cause of fear. This cause is a paradoxical effect of absolute security, which hovers above the social field as no man's land that needs neither ghosts nor people.

KEY WORDS: *ghosts, the unconditional dignity, the proletariat of terror, the cause of fear, the radical illusion.*

★ MARX PROTI SHYLOCKU O BENEŠKEM TRGOVCU IN NJEGOVIH NASLEDNIKI

Če so sedanji pogoji, o katerih se je treba vpraševati, »materialni« ali tisti, ki šele omogočajo specifičnost človeške eksistence (v razliki do živalske), in sicer ne zgolj zadovoljevanje potreb, ampak tudi njihovo svobodno proizvajanje, torej proizvajanje-kreiranje kot materialna produkcija, ki pospeši izboljšanje kvalitete življenja, proizvajanje (tudi proizvajanje potreb) tako ne bi smelo biti povsem in docela (kot se v velikem obsegu dogaja v obliki kapitalistične družbene ureditve, kakršno živimo danes) prežeto s tržno logiko in podrejeno zakonu kapitala, ki nalaga zlasti kopičenje ali ustvarjanje presežkov. Kjer ti niso ustvarjeni, kjer se nekaj »zalomi«, se »skrita roka« kapitala kaj kmalu stisne v jekleno pest. Točka, kjer se zalomi, je natanko gesta, ki razločuje »Geldmenscha« od človeka kot delavca, tj. tistega, ki proizvaja in katerega proizvoda sta tudi on sam in njegov način življenja.

Če Shylocka poskušamo razumeti kot simptom, potem najprej ugotovimo, da mu nikakor ne moremo pripisati enoznačnega pomena, oziroma ob njem odpove vsak poskus interpretacije, s katerim bi ga poskušali odpraviti. Simptom je *alien*, vendar prebiva med nami, torej je poskus njegove izključitve, separacije, getoizacije gesta naše lastne nemoči.

KLJUČNE BESEDE: *problem prav(iln)e odločitve, vprašanje produkcije in odgovornosti, odnos do Tujca.*

★ MARX VS. SHYLOCK ON THE MERCHANT OF VENICE AND HIS SUCCESSORS

If the present conditions about which we must ask questions are »material« conditions, or the conditions which only make possible the specificity of human existence (in contrast to animal existence), namely not only satisfaction of needs, but also their free producing (thus producing-creating as material production which advances the improvement in quality of life), then producing (also producing of needs) should not be completely (as happens to a large extent in such a form of capitalist regulation of society, as we live today) imbued with market logic and submitted to the law of capital which imposes especially accumulation or making surpluses. Where these are not achieved, where something goes wrong, the »hidden hand« of the capital soon clenches into a steel fist. The point where something breaks upon is exactly a gesture, which separates the »Geldmensch« from a man as a worker, i.e. the one which produces and whose products are also himself and his way of life.

If we try to understand Shylock as a symptom, then we first of all discover that we can in no way assign him an univocal meaning, or with him fails every attempt of interpretation with which we would try to abolish him. The symptom is an alien, but since it resides among us, the attempt of its exclusion, its separation, its getoization turns to be a gesture of our own impotence.

KEY WORDS: *the problem of the right choice, the question of production and responsibility, the relation to the Alien.*

★ ROMANTIČNI PROTİKAPITALIZEM IN
SIMMLOVO POJMOVANJE KULTURE:
PROBLEM NADVLADE OBJEKTIVNE FORME NAD
SUBJEKTIVNO

Georg Simmel se je kot pionir teorije kulture osredotočal na razmerja zgodovinskih pojavov, ki jih je videl kot »stanja proizvodjanja družbe«, ter prikazal koncepte kulture, torej nastanek same kulture, ki se prične kot subjektivna forma in se kasneje razraste v objektivno, v sebi zaokroženo in samozadostno formo. V svojem članku želim podati problem razmerja med tema formama oziroma problem nadvlade objektivne kulture, ki se kaže kot pojav hiperkulture, ter obenem pokazati, kakšne odnose nam ta posreduje. Subjektivna kultura ustvarja, da bi se izpopolnjevala, in neizogibno producira vedno višjo raven objektivne kulture. Lastnost slednje je neodvisen in samosvoj obstoj, cena tega obstoja pa je neizmerna, osiromašenje subjektivnega duha. Zato se kot ključna vodila prihodnosti človeškosti izkažejo: naravni čut za metafizično, presežnostno, solidarnost ter pristna, nepodkupljiva in neizumetničena ljubezen.

KLJUČNE BESEDE: *sociologija kulture, objektivna in subjektivna forma kulture, razvoj duha, solidarnost, bratstvo/sestrstvo.*

★ ROMANTIC ANTICAPITALISM AND SIMMEL'S
COMPREHENSION OF CULTURE:
THE PROBLEM OF OBJECTIVE FORM'S SUPREMACY
OVER SUBJECTIVE

As a pioneer of the theory of culture Georg Simmel focused on relationships between historic occurrences, which he saw as »states forming the society«, and depicted concepts of culture, that is to say the founding of culture, which begins as a subjective form, and develops into the objective, rounded off and self-sufficient form. I want to use this article to present the problem of the relationship between these two forms, or the problem of objective culture's supremacy, which is seen as a phenomenon of hyper-culture, while at the same time to show the relationships this gives us. Subjective culture creates to fulfil and inevitably produces an ever higher level of objective culture. The property of the latter is an independent existence, while the price of this existence is infinite, the impoverishment of subjective spirit. This is why key guidelines to the future of humanity turn out to be: the natural feel for the metaphysical, excessive and solidarity, along with genuine, incorruptible and non-artificial love.

KEY WORDS: *sociology of culture, objective and subjective form of culture, development of spirit, solidarity, brotherhood/sisterhood.*

★ KLASIČNA DRESURA KOT OBLIKA UMETNOSTI

Nekateri klasični dresurni jahalci in trenerji trdijo, da je klasična dresura umetnost. V svojem članku raziskujem pojem umetnosti dresurnega jahanja, da bi odgovorila na vprašanje, v kakšnem smislu se klasična dresura lahko vzpostavi kot umetnost. Najprej podam analizo in ovrednotenje razlike med klasično dresuro in sodobno tekmovalno dresuro, in sicer vzporedno z zgodovinskim pregledom klasične dresure. Nato razložim pojem umetnosti z vidika kognitivizma ter, posledično, nujne in zadostne pogoje za umetnost. Tretjič: umetnost dresurnega jahanja raziskujem glede na omenjene pogoje. Četrtič: da bi vpeljala drug pogled, primerjam umetniški status pri borilnih umetnostih in klasični dresuri (večina klasičnih šol dresure je vojaškega izvora). Moje stališče je, da bi klasično dresuro morali obravnavati kot umetnost. V vsakem primeru pa je potrebno razločno razmejevanje med tekmovalno in klasično dresuro.

KLJUČNE BESEDE: *umetnost dresurnega jahanja, klasična dresura vs. tekmovalna dresura, kognitivizem.*

★ CLASSICAL DRESSAGE RIDING AS A FORM OF ART

Some classical dressage riders and trainers claim that it is an art. In this essay, the notion of the art of dressage riding is explored and examined to answer the question in what sense may classical dressage constitute an art. First, the distinction between classical dressage and modern competitive dressage is analysed and evaluated, together with a history of classical dressage. Second, the notion of art in its cognitivist version is explained, and in consequence, necessary and sufficient conditions for art are developed. Third, art of dressage riding is examined according to these conditions. Fourth, to introduce another aspect, artistic status of the martial arts is compared with that of classical dressage. The author's position is that classical dressage should be treated as an art. In any case, a clear distinction has to be drawn between competition dressage, and classical dressage.

KEY WORDS: *the art of dressage riding, classical dressage vs. competition dressage, cognitivism.*

★ TRANSHUMANIZEM IN MORALNA TOPOGRAFIJA ŠPORTNE MEDICINE

Etične razsežnosti novih tehnologij so že predmet izpodbijanja, kritike, podpore in utopične hvale, kot na primer v transhumanizmu, ki v svojih skrajnih izvedbah zahteva razvoj čez in onstran človekove narave.

V športnih znanostih, ki so pod določeno hegemonijo športne medicine, bo potrebno, da se o tem sliši glas filozofije športa in, širše, športne humanistike. V tem članku se avtor loteva kritike tovrstnih načrtov za povečanje zmožnosti po poti interpretacije prometejskega mita pri Heziodu in Ahilu, in sklepa, da bo potrebno, če nočemo, da nas doleti podobna kazen, ustvariti boljši prostor za dialog o tej temi.

KLJUČNE BESEDE: *filozofija športa, transhumanizem, nove tehnologije in vprašanje etičnih razsežnosti, prometejski mit.*

★ TRANSHUMANISM AND THE MORAL TOPOGRAPHY OF SPORTS MEDICINE

The ethical dimensions of new technologies are already contested and criticized, supported and utopically praised, as in transhumanism which, in its extreme versions, demands development over and even beyond human nature. In sports sciences which are under a certain hegemony of sport medicine, a voice of the philosophy of sport and, broadly, humanities of sport, has to be heard about that. In this paper, criticism of such human enhancement planning is approached through interpretation of the Prometheian myth in Hesiodus and Aeschylus, with conclusion that, to prevent similar punishment, a better place for a dialogue on this topic has to be established.

KEY WORDS: *philosophy of sports, transhumanism, new technologies and the question of their ethical dimensions, the Prometheian myth.*

★ PRIVOLITEV PO ZASTOPNIKU IN PO NADOMESTNI OSEBI: NEKAJ ETIČNIH TEŽAV

Pogosto prihaja do napetosti med prostovoljno obveščeno privolitvijo na eni in družbeno koristnim raziskovanjem na drugi strani. Vendar obstaja nekaj prilagojenih oblik privolitve, ki naj bi to napetost zmanjšale. Ena od teh je privolitev »zastopnika« ali »nadomestne osebe«. V tem članku raziskujemo dve posebni vrsti težav, do katerih pride pri športnih raziskovalcih, ki so sprejeli in si prilagodili uporabo zastopnikov in nadomestnih oseb, da bi prišli do privolitve. Prvič, v primeru, ko je bila uporabljena privolitev nadomestne osebe, preiskujemo izbor nadomestne osebe in to, kako je bila avtorizirana in opolnomočena za govorjenje/delovanje v imenu drugega. Drugič, privolitev je sporna tako v primeru zastopnika kot v primeru nadomestne osebe, saj pri vsakršnem posamičnem delovanju v imenu drugega niti okoliščine niti posledice dejanja niso nikoli enake, kot bi bile za raziskovanca.

KLJUČNE BESEDE: *filozofija športa, etika, (prostovoljna) obveščena privolitev in privolitev po nadomestni osebi, avtoriteta, govorjenje/delovanje v imenu drugega.*

★ CONSENT BY PROXY AND SURROGATE: SOME ETHICAL DIFFICULTIES

There are often tensions between voluntary informed consent on one hand, and socially beneficial research on the other. There are, however, a number of modified forms of consent that are intended to alleviate these tensions. One of these is »proxy« or »surrogate« consent. We explore two particular difficulties that arise for sports researchers who have adopted and adapted the use of proxies or surrogates to gain consent. First, where consent by surrogate is used, we examine the selection of the surrogate and how that person becomes authorised and empowered to speak/act on behalf of another. Second, consent by both proxy and surrogate is problematic because for any individual acting on behalf of another, the context and outcomes of the action taken are never the same as they would have been for the subject.

KEY WORDS: *philosophy of sports, ethics, (voluntary) informed and »surrogate« consents, authority, speaking/acting on behalf of another.*

★ STREL V FILOZOFIJI ŠPORTA

Definicije kot način, da pridemo do jasnega in razločnega spoznanja ter na tej osnovi utemeljimo znanost nasploh in njene pravilno utemeljene discipline, so že nekaj desetletij predmet filozofske kritike z najrazličnejših koncev. Vendar se tako kot, denimo, pri utemeljevanju znanosti o športu kot posebne, bistvene in avtonomne discipline vedno znova pojavljajo v vlogi utemeljitvenega argumenta. Bolj kot to je lahko zanimivo, kaj z definicijami počnemo v vsakdanjem ravnanju. To velja tudi za vlogo definicij športa, športnika ali športnice in športnih dosežkov. To utegne biti tudi pomembna tema v filozofiji športa. Za izhodišče je zato vzet primer ultramaratonskega plavalca Martina Strela, ki je dolgo veljal za športnika, celo vrhunskega, nato pa je, po javni polemiki v športnem dnevniku *Ekipa*, to veljavo izgubil.

KLJUČNE BESEDE: *filozofija športa, znanost o športu, postopki definiranja, razmerje med vrhunskim in ekstremnim športom.*

★ MARTIN IN THE FIELD

To use definitions for clear and distinctive knowledge, and to establish therefrom science in general and its correctly founded disciplines, is a target of the philosophical critique from different standpoints for few decades already. Still, as in the case of foundations of sport science as a special, essential and autonomous discipline, definitions again and again emerge as a fundamental argument. More than this fact, it may be interesting to look into our everyday practical use of definitions. This stands for the role definitions of sport, sportspersons and sport achievements as well. It might be a pertinent topic in the philosophy of sport. The case of the Slovenian ultramarathon swimmer Martin Strel is taken as a starting point, since Strel was considered to be a sportsman and even an elite one, but he has lost this status after public polemics in a sports daily *Ekipa* (The Team).

KEY WORDS: *philosophy of sports, sport science, methods of defining, the relationship between the elite and extreme sports.*

KNJIGA ILEGALČKI

Naprodaj je le še okrog 350 izvodov dvodelne foto-dokumentarne monografije *Ilegalčki: Vojna Ljubljana 1941–1945* (Iz zapuščine Ade Krivic, ur. Milena Štrajnar s sodelavci, 680 str., dvo- in petbarvni tisk).

Za naročnike revije *Borec* velja 20-odstotni popust, tj. cena 9.450 tolarjev, in možnost plačila v dveh obrokih (1 obrok: 4.725 tolarjev). Prodajna cena v knjigarnah je 11.800 tolarjev.

Monografijo lahko naročite pisno po pošti, na naslov: Društvo ZAK, Zemljemerska 12, 1104 Ljubljana, p. p. 2056, po telefonu: (01) 437 51 78 ali po e-pošti: urednistvo@društvo-zak.si. Več o knjigi si lahko preberete na spletnih straneh društva: www.drustvo-zak.si

NAVODILA AVTORJEM

Prispevke in drugo korespondenco pošiljajte na naslov: Uredništvo revije Borec, Društvo ZAK, Zemljemerska 12, 1104 Ljubljana, p. p. 2056, ali na elektronski naslov: urednistvo@drustvo-zak.si

Uredništvo ne sprejema prispevkov, ki so bili objavljeni ali istočasno poslani v objavo drugam. Prednost imajo urejeni prispevki in v obsegu do 2 avtorskih pol. Monografske študije prijavlja izdajatelj na ločene razpise, tako da je objava študij odvisna od razpisnih rezultatov ali kako drugače pridobljenih sredstev; v vsakem primeru pa lahko društvo nastopa kot izdajatelj in poskrbi za vsebinsko in tehnično realizacijo publikacije. Nenaročenih prispevkov ne vračamo. Avtorsko pravico objavljenega prispevka zadrži izdajatelj, razen če se v pogodbi drugače določi.

Prispevki naj bodo poslani v dvojni obliki: na disketi oz. CD-ROMu ter izpisu na papir po običajni pošti. Krajše oziroma zgolj tekstovne članke lahko pošljete po elektronski pošti. Datoteke naj bodo v programu Word ali podobnem. Besedili na izpisu in v elektronski obliki naj se natančno ujemata, in izogibajte se, prosimo, pošiljanju več različic besedila; ob oddaji prispevka se le-ta šteje kot končna različica.

V primeru razprav, študij ipd. člankov naj bo le-tem priložen bodisi izvleček (do 15 vrstic) ali povzetek (do 2 str.), v slovenščini in, po možnosti, angleščini. Posebej izpostavite tudi zelene ključne besede (ok. 5).

Prispevki naj ne presegajo obsega 1,5–2 avtorskih pol (1 ap = 30.000 znakov brez presledkov), vključno z vsemi opombami in prilogami. V besedilu dosledno uporabljajte dvojne narekovaje («...»), npr. pri navajanju naslovov člankov, navajanih besedah ali stavkih, tehničnih in posebnih izrazih, razen pri navedbah znotraj samega navedka. Naslove knjig, periodike in tuje besede (npr. *a priori*, *epoché*, *Umwelt*, *Self* itd.) je treba pisati *ležeče*. Črtica, ki povezuje strani od–do, naj bo stični pomišljaj (–), ne vezaj (-). Slikovno gradivo (fotografije itd.) naj bo priloženo posebej in označeno na način, ki ne bo dopuščal zamenjav podnapisov. Opombe naj bodo označene z dvignjenimi indeksi – nujno uporabite samooštevilčenje! Indeksi opomb naj bodo smiselno postavljeni stično za besedo oziroma ločilo.

Načini navajanja: pri bibliografskih podatkih navedite vsaj naslednje podatke in po spodaj predloženem sistemu. Če je le mogoče, se izogibajte inicialkam pri navajanju imen avtorjev. Namesto latinskih kratic *cf.*, *ibid.*, *op. cit.* uporabljajte slovenske kratice prim., prav tam, nav. delo. Ko posamezno referenco podate prvič, navedite vse bibliografske podatke, pri nadaljnjem sklicevanju na že navedeni vir lahko le-tega smiselno okrajšate.

Navajanje knjig, zbornikov, katalogov:

- ★ Ime in priimek avtorja, *naslov knjige*, ime založbe, kraj in letnica izdaje, navedene strani.
- ★ Emile Cioran, *Zgodovina in utopija*, prev. Tanja Lesničar Pučko, ur. Zdravko Duša, Cankarjeva založba, Ljubljana 1996, str. 40.
- ★ Prim. Catherine Chaliel, »Obličje in ime«, v: Peter Kovačič Peršin (ur.), *Personalizem in odmevi na Slovenskem*, prev. Milena Šmit, Založba 2000, Ljubljana 1998, str. 352–360.
- ★ Cioran, nav. delo, str. 31.
- ★ Prav tam, str. 49.

Navajanje člankov, neobjavljenih disertacij ipd.:

- ★ Ime in priimek avtorja, »naslov članka«, *naslov revije ali časopisa, v katerem je članek objavljen*, kraj izdajanja (za tujejezične revije), št. letnika, št. revije/časopisa, letnica (datum) izida, navedene strani.

Navajanje sekundarnih virov, povzetih oz. prepisanih citatov iz besedil nekega drugega avtorja, še neprevedenih del itd.:

- ★ Ime in priimek avtorja izvornika, *naslov izvornika knjige* ali »naslov izvornika članka«, nav. v (cit. iz): ime in priimek in vsi ostali podatki knjige ali revije, v kateri so navedeni deli iz izvornika; v takih primerih navajajte tudi avtorja prevodov citiranih odlomkov iz izvornika oz. označite v opombi, da ste prevajalci sami. Taka opomba je smiselna tudi, če predlagate drugačen prevod od že publiciranega, ustaljene rabe ipd.

Sprejemljiv je tudi t. i. »*author-date*« *sistem z referencami v besedilu*. Reference morajo biti v tem primeru v oklepaju v tekočem besedilu članka: (avtorjev priimek, letnica: str. ali pogl.). Popoln, po abecednem redu urejen bibliografski opis navedenih virov mora biti priložen na koncu prispevka.

